

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф.Скорины

№ 4(61)

2010

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф.Скорины

Научный и производственно-практический журнал

Выходит 6 раз в год

Издается с октября 1999 г.

№ 4(61)

2010

Учредитель – Гомельский государственный университет имени Ф.Скорины

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь
(свидетельство о регистрации № 546 от 6 июля 2009 года)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. В. РОГАЧЕВ (главный редактор)

О. М. ДЕМИДЕНКО (зам. главного редактора)

Л. А. ШЕМЕТКОВ (зам. главного редактора)

Го Вэньбинь, Г. Г. Гончаренко, А. М. Дворник, Г. М. Евелькин,
Н. Н. Коленчукова (ответственный секретарь), С. В. Жаворонок, В. Г. Жогло, Ф. В. Кадол,
В. Н. Калмыков, В. В. Кириченко, Г. Е. Кобринский, Г. Г. Лазько, А. М. Литвин,
А. В. Макаревич, И. В. Максимей, Н. В. Максименко, Г. И. Нарский, О. С. Осипова,
А. Н. Сердюков, Н. В. Сильченко, Б. В. Сорвилов, А. А. Станкевич,
В. М. Хомич, И. Ф. Штейнер, Я. С. Яскевич

Адрес редакции:

ул. Советская, 104, к. 2-17, 246019, Гомель
Тел. 60-27-71, e-mail: vesti@gsu.by

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 808.26-3

Да праблемы ізамарфізму тэрміна і паняцця

С. М. АНІСЬКОВА

Уяўленне аб тэрміналогіі як сістэме з'яўляецца традыцыйным і заснавана на выніках логіка-паняццёвага аналізу. Тэрміналагічная сістэма звычайна разглядаецца як «складаная дынамічная ўстойлівая сукупнасць элементаў, абраных па пэўных правілах, структура якой ізамарфная структуры лагічных сувязей паміж паняццямі спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці, а функцыя заключаецца ў тым, каб служыць знакавай мадэллю гэтай галіны» [1, с. 56].

Вядомы тэрмінолаг Дз.С.Лотэ сфармуляваў зыходныя патрабаванні да тэрмінасістэм: 1) «у аснове сістэмы павінна ляжаць класіфікацыя паняццяў; 2) тэрмінаваныя прыметы і паняцці павінны адпавядаць класіфікацыйным схемам; 3) тэрміны павінны адлюстроўваць агульнасць паняцця з іншымі і ўказваць на яго спецыфічнасць» [2, с. 10].

Адзначаныя палажэнні дазваляюць разглядаць сістэмнасць тэрміналогіі як яе «класіфікацыйную сутнасць» [3, с. 53]. У навуковай літаратуры сустракаюцца і іншыя погляды на сістэмнасць: адны даследчыкі лічаць, што тэрмінам як адзінкам сістэмы ўласціва словаўтваральная сістэмнасць, пад якой яны разумеюць «сувязь тэрмінаў па іх дэрывацыйных мадэлях і сродках і субардынацыю па парадку ўтварэння» [4, с. 57], на думку другіх даследчыкаў, тэрміны сістэмныя як у плане зместу, так і ў плане выражэння [5, с. 31], што абумоўлена самой прыродай тэрміна, які як знак, што выступае ў функцыі лагічнага вызначэння паняцця ў лагічнай схеме навукі, па-першае, арыентуе на аб'ект у сістэме, а па-другое, як моўная адзінка канкрэтнай тэрміналогіі характарызуецца лексічнай і словаўтваральнай сістэмнасцю.

Аднак функцыянальны аналіз тэрміналагічных сістэм паказвае, што «ізамарфізм як узаемна-адназначная адпаведнасць паміж сістэмай паняццяў і сістэмай тэрмінаў (адно паняцце – адзін знак, адзін знак – адно паняцце) існуе як вядучая тэндэнцыя і ніколі не рэалізуецца цалкам», [6, с. 94] таму што ізамарфныя адносіны з непазбежнасцю будуць парушацца самім функцыянаваннем сістэм.

У нашым даследаванні мы ставілі на мэце прасачыць, у якой ступені ізамарфізм характарызаваў тэрміналагічныя сістэмы сучаснай беларускай мовы на этапе іх станаўлення, і вызначыць фактары, якія выклікалі адхіленні ад ізамарфных адносін паміж тэрмінаадзінкамі і паняццямі. Крыніцай для збору фактычнага матэрыялу паслужыў «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова, С.Некрашэвіча. Такі выбар абумоўлены тым, што, па-першае, менавіта «тут значная ўвага скіравана на тэрміны» [7, с.3], аб чым гаворыцца ў Прадмове, па-другое, паводле Спіса скарачэнняў, у слоўніку сістэматызаваны спецыяльныя найменні як ужо выдзеленыя на той час тэрмінаграфічных крыніц, так і рукапісаў.

Тэрміналагічныя сістэмы сучаснай беларускай мовы пачалі фарміравацца ў 20-30-ыя гады XX стагоддзя ў надзвычай складаных умовах, паколькі такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 годзе і негатыўныя адносіны да яе пазней царскага ўрада Расіі прывялі да разрыву паміж традыцыямі тагачаснай беларускай мовы і старабеларускай, што, безумоўна, значна абцяжарвала тэрміналагічную працу на Беларусі і не магло не выклікаць да жыцця стварэння рознай колькасці штучных тэрмінаў, якія фактычна не былі правераны часам і не маглі быць занатаваны папярэдняй практыкай. Аднак паколькі тэрмінатворчасць – свядомая, мэтанакіраваная дзейнасць, то элементы штуч-

насці ў ёй – з’ява заканамерная, нават у тых мовах, якія не характарызуюцца перарывістым характарам свайго развіцця. Хоць некаторая частка грамадска-палітычнай, юрыдычнай, гандлёвай, сельскагаспадарчай, прамысловай, мовазнаўчай тэрміналогіі, замацаванай у помніках пісьменнасці XIV-XVIII стагоддзяў, з пэўнымі фанетычнымі і марфалагічнымі зменамі ўвайшла ў новую беларускую тэрміналогію, аднак значная колькасць спецыяльных найменняў з прычыны доўгага перапынку ў выкарыстанні была забытая і не магла стаць істотнай крыніцай папаўнення тэрміналагічнага фонду. Да таго ж змены ў грамадска – палітычным і эканамічным жыцці краіны ў паслякастрычніцкі перыяд настойліва патрабавалі актывізацыі тэрмінатворчасці, у тым ліку і для запаўнення шматлікіх лінгвістычных лакун. Таму і зараз не перастаеш здзіўляцца карпатлівасці, выключнай эрудыцыі, грунтоўнаму веданню роднай мовы як вызначальным прафесійным рысам навукоўцаў, якія ў такіх умовах здолелі паспяхова арганізаваць тэрміналагічную працу.

Аналіз дэфініцыйнай структуры тэрміналагічных намінацый, рэпрэзентаваных у слоўніку, сведчыць аб тым, што, нягледзячы на адсутнасць сталых традыцый у тэрмінатворчасці і грунтоўных тэрэтычных здабыткаў у 20-30 гады XX стагоддзя, навукоўцы аддавалі перавагу ўжо ў той час менавіта адназначнаму тэрміну (97 працэнтаў ад агульнай колькасці), прычым ва ўсіх галіновых тэрмінасістэмах. Захаванне гэтай тэндэнцыі ў якасці вядучай у тэрмінатворчасці акрэсленага перыяду – яскравае сведчанне рэалізацыі ізамарфізму як важнейшага метадалагічнага прынцыпу ўкамплектавання нацыянальнай тэрміналогіі. Разам з тым мэтазгодна было меркаваць, што паколькі мы маем справу не з ідэальным статычным аб’ектам, прычым і сам тэрмін у працэсе функцыянавання здольны да развіцця (уклучэнне ў працэсы полісемантызацыі, у сінанімічныя адносіны, узнікненне варыянтнасці), то ізамарфізм тэрміналагічнай і паняццёвай сістэм можа парушацца. Такое меркаванне і паслужыла рабочай гіпотэзай.

Лексікаграфічная фіксацыя нешматлікіх тэрмінаў-полісемантаў у “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова, С. Некрашэвіча прадстаўлена рознымі спосабамі, што значна абцяжарвала як сам працэс пошуку неабходных тэрміналагічных намінацый, так і іх аналіз. Аднак такая неаднастайнасць, на нашу думку, непазбежная, калі мець на ўвазе ўмовы, у якіх ажыццяўлялася тэрмінатворчасць.

Унутрыгаліновая полісемія, пры якой абодва значэнні спецыяльнага наймення рэалізуюцца ў межах аднаго тэрмінаполя, пададзена ў слоўніку традыцыйным чынам (за кожным са значэнняў замацоўваецца пэўная лічба) і прайлюстравана адзінкавымі прыкладамі: *лад* – 1) стиль; 2) наклонение (с. 156); *іменьнік* – 1) именослов; 2) имя существительное (с. 136).

Сустрэкаюцца і іншыя спосабы фіксацыі тэрміналагічных полісемантаў: а) у адзін радок, без лічбаў, праз коску: *адрэзак* – отрезок, сегмент (с. 25), *каршун* – ястреб, коршун (с. 143); б) у адзін радок, без лічбаў, праз коску з кропкай: *адхіленьне* – отклонение (*Адхіленне магнэсавае стрэлкі*); аномалія (*Адхіленьні цеплавая*) (с. 26); *кароза* – сойка; иволга обыкновенная (с. 142).

Як дазваляе меркаваць фактычны матэрыял, узнікненне ўнутрыгаліновай полісеміі абумоўлена наступнымі фактарамі: 1) паралельнае выкарыстанне аднаго і таго ж спецыяльнага наймення для абазначэння як родавага, так і відавочнага паняццяў: *ласось* – лосось, сёмга (с. 156), *краснае пісьменства* – беллетрыстыка, художественная литература (с. 150); 2) развіццё семантычнай структуры тэрміна ў выніку метанімічнага пераносу па мадэлі “працэс – вынік гэтага працэсу”: *камяндрук* – литографирование, литография (с. 140), *асьведамленьне* – информирование, информация, *лік* – счёт, число, количество (с. 158)

Міжгаліновая полісемія закранае розныя тэрмінапалі (найчасцей сумежных галін ведаў). Для яе лексікаграфічнай фіксацыі аўтары слоўніка абралі традыцыйны падыход: *касач* – 1) касатик (батан.); 2) стрижен (заал., с. 143); *варанец* – 1) воронец (батан.); 2) блоха (заал., с. 56); *крываўнік* – 1) тысячелистник (заал.); 2) клещ собачий (заал., с. 152)

Мяркуем, што ў якасці прычын міжгаліновай полісеміі могуць выступаць наступныя: а) тэндэнцыя да эканоміі моўных сродкаў; б) падабенства ў спосабах намінацыі, уласцівае сумежным навукам. Так, матывацыя тэрміна *крываўнік* у абодвух значэннях звязана з лексмай *кроў*: 1) кроваспыняльны народны сродак (расліна); 2) той, які жывіцца крывёй (жывёла).

Калі полісемія ў тэрмінасістэмах 20-30 гадоў XX стагоддзя парушала ізаморфныя адносіны паміж тэрмінам і паняццем у нязначнай ступені, то сінанімія і варыянтнасць абумоўлівалі такія “парушэнні” значна часцей. Пры вызначэнні сінаніміі мы карысталіся агульнапрынятым крытэрыем размежавання сінонімаў і варыянтаў: варыянтамі лічылі аднакаранёвыя найменні пры ўмове іх суаднесенасці з адным і тым жа паняццем, адсутнасці стылістычнай дыферэнцыяцыі, магчымасці субстытуцыі ў кантэксце; рознакаранёвыя намінацы, якія характарызаваліся тоеснасцю або блізкасцю паняццёвага зместу, адносілі да сінонімаў. Часам на дапамогу прыходзіў і сам спосаб лексікаграфічнай фіксацыі тэрмінаадзінак, праўда, ён быў не заўсёды паслядоўна вытрыманы. Як правіла, варыянты размяшчаліся ў адным і тым жа слоўніковым артыкуле, праз коску, а сінонімы падаваліся па-рознаму: або ў розных слоўніковых артыкулах нават без указання на ўзаемную суаднесенасць, тады пра сінанімію сведчыла толькі непасрэдна аднолькавая дэфініцыя; або ў адным і тым жа слоўніковым артыкуле з дапамогай матэматычнага сімвала роўнасці; або з выкарыстаннем адсылачнай паметы ср. (сравни).

Тэрмін “дублеты”, які большасць даследчыкаў ужывае для абазначэння сінаніміі ў тэрміналогіі, мы не выкарыстоўвалі наўмысна, паколькі адсутнасць у слоўніку стылёвых памет не дазваляе меркаваць з абсалютнай упэўненасцю пра аднолькавы стылістычны статус найменняў, хоць вядома, што дыялектная лексіка паслужыла адной з важнейшых крыніц стварэння новых тэрмінаў (асабліва батанічных і заалагічных), што ў значнай ступені адлюстравала спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. Уплыў дыялектаў на лексічнае напаўненне слоўніка адчувальны, таму сам факт адсутнасці ўказання на стылёвую афарбоўку лексем нельга кваліфікаваць яшчэ як сведчанне іх стылістычнай аднастайнасці.

Сінанімія рэпрэзентавана ў “Беларуска-расійскім слоўніку” значнай колькасцю тэрміналагічных намінацый з розных галін ведаў, размеркаванне па якіх праводзіцца намі з улікам звестак, пададзеных у самой лексікаграфічнай крыніцы:

а) геаграфіі і геалогіі: *засяленне* (с.118), *залюдненне* (с.111) – заселение, *жыла* (с.103), *зложжа* (с.127) – жила минеральная, *глей* (с.80), *намул* (с.184) – ил, *выплынь* (с.69), *вытак* (с.72) – исток реки, *вобліў* (с.60), *галалёд* (с.76) – гололедица, *упад* (с.326), *уток* (с.326) – впадение реки;

б) батанікі і заалогіі: *валошка* (с.56), *васілёк* (с.57) – василёк, *сітняк* (с.287), *міліца* (с.170) – камыш, *пазёмкі* (с.215), *суніцы* (с.304) – земляника, *ваўчкі* (с.57), *сабачкі* (с.281) – двузубец, *дмухавец* (с.96), *папаўка* (с.221) – одуванчик, *пархаўка* (с.224), *пухоўка* (с.224) – гриб дождевик, *слюка* (с.293), *слонка* (с.293) – вальдшнеп, *пекур* (с.231), *чэпik* (с.346) – бекас, *грута* (83), *грыцук* (с.84) – веретенник, *драч* (с.97), *дзяргач* (с.95) – коростель;

в) літаратуры і мастацтва: *акт* (с.30), *дзея* (с.30) – акт, *запал* (с.113), *захапленне* (с.119) – пафас, *казачнасць* (с.138), *баечнасць* (с.40) – сказочность;

г) лінгвістыкі: *выказ* (с.65), *сказ* (с.287) – предложение, *прыменьнік* (с.254), *прыназоўнік* (с.256) – предлог, *вымаўленьне* (с.67), *выгаворка* (с.63) – произношение;

д) логікі і псіхалогіі: *азначэнне* (с.29), *акрасьленьне* (с.30) – определение, *прырода* (с.258), *натура* (с.188) – характер;

ж) іншых: *адцінак* (с.27), *вырэзак* (с.170) – отрезок (матэм.), *бандура* (с.42), *басэтя* (с.43) – контрабас (музычн.), *макшита* (с.165), *шчогла* (с.353) – мачта (тэхн.).

Часам сустракаецца і лексіка-сінтаксічны тып сінонімаў: *ваўкарэз* (с.57), *звер мяс-жэрны* (с.132) – хищник, *падтыньнік* (с.212), *чортава фэбра* (с.345) – чистотел, *алей земны* (с.30), *нафта* (с.30) – нефть.

Сярод асноўных прычын, якія выклікалі сінанімію, адзначым наступныя:

1) магчымасць рознай матывацыі тэрміналагічных намінацый: *гусялапка* (с.85), *трыперсьніца* (с.316), *расічка* (с.273) – манжетка (батан.);

2) паралельнае ўжыванне ўласнамоўнага і запазычанага тэрміна: *сіні камень* (с.286), *купарвас* (с.154) – купорос, *гліняк* (с.80), *алюмін* (с.31) – алюминий;

3) суіснаванне тэрмінаў, запазычаных з розных моў: *байда* (с.41, цюрк.), *лайба* (с.156, фінск.) – барка;

4) уплыў дыялектнай лексікі: *болбатка* (с.46), *цецярук* (с.38) – тетерев;

5) ужыванне тэрміналагічных адзінак, розных у структурных адносінах: *гісэрневая печ* (с.80), *гмах-печ* (с.81) – домна;

6) сутыкненне лексем розных храналагічных пластоў: *адтока* (с.26), *рамя* (ракі) (с.273) – рукав реки;

7) імкненне народнай мовы да трапнага наймення з выразнай унутранай формай: *дмухавец* (с.96), *ксяндзоў плеш* (с.153) – одуванчик.

Такім чынам, аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што сінанімія ў тэрміналогіі на этапе фарміравання апошняй як падсістэмы нацыянальнай мовы – непазбежны лексіка – семантычны працэс, які карэктуюцца не толькі намаганнямі навукоўцаў, грамадскасці, але і самім часам.

Значнай колькасцю спецыяльных найменняў з розных галін ведаў у “Беларуска-расійскім слоўніку” М.Байкова, С.Некрашэвіча ілюструецца і варыянтнасць (тыпалогія варыянтаў падаецца паводле агульнапрынятых крытэрыяў). У залежнасці ад функцыянавання тэрмінаў-варыянтаў на тым або іншым моўным узроўні мы вылучылі наступныя іх тыпы: а) фанетычныя варыянты, б) словаўтваральныя варыянты, в) граматычныя варыянты.

Фанетычная варыянтнасць найчасцей сустракаецца ў тэрміналагічных найменнях геаграфіі і геалогіі: *захад, заход* – запад (с.119), *жалеза, зялеза* – железо (с.101), *галун, галын* – квасцы (с.76), *мармар, мармур* – мрамор (с.160), *земчуг, зямчуг* – жемчуг (с.126), *бруштын, буриштын* – янтарь (с. 50), *зелязьняк, желязьняк* – железняк (с. 126), *адліга, адлега* – оттепель (с. 21); батанікі: *кмен, кмін* – тмин (с.148), *жгучка, жыгачка* – крапива (с. 102); заалогіі: *сакол, сокал* – сокол (с.282), *бекас, бакас* – бекас (с.40). Адзінкавыя прыклады засведчаны ў галіне біялогіі: *мозаг, мозак* – мозг (с.171), матэматыкі: *адманьне, адніманьне* – вычитание (с. 28).

Самым пашыраным тыпам варыянтаў з’яўляюцца словаўтваральныя. Гэта разнавіднасць варыянтнасці, як дазваляюць меркаваць матэрыялы слоўніка, ахоплівае практычна ўсе навуковыя сферы. У колькасных адносінах у гэтым аспекце даследавання асабліва вызначаюцца біялагічныя тэрміны: *макруха, макрыца* – мокрица (с.164), *дзеясіл, дзевясільнік* – девясил (с.93), *рамон, рамонак* – ромашка (с.273), *рабец, рабок* – рябчик (с.267), *чырка, чыранка* – чирок (с.346), *дыхаўка, дыхніца* – гортань (с.99), а затым матэматычныя: *вылічэньне, вылічваньне* – вычисление (с.37), *лічба, лічбіна* – цифра (с.160), *трысьцен, трысьценак* – трёхгранник (с.316), *раўнаваньне, раўнаньне* – уравнение (с. 277), *лічнік, лічэбнік* – числитель дроби (с. 160).

Паказальна, што тэрмін *лічэбнік* у 20 – 30 – ыя гады ХХ стагоддзя выкарыстоўваўся і ў матэматычнай тэрміналогіі, дзе ён выступаў як варыянт да тэрміна *лічнік*, і ў лінгвістычнай тэрміналогіі для абазначэння лексіка – граматычнага класа слоў з лікавым значэннем. Гэта ілюстрацыя тэндэнцыі да эканоміі моўных сродкаў на ўзроўні тэрміналогіі як функцыянальнай падсістэмы агульналітаратурнай мовы можа кваліфікавацца як міжгаліновая аманімія. З цягам часу ў матэматыцы замацаваўся тэрмін *лічнік*, а ў лінгвістыцы – *лічэбнік*. Нешматлікімі прыкладамі словаўтваральная варыянтнасць прадстаўлена ў іншых галінах навукі – лінгвістыцы: *злуч, злучнік* – союз (с.127), *націск, прыціск* – ударение (с.261); літаратуразнаўстве: *камэдыя, камэдзь* – комедия (с.141), *надпіс, напіс* – эпиграф (с.179); геалогіі і географіі: *вясёлка, весялуха* – радуга (с.58), *раўніна, роўнядзь* – равнина (с.279); логіцы і псіхалогіі: *асабістасць, асабовасць* – личность (с. 35), *азначэньне, вызначэньне* – определение (с.29).

Граматычныя варыянты ў межах слоўніка сустракаюцца радзей за словаўтваральныя, але часцей за фанетычныя. Гэты тып варыянтнасці актыўна рэалізуецца ў тэрміналогіі лінгвістыкі і літаратуразнаўства: *займя, займеньнік* – местоимение (с.109), *адухаўленьне, адухоўленасць* – одушевлённость (с.26), *выказ, выказваньне* – высказывание (с.65), *восьмешка, васьмяханьне* – ирония (с.71), *прыйма, прыменьнік* – предлог (с.254), а таксама географіі: *злепішча, зьяпняк* – конгломерат (с.1330, *асяродзьдзе, асярдзіна* – среда (с.37), *багна, багніва* – болото (с.40), *абшар, абшарына* – пространство (с.11). Граматычныя варыянты не пашыраны ў тэрміналогіі батанікі: *мятлюк, мятліца* – полевица (с.174), *пялёстак, пялёстка* – лепесток (с.265); заалогіі: *дзеўб, дзюба* – клюв (с.94), *падчарэвак, падчарэўе* – подбрюшье (с.213). Адзінкавыя намінацыі такога тыпу адзначаюцца ў матэматыцы: *развязац, развязацьне* – решение задачи (с.272).

Сярод асноўных прычын, якімі абумоўлена ўзнікненне варыянтаў, можна вызначыць наступныя: 1) уплыў дыялектаў (асабліва ў батанічнай і заалагічнай тэрміналогіі, паколькі ніякія экстралінгвістычныя фактары не маглі выкрасліць з жыцця беларуса звыклых для яго назвы раслін і звяроў нават і тады, калі беларуская мова працягвала існаваць толькі ў вуснай форме); 2) актывізацыя ўласнамоўных патэнцый: а) выкарыстанне розных прыстаўных гукаў (для фанетычных варыянтаў): *амшара*, *імшара* – моховое болото (с.31); б) паралельнае ўтварэнне працэсуальных субстантываў ад дзеясловаў трывальнай пары: вылічыць (законч. трыв.) – *вылічэнне*, вылічваць (незаконч. трыв.) – *вылічванне*; в) магчымасць перастаноўкі структурных элементаў тэрміна-кампазіта: *рак-волат*, *волат-рак* – исполинский рак (с.61); г) сутыкненне тэрміналагічных намінацый, розных па ступені стылістычнай маркіраванасці: *мятліца*, *мятлічка* – полевица (с.174).

Такім чынам, аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць наступныя высновы: 1) ізамарфізм тэрміналагічнай і паняццёвай сістэм абумоўлены канвенцыяльнай сутнасцю тэрміна; 2) развіццё полісеміі ў тэрміналогіі істотна абмежавана патрабаваннем дакладнасці тэрмінаадзінкі; 2) паколькі працэс стварэння спецыяльнага наймення – гэта працэс творчы, то сінанімія і варыянтнасць – заканамерныя з’явы на этапе фарміравання тэрмінасістэм; 3) сінанімія і варыянтнасць, безумоўна, парушаюць сістэмны характар тэрміналогіі ў цэлым, калі набываюць масавы характар, але разам з тым яны сведчаць пра разнастайнасць спосабаў рэалізацыі ўласнамоўных магчымасцей, пра навуковы пошук.

Abstract. The paper studies the isomorphism of conceptual and terminological systems at the stage of the formation of the Belarusian national terminology. The linguistic factors which inevitably influenced isomorphic relations between the term and the concept are also considered.

Літаратура

1. Лейчик, В.М. Терминология информатики: Теоретические и практические вопросы / В.М. Лейчик, И.П. Смирнов, И.М. Суслова // Информатика: Итоги науки и техники– М.: Наука, 1977. – Т. 2. – С. 56 – 64
2. Лотте, Д.С. Основы построения научно – технической терминологии: вопросы теории и методики / Д.С. Лоте – М.: Изд – во АН СССР, 1961 – 158 с.
3. Толикина, Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е.Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно – технической терминологии – М.: Наука. 1970. – С. 53 – 67.
4. Кузьмин, Н.П. Нормативная и ненормативная специальная лексика / Н.П. Кузьмин // Лингвистические проблемы научно – технической терминологии – М.: Наука, 1970. – С. 68 – 81.
5. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке / Р.А. Будагов – М.: Наука, 1965. – С. 33 – 36.
6. Кутина, Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем / Л.Л. Кутина // Лингвистические проблемы научно – технической терминологии. – М.: Наука. 1970. – С. 82 – 94.
7. Байкоў, М. Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – 356 с.

Структурныя змены і працэс перайменаванняў у айканіміі Гомельшчыны

Н. А. БАГАМОЛЬНИКАВА

Намінацыйны арсенал любой мовы выразна падзяляецца на два колькасна розныя пласты: агульныя імёны, ці апелятывы, і ўласныя імёны, або онімы. Раздзел мовазнаўства, які вывучае онімы, называецца анамастыкай, што ў перакладзе з грэчаскай мовы абазначае ‘майстэрства даваць імёны’. Уласныя імёны з’яўляюцца індывідуальнымі найменнямі самага шырокага і разнастайнага кола прадметаў, з’яў, паняццяў. Да іх належаць імёны людзей, жывёл, географічных аб’ектаў і аб’ектаў касмічнай прасторы. Уласныя імёны нярэдка маюць творы літаратуры, выяўленчага мастацтва, органы перыядычнага друку, святы, памятныя даты, фестывалі, святкаванні, асобныя дакументы, значныя адрэзкі часу, сродкі перамяшчэння. Такая разнастайнасць імён прывяла да вылучэння падраздзелаў анамастыкі і размежавання іх дэталізуючымі тэрмінамі, якія прынята сігнатаваць як класы онімаў. Напрыклад, сукупнасць назваў географічных аб’ектаў – тапанімію – вывучае **тапаніміка** (ад грэч. *topos* ‘месца’, ‘мясцовасць’ і *о́пута* ‘імя’). У сваю чаргу, тапонімы раздроблены на віды: айконімы (назвы населеных пунктаў), гідронімы (назвы водных аб’ектаў), харонімы (назвы тэрыторый), урбанонімы (назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў) [1].

Большасць імён мае мэту – абазначаць, вылучаць адзін аб’ект, з якім яны суадносяцца (намінатывна-ідэнтыфікуючая функцыя), канатацыя ў іх адсутнічае. Адна і тая ж назва можа абслугоўваць некалькі розных аб’ектаў, што прыводзіць да паўтаральнасці і варыянтнасці найменняў. Паэтычныя онімы, наадварот, найчасцей утрымліваюць разнастайныя характарыстыкі.

Уласныя імёны ўтвараюць значную частку любога слоўніка і ўяўляюць сабой не проста вялікую функцыянальна і сацыяльна значную і маркіраваную ў культурна-гістарычным плане лексіку, але і спецыфічныя яе састаўныя па лінгвістычных параметрах (своеасаблівасць семантыкі матываваных асноў, фанетыкі, арфаграфіі, словаўтварэння), таму прыцягваюць да сябе ўвагу розных даследчыкаў – гісторыкаў, географаў, этнографаў, у тым ліку і мовазнаўцаў.

Анамастыкон складваецца гістарычна і не застаецца нязменным. Беларускімі вучонымі назапашаны багаты анамастычны матэрыял, што тэарэтычна асэнсаваны і абагульнены ў працах такіх даследчыкаў, як М.Я. Грынблат, М.В. Бірыла, В.А. Жучкевіч, В.П. Лемцюгова, Р.М. Казлова, Ф.М. Янкоўскі, А.М. Катонава, П.У. Сцяцко, Я. Н. Рапановіч, Г. К. Усціновіч, Я.М. Адамовіч, А.Ф. Рогалеў, І.Я. Яшкін, Г.М. Мезенка, В.В. Шур, Г.А. Іванова і інш.

У апошнія гады прыкрытэтнымі сталі даследаванні рэгіянальнай тапанімічнай лексікі, вывучэнне якой дазваляе выявіць сутнасць разнастайных працэсаў у дадзеным рэгіёне. Аналізу онімаў Усходняга Палесся прысвяцілі свае работы Р.М. Казлова, А.Ф. Рогалеў, Т.М. Багаедава, Г.А. Іванова, аўтар гэтага артыкула.

Лексіка-семантычны аналіз айканіміі Гомельшчыны яскрава паказаў нам вытокі яе фарміравання [2]. Але карціна, мы лічым, будзе няпоўнай, аднабаковай, калі пакінуць без увагі тыя найменні, у якіх адбыліся структурныя змены або якія былі ў свой час па розных прычынах перайменавання. Наша ўвага будзе скіравана менавіта на такіх онімах. Мы вызначым умовы, прычыны і спосабы перайменаванняў у айканаміі на базе фактычнага матэрыялу гомельскага рэгіёна.

Працэс перайменаванняў у айканіміі Беларусі, у тым ліку і на Гомельшчыне, можна ўмоўна падзяліць на два перыяды: да 1917 г. і пасля 1917 г.

Да 1917 года, як сведчаць разнастайныя гістарычныя крыніцы, назвы населеных пунктаў мяняліся рэдка. Іх не заўсёды можна нават абазначыць перайменаваннямі. На Гомельшчы-

не, напрыклад, у онімах у асноўным адбываліся спрашчэнні або структурныя пераафармленні: у найменнях маглі змяняцца галосныя фанемы: в. *Загораны* (да 1847 г.) – *Загорыны*, в. *Малешкавічы* (да к. 17 ст.) – *Мялешкавічы* (Маз.); зычныя фанемы: в. *Коўшыцы* (*Котчыцы*) (к. 17 ст.) – *Кошчыцы* (К.). У шэрагу айконімаў у к. 17, пач. 18 ст. адбылася замена суфіксаў: в. *Бярозавічы* – *Беразнякі* (Нар.), в. *Савін* – *Савічы* (К.) або памянялася структура: в. *Беласарокі* (*Белыя Сарокі*) – **Белая Сарока* (Нар.), п. *Рудыя Белкі* – *Рудабелка* (Акц.) (складаныя трансфармаваліся ў састаўныя і наадварот). Удасканальванне онімаў дасягалася шляхам камбінацыі розных з’яў: в. *Айцюцавічы* (*Айцючыцы*) (да 1917 г.) – *Вялікія Аўцюкі*, в. *Цыдавічы* – *Цідаў* (чаргаванне зычных або галосных фанем і замена суфіксаў), в. *Авадовічы* (*Малыя Вадовічы*) – *Вадовічы* (знікненне прыстаўнога галоснага і змена структуры) (К.), в. *Брысаўшчына* – *Барыскавічы* (змены ў корані і замена суфіксаў) (Маз.), в. *Шарэнкі* (*Сярэйкі*, *Шкрэйкавічы*) – *Шарэйкі* (чаргаванні зычных і галосных фанем у корані, замена кораня і суфіксаў) (К.).

Змена ўтваральных асноў з рознымі лексічнымі значэннямі ў найменнях сустракаецца не часта: паселішча *Ельск* (з пач. 16 ст.) (мяркуецца, ад назвы зніклага воднага аб’екта Елы ці Елкі [3, с. 62] – *Каралін* (з к. 18 ст.) (у гонар дачкі павятовага маршалка Мацея Казіміра Аскеркі – Караліны) – *Мікалаеўск* (*Мікалаеў*) (1915-1917) (у гонар імператара Мікалая II) – з 1931 г. афіцыйна зноў *Ельск*.

Структурныя пераафармленні назваў на сучасным этапе ў параўнанні з першым перыядам (да 1917 г.) займаюць нязначнае месца. Адною з прычын структурных змен з’яўляецца зліццё блізкіх адносна месца размяшчэння населеных пунктаў у адзін. У найменнях апускаліся дыферэнты, што ў былых састаўных айконімах звычайна выражаліся антанімічнымі прыметнікамі, і захоўваліся толькі азначаемыя кампаненты: пп. *Бліжняе і Дальняе Заляддзе* – *Заляддзе*, вв. *Верхнія і Ніжнія Казловічы* – *Казловічы* (Гом.), *Вялікія і Малыя Бабровічы* – *Бабровічы* (К.). Пераафармленні былі выкліканы і ўзнікненнем побач новых населеных пунктаў, якія неабходна было адрозніваць ад існуючых, або знікненнем старых. Крытэрыем адрознення паслужылі ўдакладняльныя элементы ці іх адсутнасць. У выніку в. *Алешкаўка* (мясц. *Алішэўка*) цяпер называецца *Старая Алешкаўка* (побач узнікла в. *Новая Алешкаўка*) (Л.), в. *Баршчоўка* ў Лоеўскім р-не – *Новая Баршчоўка* (*Новабаршчоўка*) (непадалёку знаходзіцца в. *Баршчоўка* Рэчыцкага р-на), в. *Галоўчыцы* – *Старыя Галоўчыцы* (узнікла в. *Новыя Галоўчыцы*) (Петр.), в. *Захаркі 2* – *Захаркі* (перастала існаваць в. *Захаркі 1*) (Е.), в. *Лутава* – *Новая Лутава*, так як існуе в. *Старая Лутава* (Л.).

Зрэдку змененыя назвы сведчаць аб памяншэнні памераў населеных пунктаў: в. *Кавалькі* – раней *Кавалі*, в. *Слабодка* – раней *Бярозаўская Слабада* (К.).

У адзінкавых онімах структура, наадварот, ускладняецца, але, на жаль, замена не заўсёды дасканала прадуманая. Так, в. *Кругавец* (да 1920 г.) стала *Кругавец-Калініна* (Добр.). Адсюль вынікае, што аб’ект названы не ў гонар М.І. Калініна, а адбылося аб’яднанне двух суседніх пунктаў, аднак гэта не адпавядае сапраўднасці. З 1964 г. да назвы п. *Алёс* (*алёс* ‘альховае балота’) дадаецца азначэнне-мемарыял *Чырвоны* (Добр.). Тапанімісты правамерна адносяць падобныя назвы да “кур’ёзных наватвораў” [4, с. 12]. Цяжка рэканструяваць і архаічную лексему *весь* ‘сяло, вёска’ ў афіцыйнай назве в. *Дзвесніца* (Акц.) па той прычыне, што ў беларускай мове адсутнічае прэфікс –дз. Мясцовы ж варыянт *Звесніца* дапамагае правільна вызначыць матываваную аснову, якая ў рускамоўным напісанні гучала як *Двесница* (картатэка найменняў на беларускай мове адсутнічала ўвогуле), затым перадалі яе па-беларуску шляхам асіміляцыі па мяккасці гука [д].

Як бачна, такія пераафармленні вядуць да спрашчэння структуры айконіма (састаўныя шматслоўныя трансфармуюцца ў аднаслоўныя) ці, наадварот, да яе ўскладнення, калі простая назва набывае розныя азначальныя кампаненты.

Пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі ў тапаніміі, у прыватнасці, для новых пасяленняў прызначаліся іншыя назвы, прасякнутыя пафасам, а таксама пракацілася хваля перайменаванняў, уздым якой прыпаў на 20-я, 30-я і асабліва 60-я гады 20 ст., якія адзначаны як “масавы крыжовы паход на беларускую тапанімію” [5, с. 56]. Многія старыя найменні не адпавядалі ідэалогіі маладой Савецкай краіны. Гэта тычылася ў першую чаргу груп айконімаў, утвораных на базе рэлігійнай лексікі, немілагучных назваў, онімаў, звязаных з

імёнамі першапаясценцаў – заснавальнікаў населеных пунктаў, або з пэўнымі гістарычнымі падзеямі да 1917 г. Разам з найменнямі зніклі багатыя звесткі з нашай гісторыі, знішчалася беларуская нацыянальная тапанімія. Для замены падбіраліся словы з ідэалагічнай нагруккай. Гэта былі словы-сімвалы, словы-ідэалы, словы-гегемоны [6, с. 8]. Многія з іх ушаноўвалі памяць аб кіраўніках Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы, героях грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў, кіраўніках міжнароднага рабочага руху, знакамітых вучоных, пісьменніках. У сусветнай жа практыцы справядліва лічыцца, што чым больш старажытная паводле часу ўзнікнення назва населенага пункта, тым яна найдаражэйшая. Захоўваючы традыцыйныя тапанімічныя назвы, мы пакідаем тыя масткі, якія звязваюць сучаснае з мінулым, бо кожны такі разбураны масток, як слухна заўважае Л.М. Лыч, — гэта дзірка, калі не прорва ў нашай гістарычнай памяці [5, с. 4]. Як трэба ставіцца да атрыманых ад папярэдніх пакаленняў геаграфічных назваў, нас накіроўвае “Большая Советская Энциклопедия”, у 26-м томе якой запісана: “Тапанімія – важная крыніца даследавання гісторыі мовы... дапамагае аднавіць рысы гістарычнага мінулага народаў, вызначыць межы іх рассялення, абысці вобласці былога распаўсюджвання моў, геаграфію культурных і эканамічных цэнтраў, гандлёвых шляхоў і г.д.” [7, с. 92]. Прыходзіцца з вялікім шкадаваннем канстатаваць, што на Беларусі слухная думка гэтага аўтарытэтнага даведніка не ўлічвалася. Сёння шчырая любоў людзей, якія дакрануліся да багатай тапанімічнай спадчыны сваіх продкаў, выяўляецца ў публікацыях Л.М. Лыча, В.П. Лемцюгова [5, 8] і інш.

Працэс перайменаванняў не абмінуў і тапанімію Гомельшчыны.

Першая іх хваля ў рэгіёне пачалася адразу пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, у 20-я гады. Напачатку ў полі зроку прадстаўнікоў мясцовых улад апынуліся найменні рэлігійнай тэматыкі. Гэта быў крок у падтрымку курсу новай Савецкай дзяржавы – выкараніць з памяці людзей усё, што звязана з Богам (успомнім зруйнаванне храмаў, цэркваў, манастыроў) і выхаваць новае пакаленне атэістамі. У адзначаны час на Гомельшчыне былі скасаваны толькі тры найменні рэлігійнага характару, утваральная аснова якіх называе такую пасаду людзей праваслаўнага культу, як *поп* (свяшчэннік): в. *Папоўка*, цяпер *Леніна* (Добр.), в. *Папоўская Рудня*, цяпер *Рудня-Каменева* (Л.), п. *Папоўка – Акцябр* (цяпер не існуе) (Х.).

У 30-я гады перайменаванне назваў гэтага тыпу атрымала працяг: в. *Панкі* імянуецца *Акцябр* (Жл.), в. *Папоўка – Пешамайск* (Л.), п. *Папоўкі – Палессе* (Рэч.), вв. *Святое – Кірава* (Жл.) і *Пешамайск* (Рэч.), в. *Святоцк – Дзяржынск* (Нар.).

У 60-я гады 20 ст. тэматычнае кола скасавання назваў рэлігійнага характару пашыраецца. Так, ліквідуюцца і онімы, у аснове якіх знаходзяцца тыпы культавых збудаванняў, устаноў: в. *Капліца – Горная* (Маз.), п. *Крыжовы Лог – *Чырвоны Лог* (Добр.), в. *Манастыр – Саснавец* (Петр.), в. *Царкоўе – Саўгасная* (Б.-К.).

У 70-я гады зафіксаваны адзіны выпадак перайменавання назваў вызначанай тэматыкі: в. *Багуславец* стала *Грачыхіна* (Х.). 9-га кастрычніка праваслаўныя святкуюць з’яўленне Сергію Раданежскаму Божай Маці ў суправаджэнні апосталаў Пятра і Іаана Бага-слова (у народзе – свята *Багуслаў*). Мы ж мяркуем, найменне хутчэй за ўсё адантрапанімічнага паходжання, ад слав. імя *Багуслаў* ‘слава Богу’, суфікс *-ец* мае памяншальнае значэнне (невялікае па памерах).

Але такія онімы не былі ліквідаваны поўнасьцю, бо і па сённяшні дзень у тапаніміі Гомельшчыны жывуць айконімы в. *Дзякавічы* (дзяк ‘ніжэйшы царкоўны служыцель у праваслаўнай царкве; псаломшчык’), в. *Папоўцы* (Рэч.), в. *Святое* (Жл.), в. *Скіток* (скіт у праваслаўных манастырах ‘жыллё для манахаў пустэльнікаў, размешчанае адалена ад манастырскага будынка; стараверскі манастыр або пасёлак манастырскага тыпу ў глухой пустэльнай мясцовасці’). Хваля перайменаванняў амаль не закранула айконімы, у аснове якіх знаходзіцца лексема *курган* ‘высокі старадаўні магільны насып’ (захаваліся чатыры найменні, што абслугоўваюць 8 аб’ектаў): пп. *Курган* (Б.-К., Жл.), в. *Курганіца* (Карм.), вв. *Курганне* (Б.-К., Жл., Раг.), п. *Курганне* (Карм.), п. *Курганы* (Гом).

Сацыяльна-эканамічныя ўмовы жыцця нашых далёкіх продкаў былі нялёгкімі, каб выжыць, яны пастаянна вучыліся змагацца і з неспрыяльнымі прыроднымі з’явамі. Участак за ўчасткам адваёўваўся ў балот, лясоў, аднак не заўсёды цяжкая праца давала станоўчыя выні-

кі. Часам глеба аказвалася неўрадлівай, балоты працягвалі наступаць на *новіны* ('новыя ўчасткі зямлі, новыя землі'), таму для наймення онімаў не заўсёды знаходзіліся прыгожыя словы. Гэта было апраўданым, так як адлюстроўвала "змест самога жыцця" [5, с. 7]. У выніку з'явіліся населеныя пункты п. *Макранкі*, цяпер **Брацкі* (Браг.), в. *Маішарына*, цяпер *Усход*, *Пустынькі*, цяпер *Ясная Рошча*, п. *Пясчаная*, цяпер *Калініна* (Чач.), в. *Сырнік* (*сырны* 'сыры, пераўвільготнены'), цяпер *Антоніў* (Добр.), в. *Тапіла*, цяпер *Акцябрская* (Жл.). Прычынай перайменаванняў у гэтай групе онімаў з'яўляецца іх "немілагучнасць", яны не ўвасаблялі ў сабе сучаснае жыццё. Такі ж лёс спасцігнуў некаторыя айконімы, у аснове якіх ляжалі прыкметы тагачаснага ландшафту і тапаграфіі: в. *Блудзім* (якая губляецца, пятляе) – *Дзенісовічы* (К.), п. *Вугал – Зялёны Востраў* (Гом.), п. *Гальніца* (ад *гала*) – *Дуброва* (Раг.), в. *Качай-Балота* (каля дрыгвяністага балота) – *Рассвет* (Акц.). У разрад зневажальных былі залічаны найменні, у якіх увасобіліся рысы характару, паводзін першапачаснага, іх знешні выгляд: в. *Злодзін* – *Чырвонабярэжжа* (Лельч.), в. *Плutoўка* – *Чырвоны Партызан* (Добр.), п. *Слепы* (людзі з вузкімі вачыма) – *Знаменка* (Жытк.), в. *Хапаны* – *Раманіўка* (Раг.), в. *Хітрыкі* – *Новая Яцкаўшчына* (Чач.), в. *Хлусы* – *Някрасава* (Ветк.); іх на той час матэрыяльная культура і матэрыяльнае становішча: в. *Галодная* (бедная, недастатковая для задавальнення патрэбы ў сродках жыцця) – *Новаіванаўка* (Ветк.), в. *Гараваха* (людзі ў ёй гаруюць) – *Першамай* (Петр.), п. *Курані* – *Рассвет* (Рэч.), в. *Лапці* – *Майская*, цяпер у мяжы г. Мазыр; адметнасці навакольнага грунту: в. *Гноеў* – *Віць* (Хойн.), в. *Гразліва* – **Баравічы* (Нар.), п. *Гразючка* – *Някрасаў* (Гом.). Дрэннае веданне крыніц узнікнення некаторых айконімаў таксама прывяло да іх перайменавання. Так, в. *Куця Слабада* атрымала назву *Дварэцкая Слабада* (знаходзіцца каля в. *Дварэц*) (Раг.). Аднак лексема *куця* мае некалькі значэнняў. У дадзеным выпадку размова ішла пра памер вёскі (*малая, кароткая, а не іран. абмежаваная*).

Знікла і назва п. *Амерыка* (цяпер *Савецкі, Савецкая*) (Жл.), якая нагадвала аб капіталістычнай краіне з высокім узроўнем сацыяльна-эканамічнага развіцця і якую "даганялі", але не змаглі "дагнаць і перагнаць" Саветы. А найменне сведчыла аб месцазнаходжанні пасёлка ў дачыненні да буйнага населенага пункта Старая Рудня, цэнтра сельскага савета (за чыгункай, наводшыбе). Вясной у час паводкі пасёлак з усіх бакоў акружаецца вадой і на самой справе нагадвае мацярык.

Перайменаваннем падвергліся і айконімы, звязаныя па сваім паходжанні з назвамі фауны і флоры: в. *Ваўковіцкі Крупец* імянуецца *Урыцкае* (Гом.), в. *Воўчае* – *Калінавае* (Е.) (раней каля населеных пунктаў вадзілася шмат ваўкоў), п. *Барок* – *Надзея* (Добр.). Чужамоўнай (палалізаванай) з'яўляецца афіцыйная форма *Хойнікі* (былыя *Хвойнікі*).

Шмат найменняў было выкрэслена ў сувязі з тым, што яны адлюстроўвалі гістарычную спадчыну. Першымі былі перайменаваны назвы тых вёсак, у якіх захаваліся прозвішчы, як лічылі мясцовыя ўлады, прыгнятальнікаў народа. Так, в. *Радзівілавічы* (мясц. *Радзілавічы*) стала *Дзяржынскам* (Лельч.) (Радзівілы – найбуйнейшы магнацкі род ВКЛ, у склад якога ўваходзіла і Беларусь), в. *Раманава* – **Барбой* (Ветк.), пазней і в. *Раманіўка* – *Мірнай* (Раг.) (напамінае аб дынастыі царскай сям'і Раманавых). Затым былі скасаваны айконімы, у матывацы якіх бачыліся імёны цароў або былі апелятывы-тытулы: п. *Каралёўка* імянуецца *Чырвонай Хачэмляй* (цяпер не існуе) (Б.-К.).

Перайменаваннем падвергліся онімы, што ўвасаблялі тагачасныя тыпы паселішчаў: п. *Гарадок* – *Вінаградаўка* (Л.). Старадаўні апелятыў *гарадок* – дэрыват ад *горад* – знайшоў шырокае адлюстраванне ў летапісах, граматах, хроніках, справавых дакументах і абазначаў 'невялікія ўмацаванні ці невялікія ўмацаваныя пасяленні' [5, с. 87- 88]. Гэта тычылася і айконімаў, матываваных лексемамі *двор*: п. *Двор* – *Чырвоны Араты* (мясц. *Красны Араты*) (Х.), *Двор-Гарадзішча* – *Тэльман* (Бр.) (*двор* – сельская баярская сядзіба, якая была распаўсюджанай, вядомай у час развіцця феадальнага землеўладання); *засценак*: в. *Засценак Дуброва* – *Перадавая* (Раг.) (апелятыў *засценак* вядомы як 'невялікі пасёлак або хутар дробнай шляхты, якая арандавала землі, што не ўвайшлі ў сялянскія надзелы' [5, с. 130]). Найменне *Маёнтак* (цяпер *Садовая*, Раг.) нагадвала аб зямельных уладаннях польскіх памешчыкаў, іх сядзібах. Некаторыя з іх сведчылі аб змаганні беларусаў з прыгнятальнікамі за вольнае, незалежнае жыццё: в. *Ліствінская Слабада* – *Мархлеўск* (Х.), в. *Слабада* – **Надтачаеўка* (Нар.). Насельніцтва слабод

(пасёлкі ці група пасёлкаў) вызвалалася ад прыватнай залежнасці [5, с. 53]. Патрэбна адзначыць, што айконімы тыпу *Слабада*, *Слабодка* ў пераважнай большасці захаваліся (існуе 14). На жаль, некаторыя айконімы адэтнанімічнага паходжання таксама перайменаваны: п. *Закрэўе* (ад *крэваў*, *кравічоў*) называецца *Араты* (Б.-К.), в. *Мазуры* – *Паляжач-Гара* (Петр.), в. *Чэхі* – *Гарохава* (*Гарохаў*) (К.). Заменены нават онімы, што ўзніклі на базе лексікі адзначанай групы: в. *Ліхтэ́рня*, дзе жылі продкі немцаў-арандатараў (ад ням. *das Licht* 'святло, агонь, асвятленне' > *ліхтэр* 'невялікае судна, прызначанае для пагрузкі і разгрузкі вялікіх суднаў ці для мясцовых перавозак', 'пласкадоннае судна, якое аблягчае вялікае судна', фармант *-ня* можа сведчыць аб вытворчасці такіх суднаў) стала *Чырвоная Ніва* (мясц. *Красная Ніва*, цяпер злілася з г. Хойнікі), в. *Эрштэрмай* (яўр. *Erstermai* 'Першае Мая') – *Адраджэнне* (Жл.). Гістарычныя факты сцвярджаюць, што ў 1722 г. сюды прыехаў з Пецярбурга А.І. Остэрман, якому імённым указам цар Пётр дараваў частку зямель і в. Папаратнае. На ўсход ад вёскі ў дзвюх вярстах узнікла сядзіба *Остэрманск*, затым *Эрштэрмай* (склад пасяленцаў быў з яўрэяў).

У 20-я – 30-я гады вынішчалася ўсё, што нагадвала аб "ворагах" Сталіна і яго акружэння, у тым ліку і айканімічныя назвы: *Пасёлак імя Бухарына* стаў *Калініна* (Б.-К., цяпер не існуе) і *Першамайскі* (Ветк.), п. *Троцкі* – *Новы Дварэц* (Раг., цяпер зліўся з в. Дварэц).

І ўсё ж практыка найменняў і перайменаванняў у гонар вядомых людзей працягвалася: п. *Берасцяны Завод* (*Берзавод*) – *Чапаеўск* (Лельч.), п. *Брылёва* – *Мічурынская* (*Мічурынскі*) (Гом.), в. *Ваўковіцкі Крупец* – *Урыцкае* (Гом.).

Праз некаторы час, у асноўным у 60-я гады, нязначная колькасць заідэлагізаваных онімаў знікае: п. *Асветнік* – *Днепрык* (Рэч.), п. *Зорка* – *Зялёная Рошча* (Раг.), в. *Молат* – *Каменка* (Раг.). У гады знаходжання на пасадзе першага сакратара ЦК КПСС М.С. Хрушчоў, так званай "хрушчоўскай адлігі" (1953–1964 гг.), калі дзейнасць Сталіна і яго паплечнікаў атрымала пераацэнку і шырокі адмоўны рэзананс, на Беларусі пераймяноўваюцца ўсе населеныя пункты, звязаныя з яго імем і імёнамі некаторых яго аднадумцаў: в. *Варашылаў* – *Бярозавы Гай* (Петр.), п. *Сталіна* – *Мірны* (Гом.), п. *Сталінец* – *Вішанскі* (Гом.).

Спынілі сваё існаванне асобныя онімы, у якіх былі зафіксаваны прозвішчы, мянушкі першапасяленцаў, заснавальнікаў населеных пунктаў: п. *Данілаў Рог* – *Чырвоны Рог* (Х.), в. *Дзюрдзеў* – *Камсамольск* (Рэч).

Узбуйненне некаторых населеных пунктаў за кошт аб'яднання з бліжэйшымі дало магчымасць замяніць былыя онімы новымі: пп. *Батрак* і *Буды* – *Ільіч* (мясц. *Ілліч*) (Петр.), вв. *Клёсін* і *Стары Майдан* – **Бярозаўка* (Нар.), вв. *Пугачы* і *Слабодка* – *Новыя Дзятлавічы* (Гом.), вв. *Новая* і *Старая Быч* – *Акцяброва* (Карм.).

У шэрагу айконімаў найменні змянялі неаднаразова: в. *Быкі* – *Будзёнаўск* – *Знамя* (Добр.), в. *Жаробнае* – *Вуснянка* – *Чкалава* (Гом.), маёнтак *Каралін* – *Анзельманава* (у гонар памешчыка І.І. Ансельма, яго ўладаўніка) – в. *Камуна*, цяпер у мяжы г. Ельск, п. *Малахаўскі* – *Белы Морг* – *Светлы*, *Пасёлак імя Сталіна* – *Дняпровец* – *Лугавы*, в. *Сталіна* – *Папоўка* – *Акцябр* (Б.-К.).

У выніку працэсу перайменаванняў былі згублены, на жаль, рэліктавыя найменні рэгіёна, такія як, напрыклад, в. *Маргі*, што перайменавалі ў *Ельнічкі* (Св.), п. *Белы Морг* – *Светлы* (Б.-К.). Найменні суадносіліся са старажытнай адзінкай вымярэння зямельных плошчаў у Польшчы, Літве – *морг*, якая раўняецца 0,71гектара. На геаграфічнай карце Гомельшчыны адсутнічаюць онімы, матываваныя лексэмай *майдан* (п. *Майдан* – *Хваенск* (Жытк.), в. *Стары Майдан* – **Бярозаўка*, Нар.), што абазначала 'плошчу, дзе адбываюцца сходзі, кірмашы', 'адкрытую прастору, поле, адкрытае месца для размяшчэння пабудов'. Айконім *Абрэзы* (цяпер *Сцяг Працы*, Гом.) адлюстроўваў пасяленне людзей на пакарочаным, абрэзаным, паменшаным у параўнанні з іншымі зямельным участку. Назва п. *Купча* (стала *Новы Свет*, Б.-К.) сведчыла, што зямля пад забудову была ў прыватным карыстанні, выкупленая.

Адносна спосабаў перайменаванняў можна адзначыць наступнае: у ранг нормы ўзведзена з'ява замены айконімаў утваральнымі асновамі з іншымі лексічнымі значэннямі. Новаўтварэнні па структуры былі аднаслоўныя (простыя, зрэдку складаныя) і шматслоўныя: в. *Рассвет*, в. *Чырвонабярэжжа*, п. *Новае жыццё*. Базай для замены паслужыла анамастычная і апелятыўная лексіка абмежаваных тэматычных груп.

Найбольш актыўнымі выступаюць групы, утвораныя ад антрапонімаў – прозвішчаў знакамітых дзеячаў ці імёнаў і прозвішчаў людзей, што не заўсёды мелі якое-н. дачыненне да населеных пунктаў, – шляхам афіксацыі: вв. *Бумажкова, Дзяржынск, Чапаеўка*, пп. *Ленінец, Мічурынскі*; радзей – трансантрапанімізацыі: в. *Роза Люксембург*, пп. *Ільіч, Нарыманаў, Тэلمان*. Сустрэкаюцца адзінкавыя выпадкі транстапанімізацыі: вв. *Віць, Палессе*.

Прадуктыўна задзейнічаны ў працэсе перайменаванняў адапелятыўныя ўтварэнні (многія лексемны ўспадкаваныя з рускай мовы). Значную групу ў іх складаюць онімы, матываваныя лексэмамі, што адлюстроўваюць важныя моманты з рэвалюцыйных падзей, дасягненні народа ў будаўніцтве новага жыцця (назвы-мемарыялы): вв. *Акцябрская, Мірнае, Пабеднае, Перадавая, Саўгасная*, пп. *Араты, Юбілейны*. Таксама пашырана ў акрэсленай падсістэме група намінантаў, прадстаўленая назвамі расліннага свету: вв. *Дубравіна, Калінаўка, Саснавец*, пп. *Бярозавы Гай, Вінаградаўка, Зялёны Сад, Паддуб’е, Ясная Рошча*.

Менш сустракаецца онімаў, матываваных асаблівасцямі навакольнага ландшафту і тапаграфіі: вв. *Горная, Каменка, Паляжач-Гара*.

Для намінацыі другой групы выкарыстоўваліся афіксальныя ўтварэнні (в. *Акцяброва*), і ўтварэнні сінтаксічным спосабам (п. *Новае жыццё*), лексіка-семантычная дэрывацыя (вв. *Дуброва, Рассвет*, пп. *Акцябр, Вазраждзенне, Луч, Надзея*).

Атрыманыя ўзамен чужыя для беларускай мовы назвы не падпарадкоўваліся граматычным законам нашай мовы. Многія з іх тыпу *Акцябр, Акцяброва, Акцябрская, Барба, Вазраждзенне, Луч, Новакузнечная, Пабеда, Пабеднае, Рассвет, Рассветная, Рошча, Уютны* былі ўтвораны на базе рускай лексікі, асобныя характарызаваліся паўтаральнасцю: *Адраджэнне* (Жл. (2), Раг.), *Акцябрск* (Акц., Жл. (2), Рэч., Чач.), *Барэц* (Ветк., Гом., Жл., Л., Рэч. (2)), *Калініна* (Акц., Бр., Б.-К. (3), Гом. (2), Добр., Карм., Рэч., Х.), *Першамайск* (Б.-К., Жл., Лельч., Л., Рэч. (2), Х., Чач.), *Рассвет* (Акц., Добр., Жл., Рэч., Чач.). Не ўлічваўся той факт, што ад некаторых айконімаў цяжка ўтварыць ад’ектонімы (прыметнікі) і катайконімы (назвы жыхароў). Гэта нялёгкая справа знаходзілася часта ў руках прадстаўнікоў мясцовай улады, якія не валодалі спецыяльнымі ведамі па тапаніміцы.

Як бачна, беларускай тапаніміцы, у тым ліку і гомельскаму рэгіёну, былі прычынены значныя страты, таму нас чакае руплівая праца па адраджэнні народных назваў. А для гэтага мы павінны прызнаць дапушчаныя памылкі і мець жаданне іх выправіць незалежна ад тэрміну даўнасці, быць разважлівымі ў дачыненні да спадчыны папярэдніх пакаленняў. Першыя крокі ў гэтым накірунку нашымі тапанімістамі ўжо зроблены. Так, нарматыўны даведнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” (на сённяшні дзень выдадзены матэрыялы Мінскай, Гродзенскай, Гомельскай і Магілёўскай абласцей [4, 9, 10]) уключае корпус усіх без выключэння назваў паселішчаў (існуючых і зніклых) у іх сапраўдным беларускім гучанні і правільным напісанні з адлюстраваннем спосабаў перадачы на рускую і іншыя мовы з улікам багатага вопыту, назапашанага міжнароднай практыкай па ўнармаванні ўласных геаграфічных найменняў [4, с. 14 - 15]. Выданне захоўвае і першасныя назвы перайменаваных населеных пунктаў як перспектыву паэтапнага вяртання сапраўдных гістарычных, але беспадстаўна знішчаных онімаў, што дазволіць “пазбавіць нашу айканімію ад усяго наноснага, штучнага” [4, с. 23] і ўзнавіць у першую чаргу тыя, што маюць багатую гісторыю, згадваюцца ў старажытных летапісах, навуковай і мастацкай літаратуры.

Колькасныя паказчыкі перайменаваных з 1917 г. айконімаў Гомельшчыны змешчаны ў наступнай табліцы.

Табліца – Колькасныя паказчыкі выніку перайменаванняў айконімаў Гомельшчыны

Раёны Гады	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	Усяго па раёнах
Акц.	1	1		2	2			6
Бр.	1	5						6
Б.-К.	11	13			11			36
Ветк.	2	6			1			9

Гом.	2	5		2	13			22
Добр.	4	4	1		8			17
Е.	4	4			1		1	10
Жл.	1	4			9			14
Жытк.				1	2			3
К.	1	2		1	11			15
Карм.		1		1	4			6
Лельч.		2	2		7			11
Л.	1	4			2			7
Маз.					2			2
Нар.	1	3			6			10
Петр.		3			6			9
Раг.	2	6			10	1		19
Рэч.		8	1		4	1		14
Св.	9	2			2			13
Х.	4	3	2		4	1		14
Чач.	2	3			5	1		11
Усяго:	46	79	6	7	110	5	1	254
Усяго найменняў 254 (11,9% ад 2637 зафіксаваных)								

З усяго сказанага вынікае наступнае:

1 Тапанімічная лексіка ўвабрала ў сябе гістарычныя факты з жыцця палескага краю і павінна з'яўляцца іх надзейнай захавальніцай для нашчадкаў, быць недатыкальнай. Яна ўяўляе сабой каштоўны матэрыял для выхавання маладых пакаленняў.

2 Нягледзячы на гэта беларуская тапанімія беспадстаўна разбаўлялася русіфікаванымі назвамі, што тлумачыцца некампетэнтным падыходам не дасведчаных у галіне тапанімікі людзей.

3 У выніку ў працэсе перайменаванняў найменняў прынесена значная шкода нашай духоўнай спадчыне, згублена нацыянальная спецыфіка, рэліктавыя назвы.

4 Вывучэнне і вяртанне першасных найменняў населеных пунктаў, якія, на шчасце, захаваны лексікаграфічнымі крыніцамі, дазволіць узнавіць тыя “своеасаблівыя масткі”, што звязваюць сучаснае з мінулым.

Abstract. The paper considers structural changes and the process of renaming in the iconomy of Gomel region, determines the conditions in which the changes took place and establishes the reasons and the ways of renaming.

Умоўныя скарачэнні

Акц. – Акцябрскі раён, Бр. – Брагінскі раён, Б.-К. – Буда-Кашалёўскі раён, в. – вёска, Ветк. – Веткаўскі раён, Гом. – Гомельскі раён, Добр. – Добрушскі раён, Е. – Ельскі раён, Жл. – Жлобінскі раён, Жытк. – Жыткавіцкі раён, К. – Калінкавіцкі раён, Карм. – Кармянскі раён, Лельч. – Лельчыцкі раён, Л. – Лоеўскі раён, Маз. – Мазырскі раён, Нар. – Нараўлянскі раён, п. – пасёлак, Петр. – Петрыкаўскі раён, Раг. – Рагачоўскі раён, Рэч. – Рэчыцкі раён, Св. – Светлагорскі раён, Х. – Хойніцкі раён, Чач. – Чачэрскі раён.

Літаратура

1. Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] : науч. изд. / Н.В. Подольская. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
2. Багамольнікова, Н.А. Тапанімія Гомельшчыны: структурна-семантычная характарыстыка : манаграфія / Н.А. Багамольнікова; навук. рэд. А.А. Станкевіч.– Гомель: “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2008. – 242 с.

3. Рогалеў, А.Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі) / А.Ф. Рогалеў. – Гомель: Барк, 2008. – 216 с.
4. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гомел. вобл.: нармат. давед. / Н.А.Багамольнікава [і інш.]; пад агул. рэд. В.П.Лемцюговай. – Мн.: Тэхналогія, 2006. – 382 с.
5. Лыч, Л.М. Назвы зямлі беларускай [Тэкст] / Л.М. Лыч. – Мн.: Універсітэцкае, 1994. – 126 с.
6. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. [Тэкст] : слоўнік / Я.Н. Рапановіч; рэд. П.П. Шуба. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 240 с.
7. Большая Советская Энциклопедия. [Текст] у 30 т. / Т. 26: Т –У [гл. ред. А.М. Прохоров]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1977. – 622 с.
8. Лемцюгова, В.П. Роздум над лёсам і правапісам беларускіх уласных геаграфічных назваў [Тэкст] / В.П. Лемцюгова // Звязда, 3, 4 і 5 красавіка 2002 г.
9. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Мін. вобл.: нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова і інш.; пад агул. рэд. В.П.Лемцюговай. – Мн.: Тэхналогія, 2003. – 605 с.
10. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзен. вобл.: нармат. давед. / І.А. Гапоненка, В.П. Лемцюгова, Л.Л. Янушкевіч і інш.; пад агул. рэд. В.П.Лемцюговай. – Мн.: Тэхналогія, 2006. – 471 с.

УДК 808.26. – 08+882.6 – 1-08 (075.8)

Песня Рэчыцы і Мазыра

І. А. БАРОЎСКАЯ

Песня, як адбітак душы чалавека, заўсёды будзе побач і ў радасці і ў смутку. Калі мы звярнуліся да больш дэталёвага аналізу літаратурна-песеннага жыцця Рэчыцкага і Мазырскага рэгіёнаў, былі прыемна ўзрадаваны шырокім спектрам ахопу жыццёвых пытанняў, што хвалююць, радуюць мясцовых жыхароў. У артыкуле немагчыма ахапіць увесь спектр прафесійнай песні акрэсленых рэгіёнаў, таму для даследавання абраны пэўны пласт тэкстаў, прысвечаных Рэчыцы і дзіцячыя песні, створаныя мазырскім кампазітарам Алесем Аўсіюком.

Мэтай нашага артыкула выступае даследаванне і вызначэнне спецыфікі моўных сродкаў у залежнасці ад тэматычнай разнастайнасці твораў песеннай лірыкі Рэчыцкага і Мазырскага рэгіёнаў.

Вельмі пашырана сярод даследуемых песень тэма мірнага, шчаслівага жыцця, светлых, сонечных дзён. Усёй гэтай чысціні і спакою на роднай зямлі мы ўдзячны пераможцам Вялікай Айчыннай, нашым ветэранам: “Ветераны” (сл. П. Алфімцава, муз. В. Мельнікава):

*На могилку к друзьям ветераны пришли,
И головы низко склонились.
Сердца скорби слова, как огнём, обожгли
И невольно глаза прослезились.*

Безумоўна, памяць жыве і ў сэрцах ветэранаў, і ў сэрцах больш маладых пакаленняў, якія выказваюць даніну павагі, пашаны і ўдзячнасці салдатам той страшэннай вайны: “В День Победы” (словы і музыка В.Базіна):

*Позабыть великий подвиг
Человеку непристойно,
Ну, а те, кто позабудет,
Ратной славы не достойны.*

Але ж забыць гэта немагчыма, тым больш на нашай шматпакутнай Беларусі, дзе кожная сям’я з горыччу ўспамінае тыя страшэнныя часы. І поўнасцю згаджаешся з аўтарам, які ў апошнім радку кажа:

*Победители уходят,
А Победа остаётся, а Победа остаётся
На все времена.*

Аптымістычна гучаць радкі песеннага твора Васіля Базіна “Что грустил, ветеран?”. Смутак у вачах ветэранаў, боль у ранах цялесных і душэўных:

*Вспомнил, небось, ветеран,
Как вражью силу крушил,
А сколько копал ты могил, солдат,
И всё-таки победил!*

Аўтар адганяе сум, адчай. У радках назіраецца паўтор разнастайных звароткаў (солдат, ветеран), якія ствараюць пэўную атмасферу. Успаміны былі і будуць, таму што гэта загубленая маладосць, цяжар душы, сябры, якія засталіся вечна маладыя. Але жыццё працягваецца. Ветэраны патрэбны сёння сваім сем’ям, малодшым пакаленням:

*Брось, не грусти, ветеран,
Сердцем и впредь не старей!
Жизнь на земле
Обогрей, солдат
Теплой улыбкой своей.*

“Песня о Речице” А. Жалезнякава (муз. В. Мельнікава) насычана ўспамінамі аб берагах юнацтва, аб старым парку над Дняпром і ціхім горадзе Рэчыца. Менавіта тут лірычны герой сустрэў сваё шчаслівае каханне, якое сагравае яго ўсё жыццё. Пры дапамозе вобразнага паралелізму аўтар стварае вобраз ракі, як плыні мінулых гадоў:

Течёт, течёт река неторопливая.

Шумит волна, бегут, бегут мои года.

Гады бягуць, але немагчыма забыць ні стары парк, ні юнацтва, а родны, любімы горад Рэчыца в серце застаецца наўсёгда:

Когда придёшь на берег юности,

На берег тот, где мы родились и живём,

Вернешься в прошлое, случайно вспомнится

Наш старый парк и звуки вальса над Днепром.

И тихий город мой, наш город Речица,

Засветится загадочным огнём.

Пакінуў сэрца ў Рэчыцы і Л.Я. Фрэнкель-Майзлік, пра што сведчыць яго “Песня пра Рэчыцу”:

Куды б жыццё ні кінула,

Мы сэрцам вернемся сюды,

Бо сэрца тут пакінулі.

Сады, суквецці, саломак, каханне, добрае, ішчасце, -- якія простыя, лёгкія, напоўненыя светам і чысцінёй, словы! Цвітуць сады, духмяны пах залівае Дняпроўе, мацнее каханне, спяваюць салоўкі, шчасліва жывуць людзі. Гады бягуць-знікаюць, *цвітуць у Рэчыцы сады, бушуюць снежнай замяццю*, і памяць застаецца светлай, як квецень Рэчыцкіх садоў.

Пра каханне, якое “маніт, зовёт Всех, кому по двадцать лет”, распавядае ў песенным творы “Речицкая юность” А. Караленка, член Саюза пісьменнікаў Беларусі: *Повстречались мы с тобой В милой Речице родной*. Дняпро, шаўковыя травы, прызнанні ў каханні пад срэбраным месяцам, -- усё насычана подыхам гэтага пачуцця. Рэчыца дапамагла сустрэцца, звязала сэрцы, паяднала каханнем. Паэт выкарыстоўвае для большай вобразнасці метафару поруч з параўнаннем: *И в сердцах у нас любовь Расцветает, как весна*.

«Рэчыцкі вальс» на словы Алены Цэйка і музыку Валерыя Мельнікава прысвечаны гадам Вялікай Айчыннай вайны:

Рэчыцкі вальс – лістапад сорок трэцяга года...

Рэчыцкі вальс – гэта стан апаленай зямлі...

Паўтор ціха падае лісце На шэры граніт абеліскаў. Кружыцца ў восеньскім вальсе... на пачатку кожнага куплета засяроджвае ўвагу на падзеях страшэннай вайны, стварае атмасферу трагізму. У гэтым творы Дняпро паўстае ўжо сівым, сталым, на якога абрушыліся страшэнныя выпрабаванні, *дзе выюць надрыўна гарматы,.. Ідуць у атаку салдаты*:

Каб вызваліць горад ад катаў...

За горад на сівым Дняпры.

Не забываецца і сэння ў ветэранаў дарога ў Рэчыцкі парк “Перамога”, дзе знаходзіцца мемарыял і *Агонь пахаваных сардэц*.

Рэчыцкі вальс –

Вас вініуе ўсіх з перамогай.

Рэчыцкі вальс –

На малым прыпынку вайны.

Цягне сэрца ў Рэчыцу і Уладзіміра Стрыжака (аўтара слоў і музыкі песні “Рэчыца”), у горад, для якога паэт падбірае немалую колькасць эпітэтаў “скромный, любимый, милый, славный” для паказу шырыні душэўнай і сардэчнай прыязні для роднага месца, якое назаўсёды стала лёсам для многіх людзей. Жыхары Рэчыцы ганарацца сваёй гісторыяй, цішынёй, спакоем і прыгажосцю плошчаў і алей, а ў нябёсах “над Успенским собором *Стая сизых летит голубей*”:

Часто люди, как голуби эти,

Непокорны ветрам и судьбе.

*Повзрослевшими мы – твои дети –
Возвращаемся, город, к тебе.*

Гонар Рэчыцкай зямлі – выдатнік народнай адукацыі, аўтар, кампазітар многіх песень – Вольга Уладзіміраўна Волах. Газета “Дняпровец” неаднаразова прысвячала свае старонкі гэтай таленавітай жанчыне. Яна – аўтар музыкі, слоў, музычнага метадычнага матэрыялу, сцэнарыяў да святаў.

Лёс аднойчы падараваў Вользе Ўладзіміраўне выпадковую сустрэчу з прафесійным музыкантам, які запрасіў яе вучыцца ў Маскву. Там, халонамі вечарамі думкамі вярталася ў Рэчыцу, на родную вуліцу, у родную хату і нараджаліся песні:

*Музыку о Речице я ещё сложду,
О любимом городе сказку расскажу. («Лирическая о Речице»):
Родины красивей на свете не найти!
Города теплее не встретишь на пути!
Маленькая Речица, уголок родной,
Пусть поют весенние птицы над тобой!*

Так і адбылося. Яна стала самадзейным кампазітарам і кіравала вакальна-харэаграфічным ансамблем “Сонейка”. В. Волах прысвяціла сябе дзіцячаму калектыву. Выйшла ўжо тры зборнікі песень для дзяцей. Яна – кампазітар песень, якія тлумачаць:

*Бацькаўшчына – гэта дзень твой новы,
Гэта словы нашай роднай мовы. (“Бацькаўшчына”, сл. А. Касцецкага),
вучаць ганарыцца сваёй сям’ёй, берагчы сваю матулю і блізкіх:
Самый лучший в мире дом,
Дом, в котором мы живём:
Папа, мама и бабуся,
Я и наша кошка Муся. («Дом, в котором мы живём», сл. А. Чарных);
Смело и прямо на свете живите,
Будьте честней и добрей.
Люди, прошу вас, от бед берегите
Сердце своих матерей. («Песня о матери», сл. Б.Кашыргава),
прывучаюць да акуратнасці:
Быть почище один старается,
В каждой луже другой купается.
Есть чистые, опрятные,
А есть неаккуратные, --
Разные бывают поросята. (“Про поросят”, сл. Д. Самойлава),
расказваюць пра родныя песні, танцы:
Слышишь песню у ручья?
-- Это наша Родина. («О Родине», сл. М. Пляцкоўскага);
Слова мудрага мы цураемся
І духоўна ўсе абядняемся.
Нельга жыць-пражыць без прыгожага,
Без цудоўнага і харошага. (“Песня родная”, сл. А. Дзеружынскага),
Вось якая полька наша –
Руки, ноги, сэрца скача!
Вось дык полька-трапятуха –
Полька-веселуха! (“Полька-трапятуха”, сл. Л. Кебіч).*

І заўсёды ў гэтым шчырым сэрцы жыве любоў да Радзімы, да роднага горада, які сагравае сваёй прыгажосцю, веснім сонейкам:

*Родины красивей на свете не найти!
Города теплее не встретишь на пути!
Маленькая Речица, уголок родной,
Пусть поют весенние птицы над тобой!*

Прыцягвала дзіцячая песня і вядомага кампазітара Алеся Аўсіюка, які жыў у Мазыры. Дзяцей і песню ён ставіў побач і адзначаў іх непарыўную сувязь. Дзеці заўсёды спяваюць, яны ставяць сябе на месцы герояў і пераносяцца ў фантастычныя вымярэнні або на іншыя планеты або проста спяваюць аб тым, што бачаць. Гэта стан іх яшчэ бестурботнай душы. Аднак дзіцячая песня, нягледзячы на свае малыя памеры, адносную прастату будовы, адлюстроўвае агульначалавечыя каштоўнасці, маральна-этычныя праблемы. Яркія, лёгкія музычна-паэтычныя вобразы дапамагаюць дзецям асэнсоўваць сур'ёзныя, агульначалавечыя каштоўнасці. І роля дарослых паэтаў і кампазітараў невымерна вялікая і важная: накіраваць дзіцячае чыстае светаўспрыманне на прыгожае і добрае. Розныя па характары і жанравай прыналежнасці дзіцячыя песні склалі зборнік А.М.Аўсіюка і В.Р.Сярэбранікава “Песні для дзяцей”. Калі ж гаварыць пра галоўную тэму гэтага зборніка, то можна сказаць, што кніга пра дзяцей і для дзяцей. І яны з радасцю будуць спяваць пра свае дзіцячыя трывогі і засмучэнні, радасці і адкрысці, пра сонейка і дожджык, птушак і звяроў, – адным словам, пра тую планету Зямля, на якой яны жывуць.

Першая песня, якая стала своеасаблівым эпіграфам да зборніка, музычнай прадмовай, – «Розныя дзеці» А.Вольскага. І паэт, і кампазітар Алесь Аўсіюк уключаюць планету Зямля, – унікальнага месца блізкага і, магчыма, далёкага касмічнага асяроддзя. На гэтай Планеце жывуць вялікія і малыя народы, са сваёй культурай і традыцыяй, са сваімі песнямі і марамі:

Розныя дзеці жывуць на планеце—

Белыя, жоўтыя, чорныя дзеці.

Розныя дзеці – аднолькавы смех.

Смех у хвіліны забаў і уцех. [1, с. 3]

«Стылістычны эфект мастацкай метаніміі дасягаецца дзякуючы таму, што ў пэўным кантэксце слова ўказвае не толькі на той прадмет, пра які ідзе размова, але і на яго прымету» [1, с. 158]. Метанімічны перанос колеру перадае дзяцей розных нацыянальнасцей рознага тыпу скуру, а антанімічныя лексемы *розныя-аднолькавы* падкрэсліваюць, што аб'ядноўвае ўсіх добры смех.

І ў кожнага народа адзіная мара – жаданне шчасця сваім дзецям, хоць і розныя яны па знешнасці, па колеры вачэй, які паэт перадае з дапамогай вобразных параўнанняў:

Розныя дзеці – розныя вочы.

Вочы – як неба. Вочы – як ночы.

Вочы, што мора ўвабралі глыбіні,

Вочы – пад колер бязводнай пустыні. [1, с. 3]

Калі ж гаварыць пра характар песні, то ён светлы і радасны, узнёслы і спакойны, і ў той жа час з інтанацыяй падсвядомай трывогі, нават небяспекі. Вочы – гэта паказчык стану душы. Колер можа быць розны, а слёзы адзіныя. Што зрабіць дарослым, каб слёзы былі заўсёды слязамі шчасця?

Розныя вочы – адзіныя слёзы.

Слёзы ў хвіліны бяды ці пагрозы.

Вось бы зрабіць, каб у розных дзяцей

Радасць гасціла даўжэй і часцей. [1, с. 3]

Словы песні «Мроі белых туманаў» напісала мазыранка Н.Аксёныч. Нараджаецца нейкая ўзнёсласць, мройна-фантастычнае бачанне малочных туманоў, – і тады ўжо выплывае перад вачамі цэлая плеяда дзівосных вобразаў, фантастычна-казачных герояў:

Над зарой ліловым вадаспадам

Пралілося неба на траву.

І рака замроілася садам,

Лёгенька ўдыхнуўшы на плыву. [1, с. 6]

Ўзнёслая зачараванасць, праява чысціні і непасрэднасці пачуццяў, думак, перажыванняў перадаецца праз метафарызацыю кантэксту. Як і большасць тропаў, кожную метафару стварае і вызначае кантэкст. Але гэтая залежнасць двухбакая: метафара – не толькі вынік мастацкага засваення свету, яна не толькі замацоўвае ў моўным выяўленні

знойдзенае паэтам падабенства або аналогію паміж адметнымі фактамі і рэаліямі акаляючага свету, але і сама фарміруе і болей шырокі паэтычны кантэкст ў межах песеннага твора. «У метафары закладзена моц, якая разбурае межы немагчымага, здольная прыблізіць далёкае і ўзвысіць звычайнае» [2, с. 53]. Стрыманасць і лагоднасць мелодыі суадносна з паэтычнай мелодыкай радка захоплівае, зачароўвае, узвышае і ачышчае, засцерагае ад шэрых думак:

*Ой, туманы, белыя туманы –
Мары-мроі золкавай зямлі..
Быццам дух, нябёсамі абраны,
Коні над вадою паплылі.* [1, с. 6]

Тэматыка песень блізкая светаўспрымання дзяцей. Шмат песень пра прыроду: пра розныя поры года, розныя месяцы, прыродныя з’явы:

*У верасні,
У верасні
Зрабіўся дзень малы.
Развітваюцца
У верасні
З буслянками буслы* (А.Вольскі. У верасні) [1, с. 8]

Песня прыцягвае сваёй прастатой аповеду ляснога жыцця. Характар дзіцячай песні патрабуе ўжывання памяншальна-ласкавых форм тыпу *вавёрачка, вожык*. Як і ў песні “Зіма” (Л.Гільковай):

*Сердце щедро веселится –
Это **зимушка**-зима!..
До чего ж я эту пору,
Зиму-**матушку** люблю!* [1, с. 10]

Паэтычныя вобразы песеннай лірыкі вызначаюцца яскравай метафарызацыяй. Метафара ўзбагачае вобраз першароднасцю бачання свету, спрыяе стварэнню выключна ўзнёслага светаўспрымання. Напеўнасць лірыкі, так неабходная для стварэння песні, залежыць не толькі ад ужывання пэўных прыёмаў, але і ад сэнсу, ад эмацыянальнай афарбоўкі твора:

*А травы пахнуць кветкамі,
Кветкі пахнуць зорамі,
Зоры над палеткамі –
Лесам і азёрамі* (П.Глебка. На пачатку лета) [1, с. 11]

Эмацыянальны настрой песні “Добрай раніцы” (Л.Пранчака) перадаецца праз адпаведную музыку незвычайных вобразаў:

*Звініць узлесак росамі,
Звініць, пераліваецца,
Світанне стогалосае
Спявае:
Добрай раніцы!* [1, с. 13]

Шырока распаўсюджана ў песнях разнавіднасць метафары – адухаўленне (перанясенне ўласцівасцей жывых істот на прадмет, абстрактныя паняцці, з’явы прыроды) і персаніфікацыя (наданне чалавечых уласцівасцей рэчам, прадметам, з’явам прыроды). Гэта вельмі важны прыём менавіта ў дзіцячай песнятворчасці:

*На нябачным
Дождж
Кані
Прыскакаў з далечыні,
Пераскочыў
Цераз плот
І пабег
У агарод* (У.Карызна. Дождж) [1, с. 15]

І далей у песні дзеці сочаць за паводзінамі дожджыка-гарэзы, які *паляцеў, напалохаў, завярнуў пашаптаць, схаваўся*. Дынамічнасць дзеяння перадаецца і кампазітару, які стварыў песню ў рашучым характары.

Адухаўляюцца таксама вецер, птушкі:

В лугах смеётся ветер,

Хлопочут птицы в рощах

И горлышки полощут

В малиновой рассвете (У.Сцяпанаў. Давайце верить в чудо) [1, с. 12]

Любімымі песнямі выступаюць песні пра маці. Яны заўсёды цёплыя, ласкавыя, як тыя словы, што напаяняюць іх радкі: *зараначка, лепшая, сонца, жаўранак, радасць, мама:*

З ей веселейшыя песни,

Радасць мілей

Удвая!

Самая, самая лепшая ў свеце

Мама мая (У.Карызна. Самая лепшая) [1, с. 4]

Сам кампазітар вызначае характар песні “умерана, ласкава”. Паэтычны настрой ствараецца паўтарамі і памяншальна-ласкавымі формамі:

Цеплыней атуліць

Сонейка зямлю,

Мілая матуля,

Я цябе люблю.

Мне з табой утульна

І спяваю я:

Мамачка, матуля,

Любая мая (Л.Пранчак. Мілая матуля) [1, с. 11]

Тыя ж добрыя традыцыі працягвае і зборнік – «Песні для дзяцей» А.Аўсіюк, 2002 год. Зборнік складаюць песні, напісаныя на вершы беларускіх паэтаў – «Добрай раніцы!», «Мілая матуля», «Гыля, гусі!» Л.Пранчака, «Вярбінка», «Спрэчка» М.Чарняўскага, «Фантазёр» Н.Галіноўскай, «Велікоднае яечка» М.Маляўкі. Тэматыка іх, як і ў папярэднім зборніку, вельмі блізкая жыццёваму і вобразнаму светаадчуванню і светаўспрымання дзяцей. А цеснае спалучэнне таленавітых паэтычных слоў і паэтычнай музыкі надаюць песням яркі і выразны характар, кранаюць сваёй непасрэднасцю і замілаванасцю.

Расказваюць мне хвалі

Пад беражком высокім

Пра лугавыя далі

За борам за далёкім.

Туды не загляну я,

Туды не забягу я.

Таму ж красу зямную

Пабачыць не магу я (М.Чарняўскі. Вярбінка) [2, с. 2]

Верыцца, што ўсё створанае з радасцю прымуць дзеці, і музыка светлымі промнікамі ўвальецца ў іх дзіцячыя сэрцы. Так, песні Рэчыцы і Мазыра – яскравая з’ява ў нашай культуры. Чароўная музыка разглядаемых песень – сапраўдны скарб нашых рэгіёнаў. Сабраны матэрыял выявіў вялікую колькасць песень лірычных пра родны горад, пра прыроду, калгас, вёску. Створаны песні пра маці, нафтавікоў, выратавальнікаў. Канешне ж, спяваюць песні пра ветэранаў, пра незагойныя раны Вялікай Айчыннай вайны. Прастатой выкладу, чысцінэй, любоўю да Радзімы свеціцца вялікі пласт дзіцячых песень. У творах назіраюцца розныя моўна-выяўленчыя сродкі (выкарыстанне пэўных лексем, параўнанняў, метафар, адухаўлення і інш.), што скіраваны на стварэнне яскравых вобразаў і раскрыццё шматлікіх тэм.

Abstract. Belarusian professional songs of Rechitsa and Mozir are studied in the paper. It analyses the songs by the authors born in the areas, considers their thematic variety and the use of vivid linguistic means.

Літаратура

1. Скороходько, Э. Ф. О семантической природе некоторых видов образного словоупотребления. / Вопросы стилистики / под ред А.М. Лукьяненко. / Э. Ф. Скороходько – Вып. 1. : Саратов : Из-во Саратовского ун-та, 1962. – 280 с.
2. Вовк, В. Н. Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации. / В. Н. Вовк. – Киев : АН Украинской ССР : Навукова думка, 1986. – 143 с.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Аўсіюк, А. М., Сярэбранікаў, В. Р. Песні для дзяцей / Зборнік песень – Мазыр, 2001.
 2. Аўсіюк, А. М. Песні для дзяцей / Зборнік песень – Мазыр, 2002.
- А таксама тэксты песень, надрукаваныя ў сродках масавай інфармацыі.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 15.07.09

Лексіка-тэматычная класіфікацыя запазычаных слоў афіцыйна-дзелавой сферы ўжывання

Л. Р. БЕЛКА

Слоўнікавы склад любой мовы ўключае ў сябе запазычаную лексіку.

Яна неабходная “як для намінацыі новых рэалій і паняццяў, якія пастаянна ўзнікалі ў рэчаіснасці пад уплывам знаёмства з грамадска-палітычным, гаспадарча-эканамічным і навукова-культурным жыццём іншых народаў, так і для замены многіх назваў, што становіліся непрагоднымі ў выніку грамадскага прагрэсу” [1, с. 3].

Запазычанні вельмі разнастайныя па паходжанні. Як адзначаюць даследчыкі гісторыі беларускай мовы, “пераважную большасць іх складаюць лексічныя адзінкі, што праніклі ў старабеларускія пісьмовыя помнікі з заходніх славянскіх і неславянскіх моў – польскай, чэшскай, лацінскай, нямецкай, грэчаскай, італьянскай і інш. Меншай колькасцю прадстаўлены запазычанні з цюркскіх і балтыйскіх моў” [2, с. 65].

Справядліва гэта і ў адносінах да лексікі, якая ўжываецца ў афіцыйна-дзелавой сферы.

Прадметам нашага даследавання з’яўляецца лексіка беларускай мовы, якая ўжываецца ў сферы справаводства. Мэта даследавання – прааналізаваць назвы афіцыйна-дзелавой сферы іншамоўнага паходжання паводле крыніцы запазычвання і лексіка-тэматычнага падзелу на групы. Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі “Альбом форм организационно-распорядительных документов” [3] і “СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распарадкай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў” [4]. Паходжанне запазычанняў падаецца паводле “Слоўніка іншамоўных слоў” А.М. Булыкі [5, 6].

У складзе прааналізаванай намі лексікі афіцыйна-дзелавой сферы ўжывання сустракаюцца словы-запазычанні з розных моў. Самую вялікую групу складаюць словы лацінскага паходжання. Гэта можна растлумачыць тым, што “з’яўляючыся працяглы час дзяржаўнай мовай многіх краін Еўропы, лацінская мова ў перыяд сярэднявечаў зрабілася міжнароднай мовай навукі, школы, філасофіі, дыпламатыі. У выніку гэтага лексічныя багацці лацінскай мовы былі глыбока засвоены раманскімі, германскімі, заходнеславянскімі мовамі. З гэтых моў, пераважна праз польскую, лацінізмы ў XVI – XVII стст. шырокім патокам праніклі і ў старабеларускую мову. Пэўная колькасць іх, лічаць даследчыкі, магла быць засвоена і непасрэдна з лацінскай мовы, паколькі на ёй у тагачаснай Беларусі пісаліся дзяржаўныя акты, друкаваліся трактаты, вялося богаслужэнне ў каталіцкай царкве. Лацінскую мову добра ведалі і пісалі на ёй беларускія асветнікі” [2, с. 69].

Даволі значная група слоў, запазычаных з грэчаскай мовы. І гэта заканамерна, паколькі словы грэчаскага паходжання – “адзін з найбольш даўніх пластоў лексічных запазычанняў у беларускай мове. Шырокае пранікненне грэцызмаў ва ўсходнеславянскія мовы пачалося яшчэ ў старажытнарускі перыяд, калі ўсходнія славяне мелі непасрэдныя кантакты з Візантыяй і прычарнаморскімі грэчаскімі калоніямі, а таксама пасля прыняцця на Русі хрысціянства” [2, с. 73].

Намнога меншая група слоў французскага паходжання.

Яшчэ менш слоў нямецкага паходжання. “Непасрэднае запазычванне адбывалася на працягу ўсёй гісторыі старабеларускай мовы ў працэсе гандлёвых сувязей і цесных кантактаў беларускага насельніцтва з нямецкімі каланістамі, спецыялістамі ў галіне рамеснай і іншай гаспадарчай дзейнасці” [2, с. 71].

Сустракаюцца словы, запазычаныя з англійскай і італьянскай моў.

Прааналізаваныя намі словы справаводчай дзейнасці можна падзяліць на наступныя лексіка-тэматычных групы:

назвы для абазначэння агульных і прыватных паняццяў справаводчай сферы:

лацінскія: *аргумент* < лац. argumentum, *дакументацыя* < лац. documentum, *інфармацыя* < лац. informatio, *кампетэнцыя* < лац. competentia, *камунікацыя* < лац. communicatio, *канфіскацыя* < лац. confiscatio, *канцэпцыя* < лац. conceptio, *карэктур* < лац. correctura, *карэктывы* < лац. correctus, *карэспандэнцыя* < с.-лац. correspondentia, *квартал* < с.-лац. quartalis, *колер* < лац. color, *комплекс* < лац. complexus, *матыў* < с.-лац. motivum, *момант* < лац. momentum, *мэта* < лац. meta, *нарматыў* < лац. normativus, *норма* < лац. norma, *перспектыва* < лац. perspicere, *прафесія* < лац. professio, *працэс* < лац. processus, *прынцып* < лац. principium, *прэмія* < лац. praemium, *публікацыя* < лац. publicatio, *рэдакцыя* < лац. redactus, *рэзультат* < с.-лац. resultatum, *сігналацыя* < ад лац. signalis, *табулятар* < ад лац. tabula, *традыцыя* < лац. traditio, *тэрмін* < лац. terminus, *фармат* < лац. formatus, *фіксацыя* < лац. fixus, *форма* < лац. forma, *эфект* < лац. effectus;

грэчаскія: *аналіз* < гр. analysis; *біяграфія* < гр. bios + гр. grapho; *катэгорыя* < гр. kategoria; *крытэрыі* < гр. kriterion; *практыка* < гр. praktika; *тып* < гр. typos; *характар* < гр. character;

французскія: *адресант* < фр. addresser; *стаж* < фр. stage; *тыраж* < фр. tirage; *эскіз* < фр. esquisse;

англійскія: *стандарт* < англ. standard; *стандартызацыя* < англ. standard;

назвы, якія характарызуюць арганізацыю дзяржаўнага кіравання, выканаўчую дзейнасць чыноўніцкага апарату, абазначаюць паняцці і рэаліі са сферы дзяржаўна-адміністрацыйнага кіравання:

лацінскія: *апарат* < лац. apparatus, *арэнда* < с.-лац. arenda, *дысцыпліна* < лац. disciplina, *ініцыятыва* < лац. initiare, *інстанцыя* < лац. instantia, *канферэнцыя* < лац. conferentia, *ліквідацыя* < с.-лац. liquidus, *персанал* < лац. personalis, *рэарганізацыя* < лац. re- + с.-лац. organisatio, *рэгістрацыя* < с.-лац. registratio, *рэгламент* < лац. regula, *рэжым* < лац. regimen, *рэзерв* < лац. reservare, *рэспубліка* < лац. respublica, *санкцыя* < лац. sanctio, *тэрыторыя* < лац. territorium, *фінансы* < лац. finantia, *фонд* < лац. fundus, *функцыя* < лац. functio, *цэнтралізацыя* < ад лац. centralis, *штат* < лац. status;

французскія: *гарантыя* < фр. garantie; *кадры* < фр. cadres; *кантроль* < фр. controle; *рамонт* < фр. remonte;

грэчаскія: *база* < гр. basis; *зона* < гр. zone; *цэнтр* < гр. kentron;

нямецкія: *цэх* < ням. Zeche; *штраф* < ням. Strafe;

назвы прадметаў або з'яў для сістэматызацыі ў пэўным парадку:

грэчаскія: *алфавіт* < гр. alphabetos, ад alpha + beta; *бібліяграфія* < гр. biblion + гр. grapho; *графік* < гр. graphikos; *картатэка* < гр. chartes + гр. theke; *праграма* < гр. programma; *сістэма* < гр. systema; *схема* < гр. schema; *том* < гр. tomos; *храналогія* < гр. chronos + гр. logos;

лацінскія: *альбом* < лац. album, *каляндар* < лац. calendarium, *нумарацыя* < лац. numeratio, *план* < лац. planum, *структура* < лац. structura, *табель* < лац. tabella, *табліца* < лац. tabula, *уніфікацыя* < ад с.-лац. unificare;

французскія: *анкета* < фр. enquete, *бланк* < фр. blanc; *журнал* < фр. journal;

нямецкія: *група* < ням. Gruppe; *пара* < с.-в.-ням. rār;

італьянскія: *макет* < іт. macchietta;

назвы відаў дакументаў і дзелавых папер:

лацінскія: *акт* < лац. actus, *артыкул* < лац. articulus, *арыгінал* < лац. originalis, *дакумент* < лац. documentum, *дублікат* < лац. duplicatus, *інструкцыя* < лац. instructio, *кантракт* < лац. contractus, *копія* < лац. copia, *наменклатура* < лац. nomenclatura, *праект* < лац. proiectus, *статут* < лац. statutum, *экзэмпляр* < лац. exemplar;

грэчаскія: *аўтабіяграфія* < гр. autos + гр. bios + гр. grapho; *дыплом* < гр. diploma; *праатакол* < гр. protokollon; *характарыстыка* < гр. charakteristikos; *тэлеграма* < гр. tele + гр. gramma; *тэлефанаграма* < гр. tele + гр. phone + гр. gramma;

французскія: *анкета* < фр. enquete; *паўшарт* < фр. passé + фр. port;

нямецкія: *рахунак* < ням. Rechnung;

назви прадметаў, прылад працы, іх дэталей і прыстасаванняў для механізаванай працы:

лацінскія: *апарат* < лац. apparatus, *камп'ютэр* < лац. computare, *машына* < ад лац. machina, *нумаратар* < лац. numerator, *пульт* < лац. pulpitem, *факс* < ад лац. fac simile, *факсіміль* < лац. fac simile;

грэчаскія: *дыск* < гр. diskos; *папера* < гр. papyrus; *тэлеграф* < гр. tele + гр. grapho; *тэлефон* < гр. tele + гр. phone.

нямецкія: *фарба* < ням. Farbe; *шафа* < ням. Schaff; *штэмпель* < ням. Stempel;

англійскія: *дыскета* < англ. diskette; *дысплей* < англ. display; *сейф* < англ. safe; *файл* < англ. file;

французскія: *бандэроль* < фр. banderole; *канверт* < фр. couvert;

італьянскія: *штамп* < іт. stampa;

назви элементаў і знакаў, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні дакументаў:

лацінскія: *ініцыялы* < лац. initialis, *інтэрвал* < лац. intervallum, *лінія* < ад лац. linea, *літара* < лац. littera, *нуль* < лац. nullus, *нумар* < лац. numerus, *пункт* < лац. punctum, *серыя* < лац. series, *элемент* < лац. elementum;

нямецкія: *абзац* < ням. Absatz; *кегель* < ням. Kegel; *рыса* < ням. Riss; *шырыфт* < ням. Schrift;

грэчаскія: *параграф* < гр. paragraphos; *фраза* < гр. phrasis;

назви рэквізітаў (састаўных элементаў) дакументаў і іх частак:

лацінскія: *віза* < ад лац. visus, *дата* < лац. datum, *індэкс* < лац. index, *код* < ад лац. codex, *рэзалюцыя* < лац. resolutio, *рэквізіт* < лац. requisitus, *тэкст* < лац. textum;

французскія: *адрес* < фр. adresse, *адресат* < фр. addresser; *грыф* < фр. griffe;

грэчаскія: *эмблема* < гр. emblemata;

назви адміністрацыйных і дзяржаўных органаў і устаноў:

лацінскія: *арганізацыя* < с.-лац. organisatio, *камісія* < лац. commissio, *камітэт* < лац. committere, *канцылярыя* < с.-лац. cancellaria, *міністэрства* < лац. ministrare, *пошта* < лац. postus;

грэчаскія: *архіў* < гр. archeion; *орган* < гр. organon;

нямецкія: *будынак* < с.-в.-ням. būding;

італьянскія: *банк* < іт. banco;

назви асоб-удзельнікаў справаводчага працэсу па адміністрацыйных пасадах, выканавых службовых функцыях, па прафесіі, спецыяльнасці, роду заняткаў:

лацінскія: *аўтар* < лац. auctor, *дырэктар* < с.-лац. director, *інспектар* < лац. inspector, *карэспандэнт* < с.-лац. correspondens, -ntis, *рэдактар* < с.-лац. redactor, *сакратар* < с.-лац. secretarius, *спецыяліст* < лац. specialis, *эксперт* < лац. expertus, *юрысконсульт* < лац. iurisconsultus;

назви вытворчых і працоўных працэсаў:

грэчаскія: *аўтаматызацыя* < гр. automatos; *механізацыя* < гр. mechane; *стадыя* < гр. stadion; *тэхналогія* < гр. techne + гр. logos;

лацінскія: *атэстацыя* < лац. attestatio, *рэвізія* < лац. revisio, *экспертыза* < лац. expertus;

нямецкія: *друк* < ням. Druck;

назви прымет і якасцей працэсаў і прадметаў:

лацінскія: *аператыўны* < лац. operativus, *аптымальны* < ад лац. optimus, *афіцыйны* < лац. officialis, *вертыкальны* < лац. verticalis, *генеральны* < лац. generalis, *глабальны* < лац. globus, *дакументальны* < лац. documentum, *дысцыплінарны* < лац. disciplina, *індывідуальны* < лац. individuum, *інфарматыўны* < лац. informativus, *калегіяльны* < с.-лац. collegialis, *камунікатыўны* < лац. communicativus, *канкрэтны* < лац. concretus, *комплексны* < лац. complexus, *лакальны* < лац. localis, *максімальны* < с.-лац. maximalis, *матэрыяльны* < лац. materialis, *нарматыўны* < лац. norma, *нацыянальны* < н.-лац. nationalis, *персанальны* < лац. personalis, *прафесіянальны* < с.-лац. professionalis, *прыватны* < лац. privatus, *рэгулярны* < лац. regularis, *спецыяльны* < лац. specialis, *стабільны* < лац. stabilis, *унітарны* < лац. unitas, *цэнтральны* < лац. centralis, *эфектыўны* < лац. effectivus, *юрыдычны* < лац. iuridicus;

грэчаскія: *аўтаномны* < гр. autonomos, *зональны* < гр. zone; *магнітны* < гр. magnetis (lithos); *тэхнічны* < гр. technikos;

Лексіка-тэматычныя групы	Запазычаныя словы				
	лацінскія	грэчаскія	французскія	нямецкія	італьянскія
назвы для абазначэння агульных і прыватных паняццяў справаводчай сферы	аргумент дакументацыя інфармацыя кампетэнцыя камунікацыя канфіскацыя канцэцыя карэктура карэктыў карэспандэнцыя квартал колер комплекс матыў момант мэта нарматыў норма перспектыва прафесія працэс прыняцц прэмія публікацыя рэдакцыя рэзультат сігналізацыя табулятар традыцыя тэрмін фармат фіксацыя форма эфект	аналіз біяграфія катэгорыя крытэрыў практыка тып характар	адрасант стаж тыраж эскіз	стандарт стандартызацыя	

назвы, якія характарызуюць арганізацыю дзяржаўнага кіравання, выканаўчую дзейнасць чыноўніка апарату, абзначваюць паняцці і рэалі са сферы дзяржаўна-адміністрацыйнага кіравання	апарат арэнда дыцыпліна ініцыятыва інстанцыя канферэнцыя ліквідацыя персанал рэарганізацыя рэгістрацыя рэгламент рэжым рэзерв рэспубліка санцыя тэрыторыя фінансы фонд функцыя цэнтралізацыя штат	база зона цэнтр	гарантыя кадры кантроль рамонт	цэх штраф		
назвы прадметаў або з'яў, для сістэматызацыі ў пэўным парадку	альбом каляндар нумарацыя план структура табель табліца уніфікацыя	альфавіт бібліяграфія графік картатака праграма сістэма схема том храналогія	анкета бланк журнал	група пара	файл	макет

назвы відаў дакументаў і дзелавых папер	акт артыкул арыгінал дакумент дублікат інструкцыя кантракт копія наменклатура праект статут факсіміль экземпляр	аўтабіяграфія дыплом праатакол характарыстыка тэлеграма тэлефанаграма	анкета нашпарт	рахунак		
назвы прадметаў, прылад працы, іх дэталей і прыстасаванняў для механізаванай працы	апарат камп'ютэр машына нумаратар туль факс факсіміль	дыск папера тэлеграф тэлефон	бандэроль канвэрт	фарба шафа штэмпель	дыскета дысплей сейф	штамп
назвы элементаў і знакаў, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні дакументаў	ініцыялы інтэрвал лінія літара нуль нумар пункт серыя элемент	параграф фраза		абзац кегель рыса шыфт		

назвы рэквізітаў (састаўных элементаў) дакументаў і іх частак	віза дата індэкс код рэзалюцыя рэквізіт тэкст	эмблема	адрас адрасат грыф			
назвы адміністрацыйных і дзяржаўных органаў і устаноў	арганізацыя камісія камітэт канцелярыя міністэрства пошта	архіў орган	будынак	банк		
назвы асоб- удзельнікаў справаводства працэсу па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых службовых функцыях, па прафесіі, спецыяльнасці, роду заняткаў	аўтар дырэктар інспектар карэспандэнт рэдактар сакратар спецыяліст эксперт юрысконсульт					
назвы вытворчых і працоўных працэсаў	атэстацыя рэвізія экспертыза	аўтаматызацыя механізацыя стадыя тэхналогія	друж			

назвы прымет і якасцей працэсаў і прадметаў	аператыўны аптымальны афіцыйны вертыкальны генеральны глабальны дакументальны дысцыплінарны індывідуальны інфарматыўны калегіяльны камунікатывы канкрэтны комплексны лакальны максімальны матэрыяльны нарматыўны нацыянальны персанальны прафесіянальны прыватны рэгулярны спецыяльны стабільны унітарны цэнтральны эфектыўны юрыдычны	аўтаномны занальны магнітны тэхнічны	акцыянерны дэталны		
---	--	---	-----------------------	--	--

назва і дзякняў розных груп і станав		раматства		арандаваць атэставаць ідэнтыфікаваць інструктаваць інтэграваць інфармаваць каардынаваць карэктываваць ліквідаваць нумараваць прапанаваць рэгістраваць рэдагаваць фарміраваць функцыяніраваць	сістэматызаваць характэрызавачь		адрасаваць арганізаваць візаваць датаваць дубіраваць дэталізаваць рэгламентаваць		будаваць вешаваць друкаваць кіраваць			
--------------------------------------	--	-----------	--	--	------------------------------------	--	--	--	---	--	--	--

французскія: *акцыянерны* < фр. *actionnaire*; *дэталны* < фр. *détaillé*;

назвы дзеянняў розных груп і станаў грамадства:

лацінскія: *арандаваць* < с.-лац. *arendare*, *атэставаць* < лац. *attestari*, *ідэнтыфікаваць* < с.-лац. *identificare*, *інструктаваць* < лац. *instruere*, *інтэграваць* < лац. *integrare*, *інфармаваць* < лац. *informare*, *каардынаваць* < с.-лац. *coordinare*, *карэктаваць* < лац. *correctus*, *ліквідаваць* < с.-лац. *liquidus*, *нумараваць* < лац. *numerare*, *прапанаваць* < лац. *proponere*, *рэгістраваць* < с.-лац. *registrare*, *рэдагаваць* < лац. *redigere*, *фарміраваць* < лац. *formare*, *функцыяніраваць* < ад лац. *functio*, *-onis*;

французскія: *адрасаваць* < фр. *adresser*, *арганізаваць* < фр. *organizer*; *візаваць* < фр. *viser*; *датаваць* < фр. *dater*; *дубліраваць* < фр. *doubler*; *дэталізаваць* < фр. *detailler*; *рэгламентаваць* < фр. *réglementer*.

нямецкія: *будаваць* < с.-в.-ням. *büden*; *віншаваць* < ням. *wünschen*; *друкаваць* < ням. *drucken*; *кіраваць* < ням. *kehren*;

грэчаскія: *сістэматызаваць* < гр. *systema*; *характарызаваць* < гр. *charakterizo*;

Такім чынам, можна адзначыць, што паводле нашых падлікаў, у складзе аднаслоўных тэрмінаў афіцыйна-дзелавой сферы запазычанымі з'яўляюцца 23%. Лексіка іншамоўнага паходжання з'яўляецца тэматычна разнабаковай і нераўнамерна прадстаўлена па лексіка-тэматычных групах. Прааналізаваўшы словы-запазычанні справаводчай дзейнасці, можна сказаць, што, акрамя тэрмінаў і паняццяў афіцыйна-дзелавой сферы, у іх склад уваходзіць шмат нейтральных агульнаўжывальных лексічных сродкаў, якія і складаюць лексічную аснову афіцыйна-дзелавой мовы. Многія словы з'яўляюцца мнагазначнымі і ўжываюцца таксама і ў іншых сферах дзейнасці. А наяўнасць вялікай колькасці прыметнікаў і дзеясловаў даказвае моцны ўплыў іншых моў на беларускую і непасрэдна на беларускую дзелавую пісьменнасць.

Калі зрабіць колькасны аналіз іншамоўных слоў па мове запазычвання, то самай вялікай з'яўляецца група слоў лацінскага паходжання (61,9%), менш слоў грэчаскага паходжання (17,1%), яшчэ менш – французскага (10,5%) і нямецкага (7,0%), зусім няшмат – англійскага (2,3%) і італьянскага (1,2%).

Колькасны аналіз запазычванняў па лексіка-тэматычных групах паказвае, што больш за ўсё слоў уваходзяць у склад групы, якая абазначае назвы назвы агульных і прыватных паняццяў справаводчай сферы (18,3%), крыху менш – групы назваў, якія характарызуюць арганізацыю дзяржаўнага кіравання, выканаўчую дзейнасць чыноўніцкага апарату, абазначаюць паняцці і рэаліі са сферы дзяржаўна-адміністрацыйнага кіравання (11,6%), групы назваў прадметаў або з'яў для сістэматызацыі ў пэўным парадку (9,3%), яшчэ менш – групы назваў відаў дакументаў і дзелавых папер (8,2%), групы назваў прадметаў, прылад працы, іх дэталей і прыстасаванняў для механізаванай працы (7,9%), групы назваў элементаў і знакаў, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні дакументаў (5,8%), групы назваў рэквізітаў (састаўных элементаў) дакументаў і іх частак (4,3%), групы назваў адміністрацыйных і дзяржаўных органаў і устаноў (3,9%), групы назваў асоб-удзельнікаў справаводчага працэсу па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых службовых функцыях, па прафесіі, спецыяльнасці, роду заняткаў (3,5%), групы назваў вытворчых і працоўных працэсаў (3,1%). Шматлікія групы складаюць назвы прымет і якасцей працэсаў і прадметаў (13,6%) і назваў дзеянняў розных груп і станаў грамадства (10,5%).

Колькаснае размеркаванне запазычанняў па розных тэматычных групах паказвае табліца.

Abstract. Topical classification of foreign words of official terminology of foreign origin is presented and analysed in the paper.

Літаратура

1. Булыка, А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII стст./ А.М.Булыка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.

2. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
3. Альбом форм организационно-распорядительных документов / авт.-разраб. Э.Н. Давыдова [и др.] – 4-е изд., перераб. – Мн.: БелНИИДАД, 2006. – 144 с.
4. СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распарадчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў. – Увед. 01.07.2005. – Мн.: Дзяржстандарт, 2005. – 39 с.
5. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 1. – А – Л / А.М.Булыка. – Мн.: БелЭн, 1999. – 736 с.
6. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 2. – М – Я / А.М.Булыка. – Мн.: БелЭн, 1999. – 736 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 15.07.09

УДК 811.161.3 – 3(476.2)

Прозвішчы Чачэрскага раёна адапелятыўнага і аданамастычнага паходжання

У. А БОБРЫК, А. Л. ДАШКЕВІЧ

Прозвішча мае свае спецыфічныя асаблівасці. У самым агульным плане можна сказаць, што гэта атрыманае ў спадчыну імя цэлай сям’і, “устойлівае і нязменнае не менш, – як адзначае Васіль Шур, – чым у трох пакаленнях” [10, с. 31]. У наш час прозвішча – гэта юрыдычна ўзаконенае найменне чалавека.

Амаль усе прозвішчы не былі выбраны самімі носьбітамі іх, а дадзены з боку. Ніхто не можа адказваць за прозвішча, атрыманае яго прадзедам.

Намі сабрана і прааналізавана крыху больш за тысячу прозвішчаў жыхароў Чачэрскага раёна. Фактычны матэрыял сведчыць, што ўсе прозвішчы паходзяць ад двух класаў лексікі: адапелятыўнага і аданамастычнага паходжання. Найбольш прадуктыўна ў якасці матывацыйнай базы задзейнічана апелятыўная лексіка.

Багацце і стракатасць асноў прозвішчаў адапелятыўнага паходжання жыхароў Чачэрскага раёна нагадваюць энцыклапедыю мовы, штодзённага жыцця, умоў існавання, спосабаў і форм задавальнення матэрыяльных і духоўных патрэб людзей. Сярод іх асновы, што адлюстроўваюць розныя бакі рэчаіснасці.

У складзе прозвішчаў Чачэрскага раёна найбольш часта сустракаюцца словы, звязаныя з назвамі жывёльнага свету. Сярод іх можна вылучыць: назвы свойскіх жывёл: *Баранаў, Баранкаў, Бараноўскі, Баранчук, Бараначнік, Бугаенка* (ад бугай ‘племянны бык’, або іран. бугай ‘вялікі, здаровы, моцны чалавек’), *Буланаў* (ад буланы ‘светла-жоўты з чорным хвастом і чорнай грываю (пра масць коней)’ [6, с. 96]; па аналогіі прозвішча магло быць дадзена светлавалосаму чалавеку), *Быкаў, Быкоўскі, Бычкоў, Кабанаў, Кабанчыкаў, Казлоў, Казлоўскі, Каткоў* (ад каток, памянш. форма слова кот), *Катоўскі, Козел, Кот, Котаў, Коцікаў* (ад коцік, памянш. форма слова кот), *Фурс* (араб. з фарас ‘конь’ [3, с. 424]); назвы дзікіх звяроў і грызуноў: *Барсук, Барсукоў, Баброў, Баброўскі, Белкін, Бобрык, Ежыкаў, Зайцаў, Зубраў, Кротаў, Лісаў, Лісенка, Лосікаў, Львоў, Мамантаў, Машэкін* (бел. машэка ‘мядзведзь’ [3, с. 283]), *Мядзведзеў, Мышкоўскі, Собалеў, Суркоў, Туркоўскі* (ад тур ‘вымерлы дзікі бык, продак буйной рагатай жывёлы’ [6, с. 668]), *Шашкоў* (шашок ‘тхор’ [3, с. 472]), *Яжоў*; назвы насякомых: *Блохаў, Жук, Жукаў, Жукоўскі, Камарэнка, Камашка* (рус. комашка ‘камарык, мошка, казюлька’ [3, с. 176]), *Мурашка, Шэрынеў*; назвы земнаводных: *Гашкоў* (параўн. укр. гашка ‘змья’ [3, с. 106]); назвы свойскіх птушак: *Гусак, Гусакоў, Гусеў, Курачкін, Курачкоў, Куркоў, Курчаў* (рус. курч ‘кураня’ [4, с. 173]), *Пейнеў, Пыркоў* (параўн. рэг. пырка ‘курачка’ [3, с. 341]), *Пяўнеў*; назвы дзікіх птушак: *Буслаў, Вараб’ёў (Вераб’ёў), Глушак, Дзергачоў* (ад рус. дергач ‘драч – невялікая лугавая птушка са скрыпучым, прарэзлівым крыкам’ [6, с. 184]), *Дзятлаў, Драздоў, Жураўлёў, Жураўскі* (рэг. жураў ‘журавель’ [3, с. 148]), *Журкоў* (рус. жура ‘журавель’ [3, с. 148]), *Зуеў* (рус. рэг. зуй ‘балотная птушка з сямейства кулікоў’ [9, с. 85]), *Каршуноў, Каршукоў, Коршунаў, Коршыкаў* (рэг. каршук ‘коршак’ [3, с. 19]), *Касаткін* (касатка ‘вясковая ластаўка’ [9, с. 95]), *Кулік, Кулікоў, Куліцкі, Лебедзеў, Лебедзь, Сакалоў, Саколч, Салавей, Сарокін, Сініцкі, Сініцын, Стрыжанкоў* (ад стрыж), *Сычоў* (суч ‘птушка з сям’і савіных’ [8, с. 145]), *Удодаў, Уткін, Цяцерын, Чайкоў, Шпакаў*; назвы рыб: *Балыкоў* (башк., кірг., тат. балак ‘рыба’ [3, с. 39]), *Карасёў, Карасік, Лешчанка, Ляшчоў* (ад лешч [3, с. 251]), *Окунеў, Плоткін, Рыбіцкі, Рыбцоў, Селядцоў*.

Словы, якія абазначаюць назвы частак цела і покрыва цела чалавека і жывёлін, сустракаюцца ў прозвішчах: *Беркаў* (рус. берка ‘ікра нагі’ [3, с. 52]), *Бядрыцкі* (параўн. бядро), *Ка-*

пытаў, Ключыненка, Ключынскі, Рагавец, Рагавой, Рагаўцоў, Ражскоў, Лапін, Лапіцкі, Ногінаў, Ножка, Носікаў, Пальчанка, Пузан (рэг. пуза ‘тое, што і жывот’ [6, с. 525]), *Хабаткоў, Хаўкін* (укр. хавка ‘рот’ [3, 429]), *Хвост, Хобатаў, Чупрынаў* (чупрына ‘пасма валасоў, якая спадае на лоб або ўзнямаецца над ілбом; а таксама валасы наогул’ [6, с. 749]) і інш.

Назвы хвароб, траўм, паталагічных адхіленняў можна сустрэць у наступных прозвішчах: *Бязручанка, Бяспалаў, Бяспалікаў* (бяспалы ‘той, у каго няма аднаго ці больш пальцаў’), *Бясперстаў, Гарбатаў, Гарбатаўскі, Гарбачоў, Гарбачэнка* (‘чалавек з гарбом’), *Дзеравяшкін* (дзеравяшка ‘штучная драўляная нага’, ‘той, у каго няма нагі’), *Каўтуненка* (ад каўтун ‘хвароба скуры на галаве, пры якой валасы зблытваюцца і зліпаюцца ў камяк’ [6, с. 285]), *Лагуткін, Лагуткоў, Лагуткоўскі* (параўн. рус. лагутей ‘дурнаваты, калека’ [3, с. 241]), *Лопухаў* (лапуха ‘воспа, шкарлятына’ [9, с. 122]; лопух ‘жоўты збаначнік’ [8, с. 133]), *Сапега* (параўн. сапач ‘хто сапе, хварэе задышкай’ [8, с. 141]) і інш.

Значная колькасць прозвішчаў утвараецца ад назваў раслін і іх частак, назваў пладоў: *Агурцоў, Альхоў, Арэхаў, Бакуновіч* (ад рэг. бакун ‘сорт тытуню’ [(7), с. 38]), *Буракоў* (бурак), *Вербавікоў* (ад вярба), *Вінаградаў, Вішнякоў* (ад вішняк ‘вішнёвы сад’ [9, с. 50]), *Вярбіцкі* (ад вярба, ласк. вербіца [5, с. 24]), *Гарбузаў, Гарбузоў* (гарбуз ‘расліны сямейства гарбузовых з вялікімі шарападобнымі пладамі, а таксама плод гэтай расліны’ [6, с. 144]), *Грушкоўскі, Дуброўскі* (ад дуброва ‘ліставы лес са значнай колькасцю дубоў і маладога дубняку’ [6, с. 186]), *Елкін, Ерка* (параўн. польск. jeŕk назва расліны [3, с. 143]), *Каласкоў, Камлюк* (рэг. ‘камель’ [3, с. 176]; камель ‘ніжняя патоўшчаная частка дрэва, расліны, якая прылягае да кораня’ [6, с. 268]), *Капусцін, Качанкоў, Квяткоў, Квяткоўскі, Ковыль* (‘стэпавая трава’ [4, с. 146]), *Кражаў* (краж ‘калода’ [3, с. 217]), *Кусцюкоў* (ад куст), *Лапухоў, Луткоў* (памянш. лутко ад лут ‘лыка з маладой ліпы’ [3, с. 258]), *Малінаў, Маліноўскі, Маслоўкоў* (рус., укр. маслюк ‘масляк’ [3, с. 278]), *Мохаў, Плюшчаў* (плюшч ‘паўзучая расліна’ [3, с. 327]), *Садоўскі* (ад сад), *Сасноўскі, Струкаў* (ад струк), *Сыраежска, Тычынскі, Шаройка* (рэг. ‘абдзіркі з грэчкі’ [3, с. 468]), *Шаройкін* (ад шаройка), *Шыпіцын* (ад старажытнарускага шыпіца ‘шыпшына’ [5, с. 169]), *Шышкоў*, і інш.

Прафесіі і розныя віды дзейнасці, заняткі людзей, назвы службовых і ваенных асоб адлюстраваны ў пашыраных прозвішчах *Бас, Басаў, Басік* (ад слова бас ‘самы нізкі мужчынскі голас, а таксама спявак з такім голасам’ [6, с. 83]; ад рус. рэг. прым. басый ‘прыгожы, прыкметны’ [9, с. 29]), *Бачароў, Бачарын* (рэг. бачар ‘бондар’ [3, с. 47]), *Бачкароў* (рэг. бачкар ‘бондар’ [3, с. 47]), *Буднікаў* (ад укр. буднік ‘працаўнік на будзе, г.зн. паташным заводзе’ [9, с. 40]), *Вадалазскі* (вадалаз ‘чалавек, які займаўся падводнымі работамі ў пошуках якіх-небудзь каштоўнасцей, яшчэ без спецыяльнага абсталявання’ [9, с. 50]), *Вашчылаў* (рэг. вашчыла ‘збіральнік вашчыны’ [3, с. 84]), *Віннік* (‘прадавец віна’), *Ганчар, Ганчароў, Ганчарэнка* (ганчар ‘той, хто вырабляе гліняны посуд’), *Дзехцяроў, Дзягцяр* (дзягцяр, дзяхцяр ‘той, хто робіць дзёгаць’ [9, с. 67]), *Доктараў, Дудар* (‘музыка, які грае на дудзе’), *Дудараў* (ад дудар), *Жывадзёраў* (жывадзёр ‘той, хто забівае і здымае скуру з забітай жывёлы’ [6, с. 201]), *Жыганаў* (жыган ‘качагар’, ‘выпацканы ў сажу’, ‘ашуканец, гарэза’ [9, с. 78]), *Кабакоў* (ад рус. кабак, ‘гаспадар шынкі, карчмы’ [9, с. 90]), *Кажамякін* (параўн. кажэмяка ‘той, хто апрацоўвае кожу, гарбар’), *Казакоў* (рус. рэг. казак ‘батрак, які наймаўся на год на працу’ [9, с. 90]), *Калеснікаў, Канавалаў* (ад канавал ‘знахар, які лечыць коней’ [6, с. 271]), *Капачоў* (капач ‘той, хто займаецца капаннем зямлі; землякоп’), *Краўцоў* (ад кравец ‘спецыяліст па шыццю адзення, пераважна мужчынскага’ [6, с. 299]), *Кузняцоў, Кухараў, Кухарэнка, Маглышаў* (параўн. рэг. магляваць ‘качаць бялізну’ [3, с. 265]), *Мазай* (мазаць ‘той, хто мажа’ [3, с. 266]), *Матросаў, Мельнік, Мельнікаў, Мельнічэнка, Музыкін, Музычэнка, Мукамолаў, Налівайка* (укр. наливако ‘налівальшчык, той, хто налівае’ [3, с. 296]), *Пастушонак, Пастушэнка, Пастушэнкаў, Пасячнік* (‘той, хто высакае лес’), *Перавознікаў* (‘той, хто перавозіць’), *Пісарэнка, Пішчыкаў, Плотнікаў, Пруднікаў* (рэг. пруднік ‘млынар’ [5, с. 98]), *Пушкарчук* (ад пушкар), *Ратнікаў* (ад ратнік ‘радавы салдат дзяржаўнага апалчэння’ [5, с. 100]), *Раішэтнікаў* (‘той, хто вырабляе рэшэта’ [8, с. 140]), *Рэзнікаў* (ад укр. різник ‘прадавец мяса, мяснік’ [5, с. 101]; ад разнік ‘той, хто займаецца рэзаннем жывёлы, мяснік’ [6, с. 546]), *Рубан, Рубанаў* (ад рубіць ‘секчы’ [3, с. 353]), *Рудкоўскі, Рудніцкі* (‘той, хто здабывае руду’), *Садаводаў* (садавод

‘спецыяліст па саадаводству; чалавек, які разводзіць сад, сады’ [6, с. 579]), *Сінельнікаў* (сінельнік ‘той, хто фарбуе тканіну ў сіні колер’ [9, с. 182]), *Сітнікаў* (ад сітнік ‘майстар па вырабу сіт’ [5, с. 116]), *Скляр* (ад рэг. скляр ‘шкляр’ [5, с. 116]), *Слесараў*, *Смаляроў*, *Смоляр* (рэг. смаляр ‘той, хто працуе ў смалярні, смалакур’ [3, с. 384]), *Сталяроў*, *Старасценка* (ад стараста), *Сырамятнікаў* (ад сырамятнік ‘вырабляльнік, вытворца нядубленых скур’ [5, с. 125]), *Талкачоў* (рус. толкач ‘рабочы, які займаецца таўчэннем чаго-небудзь’, або ‘някемлівы чалавек’ [9, с. 196]), *Таргаўцоў*, *Таргоўцаў*, *Ткачоў*, *Ткачэнка*, *Фактаровіч* (бел. устар. фактар ‘пасрэднік у розных гандлёвых справах’ [3, с. 423]), *Хрэнаў* (‘той, хто вырошчвае і гандлюе хрэнам’ [9, с. 212]), *Цырульнікаў*, *Чабатараў* (ад чабатар ‘шавец’ [5, с. 155], рэг. ‘сапожнік’ [3, с. 444]), *Чумакоў* (ад чумак ‘арандатар шынкі’ [5, с. 162]), *Шапавалаў* (шапавал ‘майстар, які вырабляе валеннем шэрсці капелюшы і інш рэчы’ [6, с. 754]), *Шаптухін* (ад шаптуха ‘знахарка’ [5, с. 166]), *Шаўцоў* (шавец ‘майстар па шыццю і рамонту абутку’ [6, с. 753]) і інш.

Не засталіся незаўважанымі і прылады працы чалавека, прадметы бытавога ўжытку і іх часткі, назвы: *Бакусаў* (параўн. бакуш літ. bakuše ‘старая хата, халупа’ [3, с. 36]), *Бурдзейны* (параўн. рус. бурдзей ‘цыганскі шалаш ці зямлянка’ [3, с. 69]), *Бардонаў* (узб. бордон ‘цыноўка з чароту’ [3, с. 42]), *Басакаў* (рэг. басак ‘бусак, багор’ [3, с. 44]), *Булаваў*, *Булаўкін* (булава ‘кароткае жазло з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара’ [6, с. 96]), *Ворчык* (параўн. рэг. ворак ‘мяшок’ [3, с. 89]), *Вятошкін* (рус. вятоха ‘ануча для падціркі, абрываак адзення’ [3, с. 93]), *Гвоздзеў*, *Гунькоў* (рэг. гунька ‘пакрывала на каня’ [3, с. 121]), *Загараўскі* (магчыма ад рэг. загарак ‘гадзіннік’ [5, с. 59]), *Какоўка* (магчыма ад рус. кокоуля ‘разнавіднасць сахі’ [5, с. 54]), *Капшыёў* (магчыма ад капшук ‘мяшочак для тытуню, які сцягваецца шнурком’ [6, с. 277]), *Косараў* (рус. косарь ‘вялікі нож, якім шчапаюць лучыну’ [3, с. 190]), *Крэмень*, *Лейкін* (лейка ‘пасудзіна для палівання раслін’ [9, с. 119]), *Лемешаў* (ад лемеш ‘рэжучая частка плуга’ [5, с. 62]), *Лучкоў*, *Лучкоўскі* (ад лук [3, с. 258]), *Мяшкоў*, *Мусакоў* (ад мусак ‘торбачка з крэсівам, крэмнем і трутам’ [5, с. 74]), *Нажэеў* (ад нож), *Сувалаў* (рэг. сувалка ‘кіёк’ [3, с. 396]), *Шыдлоўскі* (шыдла ад польск. szydlo ‘шыла’ [3, с. 490]), *Шыцікаў* (ад рус. рэг. шыцік ‘разнавіднасць лодкі на Поўначы і ў Сібіры’ [5, с. 171]) і інш.

Словы, якія абазначаюць хатнія рэчы, адзенне, абутак, ежу, стравы, напіткі, таксама складаюць даволі вялікі пласт і сустракаюцца ў наступных прозвішчах: *Камачоў* (тат. комач ‘кумач’ [3, с. 176]; кумач ‘баваўняная тканіна ярка-чырвонага колеру’ [6, с. 307]), *Кумачоў*, *Кацуба* (рэг. ‘качарга’ [3, с. 195]), *Шкуратаў* (ад рус. рэг. шкурат ‘кавалак старой скуры’ [5, с. 172]), *Балахонаў* (балахон ‘халат шырокага крою, які раней насілі сяляне, а таксама (разм.) наогул шырокая бясформенная вопратка’ [6, с. 80]), *Кажухаў*, *Калпакоў* (каўпак ‘галаўны ўбор конусападобнай, авальнай або іншай формы’ [6, с. 285]), *Карманаў* (рэг. ‘кішэнь’ [3, с. 186]), *Кокашкаў* (рус. кокошка ‘жаночы галаўны ўбор’ [4, с. 148]), *Рубаха*, *Халяўкін* (ад халыва ‘частка бота, якая закрывае нагу ад ступні да калена’ [6, с. 718]), *Цеплякоў* (магчыма ад рэг. цеплякі ‘валёнкi’ [5, с. 131]), *Чугаеў* (ст. бел. чугай ‘плашч ці епанча татарскага фасону’ [3, с. 451]), *Чулкоў* (рус. чулок ‘панчоха’ [3, с. 452]), *Шапіленка* (параўн. шапіла ‘шапка’ [3, с. 467]), *Шлыкаў* (ад шлык ‘старажытны галаўны ўбор рускіх замужніх сялян, або шапка кананічнай формы’ [5, с. 172]), *Баршчоў*, *Баханаў* (параўн. бохан ‘булка хлеба’), *Булкін* (булка ‘хлеб з пшанічнай мукі; белы хлеб’ [6, с. 96]), *Верашчак* (рэг. верашчака ‘мачанка’ [3, с. 85]), *Галушкоў* (галушка ‘страва ў выглядзе клёцак (з дрэннай бульбы або мукі), звараная на булёне ці на малацэ’ [6, с. 142]), *Затуранаў* (рус. затуран ‘мука, падсмажаная на масле, сале’ [3, с. 157]), *Калачоў* (калач ‘пшанічны хлеб, выпечаны ў выглядзе замка з дужкай’ [6, с. 265]), *Калбасаў*, *Каўбасаў*, *Каўбасюк* (параўн. каўбаса ‘прадукт харчавання з асоба прыгатаванага фаршу ў кішачнай або штучнай абалонцы’ [6, с. 285]), *Каржэў*, *Колабаў* (рус. колоб ‘шар, скачаны з чаго-небудзь’, ‘круглая булка хлеба’ [3, с. 211]), *Коржыкаў*, *Круглікаў* (рус. круглик ‘прэсны круглы торт’ [3, с. 219]), *Крупенка*, *Крупенькін* (параўн. крупеня ‘крупяны суп’ [6, с. 302]), *Крупскі*, *Куляшоў*, *Кулеш* (‘густая мучная або крупная каша з салам’ [6, с. 306]), *Маслаў*, *Маслак*, *Мякішаў*, *Пернікаў* (пернік ‘салодкае печыва на мёдзе, патацы або цукру з духмянымі прыправамі’ [6, с. 473]), *Пірагоў*, *Рабкоў* (ад укр. рябка ‘страва з пшана і грэчкай мукі’ [3, с. 344]), *Саламахін* (рэг. саламаха ‘негустая каша ці густы кісель’ [3, с. 362]), *Сушчэўскі* (рус. суш ‘сушаная дробная рыба’ [3, с. 401]), *Кулагаў* (ад рус. кулага ‘напой з соладу, падоб-

ны на піва' [5, с. 59]), *Рассолаў* (расол 'вадкасць, насычаная сокамі засолёных у ёй прадуктаў' [3, с. 552]), *Сытаў* (магчыма ад сыта 'напой з мёду' [5, с. 126]), *Чвыраў* (ад рус. рэг. чвирь 'хлебнае віно, самаробная гарэлка' [5, с.155]) і інш.

Шырока прадстаўлены ў прозвішчах Чачэрскага раёна фізічныя і разумовыя характарыстыкі чалавека, асаблівасці характару, яго схільнасці і прывычкі: *Брыцікаў* (параўн. брить 'голены ці коратка пастрыжаны чалавек' [3, с. 62]), *Бутаў* (ад рус. дыял. бутеть 'паўнець, таўсцець' [9, с. 41]), *Грамыка* (ад гром, грымець, г.зн. 'чалавек з гучным голасам' [8, с. 122]), *Галавачоў* ('чалавек з вялікай галавою'), *Гарбатаў* ('чалавек з гарбом'), *Гарны* ('прыгожы, добры' [3, с. 104]), *Гарэлікаў*, *Гладкоў* (ад разм. гладкі 'сыты, адкормлены' [6, с. 151]), *Глазырын*, *Глазьянкоў* ('чалавек з выпуклымі вачыма'), *Глушак*, *Глушчанка* ('глухі'), *Даўгайла* ('высокі чалавек' [3, с. 126]), *Карнавушанка* (рэг. 'карнавухі, з кароткімі вушамі' [3, с. 186]), *Кашчэеў* (кашчэй 'худы чалавек', або 'скупы' [9, с. 97]), *Кіслякоў* (кісляк 'кіслы, вялы, хваравіты' [9, с. 99]), *Крываашэй*, *Кудраўцаў* (параўн. рэг. кудраты 'кучаравы' [8, с. 247]), *Кудлянкаў* (ад разм. кудлы 'доўгія скалмачаныя пасмы валасоў' [6, с. 306]), *Кудранцаў*, *Кудрачоў* (рэг. кудравы, кудрач 'кучаравы' [3, с. 226]), *Курчава*, *Кучаравы*, *Лабанаў*, *Лабачоў* ('чалавек з вялікім ілбом'), *Лысікаў*, *Лысянкоў*, *Надтачэеў* (параўн. бел. надтачыць 'падоўжыць што-небудзь, зрабіць даўжэйшым' [3, с. 295]), *Нахабцаў* (ад нахаба 'нахабнік' [5, с. 79]), *Пыжык* (памянш. ад рэг. пыж 'нізкарослы чалавек, карапуз' [3, с. 340]), *Райкоў* (рус. райкий 'гучны, зычны' [9, с. 166]), *Рудзькоў* ('руды'), *Рудзькоў*, *Рудзянкоў*, *Рудзянок*, *Рудзік* (ад рус. смал. рудик 'рыжаваты' [3, с. 353]), *Русакоў*, *Русяловіч* ('чалавек з русымі валасамі'), *Салагуб* (рэг. 'чалавек з тоўстымі заўсёды мокрымі губамі' [3, с. 362]), *Серыкаў* (ад рэг. серы 'шэры, шары' [3, с. 372]), *Сівакоў*, *Сіўкоў* ('чалавек з сівымі валасамі'), *Стрыгалёў* (ад рэг. стрыга 'коратка пастрыжаны хлопец або дзяўчынка' [7, с. 108]), *Чалаў* (ад чалы 'шэры з рудым адценнем' [5, с.154]) *Чарняеў*, *Чарнякоў*, *Чарнянкоў*, *Чарняўскі* ('смуглы, чарнавалосы чалавек'), *Чарнаглазаў*, *Чарнашэй*, *Чубакоў* (ад чуб), *Шаравухаў*; *Байкоў* (памянш. ад слова бай [9, с. 25]; ад рус. слова бойкий [9, с. 36]; ад слова бойка 'так называлі закарпацкіх украінцаў' [9, с. 36]), *Бакулін* (ад бакуль, бакуля 'гаварун' [9, с. 25]), *Блатун* (рэг. 'валакіта, бабнік' [3, с. 55]), *Болсун* (кірг. 'хай будзе' [3, с. 58]), *Бруевіч* (параўн. бруй 'той, хто мочыцца ў час сна' [3, с. 60]), *Вільхоўскі* ('чалавек, які віляе, выкручваецца'), *Вострыкаў* (ад рус. вострик, востряк 'бойкі, востры на язык, дзёрзкі чалавек' [9, с. 53]), *Дубінін*, *Дубінскі* ('цвёрды, моцны чалавек', або зневаж. 'дурны чалавек'), *Гатальскі* (параўн. рэг. гаталыя 'гультай' [3, с. 106]), *Глазуноў* (рус. глазун 'разявака, той, хто без справы ходзіць і разглядвае' [3, с. 110]), *Гузаў*, *Гузанаў* (гуза 'непаваротлівы, няспрытны' [9, с. 64]), *Зубараў*, *Зубарык*, *Зубаў*, *Зубкоў* (ад зуб; 'той, хто увесь час паказвае зубы, кпіць над іншымі' [9, с. 85]), *Зуеў*, *Зыкаў* ('чалавек з гучным голасам' [9, с. 85]), *Крутаў*, *Круцель*, *Круцалёў* ('хітун, махляр' [6, с. 302]), *Курака* (параўн. цюрк. курак 'скупы, прагны, задумлівы, летуценнік' [9, с. 113]), *Курылін* (рус. курила, курилка 'п'яніца, гуляка' [3, с. 235]), *Лемешаў* ('тоўсты, няўклудны, непаваротлівы чалавек'), *Ляднёў* (ад ляд 'дрэнны, шкодны, чорт, дармаед' [5, с. 67]), *Мандрыкін* (мандрыка 'чалавек цяжкага норава, назойлівы' [9, с. 128]), *Манькоў* ('той, хто маніць'), *Мудракоў* (мудры 'кемлівы, здатны, разумны чалавек'), *Панцюхоў* (ад рус. пантюха 'няўмелы, неразумны, няспрытны' [5, с. 88]), *Самахвалаў*, *Свістуноў*, *Смірноў* ('той, хто з усім мірыцца'), *Сувораў* (ад рус. сувор 'пануры, нелюдзімы, суровы' [5, с. 124]), *Сычоў* (ад суч 'маўклівы, пануры чалавек' [6, с. 646]), *Філонаў* (жарг. філон 'гультай' [3, с. 423]), *Філько* (памянш. ад філя 'прастак, разява, недалёкі чалавек' [3, с. 424]), *Харашкевіч*, *Цебянкоў*, *Цябенькаў* (ад цюрк. тэбэнэк 'нізкі ростам' [5, с. 130]), *Цуканаў* (ад цукан 'дыялектная група людзей, якія вымаўляюць ц замест ч' [5, с.153]), *Цюранкоў* (ад рус. дзеяслова тюрить 'хлусіць, блытаць' [5, с.142]), *Чудаў* (рэг. чуды 'дзівак' [9, с. 221]), *Чысцякоў* (рус. чистяк 'ахайны, чысты чалавек' [9, с. 220]), *Шабулда* (параўн. рус. шабалда 'балбатун, ілгун' [3, с. 459]), *Шакіраў* (параўн. цюрк. шакір 'благародны, літасцівы' [3, с. 462]), *Шастапалаў* (ад рус. шестопалый 'з шасцю пальцамі' [5, с.167]), *Шаціла*, *Шацілаў* (рэг. шаціла 'той, хто шатаецца, ходзіць без справы, бадзяга' [3, с. 472]), *Шамонін* (рус. рэг. шамоня 'той, хто шамкае, шапялявіць' [9, с. 224]), *Шкробат* (магчыма ад рэг. шкробнік 'скнара' [7, с. 327]), *Шчарбакоў* (ад шчарбак 'чалавек з тварам, на якім бачны сляды воспы, або чалавек, які не мае зуба' [5, с.183]), *Шэметаў* (ад рус. рэг. шэ-

мет ‘вельмі хуткі (у хадзьбе і працы); бадзяга’ [5, с.166]), *Юдзін* (ад юда ‘зdraднік; каварны чалавек, хітрун’ [3, с. 496]), *Юкін* (ад юкаць ‘стукаць’ [5, с.185]), *Юркоў* (ад юркі ‘хуткі, жвавы, паваротлівы’ [5, с.186]) і інш.

Сустрэкаюцца прозвішчы, у асновах якіх словы, што абазначаюць музычныя інструменты: *Барабанаў*, *Дудкін* (ад дуда); грашовыя адзінкі: *Злот-нікаў* (злоты ‘грашовая адзінка ў Польшчы’ [6, с. 243]), *Шэстак* (ад шастак ‘сярэбраная манета ў сярэдневяковай Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім вартасцю ў шэсць грошаў’ [6, с. 756]); элементы зямной паверхні, апрацаваныя ўчасткі: *Азерскі* (ад возера), *Жыленка* (разм. жыла ‘багністае месца з падземнай крыніцай’ [6, с. 202]), *Калугаў*, *Калугін* (рус. калуга ‘багна, балота’ [3, с. 174]), *Курганскі* (параўн. цюрк. курган ‘капец, узгорак, старадаўні магільны насып’ [1, с. 87]), *Ланавы* (параўн. рус. рэг. лан ‘поле’ [9, с. 116]), *Палевіч*; з’явы прыроды: *Марозаў*, *Туманаў* (туман); з’явы жыцця грамадства: *Вольскі*, *Трыбуналаў*; меры вагі ці аб’ёму: *Бекарэвіч* (ст. рус. бекар ‘мера вагі ці аб’ёму’ [3, с. 49]); месца жыхарства: *Гаравы* (‘той, хто жыве на гары, на высокім месцы’ [3, с. 101]), *Забалотны* (‘які жыве за балотам’ [3, с. 152]), *Загароўскі*, *Загарцоў* (магчыма ‘той, хто жыве за гарой’), *Задарожны* (‘той, хто жыве за дарогай’ [3, с. 154]), *Запольскі* (‘які жыве за полем’ [3, с. 156]), *Падгорны* (‘які жыве каля гары, пад гарою’ [3, с. 306]); рэлігійныя назвы: *Крыжэўскі* (ад крыж [3, с. 222]); клічкі жывёл: *Лапко* (укр. лапко ‘клічка сабакі з тоўстымі лапамі’ [3, с. 245]) і інш.

Невялікая колькасць прозвішчаў утвараецца ад геаграфічных назваў і назваў розных этнічных груп, што некалі жылі або трапілі па розных прычынах на Беларусь, а пазней асіміляваліся сярод беларусаў: *Быхаўцоў*, *Віцебскі*, *Галіцкі*, *Данцоў* (ад Дон [5, с. 36]), *Дзяржынскі*, *Друцкі*, *Крымскі*, *Крычаўцоў*, *Латышаў*, *Ліцвіненка*, *Магілеўцаў*, *Маскаленка*, *Маскалёў*, *Мядзелец* (з н. п. Мядзель [3, с. 291]), *Наўгародскі*, *Падаляк* (укр. подольск ‘жыхар Падолля’ [3, с. 305]), *Палякоў*, *Пінчук*, *Пінчукоў*, *Русакоў* (рэг. і рус. русак ‘рускі чалавек’ [3, с. 355]), *Саянікаў* (саяны ‘этнічная група, якая жыла ў Курскай губерні’ [9, с. 178]), *Туравец*, *Чэшак*, *Чэшкаў* (памянш. ад чэх [3, с. 458]).

Словы, якія абазначаюць асоб па сваяцтву ці па становішчы ў сям’і, па становішчы ў грамадстве, у калектыве, можна сустрэць у прозвішчах: *Багачоў*, *Байцоў*, *Батракоў* (батрак ‘наёмны рабочы’ [3, с. 45]), *Баярчанка* (рэг. баяр, баярын ‘буйны землеўладальнік, які належаў да вярхоў пануючага класа’ [6, с. 84]), *Братчкін*, *Братчук* (ад брат), *Бяздзетка* (‘той, хто не мае дзяцей’), *Ваявода*, *Ваяводаў* (ваявода ‘на тэрыторыі Заходняй Беларусі з 1920 да 1939 і ў Польшчы: кіраўнік ваяводства’ [6, с. 108]), *Войтаў*, *Войцікаў* (ст. бел. войт ‘старшыня мяшчанскага ці магдэбургскага суда’, ‘наглядчык за прыгоннымі, прыганяты, прызначаны з сялян памешчыкам’ [3, с. 89]), *Гайдукоў* (ад гайдук ‘паўстанец-партызан на Балканах і ў Венгрыі ў эпоху турэцкага ўладальніцтва, або слуга, выязны лакей часоў прыгоннага права’ [6, с. 140]), *Гусараў* (гусар ‘у царскай і некаторых іншаземных арміях: ваенны з часцей лёгкай кавалерыі, якія насілі форму венгерскага ўзору’ [6, с. 161]), *Дворкін* (рэг. дварак ‘шляхціч’ [3, с. 128]), *Дзедзік*, *Дзядкоў* (памянш. ад дзед), *Дзякаў* (дзяк ‘у праваслаўнай царкве: ніжэйшы служыцель, які не мае ступені свяшчэнства; псаломшчык’ [6, с. 179]), *Жаўнераў*, *Жаўняроў*, *Жэўнераў* (жаўнер ‘салдат польскай арміі’ [6, с. 199]), *Камісараў* (камісар ‘службовая асоба, чыноўнік, якому давалася адказнае даручэнне’ [9, с. 103]), *Каплан* (рэг. ‘капелан’ [3, с. 180]), *Капралаў* (капрал ‘воінскае званне малодшага камандзіра ў арміях некаторых краін, а таксама асоба, якая мае гэта званне’ [6, с. 277]), *Каралёў*, *Каралеўскі*, *Каралькоў*, *Ксяндзоў*, *Магнатаў*, *Маёраў*, *Малышаў*, *Мальчукоў*, *Мальчэўскі*, *Маляўка* (пра дзіця), *Новік*, *Новікаў* (ад новік ‘новы жыхар, які аднекуль прыйшоў’ [5, с. 82]), *Пазнякоў* (рус. поздняк ‘апошняя дзіця ў старых бацькоў, ці дзіця, якле нарадзілася праз доўгі час пасля папярэдняга’ [3, с. 308]), *Прывалаў* (параўн. рус. привал ‘прымак’ [3, с. 334]), *Прэдкаў*, *Родзіч*, *Родзькін*, *Сімакоў* (ад сям’я ‘сёмы па ліку’ [3, с. 404]), *Старавойтаў*, *Старкоў* (рус. нар. старко. ‘старык’ [9, с. 187]), *Старасотнікаў*, *Старасценка* (ад стараста), *Субоцін* (‘дзіця, якое нарадзілася ў суботу’ [9, с. 190]), *Судараў*, *Тумараў* (рэг. тумар ‘багатыр, багаты чалавек’, рус. смал. тумарь ‘скупы чалавек, скупердзяй’ [3, с. 417]), *Удаўкоў* (ад удава), *Царанкоў*, *Царыкаў*, *Шляхтаў* і інш.

Назвы абстрактных паняццяў сустракаюцца ў прозвішчах: *Астроўскі* (магчыма, ад грэч. слова *aster* ‘зорка’ [9, с. 21]), *Баканаў*, *Бакановіч* (рус. бокан ‘камень’ [3, с. 35]), *Бядоў* (бяда), *Добін* (ад доба ‘польза’ [5, с. 35]), *Гайкоў* (рус. гай ‘крык, гам, шум’ [3, с. 94]), *Гаманкоў* (гамана ‘гучная, неразборлівая гаворка’ [6, с. 142]), *Ганжын* (укр. ганжа ‘загана, хіба’, узб. ганж ‘багацце, скарб’ [3, с. 101]), *Гоманаў* (гоман ‘гучная невыразная гаворка некалькіх чалавек’ [6, с. 154]), *Гулевіч* (рэг. гула ‘глупства, бязглуздзіца, драбніца’ [3, с. 121]), *Зяцікаў* (ад зяць), *Каменеў*, *Крок*, *Курашоў* (параўн. тат., узб. кураш ‘барацьба’ [3, с. 233]), *Ламака* (‘ламачына, непатрэбная рэч’ [3, с. 243]), *Пабедзінскі* (рус. ‘перамога’ [3, с. 303]), *Перлін* (уст. перл ‘жамчужына’ [9, с. 153]), *Патаеў* (рэг. патай ‘тайна’ [3, с. 317]), *Пацёмкін* (рэг. пацёмкі ‘цемната, цемра’ [3, с. 319]), *Рычкоў* (параўн. рык ‘моцны працяглы роў; злоснае рыканне’ [6, с. 569]), *Чычыкаў* (укр. чич ‘дрэннае балотнае сена’ [3, с. 456]), *Шанец* (рэг. ‘шанс, шчасце, вязенне’ [3, с. 466]), *Шанцын* (параўн. шанец), *Эвентаў* (семінарскае прозвішча, лац эвентус ‘поспех’ [9, с. 232]) і інш.

Сустракаюцца і прозвішчы, што абазначаюць назвы міфалагічных істот: *Куцакоў* (укр. куцак ‘чорт’ [3, с. 236]), *Чарткоў* (чорт ‘паводле забабонных уяўленняў: злы дух у вобразе чалавека, пакрытага чорнай шэрсцю, з рагамі, капыпамі і хвостом; д’ябал’ [6, с. 748]), *Чурсін* (ад Чур ‘славянскі язычаскі бог хатняга ачага’ [9, с. 222]), *Чурыкаў* (памянш. ад Чур [9, с. 222]), *Шчураў* (у славянскай міфалогіі шчур – тое ж, што і Чур [9, с. 231]). Як сцвярджае Васіль Шур, “такія найменні доўгі час выступалі ў якасці ўласных імён, а ў пазнейшыя перыяды сталі прозвішчамі” [10, с. 33].

Яшчэ адной крыніцай ўтварэння прозвішчаў Чачэрскага раёна былі мужчынскія і жаночыя ўласныя асабовыя імёны, якія як па сваёй унутранай прыродзе, так і па характару функцыянавання ў грамадстве складаюць такія разрад слоў, які не звязаны і не суадносіцца са значэннем прадметнасці, а забяспечвае вылучэнне адной канкрэтнай асобы з акаляючага мноства.

Імёны ў мове не жывуць адасобена. Як правіла, яны маюць сваіх продкаў і нашчадкаў, блізкіх і далёкіх сваякоў. Часам не распазнаеш, з кім “у радні” тая ці іншая форма імя, да якога слова яно ўзыходзіць. Тлумачыцца гэта тым, што пасля прыняцця хрысціянства асабовыя імёны, трапіўшы ў чужое моўнае асяроддзе, змяняліся, набліжаліся і дастасоўваліся да вымаўленчых нормаў паводле законаў мовы. У выніку гэтых працэсаў утварыліся шматлікія вытворныя і скарачаныя формы і іх варыянты, якія выступілі асновай фарміравання прозвішчаў. Мужчынскія асабовыя імёнаў значна больш, чым жаночыя, таму, натуральна, і прозвішчаў ад іх больш. Гэта датычыць і прозвішчаў Чачэрскага раёна.

Трэба адзначыць, што прозвішчы ўтвараліся не толькі ад імён у той форме, у якой яны былі зафіксаваны ў царкоўных календарах, але і ад народных размоўных формаў гэтых імён, ад іх разнастайных скарачаных і квалітатыўных варыянтаў. Так, прозвішчы *Алексіч* і *Алексевіч* узыходзяць да кананічнай формы імя *Алексій*; *Аляксеў* – да народнай формы гэтага ж імя *Аляксей*; *Алешка* і *Аляшкевіч* – да лакальнай формы *Алешка*.

На тэрыторыі Чачэрскага раёна пашыраны прозвішчы ад наступных уласных асабовых імён: Аўраам, разм. Абрам: *Абрамаў*, *Абраменка*, *Абрамкоў*, *Абрамовіч*, *Аўрамаў*, *Аўраменка*, *Аўрамчыкаў* ([2, с. 19]); Аверчанка (магчыма ад мужчынскага імя Аверкій, якое ў сваю чаргу ад лац. дзеяслова аверто ‘уцякаць’ [9, с. 12]); Агей: *Агеенка*, *Агееў* ([2, с. 21]); Адам: *Адаменка*, *Адамовіч* ([2, с. 22]); Азарыя: *Азараў* ([2, с. 22]); Акіла, разм. Акула: *Акулаў* ([2, с. 23]); Аўксенцій, разм. Аксён: *Аксёнаў*, *Аксёненка* ([2, с. 19]); Аляксей, разм. Алекса: *Алекса*, *Аляксеенка*, *Аляксеў*, *Аляксейцаў* ([2, с. 24]); Ананія: *Ананічаў*, *Анонічаў* ([2, с. 27]); Андрэй, разм. Андрэйчык, Андруха: *Андрухін*, *Андрыянаў*, *Андрыенка*, *Андрэйеў*, *Андрэйчанкаў* ([2, с. 28]); Андронік, разм. Андрон, Анрос: *Андронаў*, *Анросенка* ([2, с. 30]); Анісій, разм. Аніс, Аніська: *Анісаў*, *Аніськоў*; Антоній, разм. Антон, Антонік, Антончык, Антоша: *Антоніаў*, *Антоненка*, *Антонічаў*, *Антончыкаў*, *Антошчанка* ([2, с. 30]); Анціп: *Анціпенка* ([2, с. 30]); Архіп: *Архіпенка* ([2, с. 32]); Арцёмій, разм. Арцём: *Арцёмаў*, *Арцёменка* ([2, с. 32]); Еўстафій, разм. Астап: *Астанаў*, *Астапенка* ([2, с. 66]); Аўдзій, разм. Аўдзеі: *Аўдзеў* ([2, с. 17]); Афанасій: *Афанасенка*, *Афанасенкаў*, *Афанаскоў* ([2, с. 33]); Багдан: *Багданаў*, *Багдановіч* ([2, с. 35]); Барыс: *Барысенка*, *Барыскін* ([2, с. 35]); Баркоў (ад скарачанай формы Барко імя Барыс, Барыслаў [9, с. 28]); Васілій, правасл. Базыль, разм. Васілёк, Васюта: *Васіленка*, *Васілеўскі*,

Васільеў, Васількоў, Васючэнка, Базылёў ([2, с. 39]); Венядзікт: *Венідзіктаў, Венядзіктаў, Вінідзіктаў* ([2, с. 41]); Власій: *Власаў, Уласаў* ([2, с. 45]); Гаўрыіл: *Гаўрылаў, Гаўрыленка, Гаўрыленкаў, Гаўрылін* ([2, с. 46]); Генадзій, разм. Гена, Генка: *Генадзіеў, Генкін, Генькін* ([2, с. 49]); Георгій, Юрый: *Юрчанка*; Герасім: *Герасімаў* ([2, с. 49]); Грыгорый: *Грыгор'еў, Грагаворавіч, Грынкевіч, Грышанкоў, Грышкавец, Грышукоў* ([2, с. 53]); Гапанаў (ад укр. варыянта Гапон імя Агафон [9, с. 57]); Горын (ад памянш. формы Гора імя Георгій [9, с. 60]); Давыд: *Давыдаў, Давыдзенка* ([2, с. 57]); Данііл: *Данілаў, Данілейка* ([2, с. 59]); Дарафей: *Дарашкоў, Дарашэнка, Дарошка* ([2, с. 63]); Дзіамід: *Дземідзенка, Дзімідзенка, Дзямідаў* ([2, с. 62]); Дзімітрый, разм. Дзімітрок: *Дзімітракоў, Дзімітранкоў, Дзімітрошкін, Дзімітрыеў, Змітракоў* ([2, с. 61]); Елісей: *Елісееў* ([2, с. 71]); Емельян: *Емяльянаў, Емяльяненка, Емяльянчанка, Емяльянчыкаў* ([2, с. 72]); Ермакоў (магчыма ад формы Ермак імя Ермалай [5, с. 41]); Еўтухоў (ад формы Еўтух кананічнага імя Еўстахій [5, с. 39]); Ермалай: *Ермалаеў* ([2, с. 74]); Еўдакім: *Еўдакімаў, Еўдакіменка* ([2, с. 64]); Захарый, разм. Захар: *Захаранка, Захараў, Захаркоў, Захарчанка, Захарэнка* ([2, с. 75]); Зінкевіч, Зіноўеў (ад Зіновій [5, с. 44]); Зотаў (ад кароткай формы Зот кананічнага імя Зоцік [5, с. 45]); Іаан, разм. Іван, Івашка, Ваня: *Ваньковіч, Іваненка, Іваноў, Іваноўскі, Іванчанка, Іванчыкаў, Іванькоў, Івашкаў, Івашкоў, Івашчанка* ([2, с. 83]); Ігнацій, разм. Ігнат: *Ігнаценка* ([2, с. 79]); Ілья, разм. Ільюша: *Ільшанкаў, Ільшчанка, Ільшэнка* ([2, с. 81]); Іпаліт: *Іпалітаў*; Ісаак, разм. Ісак, Ісачок: *Ісакаў, Ісакоў, Ісачанка* ([2, с. 90]); Калінін (ад імя Калінік ([2, с. 93])); Кандрацій, разм. Кандрат, Кандраш: *Кандраценка, Кандрацьеў, Кандрашоў*; Карнілій, разм. Карней: *Карнеенка, Карнееў, Карніенка, Карняенка*; Кір: *Кірыенка, Кірэнка, Кірзеў, Кірэйчанка* ([5, с. 52]); Кір'янаў (ад імя Кірыан [9, с. 99]); Клімент, разм. Клім: *Клімаў, Кліменка, Клімовіч, Клімянкоў* ([2, с. 98]); Кузьма – *Кузьменка, Кузьмін, Кузьмічоў, Кузьмянкоў*; Кіпрыан, разм. Купрыян, Купрэй: *Купрыяненка, Купрыянчанка, Купрыяшанка, Купрэнка* ([2, с. 96]); Лапін (ад памянш. форы Лапа імя Еўлампій [9, с. 116]); Логінаў (ад царкоўнага імя Лонгвін [5, с. 65]); Лаўрэнцій: *Лаўрыновіч, Лаўрыноўскі, Лаўрэнаў*; Леонт, разм. Лявон, Леванок: *Леванкоў, Леванькоў, Лявонаў, Лявоненка, Лявончыкаў* ([2, с. 108]); Лук'ян: *Лук'янаў, Лук'яненка, Лук'янцаў*; Лука: *Лукашэнка* ([2, с. 110]); Маісей: *Маісеенка*; Макарый: *Макараў* ([2, с. 111]); Максім: *Максімаў, Максіменка, Максімцаў* ([2, с. 111]); Малафееў, Малахаў, Малашанка, Малашкін (ад форм Малах, Малаш, Малашка імя Малафей [9, с. 126]); Марк: *Маркін, Маркаў, Маркевіч, Марчанка, Маркоўскі* ([2, с. 114]); Мацвееў, Мацвееў, Мацюк, Мацюшкін, Мацюнін, Мацюшкоў, Мацянкаў (ад імя Мацвей [2, с. 116]); Мінаеў, Мінін (ад кананічнага імя Міна [5, с. 71]); Міхаіл, разм. Міша, Міхаль: *Міхайлаў, Міхайлашаў, Міхалоўскі, Міхаленка, Міхалёў, Міхал-коў, Міхалкоўскі, Міхалькоў, Міхалькоўскі, Мішчанка, Мішчукоў, Мішын* ([2, с. 121]); Мосін (ад імя Маісей [9, с. 134]); Нарбут (ст. літ. складанае імя Norbutas [3, с. 297]); Нахімаў (магчыма ад імя Анфім [9, с. 139]); Нестар: *Несцяровіч, Несцярэнка* ([2, с. 126]); Нікалай (рус.): *Нікалаеў* ([2, с. 128]); Нікіта: *Нікіценка, Нікіцін* ([2, с. 126]); Павел: *Паўлаў, Паўленка, Паўлікаў, Паўлоўскі, Паўлюкоў, Паўлянкаў, Паўлючэнка, Пашкевіч, Пашкоў* ([2, с. 131]); Пешкаў (ад формы Пешко імя Пётр [9, с. 154]); Платон: *Платонаў* ([2, с. 137]); Прохар: *Прахарэнка* ([2, с. 139]); Пётр: *Пятроў, Пятроўскі* ([2, с. 135]); Радзівіла (ст. літ. двухчленнае імя Radivilas [3, с. 346]); Радзівон: *Радзівонаў, Радзюкоў, Радзькоўскі* ([2, с. 140]); Раман: *Раманаў* ([2, с. 141]); Савельеў (ад імя Савелій [2, с. 142]); Савіцкі, Савановіч, Савіч (ад імя Сава [9, с. 174]); Саўчанка, Саўкоў, Саўкін (ад кананічнага імя Сава [5, с. 108]); Свірыдаў (ад кананічнага імя Спірыдон [5, с. 112]); Селіванаў (ад Селіван [5, с. 113]); Селіверстаў (ад Сільвестр [5, с. 113]); Сілкін (ад Сіла [5, с. 115]); Сурын (ад цюрк. імя Сура 'сын асілка, княжы отрак, дружыннік' [1, с. 241]); Сафроній: *Сафонаў, Сафоненка, Сафронаў* ([2, с. 153]); Сімяон, разм. Сямён: *Сямяненка, Сямянякін, Сямёнаў* ([2, с. 149]); Стэфан, разм. Сцяпан, Сцёпа: *Сцяпаненка, Сцяпанкоў, Сцяпанцоў, Сцяпанькоў, Сцяпанчанка, Сцёпанчанка, Сцяпанаў* ([2, с. 156]); Сергій, разм. Сяргей, Сярога: *Сяргеенка, Сяргеёў, Сярогаў, Сярогін* ([2, с. 147]); Тарасій, разм. Тарас: *Тарасаў, Тарасенка* ([2, с. 159]); Уланаў (ад формы Улан кананічнага імя Евлампій [5, с. 144]); Фама: *Фамін, Фамічоў, Хомчанка* ([2, с. 169]); Феадор, разм. Фёдар: *Федараў, Федарэнка* ([2, с. 163]); Філіп: *Філіпаў, Філіпцоў, Філіпенка, Філіповіч, Філіпчанка, Філіпчук* ([2, с. 168]); Харытон: *Харытонаў, Харытоненка* ([2, с. 171]); Цімафей: *Цімафееў, Цімашэнка, Цімохаў* ([2, с. 159]); Шараеў (ад кал-

мыцкага імя Шара [9, с. 224]); *Юдзін* (ад формы Юда царкоўнага імя Іуда [5, с.185]); *Якунін* (ад імя Якаў [9, с. 236]); Яўфімій: *Яфіменка*, *Яфімаў* ([2, с. 69]); Яфрэм: *Яфрэмаў*, *Яфрэменка* ([2, с. 74]); *Яшчанка* (ад формы Яшка імя Якаў [5, с.196]).

Такім чынам, аналіз вышэй разгледжаных прозвішчаў дае нам магчымасць сцвярджаць, што самай прадуктыўнай матывацыйнай базай для ўтварэння прозвішчаў Чачэрскага раёна з'яўляецца апелятыўная лексіка, якая прадстаўлена разнастайнымі лексіка-семантычнымі групамі. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца прозвішчы, якія ўтварыліся ад назваў жывёльнага і расліннага свету, прафесій і розных відаў дзейнасці людзей, назвы прылад працы і прадметаў бытавога ўжытку, а таксама вялікі пласт складаюць прозвішчы, што адлюстроўваюць фізічныя і разумовыя якасці чалавека. Радзей сустракаюцца прозвішчы, што абазначаюць музычныя інструменты, дні тыдня, элементы зямной паверхні, з'явы прыроды, з'явы жыцця грамадства, асоб па сваяцтву, абстрактныя паняцці.

Самымі прадуктыўнымі імёнамі для ўтварэння прозвішчаў Чачэрскага раёна з'яўляюцца мужчынскія ўласныя асабовыя імёны. Трэба адзначыць, што ад рэдкаўжываемых імён уваралася параўнальна няшмат прозвішчаў.

Abstract. The semantics of stems of family names of appellative and onomastic origin in Chechersk district is considered in the paper. It is shown that it is the most productive way of forming family names in the area.

Літаратура

1. Баскаков, Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения / Н.А. Баскаков. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. – 279 с.
2. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1966. – 327 с.
3. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1969. – 508 с.
4. Веселовский, С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С.Б. Веселовский. – М.: «Наука», 1974. – 382 с.
5. Никонов, В.А. Словарь русских фамилий / В.А. Никонов. Сост. Е.Л. Крушельницкий. – М.: Школа-Пресс, 1993. – 224 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.
7. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987. – 5 т. – 423 с.
8. Усціновіч, Г.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV – XVI-II стст.) / Г.К. Усціновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 175 с.
9. Федосюк, Ю.А. Русские фамилии: Популярный этимологический словарь / Ю.А. Федосюк. – М.: Дет. лит., 1980. – 239 с.
10. Шур, В. В. 3 гісторыі ўласных імёнаў / В. В. Шур. – Мн.: Выш. шк., 1993. – 156 с.

Характарыстыка найменняў ткацтва ў гаворках Гомельскага рэгіёна

А. М. ВОІНАВА

У наш час, калі паступова знікаюць традыцыйныя ўстоі жыцця беларуса, ды і саміх вёсак, у якіх захаваліся старажытныя рамёствы, становіцца ўсё менш, з’яўляецца надзвычай актуальным вывучэнне духоўнай культуры кожнага народа, яго дзейнасці, побыту. Калектыўны вытворчы вопыт знаходзіць сваё адлюстраванне ў народных назвах, таму аналіз дыялектнай лексікі, рознабаковае даследаванне разнастайных лексіка-семантычных груп паранейшаму прыцягвае ўвагу вучоных-лінгвістаў. Веданне этымалогіі слова, яго структуры дапамагае глыбей пранікнуць у гісторыю названай рэаліі, зразумець яе быццам знутры” [1, 20].

Гомельскі рэгіён займае асаблівае геаграфічнае становішча, маючы агульную мяжу з Украінай і Расіяй. Таму невыпадкова ў гаворках насельніцтва можна сустрэць самыя разнастайныя праяўленні ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву трох роднасных моў, а таксама архаічныя моўныя рысы. Аб’ектам нашага даследавання з’явіліся найменні ткацтва, што ўжываюцца ў гаворках Гомельскага раёна. Мэтай артыкула з’яўляецца прадметна-тэматычная класіфікацыя дыялектных намінацый ткацтва. Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі запісы, сабраныя ў час дыялекталагічнай практыкі выкладчыкамі і студэнтамі філалагічнага факультэта, а таксама “Тураўскі слоўнік”.

Ткацтва як рамяство вядома з самых старажытных часоў. Яго ўзнікненне і развіццё абумоўлена сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі і асаблівасцямі сялянскага жыцця. Увесь працэс стварэння ткацкіх вырабаў: пасеў канпель і льну, іх апрацоўка, развядзенне і стрыжка авечак, прадзенне нітак і само ткацтва – было падпарадкавана адзінай мэце: забяспечыць сям’ю адзеннем і прадметамі хатняга ўжытку.

Прадметна-тэматычная класіфікацыя ткацкіх найменняў можа быць прадстаўлена наступным чынам:

1. Назвы прылад для апрацоўкі льну і канпель.

З’яўленню тканага вырабу папярэднічала доўгая падрыхтоўчая работа – вытворчасць сыравіны, якая пачыналася з пасеву і збору льну, канопляў і падрыхтоўкі іх для прадзення. У другой палове жніўня лён *бралі* – вырывалі з карэннем: *Лён бралі – значыць, рвалі, калі ён быў жаўтаваты*. (Бабры Маз.), *ручайка* (‘жменя лёну’) *за ручайкай* – і *цэлы сноп*. (Аравічы Хойн.) і звязвалі ў снапы. Снапы для прасушкі ставяць на зямлю ў *ставочок* – у два рады такім чынам, што кожны сноп абапіраецца верхавінай на суседні: *У ставочкі стаўляць*. (Галоўчыцы Нар.), або развешаюць карэннем уверх на спецыяльнае прыстасаванне – *вішалку*: *Лён як збяручь, дак у вішалку нясучь, каб сох*. (Пудакоў Хойн.).

Далей аддзяліць галоўкі ад сцяблоў пры дапамозе спецыяльнага прыстасавання – *праніка*, *пральніка*, *сцябалкі*, які прадстаўляў сабой плоскі драўляны, часцей бярозавы, брусок даўжынёй 25-30 см з ручкай: *Пакладзі пральнік каля хаты*. (Сырод Калінк.); *Лён сеялі, а патам яго выбіралі, выбівалі пранікам, такім вот дзерав’яным, як бельё б’юць, з ручкамі*. (Каменка Маз.), *Дай мое сцябалку, бо лён не сцябаны*. (Белы Пераезд Петр.).

У кастрычніку лён мялі *церніцай*, *мялкай*, *мялам*: *Лён м’ялі, церлі церніцай*. (Акулінка Маз.), *Мяла круціца, лён мне*. (Бялёў Жытк.); *Мялкай мялі і трепалі лён. Эта такія палкі, на каторых даска паднята. К ней на ремнях круглая палка прыбіта. Лён ложат на доску, а палкай б’ют*. (Дудзічы Калінк.), якая складалася з двух кускаў дрэва і двух нажоў, а таксама з дубовага язычка. *У левую руку возьмеш жменю лёну і давай*. (Бібікі Маз.). Пры рабоце на церніцы ў левую руку бралі жменю льняной трэсты і клалі на аснову церніцы, а правай паднімалі і апускалі біла. Сцёблы згіналіся і заходзілі паміж *шчокамі*, драўніна ламалася і абсыпалася праз адтуліны церніцы.

Пасля мяцяя валокно ачышчалі ад дробных кавалкаў кастрыцы *трапа'лкай, трэпа'ш-кай, трапа'чкай, трапа'шкай*: *Трапалка до лёну надо, трэпяць ёю лён.* (Навасёлкі Петр.); *Булі дзве трэпачкі добры, да абее пуламалісь.* (Сялюцічы Петр.); *Ідзі вазьмі ў Арынке трапашку, то як бачыш абтрэплеш гэту кучку.* (Бялёў Жытк.); *Трэпашка мае два канты гострыя і ручку.* (М.Малешава Жытк.), якая ўяўляла сабой тонкую дошчачку ў выглядзе нажа на спецыяльнай падстаўцы – *стаўпцы*: *Ну і скрыніць стоўпец, ух, надаеў.* (Сіманічы Петр.). Жанчына ў левай руцэ трымала жменю валокнаў, а ў правай – трапала і біла ім па валокнах. Затым лён часалі *грабёнкай* – грэбнем з суцэльнага кавалка дрэва з выразанымі, пазней металічнымі, зубамі і ручкай: *Грабёнкаю расчэсвалі каноплі, лён.* (Аравічы Хойн.).

2. Назвы адходаў пры перамінанні і трапанні валокнаў: *костры'ца, кло'ч'е, курово, абдзіркі, тры'на*: *Потрэпае лён, помне ногамі да повубівае, шоб не было пулу да кастрыцы.* (Запасочча Жытк.); *Бувало, і клоч'е перэмукваём і прадом.* (Тураў Жытк.); *Траплю лён, леціць курово і койстрыца.* (Бобрыкі Петр.); *Неяк ты недобре лён потропала – вельмі ж богато трыны на ём.* (Тульгавічы Хойн.) – скручваліся ў трубку – кудзелю: *А ўсё, што астаецца пасля таго, як абдзёрлі лён, то ўжэ кудзеля.* (Бібікі Маз.). Чэсаны лён звязвалі ў куклы, верч: *Як ужэ складают прадзіво абдзірано, то гэто, кажуть, верч.* (Галубіца Петр.).

3. Назвы прыстасаванняў і іх частак для атрымання пражы і ткання. Пасля апрацоўкі падрыхтаваныя каноплі або лён (дарэчы, як устаноўлена вучонымі, беларусы пазнаёміліся з каноплямі раней, чым са льном [2, 178]) трапляюць на *пралку, прадку* – прыстасаванне для ручнога прадзення кудзелі: *Пралка ручна была. Даска верцікальная ставілася, внізу даска.* (Дудзічы Калінк.).

Пралка складалася з трох частак – лопасці, капыла і *днішча* 'сядзення': *Зломалосо днішча ў прасніцы.* (Бобрыкі Петр.). На тэрыторыі Мазырска-Прыпяцкага Палесся былі вядомы прасніцы з прамавугольнай лопасцю, а на поўдні Мазырскага раёна адзначана прасніца веслападобнай формы [2, 151]. Матэрыял для прадзення змяшчаўся на *прасніцы, потусе* – спецыяльным драўляным прыстасаванні: *Прасніца прымацоўвалася да лаўкі і ўяўляла сабой доску, якая расшыралася ўверсе і была звужана на канцы.* (Бібікі Маз.); *Падвесць кудзелю на прасніцу.* (Рудня-Гарбавіцкая Калінк.). Па краях прасніцы іншы раз рабіліся зарубкі, у якія закладалі шнурок, якім кудзеля прывязвалася да прасніцы. Часта прасніца мела *грэбень*: *На грэбень кудзелю накідалі* (Бобрыкі Петр.), на зубы якой зверху надзявалі валокны, з якога пры прадзенні атрымлівалася нітка. У асноўным грэбні рабілі з кляновага дрэва. Кожны зуб такога грэбня ў папярочным разрэзе меў форму паралелаграма, а вышыня яго складала каля 12 сантыметраў. Крайнія зубы былі значна шырэй за астатнія. Прасніца наглуха злучалася з днішчам (*походушкі*) або вымалася з яго. Былі таксама вядомы суцэльныя прасніцы, якія вырабляліся з аднаго кавалка дрэва [3, 182].

Прыладай, пры дапамозе якой скручвалася нітка, служыла *верацяно, верецено, качалка, крутавіла*, што ўяўляла сабой круглую драўляную (з бярозы, грушы, ясеню) палачку даўжынёй 30-40 см з патаўшчэннем унізе і заостранымі канцамі: *Калі пралі, нітка намотвалася на верацяно.* (Бібікі Маз.) *К нізу верацяно шырэі з галоўкай, а зверху тонкае.* (Хамічкі Маз.); *Шэрсць прывязываюць к палке і на верецено.* (Дудзічы Калінк.); *Качалку трэба яшчэ сёння напасць.* (Гурыны Маз.); *Зламалася маё крутавіла, нема чым прасці кудзелю.* (Агалічы Петр.). На больш старажытнае верацяно да ніжняй часткі прымацоўвалася прасліца – грузік, які служыў для паскарэння абарачэння падчас прадзення. Сучаснае верацяно робіцца разам з прасліцам, якое ўяўляе сабой конусападобнае патаўшчэнне на канцы і мае назву *головака*: *У нас веретено з головкой.* (Замосце Калінк.). Пры прадзенні на верацяне жанчына трыма пальцамі левай рукі выпягвала валокны з кудзелі і адначасова трыма пальцамі правай рукі паварочвала верацяно. Пража накручвалася спачатку на сярэдняю частку верацяна, затым на ніжнюю – *шыйку*: *Я ужэ напала ручайку, ешчэ одну шыйку да і ручайка.* (Балажэвічы Маз.), і толькі пасля запаўнялася верхняя. Пры такім размяшчэнні пражы трымаецца лепш [3, 37]. Верацяно з навітай пражай мае назву *ручайка, одноручка, откідач, початок, пачынак*: *Два отручнікі да й ручайка будзе.* (Запасочча Жытк.); *Ветерено з пражсей – одноручка.* (Углы Нар.); *Откідач – верацяно з пражай.* (Красноўка Нар.); *Я ўжэ напала аж тры початкі.*

Одзін початок змотала. (Бобрыкі Петр.); Пачынак – верацяно, ужо поўнае нітак. (Мазыр), почынкам называлася і верацяно са звітай з некалькіх верацёнаў пражай: *Почынок – ручаек 15-20, сколько влізе. (Галоўчыцы Нар.).*

На змену верацяну прыйшла коловротка, самапрадка: *На коловротцы пражу пралі. (Балажэвічы Маз.); Самапрадка – на нізу дзве ножкі, а патам чапляецца такая, каб нагой, патам дзве вярвачкі, колесо, вілка, а на тую вілку кацюшка насаджваецца. (Каменка Маз.).* Вядомы два тыпы самапрадак – ляжак і стаяк. Абодва мелі аднолькавыя рабочыя часткі: кола, педаль, на якую націскалі нагой, і такім чынам прыводзілі кола ў рух. Апарат для прадзення складаўся са стрыжня і размешчанай на ім шпулькі з маленькімі калёсікамі – *покацёлом: Шпуля закручваецца покацёлом. (Гурыны Маз.),* злучанымі з вялікім колам пры дапамозе шнуроў – *матузоў: Дрэнна было, калі матузы рваліся. (Сырод Калінк.).* На шпульцы знаходзілася вілка з зубамі, з дапамогай якой пражы раўнамерна размяркоўвалася [2, 38]. Розніца паміж імі была толькі ў размяшчэнні кола: у лежаку яна мацавалася збоку, справа ад прадзільнага апарата, у стаяку – у вертыкальнай плоскасці паміж двума стойкамі – *бабкамі, станком: Станок – стойкі, паміж якімі калясо е. (Рудня Калінк.).* Два тыпы самапрадак сустракаліся і на тэрыторыі Гомельшчыны: *лежанка: Лежанка – самапрадка такая, яна даражэйшая. (Бабры Маз.) і стаяк: У стаяку кола размяшчаецца паміж стойкамі. (Гурыны Маз.).*

Наступным этапам было зіванне пражы пры дапамозе *матавіла, мотовіла.* Лексема ўжывалася для абазначэння двух рознага выгляду прыстасаванняў, прызначаных і для размотвання маткоў пражы, і для яе змотвання: *Як у мене одно мотовіло, то моткі аднаковыя. (Галубіца Петр.).* Рознае матавіла выкарыстоўвалася і для скручвання нітак асновы і ўтка.

Для атрымання тканіны выкарыстоўвалі ткацкі станок, які зазнаў у працэсе развіцця значныя змены. Самы старажытны і найменш дасканалы меў назву *сохі, кросны* – станок, які не мае нерухомай рамы, з навоямі, умацаванымі на падстаўках, лаўцы, з нітамі і набілкамі, прымацаванымі да балкі на столі: *Усё было, ткала на ўсём; і на верстаку, і на стацівах, і на сохах. (Галубіца Петр.); Кросна вялікія булі, многа места занімали ў хаце. (Загорыны Маз.).* Палепшаную канструкцыю мелі *стацівы, ставы, стаў, станіна* – менш дасканалы з сучасных станкоў, які мае нерухомую гарызантальную раму, панажы ў выглядзе палак, перпендыкулярных раме станка, ніт і набілки на вертыкальных планках ці прымацаваныя да столі, ніт часта без вочка паміж петлямі: *У стаціве бярдо не такое шырокае. (Малішаў Хойн.); Ставы ляжалі ў сенцах. (Тураў Жытк.); Садзісь за стаў і пачынай ткаць. (Бялёў Жытк.); На станіне ткалі рушнікі, пакрывалы. (Прудок Маз.).*

Найбольш дасканалы тып ткацкага станка, у якім увесць механізм (панажы, ніт, бярда) сабраны ў высокую раму, меў назву *верстаць, вярстак, верстак, вярстат: На верстаці адной рукой ткуць. (Каменка Маз.); Вярстак стаяў – ткацкі станок, з дзерава зроблены. (Гурыны Маз.); Вярстак з дзерава рабілі. Эта стуйкі з палкай, на якую накідаюць нітку. (Дразды Маз.); У вярстаце ёсць біла. (Гарбавічы Калінк.).*

Аснова ткацкага станка называлася *стаціва* ‘апорны каркас у кроснах’: *Стацівы зроблены з такіх бальных досак. (Рудня Калінк.),* самая верхняя папярэчына ткацкага станка, што ўстанаўліваецца на раме ці прымацоўваецца да столі, на якой трымаюцца ніты і набілки – *неба: Верхняя тая палка – неба. (Слабада Маз.).*

Да частак, што вызначаюць ход ткання, адносяць *навой, навойку* – пярэдняю, для палатна, і заднюю, для асновы: *У кроснах навойкі булі. (Козенкі Маз.); На навой накачваецца аснова. (Запасочча Жытк.); панажы, панаж, панажэ, панажыва* ‘прылада ў кроснах у выглядзе дзвюх або некалькіх дошчачак, пры дапамозе якіх нагамі прыводзяцца ў рух ніты’: *Панажыва расходзіліся, ну як ногі ў дзеўкі. (Загорыны Маз.); На адзін панаж дасі – адна нітка перасоўваецца, на другі – другая. (Бібікі Маз.).* Панажы мелі выгляд або круглых палак, або прамавугольных дошчачак. Каб панажы не з’язджалі ў адно месца, прымацоўвалі спецыяльную дошчачку – *разлучнік: Тэй разлучнік карысны для працы. (Гарбавічы Калінк.); Мо разлучнік пагано прыкрэплены, бо панажы ўместа з’язджаюцца. (В.Поле Петр.).*

У патоўшчанай частцы абодвух навоёў рабіліся адтуліны, у якія ўстаўляўся кіёк, які ўтрымліваў аснову – *заверац, завіра’ч, подтягіч, запрэгач: А дручкі, што командуеш, як тчэш, то завірач. (Галубіца Петр.); Подтягіч – кіёк такі, каб палатно трымаць. (Акулінка Маз.).*

Да гэтай групы адносіцца таксама *бёрдо, бедро, бердо, берда* ‘прамавугольная рама, у якую ўстаўляліся маленькія тоненькія палачкі’: *Бердо – такая палачка, якая хадзіла туды-сюды і прыбівала ніты.* (Бібікі Маз.). Палачкі – *трасцінкі*: *У бёрдзе е трасцінкі, пласціначкі такіе.* (Прудок Маз.) рабіліся з асіны, клёну, пазней сталі металічныя, устаўляліся ў рамку – *увоінку, войі*: *Увоінку трэбо робіць, а сухого дзерава нема* (В.Поле Петр.); *Войі – трость закладываецца в войі.* (Балжэвічы Маз.). Папярочны край бёрда меў назву *мачоха*: *Мачоха ў бёрдзе, што ўноперак.* (Хамічкі Маз.).

Бёрда мела розны памер: больш шырокае выкарыстоўвалася для атрымання грубай, тоўстай тканіны, больш частыя – для тонкай. Іх назва адлюстроўвае колькасць пасмаў – *сёмуха, сёмачка, восьмачка, дзевятка, дзсятка, пуўдзевятка, пуўдзсятка, одінаццатка, двенаццатка, пятнаццатка*: *Восьмачка – бердо у восем пасэм.* (Дварэц Жытк.); *У двенаццатку самае тонкае полотно получаецца.* (Будкі Нар.); *Дзевятка – маленькае бёрда.* (Дудзічы Калінк.); *Девятка, двенаццатка, восьмачка – то бёрды по памеру.* (В.Поле Петр.).

Бёрда ўстаўлялася ў *набілку, набіўкі, лядо* – рухомую раму: *А набілкімі то мы ніткі прыбівалі.* (Гурыны Маз.); *У набіўкі бердо ўстаўляецца.* (Хамічкі Маз.). Гэтыя дзве дэталі ў сукупнасці служылі для прыбівання нітак утка да асноўнага палатна. Набілкі складаліся з двух злучаных паміж сабой драўляных пласцін з паглыбленнямі па даўжыні, у якія і ўстаўлялася бёрда. Верхняя іх пласціна была рухомай.

Для ўтварэння зеву ў працэсе ткання служылі ніты – ніцяныя петлі, размешчаныя на двух гарызантальных пруціках: *Ніт еты ніткі дэжжалі.* (Гурыны Маз.); іх даўжыня раўнялася даўжыні асновы. Ніт рабіўся без *кабылак, цэпкоў*, – асобных петляў і з *кабылкамі*: *Набіраюць у ніт по ніцы у каждое око.* (Запасочча Жытк.); *Кобылка за кобылку чапляецца.* (Углы Нар.), якія рабіліся на спецыяльным драўляным бруску. Па баках бруска ўбівалася па аднаму цвіку, у сярэдзіну – два. Спачатку нітку завязвалі на першым цвіку, пасля па чарзе на сярэдніх і на крайнім. Такі ніт быў больш зручны, таму што ткачыха прапускала аснову ў падрыхтаваныя вочкі. Палова ніта – весь верхні або ніжні рад яе петляў – называўся *калоша*: *Верхнюю калошу ўжэ наніціла.* (Акулінка Маз.), а дадатковая пяцелька, якая злучае верхнюю кабылку ніта з адпаведнай ніжняй – *вочко, уочко*: *Простыя кросна – без вочка.* (Балажэвічы Маз.); *Верстат з ўочком.* (Углы Нар.).

Ніты рухаліся на спецыяльных блочках – прадаўгаватых брусках з колцамі, на якія падвешваюцца ніты: *Блочкі – кругляшкі такія, за іх ніты цапляюць.* (Бабры Маз.) або *кацёлках, качолках* – полым цыліндры з жалабкамі для вяровак, на якіх падвешваліся ніты: *Вяровачкі ад нітоў перакідаюцца цераз кацёлкі.* (Старажоўцы Жытк.); *Штось качолкі няроўныя ў кроснах.* (Старажоўцы Жытк.). Да вяровак прымацоўваліся *косточки* (курыныя, гусіныя), якія запіраюць знізу петлі шнуроў, што трымаюць ніт і набілкі: *Косточки робяць, штоб падымалі ніт.* (Каменка Маз.). Ніты злучаліся з панажамі.

Да групы частак ткацкага станка, якія непасрэдна не ўваходзяць у канструкцыю, але з’яўляюцца неабходнымі ў працэсе ткання, адносяць: *чаўнок, чоўнік, чалнок, бегунок* – драўляная палачка ў форме чоўна для пракладвання ўточнай ніткі: *Чаўнок з дзерава зроблены.* (В.Зімовішча Маз.); *Чоўнік – гэта там, дзе залажваецца пражэ з цэўкаю.* (Козенкі Маз.); *Паміж ніткамі чоўнік бегаў.* (Гурыны Маз.); *Працягівалісь ніткі в чалнок, перкрэшчвалісь, патам апяць працягівалісь. Так і ткалі.* (Дудзічы Калінк.); *Паміж ніткамі бегунок хадзіў.* (Бібікі Маз.).

Існуюць два віды чаўнака – з дном і полы. У чаўнок з дном цэўка кладзецца на дно, а нітка ідзе праз адтуліну збоку. У такім выпадку ткачыха прытрымлівала цэўку пальцам, што замаруджвала працу. У полым чаўнаку цэўка змяшчаецца на тонкім металічным стрыжні – *пруціку*: *Пруцік жалезны буў.* (Акулінка Маз.), устаўленым у адтуліну на супрацьлеглых канцах чаўнака, што было, вядома, больш зручна пры тканні.

Намотванне нітак на *цэлку, целку* – дэталі у выглядзе трубка, на якую навіваюцца ніткі і якое ўстаўляецца ў чаўнок пры тканні: *Цэлка з чароту рабілася, туды ніткі маталіся.* (Слабада Маз.); *А ў чоўніку целка была.* (Гурыны Маз.) ажыццяўлялася пры дапамозе *сукайла, сукайло*: *Сукайла – эта драўлянае кола, у сярэдзіну якога ўбіваўся колышык, а на ім змяшчалася целка, якую круцілі і так намотваліся ніткі.* (Бібікі Маз.), якое ўяўляла сабой дзве стойкі з умацаваным паміж імі валікам з махавым колам, размешчаным бліжэй да аднаго канца валіка.

З процілеглага канца ў валік устаўляўся металічны стрыжань, на які надзявалася цэўка (вярчэнне дасягалася хуткімі рытмічнымі ўдарамі рукі па валіку). Знізу стойкі змацоўваліся драўлянай плахай або збіваліся дошчакі з бакоў і знізу ў выглядзе скрынкі для цэвак [4, 482].

Спецыяльным прыстасаваннем для нацягвання палатна пры тканні быў *пруг: Трэ роснінаць крае полотна пругамі.* (Запасочча Жытк.), які ўяўляў сабой дзве накрыж змацаваныя дошчачкі з забітымі на канцах цвікамі. Пругі ставіліся на тканіне ў цэнтры пад тупым вуглом, цвікі закалываліся ў краі тканіны, дошчачка выпрамялялася і нацягвала тканіну.

Наступным этапам ў падрыхтоўцы тканіны было снаванне пражы, якое заключалася ў размяшчэнні нітак такім чынам, каб у момант ткання аснова дзялілася на верхні і ніжні рады, г.зн. утвараўся *зеў, зева: Зева роб'яцца, ек наступіш на понаж.* (Бярэжцы Жытк.). Падчас снавання вызначаліся таксама памеры тканіны.

Вядомы тры спосабы снавання: на сцяне, на раме і на снавалцы. На тэрыторыі Гомельшчыны больш пашырана снаванне на сцяне, якое заключаецца ў сістэмным навіванні нітак на набітыя ў два рады колікі – *колкі, колочкі: Колкі наб'ём і снуём.* (Углы Нар.). У працэсе снавання неабходна было сачыць за правільнасцю размяшчэння пражы на коліках, у адваротным выпадку атрымліваліся памылкі – *перамота, перемота, перэмота, перэмоціца*, якая заключаецца ў пропуску чарговага коліка пры накладанні асновы: *Гляді ж, там в чынах не положы перемота.* (Балажэвічы Маз.); *Не ўмееш сноваті – перамоту накладзеш.* (Каменка Маз.); *недоход, отворотня* – калі не даходзячы на наступнага коліка, вяртаюцца і накідваюць аснову на той жа самы колік ў другі раз: *Не дошла до конца, вернулася – недоход.* (Вялікае Поле Петр.); *То будзе отворотня, як не дойшла, куды шла.* (Галубіца Петр.). Каб ніткі асновы клаліся роўна, не блыталіся і рэзалі руку, іншы раз выкарыстоўвалі спецыяльную дошчачку з адтулінамі ў выглядзе ложка – *ложэчку, сновачку, снавалку, снулі: Ложэчка з дзірачкамі, калі снуеш.* (Дзёрнавічы Нар.); *Снавалка – як лыжка з дзвюма дзірачкамі. Ёю кросны ў нас снавалі.* (Гурыны Маз.); *Сновачкай кросны снуюць.* (Хачэнь Жытк.).

Даўжыня асновы вызначалася колькасцю губак. Адлегласць паміж асноўнымі колікамі (ад 4 да 6 метраў) і складала губку: *Губка мераецца па даўжыні снуўніцы.* (Стралічаў Хойн.). *Губкай* называлі і колькасць вытканай тканіны: *То метры былі, а ў нас губкі называліся, гаварылі: “Сколькі ты губак выткала?”* (Бібікі Маз.). Шырыня тканіны вызначалася колькасцю *пасмаў: Палатно пасмамі мераюць, ніткі асновы лічаць.* (Слабада Маз.). Адну пасму складаюць дзесяць *чыслінак, чысленак* – адзінка вымярэння, роўная тром, якая ўжываецца прымяняльна да трох нітак асновы або трох кабылак: *Бралі ніткі і рабілі чыслінку.* (Гарбавічы Калінк.). Такім чынам, пасма налічвае 30 нітак. Аснову для грубага палатна снавалі ў 8-10 пасмаў, для тонкага – у 12 і больш. Пасля снавання аснову спляталі ў касу – *пляцёнку, сплют: На руку рабілі пляцёнку.* (Акулінка Маз.); *Сплетена снова – сплут.* (Шастовічы Петр.).

Працэс снавання мог адбывацца і на рамачнай снавалцы – *снуўніцы, снуўніцы: Мы на сцене не сновалі, была зроблена снуўніца на нужках.* (Галубіца Петр.), якая ўяўляла сабой дзве драўляныя крыжавіны каля 190 см даўжынёй кожная, злучаныя паміж сабой чатырма планкамі вышынёй каля 150 см. Крыжавіны насаджваліся на стрыжань, ніжні канец якога ўпіраўся ў падлогу, а верхні прымацоўваўся да столі. Снаванне ў дадзеным выпадку было лягчэйшым, бо пазбаўляла жанчыну ад пастаяннай хадзьбы [2, 56].

Далей заснаваныя ніткі замочвалі ў халоднай вадзе, пасля аблівалі кіпнем і білі пранікамі. Каб зрабіць тканіну больш трывалай і гладкай, аснову аблівалі растварам крухмалу – *во'бліўкай, обліўкай, крохмалом: Вобліўку робілі з адвару крухмалу.* (Гарбавічы Калінк.); *Крохмалом аснову вымочваем.* (Углы Нар.). Адбельвалі ніткі і палатно *лугом, позолкамі, попелам* – растварам попелу ў вадзе: *Лугом золяць, беляць.* (Шастовічы Петр.); *Позолкамі полотно мыюць доўго.* (Галоўчыцы Нар.).

Расплеценую аснову надзявалі на *затыкальнік: Як заснавалі, то аснова бярэцца на затыкальнік.* (Вялікі Бор Хойн.), які закладваўся ў паз навоя, навівалі на пражны навой, прапускарлі спачатку ў ніты ў адпаведнасці з узорам, потым у бёрда, замацоўвалі канцы асновы да навоя. Такую работу выконвалі найбольш вопытныя жанчыны. Пры навіванні асновы на навой для захавання зева ў аснову прапускарлі дзве тонкія *дошчачкі: Паміж ніткамі дошчач-*

кі закладаюць, каб не путалася аснова. (Прудок Маз.) і звязвалі іх на канцах. Каб аснова была роўнай, яе ўвесь час расчэсваюць маленькай грабёнкай. Ад таго, як навіта аснова, залежаў увесь далейшы працэс ткання, таму важна было пазбегнуць самых разнастайных памылак: *едініца* ‘памылка пры накіданні асновы ў бёрда, якая заключаецца ў тым, што замест дзвюх нітак у прагале паміж трасцінамі аказваецца адна, а ў суседнім – тры’: *Калі непраўільна ніткі расклалі ў аснове, то едніца*. (Прудок Маз.); *вуйма* ‘лішак асновы ў шырыню пры накіданні ў ніт і бёрда, які з’яўляецца вынікам памылкі пры падліку пасмаў ў працэсе снавання ці накідвання ў ніты і бёрда не таго памеру, на які была разлічана аснова’: *Як пераснуеш, то остаецца вуйма, у бёрда не ўлазіць*. (Канатоп Нар.); *менюха, мінюха*: ‘памылка пры накіданні асновы ў бёрда, калі прапушчана адна трысцінка’: *Страшніца, менюху накідала, у бёрдзе пропушчэна тросціна*. (Бобрыкі Петр.); *одноцэпіца, одноцепка, нацэпіца*: ‘памылка пры ўкіданні асновы ў ніты, калі замест адной ніткі ўкінулі ў ніт дзве’: *Не ў кобылцы, як не попадеш у тою тростіну або не ў тою кобылку, то нацэпіца*. (Шастовічы Петр.); *Праз усё палатно ідзе одноцэпіца. От кідала ў ніты і не кінула одну нітку ў ніт, а дзьве*. (Бобрыкі Петр.); *На одін ніт две ніткі кінулі – во табе і одноцепка*. (Галоўчыцы Нар.); *зубы* ‘памылка, калі паміж дзвюма трасцінамі аказваецца чатыры ніткі’: *Зубы – на адной трысціне две пары нітак вкіднеш*. (Галубіца Петр.).

4. Назвы валокнаў і пражы. Валокны і пражы ў залежнасці ад якасці мелі самыя розныя найменні: *прадзіво, прадзьво* ‘першаснае льяное валакно, з якога пралі ніткі’: *Астатняе прадзіво на ніткі шло*. (Гурыны Маз.); *кудзеля, кужаль* ‘ніткі з валакна ачэсанага лёну’: *Каб атрымаць кужаль, трэба доўга працаваць*. (Міхнавічы Калінк.); *абдзіркі* ‘самы слабы лён, які выкарыстоўваўся для ткання грубага палатна’: *А абдзіркі – гэта самы пусты, слабы лён, што на мяшках, во*. (Бібікі Маз.); *воўна*: *І з воўны пралі, з авечак значыць*. (Гурыны Маз.); *патропкі, патрапкі, патрэпкі* ‘грубае валакно, якое адходзіць пры апрацоўцы льну, канапель’: *Сёння трэба спрасці кудзелю з патрапак*. (Грушаўка Нар.); *згрэб’е, паклі, мох, пыль* ‘ачоскі з пражы пад кроснамі’: *Згрэб’е мы выносілі на вуліцу*. (Малішаў Хойн.); *Што з гэтымі паклямі рабіць?* (Стралічаў Хойн.); *Ачоскі з пражы пыллю называліся*. (Міхнавічы Калінк.); *вал* ‘тоўстая пражы з самага горшага гатунку валокнаў’: *Тоўстая пражы са льну – вал*. (Бабры Маз.).

Мала скручаная нітка называлася *простай*: *От у ея пражы крутая, а ў мене проста пражы*. (Бобрыкі Петр.); моцна скручаная – *крутой*: *З крутой ніткі крэпкае палатно атрымліваецца*. (Дудзічы Калінк.); тоўста спрадзеныя ніткі называліся *воловіком*: *Як прадзееш, да вельмі тоўста пражы, то кажуць – воловік*. (Запасочча Жытк.), а *коўбасой* – патаўшчэнне на нітцы пры няроўнай дрэннай пражы: *Напрана – там коўбаса, а там тонка*. (М. Малешава Жытк.).

Не менш найменняў зафіксавана для нітак утка: *бавэльна, бовелна*: *Куплена ў клубочках бавэльна*. (Галубіца Петр.) *бель*: *Бель буду ткаць, сама набеліла*. (Галоўчыцы Нар.); *вата*: *Вату куплялі і пралі на уток: оснуём портным, а ватою ткалі*. (Галубіца Петр.); *горэнь*: *Горэнем тканы рушнік*. (Гурцэвічы Калінк.); *заполоч*: *Заполоч тепер называецца горэнь*. (Шастовічы Петр.); *ріса, мотрушкі*: *Мотрушкамі затыкаем полотно*. (Углы Нар., Балажэвічы Маз.), якія былі намотаны на *баламбушкі, клумбушкі, кацюшкі* – шпулі нітак: *Вот намотаём заре клумбушок і будом дзеругу ткаць*. (Пагост Жытк.); *І ўстаўляеш у чоўнік тую кацюшку*. (Акулінка Маз.).

5. Назвы тэхнікі ткання. Найбольш вядомай тэхнікай вырабу тканіны было тканне пры дапамозе нітоў і падножак – рамізная тэхніка, пры якой уточныя ніткі пераплятаюцца з ніткамі асновы пад прамым вуглом. Самая нескладанай тэхнікай быў *простік* – тканне, якое выконваецца на двух нічанках і двух панажах: *У простік – то на две нічанкі*. (Шастовічы Петр.). Аднак найбольш пашыраным было чатырохнітовае тканне. З дапамогай чатырох нітоў і чатырох панажэй атрымліваліся палотны самых разнастайных узораў. Простае саржавае перапляценне, у *рады, ёлачку, ромб, окошкі* магла выткаць любая жанчына: *Сукно і ў рады ткалі*. (В. Поле Петр.); *Узоры у цветы, у клетку, у окошкі*. (Шастовічы Петр.); *Па-ўсякаму ткалі, і ў кругі, і ў ёлачку, і ў клетку*. (Прудок Маз.). Больш складанай была тэхніка вырабу жакардавых тканін – *набіванка*: *Пры набіванцы паверху клеткамі ўся пражы тчэцца*. (Прудок Маз.), якая патрабавала вопыту закладання нітак у ніты па пэўным узору, які ткачы-

ха чарціла на паперы і захоўвала доўгі час. Узор у іх у выглядзе *клетак*: *У клеткі два цвета бяруць і ткуць*. (Прудок Маз.), якія ўтвараюцца ніткамі ўтка, размешчанымі паверх асновы.

Далей па распаўсюджанасці ідзе васьмінітовае тканне, пры якім атрымліваецца атласнае перапляценне нітак і больш тоўстая тканіна. Найбольш складанай была шматнітовая тэхніка на 10, 12, 16 і больш пасмаў, якая патрабавала не толькі вялікага вопыту закладання нітак і ткання, а і вельмі тонкіх нітак для асновы і ўтка. Любая памылка парушала структуру і якасць тканіны: *блізна, брак*: *Блізна – на одну кобылку две ніткі, дірочка получаецца*. (Галубіца Петр.); *Эта брак был, када рвалісь ніткі і палучалась дарожка*. (Сырод Калінк.); *подкіды* ‘памылка, калі ніткі асновы ідуць паверх, не пераплятаючыся з ніткай утка’: *От тчэ, одні подкіды*. (Балажэвічы Маз.); *засмычкі* ‘брак палатна ў выглядзе няроўнасцей, якія з’яўляюцца ў выніку ткання з вельмі перакручаных ці няроўна спрадзеных валокнаў. (Галоўчыцы Нар.); *недабой, недосік* ‘дэфект у палатне, калі ўток слаба прыбіты бердам’: *Адзін недабой, а спорціў усе дзела*. (Вялікае Поле Петр.).

Вялікага ўмення патрабаваў і выраб двухасноўных тканін, пры якім у пары ў аснове ідуць дзве ніткі – парцяная і шарсцяная, у выніку чаго атрымліваўся *половінчкік, паўшэрсцянка*: *Полова суконнага, полова портного – половінчкік*. (Галубіца Петр.); *Уток шарсцяны, а аснова партная – паўшэрсцянка*. (Прудок Маз.).

Тканне бранай тэхнікай называлася *перебор, пярэкладка, перабіранкі*: *У пярэкладку прала*. (Слабада Маз.); *Будзем перебор перебіраць*. (Галоўчыцы Нар.); *Му пралі самі, лён выдзелывалі, посцілкі ткалі, узорами іх рознымі рабілі, узор цвятамі перабіранкамі называўся*. (Каменка Маз.) – спосабам ўзорнага ткання, пры якім для атрымання ўзору на аснове па ліку падбіраюцца ніткі, завязваюцца шнуркамі або закладаюцца пружкамі і перакладаюцца спецыяльнай дошчачкай, якая ўтварае дадатковы зеў. Пры закладной тэхніцы ткацтва (*выкладанне, закладанкі*) выкарыстоўваліся два ўткі – фонавы і ўзорны, якія закладаліся не па ўсёй шырыні асновы, а толькі ў пэўных месцах у адпаведнасці з узорам: *Пры выкладанні бяруць маленькія клубочкі і выкладаюць*. (Дзёрнавічы Нар.). Пры такой тэхніцы ўтвараўся дадатковы зеў з дапамогай дадатковай дошчачкі – *трэтыка*: *У зеву трэтыка закладаюць*. (Будкі Петр.).

6. Назвы ткацкіх узораў. Тканне на невялікай колькасці пружкаў мела нескладаны геаметрычны ўзор – квадраты, прамавугольнікі – *конопелька* ‘узор у выглядзе дробных ромбікаў’: *Конопелька тчэцца, могуць і на клетках, могуць і без клеток конопельку зделать*. (Балажэвічы Маз.). На вялікай колькасці пружкаў атрымліваліся самыя складаныя ўзоры: *вазоны*: *Што там перэбороў, вазоны, пцічкі*. (Дзёрнавічы Нар.); *венок*: *Убіранкі усё у трі ніты – венок*. (Балажэвічы Маз.); *дубы*: *У дубу жолая прастілка*. (Галоўчыцы Нар.); *звёзды*: *Посцілку ў звёзды выткала*. (Акулінка Маз.); *мотылькі*: *А гэтыя беленькіе прамо мотылькі называюць*. (Балажэвічы Маз.); *оболонкі*: *Скатерці гэта в оболонкі, накідаецца полотном, і потым перабіраем*. (Галубіца Петр.); *качаны*: *Гэта не качаны: не кончэный узор, нет сцэпа в обе стороны*. (Балажэвічы Маз.); *паукі*: *Ткалі ў клетку, у паукі*. (В.Зімовішча Маз.); *пернік*: *У пернікі е перэтыканье*. (Запасочча Жытк.), *яблочко*: *Гэта тожэ убіранка ў яблочко*. (Балажэвічы Маз.).

8. Назвы матэрыялу: *сукно* ‘вытканая саржавым перапляценнем тканіна з воўны або з дабаўленнем ваўняных нітак’: *У сукне шэрсць абязцельна далжна быць*. (Прудок Маз.); *порт* ‘тканіна з лянных і канапляных валокнаў’: *Порт – гэта з валакна, усё роўна якога*. (Хамічкі Маз.); *палатно* ‘лянная тканіна’: *Палатно было кужэльнае, самае тонкае, на верхняе адзенне*. (Бібікі Маз.); *рабізна* ‘дамаатканнае палатно’: *Трэба рабізны наткаць*. (Клясаў Петр.); *радабоддзе* ‘рэдка сатканая тканіна’: *Вуткала нейкага радабоддзя, хіба мо мех пашыя*. (Даманавічы Калінк.) *радовэе* ‘тканіна, вытканая ў рады’: *Радовэе саткана ў чатыры ніты*. (Галоўчыцы Нар.).

Льноапрацоўка і ткацтва заўсёды з’яўляліся асноўнымі заняткамі беларусаў, таму ткацкая тэрміналогія ў генетычных адносінах амаль уся належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія найменні, як *лён, сноп, сцябалка, верацяно, грабёнка, кастрыца, палатно, станок, сукно, кудзеля, кросны, бёрда* і многія іншыя [5].

Разнастайнасць зафіксаваных ткацкіх намінацый сведчыць пра багатыя з традыцыі, што склаліся ў працэсе шматвяковай працоўнай дзейнасці беларусаў, пра багаты лексічны

фонд, якім на працягу вельмі доўгага часу карысталіся і карыстаюцца жыхары Гомельшчыны. Такім чынам, ткацкія назвы, зафіксаваныя на даследуемай тэрыторыі, уяўляюць сабой разнастайную ў лексіка-семантычных і генетычных адносінах групу і з’яўляюцца часткай беларускай традыцыйнай культуры і да гэтага часу выконваюць важныя функцыі фарміравання нацыянальнай самасвядомасці, працоўнага і маральнага выхавання маладога пакалення, перадачы яму жыццёвага вопыту і добрых традыцый сваіх продкаў.

Abstract. The paper considers the nominations of weaving in the dialects of Gomel region. It presents detailed lexical-thematic classification of the nominations connected with the process of weaving and studies the ways of their penetration into the modern Belarusian language.

Літаратура

1. Сендровиц, Е.М. О месте экстралингвистических факторов в изучении заимствований [Текст] // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1989. № 4. – С.16-22.
2. Курилович, А.Н. Белорусское народное ткачество [Текст] / А.Н. Курилович. – Мн.: Наука и техника, 1981.
3. Промыслы і рамёствы Беларусі: Рэд. калегія В.К. Бандарчык. – Мн.: Навука і тэхніка, 1984.
3. Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография [Текст] / Д.К. Зеленин – М: Наука, 1991.
4. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя [Текст] / Гал. рэдактар І.П. Шамякін – Мн.: БелСЭ, 1989.
5. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва [Текст] / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина / М. Фасмер – М.: Прогресс, 1986-1987.

УДК 811.161.3-5:81.085.3 “1923/1928”

Сінтаксічны паўтор ў мове твораў паэтаў-маладнякоўцаў

Л. П. ДЗЕМІДЗЕНКА

Паэтычны сінтаксіс як сістэма сінтаксічнай арганізацыі вершаванай мовы з’яўляецца больш складаным, чым сінтаксіс праяўнай мовы. Ён знаходзіцца ў арганічным адзінстве з рытмам, узаемадзейнічае з ім. Аднак гэтая складанасць не ўспрымаецца чытачом ці слухачом, наадварот, усе складанасці сінтаксічнай будовы спрыяюць больш эдэкватнаму ўспрыняццю аўтарскай задумы і яго эмацыянальнаму стану. Сінтаксіс мастацкага тэксту, як і сінтаксіс любога моўнага твора, з’яўляецца неабходнай арганізуючай часткай яго структуры. В. У. Вінаградаў адзначаў, што “састаў моўных сродкаў у структуры літаратурнага твора арганічна звязаны з яго зместам і залежыць ад характару адносін да яго з боку аўтара [1, с. 91] . У больш познім даследаванні ён жа падкрэсліў, што моўныя адзінкі ў кантэксце літаратурнага твора “падпарадкаваны мастацка-эстэтычнаму заданню і абумоўлены структурай літаратурнай кампазіцыі” [2, с. 74] .

Да паэтычнага сінтаксісу ў першую чаргу належаць розныя віды і формы стылістычных (або сінтаксічных) фігур і рытарычныя фігуры, кожная з якіх выконвае ў творы сваю выяўленчую ролю. Менавіта ад гэтага і залежыць характар паэтычнай інтанацыі. Наконт састаўных частак паэтычнага сінтаксісу ў славянскай філалогіі дагэтуль няма адзінства. Практычна кожны “сур’ёзны “ даследчык прапануе сваю класіфікацыю стылістычных і рытарычных фігур, якія вылучаюцца як колькасцю апошніх, так і характарыстыкай іх унутранай сутнасці і вобразна-выяўленчай значнасці. Варта пагадзіцца з В.П. Рагойшам, які сцвярджае, што “сінтаксічны лад беларускага верша пакуль што не вывучаны” [3, с. 119].

Сродкі паэтычнага і выяўленчага сінтаксісу, якія (адны або разам з іншымі моўнымі сродкамі, прамым сваім значэннем або сваім сімвалічным зместам) дапамагаюць стварэнню пэўнага мастацка-вобразнага ўражання, па-рознаму ў кожнага з паэтаў удзельнічаюць у абмалёўцы названых аб’ектаў. Можна, такім чынам, гаварыць аб індывідуальна-аўтарскай характарыстыцы выкарыстання выяўленчых магчымасцей сінтаксічных сродкаў. У дадзеным артыкуле разглядаецца такі стылістычны сродак паэтычнага сінтаксісу, як сінтаксічны паўтор.

Важным спосабам арганізацыі вершаванай мовы з’яўляецца сінтаксічны паўтор. Паўтор – гэта “урэгуляваная перадача ідэнтычных элементаў мастацкай мовы, пераважна паэтычнай, для ўзмацнення яе выразнасці” [4, с. 226]. Пры гэтым паўтор на паняццёвай шкале градуальнасці выступае як адметнае, незвычайнае, інтэнсіўнае, што, у сваю чаргу, можа разглядацца як адступленне ад нарматыўнага сінтаксісу. Сінтаксічны паўтор заснаваны на выкарыстанні такіх сінтаксічных фігур, як шматзлучнікавасць, шматпрыназоўнікавасць, кальцо, эпіфара, анафара і іншыя. Сінтаксічныя фігуры актыўна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, пазбаўляюць вершаваную мову аднастайнасці, надаюць ёй стылістычную разнастайнасць і тым самым дапамагаюць лепш выявіць вобразную думку паэтаў, перадаць іх душэўнае хваляванне.

У вершах, для большай выразнасці мовы, паэты-маладнякоўцы часта выкарыстоўвалі такі элемент сінтаксісу, як злучнік пры аднародных членах. Шматзлучнікавасць або полісіндэтон – стылістычны прыём, сутнасць якога – у выкарыстанні адных і тых жа злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказами [3, с. 140].

Шматзлучнікавасць звязвае словы і сказы ў сінтаксічныя адзінствы, запавольвае тэмп мовы, павышае яе экспрэсіўнасць, служыць для падкрэслівання найбольш значных па сэнсу слоў і выразаў:

Моладзь адкідае
І талмуд, і талесы,

І заместа хедара

Славіць камсамол [А. Александровіч. Мясцэчка].

З дапамогай шматзлучнікаваасці падкрэсліваецца роля кожнага аднароднага члена, ствараецца адзінства пералічэння і разам з тым размежаванасць іх паміж сабой, узмацняецца выразнасць маўлення.

Прыгожыя тут птушкі

І рыбкі мігацяць

І грушы, і цукеркі,

І яблыкі вісяць [Я. Журба. Наша ёлка];

Урачыстасці рады і сонца,

І палі, і касцы, і трава [Я. Журба. На калгаснай сенажаці];

І моладасць, і сны, і раны,

І любы, любы твой наказ [У. Жылка. Твае блакітнасці нязменны];

І звонкі смех,

І гутаркі, і песні,

Як бы не быў

І цяжкай працы дзень...(М. Чарот. Паэма пра Міколу Сініцына).

Паўторам злучніка пры дзеясловах падкрэсліваецца шматлікасць названых дзеянняў:

І мы жылі... і мы любілі...

І неслі прагу і любоў... [Ю. Таўбін. Ты помніш];

І ламае рукі,

І ламае пальцы,

І губляе слёзы на зялёны дол (А. Александровіч. Мясцэчка). Найчасцей у вершах паэтаў-маладнякоўцаў паўтараецца спалучальны злучнік [і], які выконвае камунікатыўную і эмацыянальную функцыі, бо з дапамогай гэтага злучніка ўстанаўліваюцца розныя сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя сувязі паміж асноўнымі кампанентамі паэтычнага тэксту.

Не менш пашыраным сінтаксічны сродкам у мове паэтаў з'яўляецца шматпрыназоўнікакасць. Шматпрыназоўнікакасць – стылістычны прыём, асабліваасцю якога з'яўляецца ўжыванне некалькіх аднолькавых прыназоўнікаў у вершаваным радку. [З, с.141]. Звычайна той самы прыназоўнік ставіцца перад назоўнікам і перад азначаемым словам, што адносіцца да гэтага назоўніка. Выкарыстанне шматпрыназоўнікакасці ў вершах маладнякоўцаў, з аднаго боку, набліжае творы да народнай творчасці, з другога – дапамагае надаць паэтычнаму выказванню велічнасць і ўзнёсласць:

Не ад сонца, не ад месяца –

іх праменне ад жыцця [У. Дубоўка. Захапіла навальніцаю];

Дык прашу вас, калі ласка,

Прыгадаць, што гэта казка

І пра дзедку, і пра бабку,

І пра курку рабку [У. Жылка. Курка-Рабка];

На гай, на поле і на хаты

Спаўзае ночы лёгкі цень [М. Чарот. Вечарам].

Нярэдка паўтор прыназоўнікаў служыць адначасова выдзяленню і пераліку тых падзей, з'яў, дзеянняў, якія называюцца:

Спявай мне, дзяўчынка, пра кветкі, пра гай якія,

Пра лепшыя дні, пра вясну,

Пра наша каханне, галубка, спявай –

Пад ціхі твой спеў я засну [М. Чарот. На могілках];

Раскажы мне пра прыбоі,

Пра няўпынны морскі шум,

Пра жыццё, дзе бой за боем

Поўняць радасцю душу [Ю. Таўбін. Мараку];

І скаргі насілі завеі ў прастор

Праз межы, праз сцены, праз краты [Ю. Таўбін. Правадыру].

Стылістычны эффект паўтору прыназоўнікаў – у наданні паэтычнаму кантэксту ўзмоцненай эмацыянальнасці.

Кальцо – стылістычны прыём, які заключаецца ў паўтарэнні на пачатку і ў канцы асобных вершаваных радкоў, строфаў ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў або выразаў [3, с. 127]. У паэзіі маладнякоўцаў найбольш пашырана страфічнае кальцо, сутнасць якога заключаецца ў тым, што сказ пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словамі або словазлучэннямі:

Я кахаў... Ах, калісці даўно я кахаў!

Аж тады, калі моладасць ззяла ў вачах,

Калі гора і смутку я, дужы, не знаў

І адвага кіпела ў грудзях, -

Шчэ тады, аж тады я кахаў!.. [У. Жылка. Я кахаў];

Як ўсё ў жыцці, яшчэ вясна

Мінула ў вечнасць назаўсёды.

Памножыла тугу й нягоды,

Як ўсё ў жыцці, яшчэ вясна... [У. Жылка. Як ўсё ў жыцці].

Страфічнае кальцо найбольш поўна выяўляе ідэю твора, засяроджвае ўвагу на канкрэтных сітуацыях:

Я бачыў сум ваш і жалобу,

Ды сэрцу шкода не было.

Вачэй былі магутней чары

І хараство святлей на твары.

Тугу прымаю, як аздобу,

Мадонны ўбраўшыя чало.

Я бачыў сум ваш і жалобу,

Ды сэрцу шкода не было [У. Жылка. Virelai];

Спі, сыночак, вечар блізка –

Мне палоску трэба жаць.

Вецер, гушкай ты калыску

Заспявай быллём, мяжа.

Спі, сыночак, вечар блізка –

Мне палоску трэба жаць... [М. Чарот. Заспявай быллём, мяжа].

Кальцо надае паэтычным творах паўтаў-маладнякоўцаў новыя вобразна-выяўленчыя адценні, разам з іншымі сінтаксічнымі фігурамі ўзмацняе эмацыянальны настрой, паглыбляе асноўную ідэю твора.

Паўтарэнне аднаго слова або некалькіх слоў ці гукаспалучэнняў у сумежных радках уплывае на інтанацыйна-гукавую структуру цэлай страфы. Словы або выразы, якія паўтараюцца ў суседніх радках, звычайна займаюць пастаяннае месца: або ў канцы, або ў пачатку ці нават у сярэдзіне. Размова ідзе пра такія сінтаксічныя паўторы, як анафара і эпіфара. З часоў антычнасці найбольшай прадуктыўнасцю сярод стылістычных фігур вылучаецца анафара.

Сінтаксічная анафара – гэта паўтарэнне ў пачатку радкоў аднолькавых ці аднатыпных канструкцый [3, с.123].

Плачуць гусі – асеннія здраднікі,

Плачуць гусі, як сэрца дзяўчыны [Т. Кляшторны. Восень];

Працяцелі вятры над далінай,

Працяцелі вятры праз сасоннік [У. Дубоўка. Пачалося з-пад хмар чароўных].

У паэтычным кантэксце анафара можа выконваць дзве функцыі: структурна – семантычную і экспрэсіўную. Першая функцыя зводзіцца да гарманічнага ўпарадкавання славесна-вобразных пабудов або лагічна паслядоўнага разгортвання думкі, другая – спрыяе ўзмацненню шляхам нагнятання інтанацыйнага і, тым самым, эмацыянальнага напружання:

Люблю я шыр,

Люблю я поле,

Люблю я маці Беларусь [Т. Кляшторны. Кляновыя завеі];

Мне снілася ў цішы вясенняй ночы,
Што вольным быў краіны ўсёй абшар,
Што вольным быў народ, якім даўно быць хоча [М. Чарот. Мне снілася];
Над чарцяжом схіліўся інжынер,
Над чарцяжом схіліўся нерухома [Т. Кляшторны. Інжынер];
А за сяслом прасторы,
А за сяслом нітуюцца
 Пуціны і шляхі [П. Трус. І зноў я там].

Выразнасць, асаблівая рытміка-інтанацыйная структура як асноўны арганізуючы пачатак паэтычнага маўлення непасрэдным чынам адлюстроўваецца ў экспрэсіўных магчымасцях аднаго з відаў упарадкаванага дыстантнага паўтору – эпіфары.

Сінтаксічная эпіфара – гэта паўтарэнне аднолькавых выказаў на прыканцы радкоў [3, с. 143]. Паўтор сінтаксічнай эпіфары ў вершах паэтаў-маладнякоўцаў прадвызначае агульную кампазіцыю твора і яго рыфму. Выяўленчыя функцыі эпіфары звязаны з канцэнтрацыяй увагі на вынік, на яго непазбежнасць. З дапамогай эпіфары падкрэсліваецца стабільнасць, бяспрэчнасць канчатковага вываду:

Толькі ты пабудзі мяне рана
 Не заспі, – пабудзі мяне рана,
 О!... мая дарагая матуля [П. Трус. Пабудзі мяне рана];
 І труцяць словы: “Няма Труса”
 І вось – Алеся сірацее,
 На быльнягу слязьмі раса...
 Далёка гусі адляцелі –
Няма Труса [Ю. Таўбін. Няма Труса].

Выяўленчая сіла эпіфары запраграмавана яе катэгарыяльнымі ўласцівасцямі, – і перш за ўсё, канатацыйнай, якая ствараецца шматкампанентнай асновай, багатым кантэкстам.

Стык – сінтаксічная фігура, якая заключаецца ў тым, што асобныя словазлучэнні, якімі заканчваюцца вершаваныя радкі або цэлыя строфы, паўтараюцца ў пачатку наступных радкоў або строфаў [3, с. 138]:

А я ўспомню чорны бровы,
Чорны бровы, ясны вочы... [П. Трус. Ой, у лузе, пры даліне];
 У ветравінні – пры даліне,
Пры даліне – у вечар сіні
 Вобраз ў сэрцы не астыне [П. Трус. Ой, у лузе, пры даліне].

Рытмічнасць вершаваных твораў паэтаў-маладнякоўцаў дасягаецца ў выніку сінтаксічнага паралелізму ці паўтору аднолькавых паводле структуры сказаў у сумежных радках:

Вечар... У горадзе вечар... Снягі пасівелі...

І дрыжыць тэлефонная сець...;

Вечар... У горадзе вечар...

Над горадам месяц.

А за горадам снежны прастор [Ю. Таўбін. Вечар... У горадзе вечар];

Ты адышоў ад нас...

Даюць салют заводы...

Ты адышоў ад нас...

Жалобны граюць марш... [П. Трус. Памяці тав. Войкава];

Смагу б сваю напаіць

Вечную смагу, вадзіцай.

Смагу сваю напаіць [А. Моркаўка. Кроплі сцюдзёнай вады];

У творах паэтаў-маладнякоўцаў сустракаецца не толькі прамы сінтаксічны паралелізм, а і адваротны:

Чую і бачу

Бачу і чую

Нашага часу

Вясну залатую [Т. Кляшторны. Бачу і чую, чую і бачу];

У тую ноч мы пакляліся

Жыць і любіць...

Любіць і жыць [Ю. Таўбін. Ты помніш].

Некаторыя даследчыкі, у прыватнасці, Т.Р. Хазагераў, Л.С. Шырына, лічаць адваротны паралелізм самастойнай фігурай, якую называюць хіязмам:

І сэрца, як сонца, і сонца, як сэрца,

Сусветнае сэрца, гарыць, палымнее [У. Жылка. Раніцаю];

Сцежкі разышліся,

Разышліся сцежкі!

Ой, ды ўюцца ў лузе

Сцежкі ў жаўталісці! [П. Трус. Не шуміце ў полі].

Такім чынам, сінтаксічны паўтор выконвае камунікатыўныя і эстэтычныя функцыі і разам з іншымі прыёмамі моўнай экспрэсіі ўдзельнічае ў стварэнні мастацкіх вобразаў, перадачы асабістых адносін паэтаў да адлюстраванай мастацкай рэчаіснасці, адлюстроўваюць дынамізм, напружанасць дзеяння, надаюць паэтычнаму выказванню велічнасць і ўзнёсласць.

Abstract. The paper analyses syntactic means of expressiveness based on the repetition and considers their stylistic role in the poetry of the poets belonging to the Molodnyakovtsy trend.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654с.
2. Виноградов, В.В. Стилистика, Теория поэтической речи. Поэтика / В.В. Виноградов. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1963. – 255с.
3. Рагойша, В.П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск: Вышэйшая школа, 1979. – 320 с.
4. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. / Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1987. – Т.1. – 703 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 03.06.09

Катэгорыя ацэнкі ў публіцыстычным тэксце

А. М. ЕРМАКОВА

Маўленне як адзін са спосабаў чалавечых зносін – з’ява сацыяльная, асноўнай функцыяй якой з’яўляецца перадача інфармацыі. Інфармацыйная праграма любога адрэзка маўлення складаецца з рацыянальнага, ацэначнага і прагматычнага элементаў. Колькасная суаднесенасць гэтых элементаў залежыць ад многіх фактараў. Тэксты публіцыстычнага стылю ўяўляюць цікавасць на тых падставах, што ўсе тры праграмы ў іх роўнай сілы, пры вядучай ролі ацэначнай, з якой вынікае прагматычная. Іншымі словамі, задача публіцыстычнага тэксту – падаць інфармацыю аб аб’ектыўным свеце такім чынам, каб мець магчымасць уплываць на чытача, што адбываецца шляхам ацэньвання суб’ектам аб’ектыўнай інфармацыі. У выніку ствараецца поле суб’ектыўнай мадальнасці – псіхалагічнае самараскрыццё аўтара, якое валодае эфектам узмоцненага ўздзеяння на адрасата. У адпаведнасці з гэтым тэкст разглядаецца як камунікатыўна дэтэрмінаваная маўленчая рэалізацыя аўтарскай задумкі. У працэсе рэалізацыі задумкі аўтар тэксту прагназуе характар яго ўспрыняцця адрасатам і ў адпаведнасці з гэтым будзе тэкст. Цэлы тэкст – камунікатыўная сістэма, сукупнасць пэўным чынам суаднесеных тэкставых катэгорый. Поле суб’ектыўнай мадальнасці публіцыстычных тэкстаў утвараюць прагматычна арыентаваныя адзінкі, якія не адлюстроўваюць аб’ектыўную рэчаіснасць, а выражаюць суб’ектыўныя адносіны да свету. Зыходзячы з таго, што адна з асноўных функцый публіцыстыкі – уздзеянне, можна гаварыць аб залежнасці эфектыўнасці моўнага ўздзеяння на адрасата ад спосабаў арганізацыі маўлення, у прыватнасці, ад выражанасці ў большай ці меншай ступені катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці ў тэксце. Асновай катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляецца катэгорыя ацэнкі. Мэтай нашага даследавання з’яўляецца выяўленне ролі суб’екта ацэнкі і ацэначнага стэрэатыпу ў фармаванні поля суб’ектыўнай мадальнасці публіцыстычнага тэксту. Крыніцай даследавання паслужылі тэксты, змешчаныя ў газеце “Літаратура і мастацтва”.

Мова адлюстроўвае свет з розных бакоў. І перш за ўсё ў ёй прадстаўлена аб’ектыўная рэальнасць (рэчы, іх якасці, чалавек, яго думкі, пачуцці і г.д.). Гэты бок моўнага выражэння можна разглядаць як дэскрыптыўны. Акрамя выражэння рэальнасці / ірэальнасці, у мове прасочваецца трактоўка рэчаіснасці ў самых розных аспектах, адным з якіх з’яўляецца ацэначны: аб’ектыўны свет дзеліцца суб’ектам маўлення адносна яго ўяўленняў пра дабро і зло, карысць і шкоду і г.д.

У логіцы ацэнкай прынята лічыць выказванне аб каштоўнасцях у шырокім сэнсе гэтага слова. Каштоўнасць ёсць тое, што ацэньваецца, прадмет ацэнкі. Ацэнка – мысленчы акт, вынік ацэначных адносін.

Лінгвістыка разглядае ацэнку як мадальнасць, што накладваецца на дэскрыптыўны змест моўнага выражэння. Структура ацэнкі характарызуецца наяўнасцю як імпліцытных, так і экспліцытных элементаў. У склад ацэначнай мадальнай рамкі ўваходзяць элементы трох тыпаў: тыя, што звычайна эксплікуюцца (аб’ект ацэнкі), элементы, як правіла, імпліцытныя (шкала ацэнак, ацэначны стэрэатып, аспект ацэнкі) і элементы, якія рэалізуюцца і экспліцытна, і імпліцытна (суб’ект ацэнкі, матывы ацэнак).

Суб’ект і аб’ект з’яўляюцца асноўнымі элементамі ацэначнай структуры. Логіка аксіялагічных суджэнняў разглядае як безасабовыя, не вылучае суб’ект, (добра / дрэнна, што Р), ацэнка вынікае з аб’ектыўных якасцяў прадмета. У маўленчых актах заўсёды ёсць суб’ект ацэнкі, нават калі ён спецыяльна не вызначаны. Пад суб’ектам ацэначнай структуры маецца на ўвазе асоба, частка соцыуму або соцыум цалкам, з пункту гледжання якога даецца ацэнка.

Пытанне ролі суб'екта ў ацэначных выказваннях з'яўляецца дыскусійным. У структуры ацэнкі суб'ектыўнае і аб'ектыўнае ўтвараюць кантынуум, дзе адзін і другі бок выказвання адпаведна нарастаюць або змяншаюцца. Суаднесенасць аб'ектыўнага і суб'ектыўнага ў розных тыпах тэкстаў можа быць значным фактарам для стылявой дыферэнцыяцыі.

Як ужо было адзначана, суб'ект ацэнкі можа быць імпліцытным і экспліцытным. І калі для логікі ацэнак гэтая розніца не з'яўляецца істотнай, то для лінгвістычнага аналізу ацэнак гэта значна.

У залежнасці ад аўтарскай задумы ацэнка можа быць выказана ад імя адной пэўнай асобы (індывідуальная ацэнка), пададзена як “агульны погляд” (ацэнка ад імя соцыума) ці прадстаўлена без суб'екта (ісціна ў рэальным свеце). У публіцыстычных тэкстах прадстаўлены ўсе тры.

Калі ўзяць пад увагу характарыстыку колькасную, то на першае месца з ліку названых выходзіць ацэнка, прадстаўленая без суб'екта. Аўтар імкнецца пазбегнуць знешняй сувязі паміж ёй і ўласным канцэптуальным светам. Ацэнка, пазбаўленая суб'екта, уяўляецца чытачу праўдзівай, аб'ектыўнай.

У свеце ёсць шмат зла, але прычынай яго з'яўляюцца не толькі ўласцівасці асобных рэжымаў, а парокі чалавечай пароды (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 13).

Зінаіда Ігнатаўна была душой, маральным камертонам коласаўскага тэатра, чалавекам вельмі дзейсным, актыўным (ЛіМ, 6 чэрвеня 1997.– С. 4).

Стварэнне аддзялення ЕРТА на Беларусі – значны фактар інтэграцыі беларускай фартэп'янай школы з еўрапейскай і сусветнай культурай, а таксама рэальны крок да кансалідацыі беларускай грамадскасці ў вельмі адказны перыяд гісторыі Беларусі (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 3).

А.Разанаў – геній самапазнання, ён самавызначыўся і самавызначаецца: у сваіх паэмах, філасофскіх мініяцюрах, версэтах, пункцірах, квантэмах... (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 7).

Аўтарскае “эга”, якое прадывявала ацэнку, для чытача адсутнічае, бо фармальна ў сказах не выражана. Падобны прыём выкарыстоўваецца не толькі ў традыцыйных інфармацыйных жанрах.

Ацэнка, дадзеная з пазіцыі “агульнага погляду”, нясе ў сабе адзнаку суб'ектыўнасці, бо ацэньвае соцыум, што ўяўляе сабой сукупнасць суб'ектаў. Такая ацэнка з'яўляецца агульнапрынятай, аднак не застаецца неаспрэчнай. Аўтар, далучыўшыся да “агульнага погляду”, здымае з сябе адказнасць за ацэнку.

Нашы продкі, як вядома, не толькі слаўна перамагалі ў шматлікіх бітвах і войнах падчас сваёй доўгай і нялёгкай гісторыі (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 5).

Ды бязлітасная праўда гісторыі сведчыць, што барыкадныя змаганні ніколі не вялі да перамогі, бо ўзнікала замкнёнае кола гвалту і разбурэння (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 12).

Кажуць, што паэты самі сабе прарочаць лёс (ЛіМ, 9 мая 1997.– С. 10).

Пры дапамозе гэтага прыёму аўтар можа зменшыць катэгарычнасць, нетрадыцыйнасць уласнага выказвання.

Сапраўды, гісторыя сведчыць, што разам з грамадствам мяняюцца і багі, і той адзіны “сённяшні Бог” вядомы на Беларусі толькі апошнія 10 стагоддзяў (ЛіМ, 2 мая 1997.– С. 4).

Ідэя аб развіцці боскай існасці, прыкладанне дыялектыкі да невымяральнага, вечнага можа падацца кашчунным. Аднак пра гэта “сведчыць гісторыя”.

З другога боку, аўтар можа не толькі канстатаваць агульны погляд, прынятую ацэнку, а і “ўступіць ва ўзаемадзеянне з ёй”, акрэсліць сваю адрозную пазіцыю.

Пра Беларусь, як адну з казырных картаў у гэтай барацьбе, згадалі толькі цяпер, на яе фінішы (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 12). (Што зразумела было даўно, аднак агульна не было прынята, замоўчвалася).

Няпраўда, што беларусы – дурныя калгаснікі і нацыянальныя недавумкі! (ЛіМ, 11 ліпеня 1997.– С.3).

У выпадках сутыкнення агульнага погляду і погляду суб’екта апошні выступае як ісцінны.

Кажуць, што камуністычная ідэя добрая, а практыка была кепская. На самой справе, у тэорыі, якую немагчыма практычна ажыццявіць, нічога добрага няма (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 13).

Шмат стагоддзяў існавала лжывае перакананне, што багатыя людзі кепскія, а бедныя – добрыя. Гэта не так (ЛіМ, 14 лютага 1997. – С. 13).

Асобная пазіцыя суб’екта выразна акрэсліваецца ў выказваннях са словамі тыпу нібыта, маўляў, так званы і інш.

Праўда, чуў нават ад сяброў: твае “Заходнікі” ў рэчышчы твораў Брыля і Адамчыка. Маўляў, пра хутар, пра яго гаспадароў з іхняй любоўю да зямлі, да працы, з іхнімі паўшляхецкімі вячоркамі і г.д. (ЛіМ, 2 мая 1997.– С.4)

Канчаткова ж яна была замацавана падчас так званага рэферэндуму 1996 года (ЛіМ, 21 сакавіка 1997.– С. 5).

Не зусім прыстойнымі выглядаюць і выказванні самых высокіх чыноўнікаў на адрас дзяцей, якія змагаюцца за свой сапраўдны другі дом, нібыта яны сталі марыянеткамі. (ЛіМ, 15 жніўня 1997.– С. 2).

Ацэнка, выказаная ад адной пэўнай асобы, таксама дастаткова шырока ўжываецца ў публіцыстыцы, і звязана яна, у першую чаргу, з аўтарскімі жанрамі. Эксплікацыя аўтарскага “я” – выражэнне самой ідэі суб’ектыўна-ацэначнага характару публіцыстыкі. Прафесійныя журналісты гэтым прыёмам карыстаюцца даволі стрымана, у адрозненне ад пісьменнікаў, вядомых грамадскіх дзеячоў, публіцыстыка якіх характарызуецца шырокім выкарыстаннем прыёму аўтарызацыі. Чытач атрымлівае інфармацыю ад канкрэтнага чалавека, якога ведае і да якога мае тое ці іншае стаўленне. Часам аўтар аб’ядноўвае сябе і чытача, бачыць у ім прыхільніка сваіх ідэй.

Але што ж застаецца нам? Нам застаецца тое, што мы самі сабе здабудзем. Дык давайце здабываць для Айчыны, – кожны, хто патрыёт, хто разумны, хто сумленны ўрэшце... Мы ім абавязаны (ЛіМ, 15 жніўня 1997.– С. 2).

За гэтым мы – не ўвесь соцыум, а толькі тая яго частка, што падзяляе погляды аўтара. Чытач і аўтар выступаюць як адно цэлае.

Індывідуальнасць ацэнкі сведчыць аб перакананасці, упэўненасці суб’екта ў сваіх меркаваннях:

Я не веру ў тое, што мой муж – вораг народа (ЛіМ, 4 красавіка 1997.– С. 5).

Я мяркую, што чалавек, калі ён здаровы, сыты, апрануты, абуты і мае дах над галавой, можа лічыць сябе досыць ішчаслівым (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 7).

Адначасова падкрэсліваецца важнасць ацэнкі ў адносінах да суб’екта, якая часам можа быць нават самахарактарыстыкай.

Змітрок Бядуля для мяне – неаспрэчны аўтарытэт, класік, на творах якога я выходзіўся, пачынаючы ад пачатковай школы (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С.6).

Гэта, па-мойму, пісьменнік будучыні, якога мы так і не знайшлі часу прачытаць ні ў XIX, ні ў XX стагоддзі (ЛіМ, 18 ліпеня 1997. – С. 15).

Як бачым, усе ацэнкі суаднесены з суб’ектам, які карыстаецца мовай і прысвойвае сабе мову ў час маўлення. “Я” – першасная каардыната, ад якой пачынаецца адлік. “Эга” ў пуб-

лічыстыцы (ацэначны суб'ект) адыгрывае вядучую ролю, яно першааснова і першапрычына выказвання. Імпліцытны суб'ект цяжка выявіць на фразавым узроўні, ён вызначаецца структурай усяго тэксту, яго семантычнымі асаблівасцямі і зместам. Як бачна з прыведзеных вышэй прыкладаў, экспліцытны суб'ект на фразавым узроўні паддаецца апісання, аднак невялікі аб'ём і сэнсавая незавершанасць не даюць магчымасці прадставіць карціну “эга” ў поўным аб'ёме. Падобны аналіз магчымы толькі на ўзроўні тэксту.

У фармаванні поля суб'ектыўнай мадальнасці значную ролю адыгрывае ацэначны стэрэатып.

Падчас вывучэння ўзаемаадносін сродкаў масавай інфармацыі і аўдыторыі асобай увагі заслугоўвае іерархія розначытанняў. Людзі разумеюць адзін аднаго таму, што ў змесце слоў ёсць нешта агульнае, народнае, але ж ёсць яшчэ і індывідуальнае, асобнае для кожнага. Да прыкладу, спалучэнне львы і авечкі нясе ў сабе гістарычна замацаваны вобраз-стэрэатып – “драпежнікі і ахвяры”. Гэтая агульная інфармацыя дае магчымасць кожнаму з суб'ектаў маўлення давесці новую, “сваю” інфармацыю і быць у большай ці меншай ступені зразумелым для астатніх. Размова ў артыкуле “Львы і авечкі ў час завірухі” (ЛіМ, 21 лютага 1997.–С. 6-7) вядзецца пра новыя імёны ў беларускай літаратуры. Львы і авечкі – скразны вобраз, які рознымі “я” па-рознаму інтэрпрэтуецца на працягу ўсяго тэксту.

Я1 – Французскі літаратар П.Валеры сказаў: “Леў – гэта толькі з’едзеныя ім авечкі”, маючы на ўвазе пісьменнікаў вядомых і пісьменнікаў маргінальных, чые творы застаюцца па-за хрэстаматый...

Я2 – І наогул я за авечку, я супраць львоў... Самы геніяльны хрысціянскі пісьменнік – Ісус Хрыстос, агнец. І яго з’елі. Але сваёю смерцю ён перамог смерць... А ўвогуле часам бывае так, што ягняты з’ядаюць льва... Той жа Кафка быў хутчэй агнец: не ён з’еў – яго з’елі.

Я3 – І творчасць Кафкі – добрыя такія леў, які з’еў ладную плыюму авечак і працягвае есці.

Я4 – “Бум-бам-літ” – гэта арганізацыя, дзе аўтарам адразу скажуць: вы – львы, вы – не авечкі.

Я5 – Чытаючы іншых – вучыцца ў сябе. Гэта ўласцівасць льва, які паглынае бедных авечак.

Я6 – Прароцтва Ісайі кажа, што ў раі леў будзе мірна жыць побач з авечкай.

Я7 – Калі творца, сыты леў, толькі што напісаў вялікі твор, ён можа нікога і не есці – пачае, пакуль прагаладаецца.

Я8 – Калі пісьменнік адчувае сябе львом, ён павінен камусьці паказваць сваю грыву.

Я9 – Тут яшчэ пытанне, каб людзі бачылі, што ты леў. А то авечкі ад цябе разбягацца не будуць, а мо яшчэ і затопчуць.

Біблейскі вобраз “львы і авечкі” вельмі проста змяшчаецца на шкале ацэнак, займае крайнія пазіцыі ў прамежку добра / дрэнна. Індывідуальныя ацэнкі даюць магчымасць для перамяшчэння, руху па шкале ацэнак ад + да – і наадварот. Традыцыйна станоўчае можа быць ацэнена як адмоўнае. Такім чынам, парушэнне стэрэатыпу вядзе да пашырэння і адначасова раздрабнення сэнсу, што дае шырокія вобразна-выяўленчыя магчымасці і разам з тым змяншае “працэнт” даступнасці, агульнаразумеласці – асноўнага прынцыпу камунікацыі. Пазбегнуць апошняга можна, скарыстаўшы шаблон, стэрэатып. Ацэначны стэрэатып складаюць аб’екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры і валодаюць стандартным наборам прыкмет. На аб’ект маўлення накладваюцца ўзоры і стандарты, яго суадносяць са шкалай ацэнак. Уяўленне пра стэрэатып з’яўляецца імпліцытным, яно – псіхалінгвістычная аснова выказвання. Соцыум, ствараючы карціну свету, мае пастаяннае ўяўленне пра аб’екты, вызначае іх праз паняцці, падкрэслівае сутнасць (інтэнсіўнасць тэрміна).

Аб’ектыўна існуе дабро і зло, святло і цемра... Гэта ёсць стандарт, які не выклікае нечаканай эмацыянальнай рэакцыі, акрамя той, што ўжо закладзена традыцыйна. Гэта зварот да розуму чытача.

На чарговым пленуме ЦК Партыі камуністаў беларускай прынята адно неардынарнае рашэнне: з партыі “за маладушша і трусасць... за прамую здраду...” былі выключаны 22 камуністы (ЛіМ, 18 ліпеня 1997.– С. 1).

Зайздросная працавітасць, высокая патрабавальнасць да сябе і да сваіх паплечнікаў і саслужыўцаў і ў той жа час – душэўная дабрыня і спагада (Тамсама).

Словы маладушша, трусасць, здрада, душэўная дабрыня, спагада называюць тое, што трывала замацавалася як “дрэннае” або “добрае”.

Ацэначны стэрэатып выкарыстоўваецца ў публіцыстыцы як найбольш кароткі шлях да чытача, асабліва калі суб’ект маўлення ставіць задачай з самага пачатку акрэсліць тон публікацыі. Загаломак, у аснове якога стэрэатыпнае выказванне, адкрыта выяўляе пазіцыю аўтара.

“У пошуках жыццёвага аптымізму” (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 5).

Паводле сацыяльнага стэрэатыпу да жыцця трэба ставіцца з аптымізмам, і спробы, пошукі ў гэтым накірунку ўхваляюцца. Артыкул, прысвечаны пяцідзясяцігоддзю А.Разанава, азаглаўлены “*Шлях у неабсяжнае*” (ЛіМ, 5 снежня 1997.–С. 6), бо для таленавітага паэта натуральны рух, імкненне спасцігнуць свет у маштабах вечнага, ва ўсемагутнасці быцця і небыцця. Добрая літаратура павінна імкнуцца ў неабсяжнае, а “*Калі памірае дрэнная літаратура, то гэта добра*” (ЛіМ, 12 снежня 1997.– С. 5).

Выраз “дрэнная літаратура” на шкале ацэнак займае пазіцыю процілеглую выразу “добрая літаратура”; знікаючы, паміраючы, дрэнная літаратура пакідае месца добрай.

Часам публіцыст пераасэнсоўвае стэрэатып, імкнецца выклікаць нечаканую эмацыянальную рэакцыю, заваяваць цікавасць чытача арыгінальнасцю думкі.

“*Вызваленне і перамога*”, “*мір і вайна*”, “*праўда і справядлівасць*” – словы-сімвалы, словы-сцягі, словы-змагары!.. І калі за апошнія 10 год высветлілася, што “*праўда*” – гэта толькі добра замаскіраваная хлусня, “*мір*” – ціхая вайна супраць свайго народа і яго лепшых сыноў, а пра “*справядлівасць*” забыліся нават прафесійныя філосафы-ленінцы, то “*вызваленне*” і “*перамога*” гэтак жа ззяюць свайой ідэалагічнай цнатлівасцю, як і 40 год назад (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С. 3).

Вялікая перамога скончылася “Вялікай бядой”. У гэтым і праўда і справядлівасць дыалектыкі жыцця (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С. 3).

Разбіваючы стэрэатып, суб’ект маўлення спрабуе актыўна ўздзейнічаць на рэцыпіента, пераарыентаваць яго, прымусіць паглядзець на аб’ект “свежым вокам”.

Менавіта трыццаць сёмаму году было суджана застацца найбольш яркім сімвалам савецкай эпохі, увасобіўшым рысы таталітарнага сталінскага рэжыму (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 5).

Трыццаць сёмы год – гэта ўжо штамп, шырока прыняты ў постсавецкім грамадстве. Выносячы ў загаломак словы Молатава “37 год быў неабходны”, аўтар правакуе чытача, раздражняе неспалучальнасцю паняццяў “37 год” і неабходнасць.

Увогуле ў любым выданні павінна быць цякучка кадраў, хоць гэта і дзіўна гучыць (ЛіМ, 7 сакавіка 1997.– С. 16).

Суб’ект настойвае на сваёй ацэнцы, хоць яна і не супадае са стэрэатыпнай.

Такім чынам, ацэначны стэрэатып адыгрывае значную ролю ў фарміраванні поля суб’ектыўнай мадальнасці. З аднаго боку, ён з’яўляецца найкарацейшым шляхам да чытача па прычыне яго агульнадаступнасці, з другога – пераасэнсаванне стэрэатыпу можа быць сродкам актуалізацыі новага зместу.

Для публіцыстыкі характэрна імкненне растлумачыць аб’ектыўную сітуацыю нейкім суб’ектыўным чынам у залежнасці ад камунікатыўных мэтай. Аб’ектыўны свет шляхам трансфармацыі ва ўяўленні суб’екта ацэньваецца, г.зн. суадносіцца са шматлікімі апэратарамі, што стварае ў выніку псіхалагічную афарбоўку маўлення – суб’ектыўную мадальнасць. Асновай катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляецца катэгорыя ацэнкі. З ліку элементаў, што фарміруюць ацэнку, найбольш значымі для стварэння поля суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляюцца суб’ект ацэнкі і ацэначны стэрэатып.

Abstract. The category of evaluation and evaluation stereotype in journalistic texts are considered in the paper.

Канцэпты ‘жыццё’ і ‘смерць’ у фразеалогіі беларускай мовы XIV–XVIII стагоддзяў

Т. С. Жукоўская

У канцы XX ст. у сувязі з новымі падыходамі да вывучэння мовы, з вызначэннем у ёй псіхічнага і ментальнага аспектаў на мяжы многіх навук узнікае кагнітыўная лінгвістыка.

Вывучэнне функцый мовы як сродку, інструмента члянэння і адлюстравання навакольнай рэчаіснасці стала асновай фарміравання ўяўленняў аб сістэме культурных канцэптаў, якія ўвасоблены ў натуральнай мове, што абслугоўвае працэс камунікацыі. Засвойванне ўжо існуючых канцэптаў, як асобнымі людзьмі, так і цэлымі пакаленнямі, ужыванне суадносных ім (канцэптам) моўных выражэнняў вызначаюць выкарыстанне вынікаў практычнага вопыту соцыуму, нацыі.

Паняцце “канцэпт” увайшло ва ўжыванне ў навуковую лінгвістычную літаратуру ў Расіі з пачатку 90-х гадоў XX ст. Канцэпт, як зазначае Ю.С. Сцяпанаў, – гэта “згустак культуры” ў свядомасці чалавека [7, с. 67]. А.С. Кубракова дае наступнае азначэнне канцэпту: “Аператыўная змястоўная адзінка памяці ментальнага лексікона канцэптуальнай сістэмы мовы і мозгу, ўсёй карціны свету, якая адлюстравана ў чалавечай псіхіцы” [2, с. 46]. У сумеснай працы А.П. Бабушкіна і М.Г. Жукавай канцэпт разумеецца як “любая дыскрэтная адзінка калектыўнай свядомасці, якая адлюстроўвае прадмет рэальнага альбо ідэальнага свету і захоўваецца ў нацыянальнай памяці мовы ў вербальна абазначаным выглядзе” [1, с. 112].

Канцэпт нараджаецца ў свядомасці чалавека як вобраз, які паступова абстрагуецца і пераходзіць з пачуццёвага вобраза ў вобраз мыслення [6, с. 57]. Разам з тым аптымальны шлях да раскрыцця канцэпту можна знайсці праз сродкі мовы.

Аўтар дадзенага артыкула разумее канцэптуальную сістэму як сістэму інфармацыі пра свет, сістэму канкрэтных канцэптаў – адзінак апісання карціны свету, ментальных адзінак, якія змяшчаюць моўныя і культурныя веды і ўяўленні і рэалізуюцца ў моўных знаках і мове ў цэлым, і ў межах артыкула ставіць мэтай вызначыць рэпрэзентацыю канцэптаў ‘жыццё’ і ‘смерць’ у фразеалогіі беларускай мовы XIV – XVIII стст.

Чалавек – адзіны прадстаўнік зямной фауны, які знае аб непазбежнасці сваёй смерці. Менавіта таму тэмы жыцця і смерці з’яўляюцца цэнтральнымі тэмамі светаўспрымання чалавека.

Рэпрэзентацыя канцэптаў ‘жыццё’ і ‘смерць’ праводзілася на матэрыяле фразеалогіі сучасных рускай (Чумак, Бычкова, Дзеева, Тарасенка), англійскай (Власаў), нямецкай (Мішуткіна), французскай (Грабоўская) і інш. моў. Аднак канцэпты ‘жыццё’ і ‘смерць’ у сучаснай беларускай фразеалогіі, а тым больш у фразеалогіі старабеларускай мовы не з’яўляліся прадметам даследавання. Тым не менш асноўны стрыжань, на які можна абапірацца сёння, – гэта наша гісторыя і культура.

Важнейшая крыніца ведаў аб змесце тых ці іншых канцэптаў у свядомасці носьбітаў мовы – вывучэнне фразеалагізмаў у дыяхраніі. Фразеалагічныя адзінкі (ФА) адлюстроўваюць жыццёвы вопыт, народную мудрасць, паўсядзённы быт. І перш за ўсё ў ФА прадстаўлены факты як нацыянальнай, так і агульначалавечай культуры. Фразеалагічны фонд з’яўляецца паказчыкам развіцця духоўнага стану народа. Аднак пачынаць вызначэнне культуралагічнай ролі фразеалогіі ўвогуле і тым больш рэпрэзентацыі пэўнага канцэпту варта праводзіць не толькі ў сінхранічным, але і ў дыяхранічных аспектах.

Важнасць і неабходнасць вывучэння канцэптаў ‘жыццё’ і ‘смерць’ падмацоўваюць колькасныя дадзеныя ФА, што рэпрэзентуюць названыя канцэпты, у лексікаграфічных крыніцах старабеларускай мовы. Так, на старонках ГСБМ (1 – 28 тт.) знаходзім 97 ФА, у якіх рэпрэзентуецца канцэпт ‘жыццё’ і 117 ФА, у якіх рэпрэзентуецца канцэпт ‘смерць’.

коли докучило или шт бед нх вывел (Пс. XVI, 109 б) [ГСБМ, 4, 190]; до вѣчнаго живота пойти: когда с того свѣта пойдутъ который добре са справовали, до вѣчнаго живота, и свѣтлости невымовнои, абы са з Ангелами радовали (Варл., 676) [ГСБМ, 26, 36], параўн. ФА ў сучаснай мове: адыходзіць у вечнасць ‘паміраць’: Адыходзяць у вечнасць людзі, без якіх птушыныя спевы – не спевы... “ЛіМ” [ФСБМ, 1, 72]. Аднак такую магчымасць можна страціць: *потерати вечный животъ* ‘пазбавіцца бессмяротнасці, страціць магчымасць трапіць у рай’: *съ всих нагоршаа казнь естъ, иже вси нечистиі естан са не покають животъ вѣчный собѣ потѣрають* (Будны, 86) [ГСБМ, 27, 276].

Замагільнае жыццё ва ўяўленні старажытных беларусаў падзяляецца на Царства Нябеснае, альбо Рай, дзе цар – Бог, і царства цемры, альбо Пекла, дзе цар – Д’ябал. ФА *богү дѣха (дѣшѣ) штдати* ‘памерці’: *книги до церкви пишучи, богү дѣха штдала* (Стрыйк., 521) [ГСБМ, 23, 74] без зменаў захавалася ў сучаснай беларускай мове: *Хіба ажывіш слязамі таго, хто богу душу аддаў?* Дайнека [ФСБМ, 1, 54]; *вѣчне дшѣ свою презъ грѣхъ смертельный діаволѣ штдати* (Зб. вып., 9) [ГСБМ, 23, 74].

Новазапаветная трактоўка Раю і Пекла – гэта далейшая іх палярызацыя як вобразных знакаў вечнага жыцця і смяротнай пакуты. У евангельскіх тэкстах пекла прыпамінаецца як месца грэшных людзей, цэлых гарадоў і дзяржаваў.

Пекла яшчэ называецца Геенай вогненнай. На думку даследчыкаў, Геена – даліна на поўдзень ад Ерусаліма, дзе язычнікі прыносілі ў ахвяру свайму богу Ваалу дзяцей: *посвячати сыны и дочери презъ огонь* ‘прыносіць чалавечую ахвяру праз спальванне на агні’: *кланалисе всемі створенію небесному, и служили ваалови, и посвящали сыны свои и дочери презъ шгон* (Біблія, 495) [ГСБМ, 27, 78]. Юдэйскі цар Іосія каля 622 г. да н.э. загадаў знішчыць гэтыя ахвярнікі, месца Геена было праклятае і стала сметнікам.

Смерць успрымаецца як этап і папярэднічае бясконцаму існаванню. Вызначэнне смерці як канца жыццёвага бегу або канца зямнога часу жыцця, адлюстроўваецца ў 14 ФА: *доконати бегъ (бегү)* ‘памерці, скончыць жыццё’: *бѣгү есми моего доконал, вѣри доховал, за тоє мнѣ зохована корона* (Зб. 82, 3396) [ГСБМ, 8, 228]; *доконченье живота*, напрыклад, *часть и доконченье живота его закрыто естъ отъ очью и вѣдомости его* (АВК, XII, 541, 1612) [ГСБМ, 8, 232].

Пры гэтым канкрэтны час яе невядомы самому чалавеку, не залежыць ад яго волі, жадання і разумення. На пытанне, кім прадвызначана смерць, знаходзім адказ у наступнай ФА: *Богъ взялъ* ‘абазначэнне чыёй-небудзь смерці’: *мѣжа моего Богъ взялъ, а детей меж насъ не было, а шна ми, панове, вена моего не хочеть дати съ того имения* (КСД, 34, 1510) [ГСБМ, 2, 109], параўн. у сучаснай мове: *Бог прыбраў* ‘хто-н. памёр’: *У мяне клопат, каб дзіця голае не хадзіла. Як прыбярэ мяне Бог з гэтага света, дык яму і змяніцца не будзе ў што.* Крапіва. [ФСБМ, 1, 102]; ён жа можа і захаваць ад *напрасной смерти* ‘нечаканая, раптоўная, дачасная смерць’: *ты госпоже бже шт напрасное смерти застоупаеш* (Чэцця, 81) [ГСБМ, 19, 229].

Паводле ўяўлення старажытных беларусаў, пры наступленні смерці душа (дух) аддзялялася ад цела, аб чым сведчаць наступныя ФА са значэннем ‘памерці’ (усяго 23 ФА): *выпущати дшѣ. дшѣры выпускали дшѣ свои на лонѣх матерей своих* (Скар. ПЕ, 66) [ГСБМ, 6, 51]; *дшѣх вытиснѣти. владислава брата з немец приниалъ до ласки. встакож врнхле не без подозрания трѣтизны дшѣх з себе вытиснѣл* (Хр. польск., 9) [ГСБМ, 6, 157], параўн. у сучаснай мове *дух выпусціць* ‘памерці’: *Я ляжаў у ямы наводдаль, дык мяне ад выбуховай хвалі спачатку як падыме, а пасля як бразне аб зямлю! Ледзь дух не выпусціў...* Мележ [ФСБМ, 1, 226]; *дшѣа отлетитъ отъ тела: бо дей конечно будеш такъ обложонный, же и дшѣа твоя отъ тѣла отлетитъ* (АСД, V, 22, 1622) [ГСБМ, 23, 126]; *выхоженье з тѣла: стала девица маючы вже голос божы до выходения з тѣла, шпала* (Зб. 82, 336) [ГСБМ, 6, 192] і інш. Аддзяліўшыся, душа працягвае сваё бясконцае існаванне. Вера праз Святое Пісанне ва ўваскрэшэнне Сына Божага пасля наступлення фізічнай смерці адлюстравана ў дзеяслоўнай ФА *зъ (отъ) мертвыхъ встати (восстати, повстати, ұстати)* ‘уваскрэснуць’:

Гсдь нашъ три дни лежачи въ гробѣ всталъ зъ мертвыхъ (Зб. вып., 95 б) [ГСБМ, 17, 355], ва ўваскрашэнне ўсіх памерлых людзей у вызначаны час – назоўнікавай ФА *встанье з мертвыхъ, встанье мертвыхъ: так и въ по встаню з мертвыхъ, все члонки встанутъ, же и волосъ не згинетъ какъ есть писано* (Мак., 65) [ГСБМ, 5, 14]. Таму няма ФА, якія б адлюстроўвалі страх перад смерцю, бо старажытны светапогляд быў арыентаваны на хрысціянскае веравучэнне аб смерці як вечным адпачынку: *вечное отпочиванье* 'смерць': *въ нбс-номъ царствѣ вѣчного а пожаданого зъ стыми Бжими шпочивана достъпно* (Каліст, II, 2226) [ГСБМ, 23, 208].

Смерць як вымушанае перарыванне жыцця ў якасці пакарання за здзейсненае злачынства прадстаўлена 27 ФА: *смертью запечатаный* 'празнаны вартым смерці': *не бѣдет ли знаковъ доводовъ явныхъ снѣшлыхъ только поволанье смертью запечатанье ш того швинненъ тымъ поволаньемъ шприса гнѣтисе виненъ бѣдетъ* (Ст. 1566, 413) [ГСБМ, 11, 71]; *преданный мечю* 'пакараны смерцю': *аще не жрете вгомъ момм шдинъ по шдиномъ погоублю вы и предани боудете мечю* (Чэцця, 140) [ГСБМ, 28, 4]; *потерпети плотню* 'быць пакараным': *потерпѣл есми за васъ плотню* (Чэцця, 2076) [ГСБМ, 27, 275]; *предати на смерть* 'пазбавіць жыцця': *в тыхъ бо исходныхъ лѣтѣхъ братъ брата възненавидит и дрѣгъ дрѣга предасть на смерть* (Чэцця, 2816) [ГСБМ, 28, 7]; *крестною смертию покарати* 'распяць на крыжы': *шбельживши и шбезчестивши его наостатокъ крестною смертию покарали* (Мак., 42) [ГСБМ, 26, 49] і інш.

Перыяд з XIV па XVIII стст. характарызуецца шматлікімі ваеннымі дзеяннямі, якія вяліся на тэрыторыі беларускіх зямель, таму тэма ахвяравання ўласным жыццём – адна з самых актуальных тэм літаратурных твораў і справаводчай дакументацыі таго часу. Адна з жыццё за Айчыну лічылася свяшчэнным абавязкам для кожнага вартага грамадзяніна.

Смерць як верная пагібель у барацьбе прадстаўлена 26 ФА: *сложити голову* 'загінуць': *мы вси можем за тебе головы своя сложити* (Чэцця, 2396 – 240) [ГСБМ, 12, 272], параўн. у сучаснай беларускай мове: *класці (скласці, злажыць) галаву* 'гінуць у баі, ахвяроўваць сабой': *Рускі салдацік на пазіцыі галаву сваю кладзе за цара ды за царыцу* (Лобан) [ФСБМ, 1, 513]; *заложити голову* 'аддаць жыццё за што-небудзь': *голову мою на першом потыканю за штчизну всѣм непріятностям заставляю и заложѣ* (Стрыйк., 444) [ГСБМ, 10, 282], *горла класти (положити)* 'аддаваць (аддаць) жыццё': *штцы наши горла наши положить готови есмо* (Бер. саб., 86) [ГСБМ, 7, 80]; *горло дати* 'аддаць жыццё': *там же мѣжне горла своег дат за то не жаловал* (Бельск., 83) [ГСБМ, 7, 80] і інш.

Смерць як забойства, знішчэнне прадстаўлена ў наступных ФА (усяго зафіксавана 18 ФА): *збавити с того света* 'зжыць са свету, загубіць, знішчыць': *они великимъ гуртомъ ажъ до ратѣш, хотели мя ся того света збавити* (ИЮМ, VII, 429, 1588); *излити кровь* 'забіць': *кто излиетъ кровь человека, излиетса чловѣкомъ кровь его* (Будны, 81) [ГСБМ, 14, 52]; *кровью обилити* 'праліць многа крыві, забіць многа людзей': *шлкгирдъ до прѣс непріятелскимъ способомъ вторгнѣвши поля прѣскіе кровю немецкою шбливши, вивнев немало навѣзавши значне се смерти Кнѣдимины штца своег зомстил* (Стрыйк., 5406) [ГСБМ, 21, 171]; *светъ полити кровью* 'праліць многа людской крыві': *Александр Ѧхватил збоѣцѣ морског, дишмѣдеса, спытал его чемъ перешкожаеш людскимъ статкомъ на морѣ, штповѣднл, га шдно живности шѣкаю на морѣ, але тыс Ѧже ввес свѣтъ полнл кровю и еще море хочемъ покровавит* (Бельск., 1766) [ГСБМ, 26, 145] і інш.

Рытуалы смерці прадстаўлены ў наступных ФА (усяго 12 ФА): *предати тело гробу* 'пахаваць' (Зб. 107, 183 б, XVII) [ГСБМ, 7, 164], *замкнути очи* 'пахаваць': *сын его.. засталъ нхъ здоровыхъ в старости доброй, и шсмотровал нхъ, и он замкнул очи нхъ берѣчи дѣдичство все по нхъ* (Біблія, 602) [ГСБМ, 11, 20], параўн. у сучаснай мове: *Маня адварнулася. Слёзы душылі яе. Нядобра пакідаць маці ў такі час. Можна, яна, калі вернецца, і не застане яе... Чужы чалавек мусіць закрыць ёй вочы...* (Якімовіч) [ФСБМ, 1, 399]; *песня отходная* 'адыходная малітва, якую чытаюць над тым, хто памірае': *Книане вси понесли его на головахъ швещенницы пѣли штходные пѣснии* (Рач., 327) [ГСБМ, 23, 285]; *воля остаточ-*

ная ‘перадсмяротнае пажаданне’: *тот ўрад пад которым бы ся трафіло мае того тэстаменту падле отаточное воли чиненого до конца доводити* (Ст. 1529, 36) [ГСБМ, 4, 171] і інш.

У перыяд з XIV па XVIII стст. беларуская этнічная культура развівалася ў прасторы, дзе дамінавалі ідэалы і духоўныя каштоўнасці, якія склаліся пад уплывам Святога Пісання і хрысціянскай традыцыі. У выніку гэтага хрысціянства моцна паўплывала на язычніцкую паводле сваіх вытокаў этнічную культуру. Адбылася кантамінацыя язычніцкіх і хрысціянскіх сюжэтаў, матываў і вобразаў у структуры і змесце асноўных відаў і жанраў народнай культуры.

Такім чынам, канцэпты ‘жыццё’ і ‘смерць’, рэпрэзентаваўшыся ў фразеалогіі беларускай мовы XIV – XVIII стст., маюць наступную характарыстыку: жыццё, з аднаго боку, вечнае, яно цыркуліруе ў прыродзе, пераходзячы з адной формы ў другую, з другога, – жыццё – гэта той адрэзак часу, які адводзіцца для рэалізацыі найвышэйшых каштоўнасцей чалавека, што дазваляе паўстаць перад вечнасцю; смерць непазбежная, абавязковая, крайняя ступень выражэння чалавечага быцця, аднак гэта не што іншае, як адпраўленне ў іншы свет, у жыццё без часу і клопату. Смерць успрымаецца як мост, што злучае свет бачны для чалавека з нябачным, які абгульняе поўнае быццё.

Abstract. The paper deals with the phraseological units of the Old Belarusian language comprising the concepts “life” and “death”. The semantic classification of the idioms which represent these concepts aims at revealing the particularities of the Belarusian interpretation of death as a base of the national world-view.

Спіс скарачэнняў

1. АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. I – XXXIX. Вильна, 1865 – 1915.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. I – V. СПб, 1846 – 1915.

Алекс. – Александрья пачатку XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына.

Апакр. – Апокрисисъ албо отповедь на книжки о съборе берестейскомъ (Вільня, 1598).

АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. I – XI. Вильна, 1867 – 1890.

Атыла – Гісторыя аб Атыле каля 1580 г. – У кн.: Веселовскій А.Н. Из истории романа и повести. Сборник Отделения русского языка и словесности, т. 44, № 3. СПб, 1888, с. 173 – 235.

Бельск. – Летаписецъ то есть кроиника, з розных многих а досветчоных авторов и историков диалектом руским есть зложона («Хроника» М. Бельскага пачатку XVII ст.). Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына, Ф. IV. 688.

Бер. саб. – Описание и оборона събору руского берестейского (Вільня, 1597).

Біблія – Біблейскія кнігі пачатку XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына, Ф. 1. 2.

Будны – Катихисисъ для детокъ хрістіанскихъ языка руского коротко выложена (Клецк, 1562).

Бяр. – Лексиконъ славеноросскій именъ толкованіе, Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындюю ... згромаженный (Куцеін, 1653).

Вісл. – Вісліцкі статут XV ст. – У кн.: Roman Stanislaw i Vetutulani Adam. Ruski przeklad polskich statutow ziemskich z rekopisu moskiewskiego. Wroclaw – Krakow, 1959.

Зб. 107 – Зборнік павучальных навел рэлігійнага зместу сярэдзіны XVII ст. Рукапіс Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук ЛітССР, РКФ – 107.

Зб. 752 – Зборнік жыццй святых другой палавіны XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнага гістарычнага музея СССР, Зб. Сінад. 752.

Зб. вып. – Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное (Супрасль, 1722).

Карп. – «Казанье двое Л.Карповіча» (Еўе, 1615).

КВЗС – Кніга Віцебскага земскага суда 1533 – 1540 гг. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, ф. 389, кн. 228.

Лям. – Ляментъ у света оубогихъ (Вільня, 1620).

Мак. – Духовнии беседы святого отца нашего Макарія пустелника египетского ... (Вільня, 1627).

Мял. – Прамова Івана Мялешкі канца XVI ст. – Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы, ч. 1. Мн., 1961, с. 316 – 319.

Неба – «О поесехъ небесныхъ» канца XVI ст. Рукапіс Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У.І. Леніна, 09/276К, лл. 60 б – 80 б.

Пак.Хр. – Пакуты Хрыста XV ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына, Q. 1. 391, лл. 1 – 38 б.

Пралог – Пралог XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У.І. Леніна, ф. 256, № 325, лл. 484 – 685 б.

Пс. XVII – Псалтыр XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У.І. Леніна, № 1017.

Скар. – «Бивлия руска» выдання Ф. Скарыны 1516 – 1519 гг.

Ст. 1529 – Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я.Салтыкова-Шчадрына, F. II. 34.

Стрыйк. – Кроиника словяновъ руская о панствах рускіх, полских и литовских («Хроника» М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.). Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына, F. IV. 688.

Хран. – Книга, глаголемая кроникъ, сиречь собрание от многихъ летописецъ («Хранограф» XVII ст.). Рукапіс Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У.І. Леніна, № 2405.

Хр. польск. – «Короткое описание кроиники полской» пачатку XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына, F. IV. 152.

Чэцця – Чэцця 1489 г. Рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук УССР, ДА/415л.

2. ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 28 т Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 2008.

ФСБМ – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2008. – Т. 1. – 672 с.; Т. 2. – 704 с.171

Літаратура

1. Бабушкин, А.П. Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики / А.П.Бабушкин, М.Г.Жукова // Проблемы культурной адаптации текста. – Воронеж: 1999. – 175с.
2. Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов // Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков и др. М.: Филол.ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. – 245с.
3. Мариничева, Л.Ф. Фразеосемантическое поле, передающее понятие о смерти в среднефранцузском языке / Л.Д.Мариничева // Проблемы романистики. – М.: 1991. – Вып. 2. – С.111–120.
4. Михайлова, Т.А. Номинация смерти в гойдельских языках: к проблеме реконструкции кельтской эсхатологии / Т.А. Михайлова, Н.А.Николаева // Вопросы языкознания, 1998, №1. – С. 121 – 139.
5. Николаева, Н.А. Смерть как судьба в древнеирландском языке: семантика и этимология // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. 2000, №2. С. 52 – 66.
6. Попова, З.Д. Понятие “концепт” в современных лингвистических исследованиях / З.Д.Попова, И.А.Стернин Воронеж, 2000. – 189с.
7. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Академический Проект, 2001. – 990с.

Аналіз уласных імён старажытнаўрэйскага паходжання як складаючай беларускага іменаслову

Т. А. КАРНІЕЎСКАЯ

Імёны старажытнаўрэйскага паходжання з’яўляюцца неад’емнай часткай славянскага іменаслову, як і многіх еўрапейскіх антрапонімных сістэм, якія заснаваны на хрысціянскай традыцыі.

У дадзеным артыкуле робіцца спроба даць не толькі структуральна-семантычны аналіз старажытнаўрэйскіх імён, але і разгледзець дадзеную групу з пункту погляду статыстыкі (гістарычны і геаграфічны аспект), фанетычных змен, культуралагічных адносін (матыруючы з’яўлення, адлюстраванне светапогляду, існаванне онімаў у свядомасці як пэўных сімвалаў і г. д.). Онімы старажытнаўрэйскага паходжання маюць даволі доўгую традыцыю існавання не толькі ў якасці ўласных імён, але і як спецыфічных соцыякультурных сімвалаў, якія выкалікаюць шмат культуралагічных асацыяцый, якія будуць разгледжаны ніжэй.

Онімы старажытнаўрэйскага паходжання маюць ва ўсходнеславянскім рэгіёне разнастайныя варыянты існавання і валодаюць даволі вялікай распаўсюджанасцю і складанасцю тлумачэння этымалогіі. Такое становішча склалася дзякуючы старажытнасці ўзнікнення і трывалай сувязі з рэлігійнай традыцыяй. Таму мы павінны адразу вызначыць некаторыя ўмовы разгляду онімаў у нашым даследаванні:

1. Фактычны матэрыял абмяжоўваецца прасторавымі і часавымі рамкамі (імёны, ужытыя ў гомельскім іменаслове за перыяд з 1951 па 2000 гады).

2. Каб пазбегнуць цяжкасцей і розначытанняў, аўтар артыкула зыходзіць з формы ўтваральнай асновы антрапоніма, а не самага імя ў сучасным выглядзе.

3. Склад імён-словазлучэнняў падрабязна не разглядаецца (гэтая мэта патрабуе асобнага лінгвістычнага і культуралагічнага даследавання).

4. Тэрмін “форма імя” ў дадзеным артыкуле ўяўляе сабой змяшэнне марфалагічных, семантычных і сінтаксічных пазіцый. Гэта абумоўлена перш за ўсё комплекснасцю і асобным становішчам імён ў лексіцы нашай (і любой іншай) мовы.

5. Беларускія адпаведнікі прыводзяцца згодна са “Слоўнікам-даведнікам асабовых імён” А.А. Станкевіч і Н.І. Фраловай [8].

Сярод мужчынскіх онімаў, якія пайшлі ад назоўнікаў, адзначым наступныя.

Адам рус. і зах. [’ādām чалавек; часта тлумачыцца як чырвоны, паколькі, згодна з легендай, бог зляпіў першага чалавека, Адама, з чырвонай гліны] [7, с. 419].

Маісей [ст.-яўр. Mōysēs < егіп. moseh дзіця, сын] [7, с. 496; 8, с. 175].

Фадзей рус. [taddē ухвала] [7, с. 530]. Ёсць меркаванне, што гэта перадача грэчаскага імя Theodōros [6, с. 213], але яно выклікае недавер, таму што ні этымологія імя, ні фанетычныя працэсы не адпавядаюць норме.

Якаў рус. [ya’āqōb; *параўн.* ‘āqēb пятка; згодна з біблейскай легендай, Якаў, блінец, які нарадзіўся другім, схпіў свайго першароднага брата Ісава за пятку, каб ад яго не адстаць] [7, с. 545].

Паходжаннем ад прыметніка вызначаецца онім **Давыд**.

Давыд [Давид] рус. [dāwīd лю'бы] [7, с. 453].

Аснову-дзеяслоў мае старажытнаўрэйскае імя **Ісак**.

Ісак рус. [yishāq засмяецца, засмяўся (традыцыйна звязваецца з жонкай біблейскага патрыярха Аўраама Сарай, якая засмялася, пачуўшы прадказанне, што ў яе ў сталым узросце народзіцца сын)] [7, с. 475].

Асаблівасцю мужчынскага іменаслову старажытнаўрэйскага паходжання з’яўляецца вялікая колькасць імён, якія пайшлі ад словазлучэнняў Сярод іх адзначым наступныя:

Абрам рус. в-т бібл. імя Аўраам [’ab-gāhām бацька мноства (народаў); імя біблейскага патрыярха, ад якога, згодна з легендай, пайшлі людзі, што засялілі Палесціну] [7, с. 416]. Ёсць меркаванне, што імя пайшло ад старажытнаўрэйскага выразу ’abgām узвышаны бацька [6, с. 36].

Акім рус. разм. ад імя Іаакім.

Іаакім рус. [uehō-yāqīm бог паставіў, бог зацвердзіў] [7, с. 473].

Веньямін рус. [binyāmīn сын правай рукі, магчыма, любімай жонкі] [7, с. 440 – 441].

Данііл, Даніла рус. [dānī-’ēl традыцыйна ўспрымаецца як бог мой суддзя, хаця аснова dān не зусім зразумелая] [7, с. 454]. Варыянт **Даніла** з’яўляецца размоўным.

Елізар рус. [’el-’āzār бог дапамог] [7, с. 468].

Захар рус. [zəxaru бог успомніў] [7, с. 468].

Іаан рус. царк. гл. Іван [7, с. 472]. Гэта т. зв. кананічная форма, зафіксаваная ў святцах. Менавіта гэты варыянт з’яўляецца асновай для астатніх онімаў, што бяруць паходжанне з імя Іаан.

Іван рус. [uōhānān бог мілуе] [7, с. 470].

Ілья рус. [’eliyāhū бог мой Яхве (Іегова)] [7, с. 473].

Іосіф рус. [yōsēf ён (бог) прымножыць, ён (бог) прыбавіць] [7, с. 474].

Мацвей рус. [mattityāhu дар Яхве (бога)] [7, с. 494].

Міхаіл рус. [mī-kā-’ēl хто як бог] [7, с. 496]. Некаторыя даследчыкі лічаць такое тлумачэнне праблематычным, бо гэта “процідзейнічае агульнапрынятай забароне на параўнанне з богам” [3, с. 210].

Назар рус. [nāzar ён прысвяціў] [7, с. 497].

Рафаіл рус. [rēphā-’ēl бог вылечыў] [7, с. 510].

Сямён рус. [з грэч. Συμεὼν са ст.-яўр. šim’ōn (бог), які чуе] [7, с. 517]. У.А. Івашка ўкладняе, што “некаторыя даследчыкі бачаць у старажытнаўрэйскім šim’ōn запазычанне з вавілонскага šamaḥnu..., але аб доказнасці гэтых этымалогій казаць яшчэ рана” [3, с. 213].

Да імён-скарачэнняў адносіцца імя **Дан**. Наконт паходжання імя існуюць два варыянты:

1) балг. скар. да **Данаіл (Данііл)** і інш.;

2) англ. скар. да **Даніэл** [7, с. 454].

Як можна заўважыць, нягледзячы на мову існавання варыянта, форма **Дан** паходзіць ад імя **Данііл** (кананічная форма).

Онiмы-варыянты прадстаўлены наступнымі прыкладамі:

Даніэль фр. в-т імя **Даніла** [7, с. 454].

Ян слав. [з грэч. Ιαννῆς скар да Ιōannῆς]; **параўн.** Іван [7, с. 545].

Да жаночых онімаў, якія ў сваёй аснове маюць назоўнік, адносяцца наступныя.

Ада рус. [’ādā упрыгожанне] [7, с. 547]. Ёсць меркаванне, што паходжанне дадзенага імя звязана са значэннем тая, якая радуецца [9, с. 85].

Ганна рус. [hannā ад кораня h-n-n міласць] [7, с. 550]. Некаторыя даследчыкі выводзяць паходжанне імя ад ст.-яўр. hēn – грацыя, мілавіднасць [6, с. 51].

Ева рус. бібл. [1] hawwā жыццё, жыццёвая; згодна з легендай, імя першай жанчыны] [7, с. 565]. Цікава, што М.А. Пятроўскі лічыць, што разглядаемы онім паходзіць са ст.-яўр. слова haḳḳā жывая, што надае імя іншае адценне значэння [6, с. 100]. Ёсць таксама меркаванне, што гэтае імя – скарочаны варыянт оніма **Евангеліна** [9, с. 86]. Імя **Евангеліна** ў сваю чаргу з’яўляецца жаночым варыянтам мужчынскага оніма **Евангел** [з грэч. добры веснік]. [7, с. 461, 565]. Апошняе меркаванне выклікае недавер, таму што старажытнаўрэйскае паходжанне імя лічыцца больш абгрунтаваным у лінгвістычным і культуралагічным сэнсе (Ева як прарадзіцелька чалавечага жыцця на Зямлі згодна з рэлігійнымі тлумачэннямі). Хаця не трэба забываць і пра тое, што ў перыяд існавання старажытных цывілізацый слова магло мець некалькі сакральных значэнняў у культуры розных народаў. Таму адно і тое ж імя магло мець розныя тлумачэнні пры запазычванні рэлігійных традыцый ў іншых народаў.

Лія рус. [lē’ā традыц. перакладаецца цёлка, антылопа] [7, с. 579].

Сусанна (фр. в-т *Сюзанна*) рус. [šōšānpā вадзяная (белая) лілея; паколькі па-нямецку белая лілея называецца Wasserrose (вадзяная ружа), лічыцца эквівалентам імя Роза] [7, с. 600].

Тамара рус. [tāmār (фінікавая) пальма] [7, с. 601]. У гомельскім іменаслове спарадычна сустракаецца варыянт **Тамрыко**, які належыць жанчынам з грузінскіх сем'яў.

Ад прыметнікаў старажытнайўрэйскай мовы пайшлі наступныя жаночыя онімы:

Марыя рус. са ст.-яўр. Марыям (Марыямна) [7, с. 583].

Марыямна рус. [са ст.-яўр. m-g-u-m, магчыма, любімая, жаданая; гэтае слова, напісанае ў семіцкіх тэкстах пры дапамозе адных зычных было прачытана ў VII в. н. э. у біблейскіх тэкстах як Мір'ям, а ў евангельскіх – як Марыям (Мар'ям) і Марыя] [7, с. 582].

Сара рус. бібл. [šārā вышэйшая, знатная] [7, с. 597].

Асобную групу жаночых онімаў складаюць варыянты, вытворныя ад мужчынскіх адпаведнікаў. Такі спосаб утварэння з'яўляецца даволі значымай крыніцай папаўнення жаночага іменаслову.

Габрыэла зап. ж. да Габрыэль (Гаўрыла) [7, с. 558].

Гаўрыла рус. [gabɪɫ'el ад асноў са значэннем моцны муж + бог, фр. Gabriel Габрыель (Габрыэль)] [7, с. 447].

Даніэла зах. Daniel(l)a ж. да Даніэль (Даніла) [7, с. 562].

Іаанна слав. ж. да Іаан [7, с. 571].

Сімона фр. Simone, Simonne ж. да Сімон [7, с. 598].

Сімон рус. [з грэч. Simōnos са ст.-яўр. šim'ōn (бог) які чуе] [7, с. 520].

Некаторыя жаночыя онімы маюць у сваёй аснове словазлучэнні. Адзначым, што колькасць такіх жаночых онімаў значна ўступае колькасці адпаведных мужчынскіх онімаў.

Джэсіка англ. Jessica [са ст.-яўр. israh бог назірае] [7, с. 563].

Лізавета рус. [ʼel-ī-šēba бог мой – клятва] [7, с. 567].

Мар'яна [*Марианна, Марьяна*] зах. Marianna [складанне імён Марыя + Ганна] [7, с. 582]. У гомельскім іменаслове ўжываецца пераважна варыянт [*Марианна*], хаця спарадычна сустракаецца варыянт [*Марьяна*], які класіфікуецца як размоўны, народная форма. У беларускай мове абодва варыянты перадаюцца онімам **Мар'яна** [8, с. 78].

Элеанора зах. з іт. Eleonora [магчыма з грэч. eleos спачуванне, міласэрнасць альбо са ст.-яўр. 'elī-pōr бог мой святло] [8, с. 611].

Існуе асобная група онімаў, якія з'яўляюцца скарачэннямі кананічных онімаў.

Ася скарачаная форма імя Ганна [7, с. 552].

Эла [*Элла*] зах. Ella скар. да Ізабела, Элеанора [7, с. 612].

Эліна [*Эллина, Эллин*] традыцыйна лічыцца заходнееўрапейскім варыянтам старажытнагрэчаскага імя *Элена* (*Алена, Елена*), але ёсць меркаванне, што гэта фр. Eliane ж. да Элі < фр. Elie Ілья [8, с. 195].

Адной са значных крыніц папаўнення жаночага іменаслову з'яўляецца распрацоўка сістэмы варыянтаў аднаго оніма. Звычайна з'яўленне такіх онімаў абумоўлена бытаваннем імён у розных мовах. Асаблівасці і шляхі з'яўлення варыянтаў – тэма асобнага даследавання, таму ў дадзенай публікацыі гэтае пытанне не разглядаецца.

Анета балг. [з фр. Annette Ганна] [7, с. 550].

Ванда па адной з версій, балг. в-т імя Івана [7, с. 575].

Жанна рус. з фр. Jeanne ж. да Жан (гл. Іаанна) [7, с. 568].

Жанета фр. Jeannette ласк. да Жанна [7, с. 568].

Ізабела зах. [з ісп. Isabel Ісабель, в-т імя Элізабет, гл. Лізавета] [7, с. 570].

Леанора іт. Leonora усеч. ад Eleonora < грэч. eleos міласэрнасць, спачуванне < ст.-яўр. 'elī-pōr бог мой святло [8, с. 190].

Марыэта зах. Marietta, Mariette ласк. да Марыя [7, с. 582].

Хана балг. в-т імя Ганна [7, с. 608].

Эвяліна зах. ласк. да Эва гл. Ева [7, с. 611] альбо фр. Eveline ласк. да Эва [8, с. 195].

Яна слав. Јана ж. да Ян [7, с. 615].

Яніна польск. Janina ласк. да Яна. [7, с. 615].

Заўважана, што большасць навуковых этымалагічных навуковых дадзеных не супадае з традыцыйным тлумачэннем імён у царкоўных календарых. Гэта адбываецца, магчыма, таму, што царква абапіраецца ў першую чаргу на дагматычныя прынцыпы веры, дзе галоўнае – не этымалогія, а адпаведнасць імя хрысціянскім традыцыям. Навука ж у першую чаргу цікавіцца літаральным і па магчымасці дакладным перакладам і сувязямі атрыманых дадзеных з больш шырокімі культуралагічнымі традыцыямі ўсходніх народаў, адкуль і пайшлі разглядаемыя імёны.

Бясспрэчна, што большасць антрапонімаў так ці інакш звязана з рэлігійным зместам. Гэта т. зв. тэафорныя імёны. Паводле структуры гэта альбо сказы “з дзейнікам-тэрмінам са значэннем ‘бог’ – il, el, l, io: *Іаан* – ‘бог мілуе’, *Рафаіл* – ‘вылечыў бог’, *Ізмаіл* – ‘чуе бог’, *Данііл* – ‘бог мой суддзя’, *Ілья* – ‘бог мой Яхве’ і інш.” [11, с. 32]. Гэта маглі быць “параўнанні: *Міхаіл* – ‘хто як бог’, ці азначальныя спалучэнні: *Гаўрыіл* – ‘муж божы’, *Матвей* < *Матфей* < *Матетіо* ‘дар божы’. У евангельскай усечанай форме *Матвей* грэч. літара θ – другаснае збліжэнне з θεός” [11, с. 33]. “У большасці яўрэйскіх імён раскрываецца біблейская мараль – быць падобным ва ўсім на Бога Яхве, быць паслухмяным Яму, быць дараваным Ім, быць роўным Яму” [15, с. 100].

Так як разглядаемыя імёны былі запазычаны ад народаў з іншай фанетычнай сістэмай, то яны прайшлі шлях адаптацыі і сталі адпавядаць прынцыпам нашага беларускага вымаўлення. Ніжэй мы коратка разгледзім важнейшыя з іх, але толькі тыя, што замацаваліся ў якасці афіцыйнага варыянту ў беларускай мове.

Да фанетычных змен адносяцца перш за ўсё спрашчэнні груп галосных ў пачатку (*Іоаким* – *Акім*, *Іоанн* – *Іван*, *Іаков* – *Якаў*) і ў сярэдзіне слова (*Даниил* – *Даніла*, *Симеон* – *Сямён*), спрашчэнне падвойных галосных (*Авраам* – *Абрам*, *Исаакий* – *Ісак*) і зычных (*Сарра* – *Сара*), адпадзенне пачатковага ненацісканога ётавага галоснага (*Елизавета* – *Лізавета*), з’яўленне прыстаўнога галоснага ў пачатку слова (*Анна* – *Ганна*).

Да марфалагічных змен адносяцца адпадзенне канцавых складоў *-ий* (*Исаакий* – *Ісак*, *Назарий* – *Назар*) і *-ия* (*Захария* – *Захар*). Вылучаецца таксама група імён, дзе пасля канцавага *л*, перад якім адбылося спрашчэнне груп галосных, з’яўляецца *а* (*Гаўрыіл* – *Гаўрыла*, *Данііл* – *Даніла*) [13, с. 9 – 11].

Варыянт *Даніла* з’яўляецца ў народным вымаўленні і ў такім выглядзе ўваходзіць у літаратурную мову. Варыянт *Данііл*, як і *Гаўрыіл*, “атрымаў кадыфікацыю ў пазнейшых царкоўных крыніцах (у параўнанні з ранейшымі *Даніл*, *Гаўрыл*)” [10, с. 86].

Імя *Марыя* прайшло пры запазычанні даволі складаны шлях. Форма *Мірыям* (*Мириам*) спачатку страціла фінальны зычны, затым адбылася перагаласоўка і змяшчэнне націску. Гэтыя працэсы адбываліся яшчэ на глебе грэчаскай мовы. На славянскай глебе “канчатак прыняў форму *-ія* (*-ыя* ў беларускай мове пры зацвярдзенні *р*), а ў народным вымаўленні *[-і́йа]* > *[і́а]*: *Мар’я*” [5, с. 89]. Святцавыя імёны *Елисаветъ* і *Тамаръ* “ва ўсходнеславянскім ужыванні атрымалі формы *Елизавета* і *Тамара*” (у беларускай мове адбылося адпадзенне ініцыяльнага *Е* ў імені *Лізавета*) [5, с. 70].

Многія разгледжаныя вышэй онімы з’яўляюцца важнай і даволі значнай часткай беларускага (усходнеславянскага) антрапанімікону. Для прыкладу можна прывесці наступныя статыстычныя дадзеныя з даследавання гомельскага іменаслову другой паловы ХХ стагоддзя (дадзеныя выбаркавага статыстычнага аналізу).

Імя *Іван*, пачынаючы з сярэдзіны 80-х гадоў, вяртае сабе страчаную папулярнасць, хаця і не такую выразную, як у папярэднія эпохі. Узрасла і папулярнасць вытворнага імя *Ян*. У канцы ХХ стагоддзя выходзіць з небыцця онім *Данііл* (*Даніла*) і адразу займае хоць і не самае высокае месца ў рэйтыngu папулярнасці, але і не самае нізкае. Імёны *Ілья*, *Сямён* характарызуецца адноснай устойлівасцю ўжывання. Аднак трэба адзначыць, што першы онім у апошнія гады набывае крыху большую папулярнасць. Онім *Якаў* пасля 70-га года амаль не адзначаўся ў гомельскім іменаслове, але ў 90-х гадах зноў з’яўляецца, хаця і ў вельмі абмежаванай колькасці. Амаль такое ж становішча склалася і з ужываннем імя *Іосіф*. Такія онімы, як *Абрам*, *Адам*, *Давыд*, *Ісак*, *Маісей*, ужываліся (хаця і даволі рэдка) у 50 – 60-х гадах ХХ стагоддзя ў яўрэйскіх сем’ях (за выключэннем хіба толькі оніма *Адам*). Онімы-варыянты тыпу *Дан*, *Даніэль* з’яўляюцца адметнасцю антрапанімікону апошняга часу і, падобна анала-

гічным жаночым імёнам-варыянтам, сталі вынікамі замежнага культуралагічнага ўплыву. Большасць астатніх онімаў характарызуецца адзінкавым ужываннем у гомельскім іменаслове.

Імя *Ганна* заўсёды было даволі папулярным у нашым рэгіёне, а ў 90-х гадах яно нават увайшло ў дзесятку самых папулярных і заняло там трэцяе месца. Расце папулярнасць і оніма *Марыя*. Узрастае і ступень ужывання імя *Яна*. Гэты варыянт кананічнага оніма *Іаанна* адрозніваецца лёгкасцю вымаўлення і прыгажосцю гучання, якое да таго ж мае выразны славянскі культурны каларыт. Такое імя, як *Лізавета*, таксама ў апошні час вяртаецца з небыцця і займае месца ў сярэдзіне рэйтынгавага спісу. Онім *Тамара* вызначаецца стабільным ужываннем на працягу ўсяго разглядаемага перыяду. Такія імёны, як *Ада, Ася, Ева, Лія, Сара*, сустракаюцца альбо спарадычна, альбо маюць вельмі малую ступень ужывальнасці. Імёны-варыянты *Габрыэла, Даніэла, Джэсіка, Ізабела, Леанора, Сімона, Сюзанна* з'яўляюцца ў канцы 80-х гадоў. Асабліва бурны росквіт з'яўлення падобных варыянтаў прыходзіцца на 90-я гады і часцей за ўсё звязваецца з культуралагічным уплывам і інтэрнацыяналізацыяй іменаслова.

Для паказу палажэння разглядаемых імён на Беларусі выкарыстаем дадзеныя Г.М. Мезенка па гораду Віцебску за перыяд з 1945 па 1980 гады.

Сярод мужчынскіх самымі частотнымі былі імёны *Іван, Міхail, Сямён* [4, с. 50]. Сярод жаночых антрапонімаў адзінкі *Лізавета, Жанна, Марыя, Тамара* ўваходзілі ў групу частых, а да ліку больш рэдкіх онімаў адносіліся *Ганна, Ванда, Данела, Ева, Ізабела, Марыя, Рахіль, Рэвэка, Сара, Хая, Цыля, Эвяліна, Элеанора, Эла, Эсфір, Яніна* (як можна заўважыць, у дадзеным выкладзе мы дазволілі сабе пашырыць спіс за кошт іншых старажытнаўрэйскіх імён. Зрабілі мы гэта на той падставе, што наша гомельскае даследаванне абмяжоўваецца рамкамі выбаркавага даследавання, і мы дапускаем, што больш глыбокае даследаванне дазволіць выявіць падобныя адзінкі і ў нашым іменаслове).

Згодна з дадзенымі А.К. Усціновіч, на працягу XIV – XVIII стагоддзяў на Гродзеншчыне і Брэстчыне такія імёны старажытнаўрэйскага паходжання, як *Ян, Іван, Ганна* былі сярод найбольш пашыраных [13, с. 168].

Што ж датычыцца культуралагічнага значэння разглядаемых імён, то яно выражаецца ў наступным.

Онім *Іван* з'яўляецца ў шэрагу выпадкаў “як бы абагульняючым... для рускіх людзей” [1, с. 118]. У беларускім фальклоры часцей сустракаюцца імёны *Янка і Мікола*.

Вядомы даследчык беларускай міфалогіі Т.І. Шамякіна сцвярджае, што імя *Ганна* “на думку П. Фларэнскага, выключна моцна спалучана са стыхійна-містычнымі зэнергіямі прыроды. Высновы даследчыка надзвычай стасуюцца з тым фактам, што імя любяць беларускія пісьменнікі, якія глыбіню яго ўгадалі, безумоўна, інстынктыўна” [14, с. 194].

Цікава разглядаецца беларускі аспект існавання імя *Міхail*: “Міхась – асацыяцыі з мядзведзем: рахманасць, павольнасць рухаў, на першы погляд флегматызм. Але ўнутрана – агністы. Такім чынам: несупадзенне ўнутранага і знешняга. Выключна папулярнае ў беларускай літаратуры імя” [14, с. 194].

Далей разглядаецца і семантычна-фанетычны падыход да расшыфроўкі імя (разам з інтуітыўным, сімвалічным і іншымі ён заваёўвае сэнны ўсё большую папулярнасць). Згодна з такім падыходам (крыніца: Велічко Ф. “Что в имени тебе моём...” // На грани невозможно-го. 1995. № 6), папулярнае беларускае імя *Янка* трактуецца так:

Я – пачуццё ўласнай годнасці;

Н – знак адмаўлення, востры крытычны розум, працавітасць;

К – сіла духу, праніклівасць у сутнасць рэчаў;

А – сімвал пачатку, жаданне пошуку, пастаяннай творчасці [14, с. 195].

“У творах беларускіх пісьменнікаў героі носяць, як правіла, выключна нацыянальныя, вельмі ласкавыя беларускія імёны: Алесь, Сымон, Данілка, Міхал, Якуб, Кастусь, Ядвіся, Параска, Гануля, Алесь” [14, с. 193]. Як можна заўважыць, палова азначаных імён выяўляюць старажытнаўрэйскае паходжанне: *Гануля, Сымон, Данілка, Міхал, Якуб*.

І сапраўды, кожнаму, хто цікавіцца беларускай літаратурай, вядомы, напрыклад, Ганна Чарнушка з “Палескай хронікі” Івана Мележа, Сымон-музыка з аднайменна паэмы Якуба Коласа, яго ж Міхал і Ганна з “Новай зямлі”.

Сярод носьбітаў адаптаваных у нашым асяроддзі і стаўшых ужо тыпова беларускімі па ўспрыняццю старажытнаўрэйскіх імён асветнікі Сымон Будны, Сімяон Полацкі, святар, выдавец, даследчык беларускай літаратуры і гісторыі Адам Станкевіч. Асаблівы след пакінулі такія онімы ў найменнях славуных дзеячоў культуры і навукі, утвараючы пры гэтым вялікую колькасць варыянтаў, якія вызначаюцца тыпова беларускай мілагучнасцю. Сярод такіх носьбітаў нацыянальнай свядомасці пісьменнікі і паэты Янка Купала, Якуб Колас, Ян Чачот, Адам Гурыновіч, Язэп Драздовіч, Янка Брыль, Гальяш Леўчык, Янка Маўр, Іван Мележ, Іван Шамякін, Іван Сяркоў, Іван Навуменка, Іван Пташнікаў, Міхась Лынькоў, Ганна Новік, Іван Чыгрынаў, Адам Міцкевіч... Робяць знакамітымі свае імёны і навукоўцы: даследчыкі роднай мовы і літаратуры Іван Лепешаў, Адам Мальдзіс, Міхась Мушынскі, Тамара Чабан, Міхась Лазарук, Міхась Ларчанка, знакаміты перакладчык Язэп Семяжон і многія іншыя.

Імёны старажытнаўрэйскага паходжання, адаптаваўшыся за доўгі час існавання ў нашай мове, атрымалі нацыянальны каларыт і ў якасці спецыфічных сімвалаў ствараюць асобы пласт беларускай культуры.

Abstract. The author considers the structure of names of the Jewish origin, their phonetic adaptation, makes an attempt to show the importance of these names as a cultural symbol in the Belarusian tradition.

Літаратура

1. Горбаневский, М.В. В мире имён и названий [Текст] / М.В. Горбаневский. – М.: Знание, 1987. – 208 с.
2. Зинин, С.И. Введение в русскую антропонию [Текст] / С.И. Зинин. – Ташкент, 1972. – 358 с.
3. Ивашко В.А. Как выбирают имена [Текст] / В.А. Ивашко. – Минск: Вышэйшая школа, 1988. – 239 с.
4. Мезенка, Г.М. Беларуская анамастыка [Тэкст] / Г.М. Мезенка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1997. – 119 с.
5. Никонов, В.А. Русская адаптация иноязычных личных имён [Текст] / В.А. Никонов // Ономастика. – М.: Наука, 1969. – с. 54 – 78.
6. Петровский, Н.А. Словарь русских личных имён [Текст] / Н.А. Петровский. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 284 с.
7. Справочник личных имён народов РСФСР [Текст]. – 4-е изд., стер. / под ред. А.В. Суперанской (отв. ред.), Ю.М. Гусева. – М.: Рус. яз., 1989. – 656 с.
8. Станкевіч, А.А. Слоўнік-даведнік асабовых імён [Тэкст]: навук. выд. / А.А. Станкевіч, Н.І. Фралова. – Гомель: РНВУП “Ратон”, 2001. – 236 с.
9. Суперанская, А.В. Как вас зовут? Где вы живёте? [Текст] / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1964. – 95 с.
10. Суперанская, А.В. К вопросу о кодификации личных имён [Текст] / А.В. Суперанская // Ономастика и грамматика. – М.: Наука, 1981. – с. 74 – 98.
11. Суперанская, А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология [Текст] / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1969. – 257 с.
12. Суслова, А.В. О русских именах [Текст] / А.В. Суслова, А.В. Суперанская. – Л.: Наука, 1978. – 236 с.
13. Усціновіч, А.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV-XVIII ст.) [Тэкст] / А.К. Усціновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 176 с.
14. Шамякіна, Т.І. Міфалогія Беларусі: нарысы [Тэкст] / Т.І. Шамякіна. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 400 с.
15. Юрэвіч, У. Слова жывое, роднае, гаваркое... [Тэкст] / У. Юрэвіч. – Мінск: Маст. літ., 1998. – 282 с.

Параўнальная характарыстыка намінатыўнай метафары ў беларускай літаратурнай мове і ў гаворках

В. У. КЛИМЕНКА

Метафара – найбольш распаўсюджаная і прадуктыўная разнавіднасць полісеміі. Гэта ў большай ступені з’ява маўленчая, чым моўная.

Істотнай характарыстыкай маўленчай метафары з’яўляецца вобразнасць, для моўнай метафары гэта характарыстыка неабавязковая. Вобразнасць як вынік суб’ектыўнай ацэнкі прысутнічае ў пераносах на чалавека і часткі яго цела (кваліфікацыйная метафара), многіх пераносах з матэрыяльнай у ідэальную сферу. Пераносы ад частак цела чалавека, пераасэнсаванні па форме, па месцы, па функцыі і інш. (намінатыўная метафара) неабходны для наймення яшчэ не адзначаных у мове рэалій і звычайна не падразумяваюць наяўнасці эмацыянальна-ацэначных элементаў.

Кожны акт метафарызацыі мае дваіакае абгрунтаванне ў рэферэнтным плане, прадугледжвае (згодна канцэпцыі М. Блэка) галоўны суб’ект (азначаемы дэнатат) і дапаможны суб’ект (носьбіт характарызуючай прыметы) [1, с. 163]. З усяго спектра характарыстык дапаможнага суб’екта вычляняецца прымета, сумяшчальная з азначаемым дэнататам. Яе называюць яшчэ матывавальнай, інтэгральнай, інварыянтнай прыметай (семай). Семантычная істотнасць гэтай прыметы, абумоўленая дадзеным пераносам, стварае ўмовы для пэўнага перавелічэння апошняй, што, у сваю чаргу, дае падставы назваць метафару прыватным выпадкам гіпербалы [2, с. 323]. Гіпербалізацыя, «перабольшванне» значымасці агульнай для ўтваральнага і вытворнага значэнняў прыметы назіраецца перш за ўсё пры вобразным пераасэнсаванні.

Інтэгральная прымета з’яўляецца цэнтрам, ядром метафарычнага пераносу і выступае ў якасці матыватара, або «знака», па тэрміналогіі А. А. Патабні, – «агульнага паміж дзвюма параўноўваемымі складанымі мысленымі адзінкамі або асновы параўнання, *tertium comparationis* у слове» [3, с. 17].

Пры намінатыўным метафарычным пераносе інтэгральная прымета – па форме, па месцы, па функцыі – відавочная, таму што ў аснове намінатыўнай метафары – лагічна-рацыянальная сувязь. Асноўная функцыя метафар-назваў – намінатыўная – падразумявае іх парадыгматычны характар, пазакантэкстную дэнататыўную акрэсленасць. У выніку такой моўнай метафары ўзнікаюць намінатыўна-вытворныя значэнні, якія маюць схільнасць да аманіміі.

Саматычная метафара (перанос з частак цела чалавека) з’яўляецца адной з разнавіднасцей намінатыўнай метафары. Саматычная метафара надзелена значнай «рэзаніруючай сілай» [4, с. 71], «рэферэнтным патэнцыялам» [5, с. 105], г. зн. здольнасцю папаўняць слоўнік кавы склад мовы шляхам семантычнай дэрывацыі.

Назвы частак цела чалавека (партытывы) вельмі старажытныя па паходжанні. За доўгі час свайго функцыянавання яны набывалі шматлікія дадатковыя значэнні, пераважна на аснове аналогій па падабенстве.

У беларускай літаратурнай мове і ў гаворках саматычныя пераасэнсаванні шырока прадстаўлены: *галава* ‘харчовы прадукт у выглядзе шара або конуса’ (ТСБМ, II, 15), ‘патаўшчэнне на канцы навоя’ (БДС, 37; НС, 206; ЖС, 228; МММГ-70, 36; СГЦРБ, 83); *галоўка* ‘качан’ (СПЗБ, I, 143; ЛАБНГ, II, к. 194), ‘цыбуліна’ (Шат., 63), ‘каробачка з ільняным семам’ (СГЦРБ, 85); *барада* ‘касмыль недапрадзены кудзелі льну, воўны; невялікі кусцік жыта, ля якога спраўляюць дажынкi пры заканчэнні жніва’ (ТСБМ, I, 340), *кішка* ‘рызінавая або брызентавая трубка для падачы вады; рукаў’ (ТСБМ, II, 691); *пята, пятка* ‘тупы канец яйка’ (БДС, 147; ЗНС, 71; СПЗБ, IV, 224; Шат., 238), ‘абух у сякеры’ (Сцяшк., 408), ‘частка бульбіны, на якой няма вочак і храсткаў’ (Сцяшк., Сл., 395), ‘тупы канец жолуда’ (БДС, 147).

Саматычныя пераносы з'яўляюцца характэрнай асаблівасцю менавіта дыялектнай мовы. Звычайна ў слоўніках, што адлюстроўваюць нарматыўна-літаратурнае словаўжыванне, абагуленыя дэфініцыі адпавядаюць дыферэнцыраванай семантычнай структуры абазначэнняў у гаворках:

літар. *шыйка* 'вузкая, звужаная частка чаго-небудзь' (ТСБМ, V(2), 427) – дыял. *шыйка* 'шыйка верацяна' (ЛП, 278), 'рыльца ў невялікай пасудзіне' (Нас., 710; БДС, 204);

літар. *пупок* 'невялікі акруглы выступ' (ТСБМ, IV, 520) – дыял. *пупок* 'каўпачок у лямпе' (Бяльк., 360), 'ручка на касі' (Бяльк., 360; Шат., 235; БДС, 144; НС, 182; ЗНС, 106; МММГ-77, 92), 'бірка для зашпільвання вопраткі' (ЛАБНГ, IV, к. 218);

літар. *нос* 'аб выступаючай пярэдняй частцы якога-небудзь прадмета' (ТСБМ, III, 415) – дыял. *нос* 'вострая частка яйка' (СПЗБ, III, 234), 'вузкая частка ляза касы' (СПЗБ, III, 234; ДСБ, 147), 'востры канец бульбы, на якім размешчаны вочкі' (БДС, 113), 'вузкая частка кавадла' (НСл, 227), 'пярэдня частка сякеры' (ДСБ, 147).

Асновай намінацыі пры саматычным пераносе звычайна выступае прымета па форме дэнататаў, але ў шэрагу выпадкаў істотнымі аказваюцца асацыяцыі па размяшчэнні: *хвост* 'крайняя, ніжняя, канцавая частка чаго-н.; задняя частка лятальнага апарата; задняя частка падола, адзежы' (ТСБМ, V(2), 190), 'канец участка' (ТС, V, 236), 'корань расліны' (БДС, 186; ДСБ, 244), 'канцавая частка плыта; канец баразны' (СПЗБ, V, 300-301), 'недатканыя канцы нітак асновы' (ТС, V, 236; ЛАБНГ, IV, к. 181). Паводле аналогій па месцы выдзяляецца карэляцыйная пара «галава – пята». Слова *галава* выкарыстоўваецца з семантычнымі элементамі 'верхні', 'пярэдні', 'першы': *галава* 'верхняя частка вуля' (ЗНС, 207; СПЗБ, I, 407; НСл, 91; СГЦРБ, 83; БДС, 37), 'пладаносная частка сланечніка' (СПЗБ, I, 407; МАСМ, 23; СГЦРБ, 83), 'верхняя частка калоды' (НС, 243), 'верхняя частка снапа' (БДС, 37); 'пярэдня частка плыта' (СГЦРБ, 83), 'сена з першага ўкосу' (Сцяшк.Сл., 106), *галоўка* 'шапачка грыба; пярэдня частка чаго-небудзь' (СГЦРБ, 85), 'плешка (цвіка, гайкі)' (НСл, 224), 'верхняя частка бурака, на якой расце бацвінне' (НС, 177), 'пярэдня частка ботаў' (ТСБМ, II, 20-21).

Лексема *пята*, *пятка* пераасэнсоўваецца на аснове сем 'ніжні' і 'задні': *пята* 'ніжняя частка калоды, дзе жывуць пчолы' (МАСМ, 78), 'карма лодкі' (ЗНС, 224), *пята*, *пятка* 'задняя частка касы' (СПЗБ, IV, 223; НСл, 149; БДС, 147), 'задні капыт у каровы' (СПЗБ, IV, 224), 'частка плуга – заканчэнне полаза' (ЖС, 225), 'пятка ў касе, у сасе і інш.' (ТС, IV, 46).

Прычынай пашырэння семантычнага аб'ёму лексем *галава*, *пята* побач з асацыяцыямі па месцы могуць быць і супастаўленні па форме.

Як у гаворках, так і ў літаратурнай мове партытывы часцей за ўсё выкарыстоўваюцца для намінацыі частак прылад, збудаванняў, радзей – для наймення раслін, ежы, адзення. Семантычны элемент 'частка чаго-небудзь', як правіла, уваходзіць у змест інварыянтнай прыметы, якая аб'ядноўвае базавы і другасны лексіка-семантычны варыянты: апошні звычайна судносіцца менавіта з *часткай* дэнатата (прылады, збудавання і інш.).

Прыналежнасць да надзвычай розных сфер прадметна-паняцыйнай суаднесенасці першаснага і другаснага лексіка-семантычнага варыянта пры саматычным пераасэнсаванні дае падставу некаторым даследчыкам кваліфікаваць такія лексіка-семантычныя варыянты, як амонімы [6, с. 142; 7, с. 25]. Аднак пры падобных пераносах у значнай ступені прымаецца пад увагу рэальнае, лагічна абгрунтаванае падабенства; тут усведамляецца першаснае значэнне слова, паколькі яно мае дачыненне да чалавека. Такім чынам, пры адсутнасці вобразнай канатацыі падобныя варыянты значэння суіснуюць у складзе сэнсавай парадыгмы аднаго полісемічнага слова, але разам з тым тут назіраецца тэндэнцыя да распаду полісеміі.

Характэрнай асаблівасцю літаратурнай мовы з'яўляецца распаўсюджанасць пераносаў ад жывел і частак іх цела: *конь* 'шахматная фігура з галавой каня; абабіты скурай брус на чатырох ножках для гімнастычных практыкаванняў' (ТСБМ, II, 713), *ластаўка* 'гімнастычная фігура, пры якой пастава цела нагадвае птушку ў палеце' (ТСБМ, III, 24), *бусел* 'вялікая бутэлька гарэлкі' (ТСБМ, I, 424), *лапа* 'пышная галіна; расплюшчаны і загнуты канец у некаторых інструментах, прыстасаваннях; шып на канцы бервяна, які ўстаўляецца ў выемку другога бервяна пры звязванні іх у вянец' (ТСБМ, III, 20).

Визначальнай рысай літаратурнага словаўжывання з'яўляецца ўтварэнне на аснове намінаўнай метафары новых лексіка-семантычных варыянтаў, абмежаваных спецыяльнай сферай: *хамут* спец. 'прыстасаванне кальцавой формы для змацавання, злучэння чаго-небудзь' (ТСБМ, V(2), 175), *манжэта* спец. 'кальцо, якое перашкаджае перацяканню вадкасці, газу ў поршневых помпах, а таксама служыць для змацавання канцоў труб' (ТСБМ, III, 103), *мост* спец. 'частка шасі аўтамашыны, трактара, размешчаная над восямі і звязаная з коламі; планка, на якой замацоўваецца рад штучных зубоў' (ТСБМ, III, 174), *кастыль* спец. 'металічны шпень, які забіваецца ў шпалу для прымацавання да яе рэйкі' (ТСБМ, II, 659), *факел* спец. 'конусападобнае полымя, а таксама струмень газу або вадкасці, якія маюць выгляд конуса; у астраноміі – светлыя, няправільнай формы плямы на паверхні Сонца' (ТСБМ, V(2), 102).

Тыповай прыметай метафарычнага пераносу лічыцца прыналежнасць першаснага і другаснага значэнняў да розных тэматычных груп [8, с. 51]: параўн. *вожык* 'невялікі звярок; мужчынская кароткая стрыжка' (ТСБМ, I, 500), *грыва* 'доўгія валасы на шыі некаторых жывел; прадаўгаватае ўзвышша, парослае лесам або травой' (ТСБМ, II, 86), *карніз* 'гарызантальны выступ, які завяршае сцяну будынка, абрамляе вокны, дзверы; уступ, які цягнецца вузкай палоскай уздоўж абрывацістага схілу гор, часта на значнай вышыні' (ТСБМ, II, 644). У народнай мове вельмі пашыранымі ў супастаўленні з літаратурнай мовай з'яўляюцца сувязі па падабенстве ў межах адной тэматычнай групы:

«адзенне» – літар. *андарак* 'саматканая спадніца' (ТСБМ, I, 233) – дыял. *андарак* 'від верхняга паліто з даматканага сукна' (Касп., 21); літар. *халат* 'верхняе хатняе або рабочае адзенне, якое захінаецца або зашпіляецца' (ТСБМ, V(2), 172) – дыял. *халат* 'паліто' (МММГ-77, 120), 'від армяка' (Касп., 327), *халацік* 'сукеначка' (Сцяшк., Сл., 524); літар. *бекеш* 'мужчынскае паліто старадаўняга крою са зборкамі ў таліі' (ТСБМ, I, 362) – дыял. *бекеш* 'кароткае паліто, куртка' (ДСБ, 19); дыял. *галька* 'жаночая сарочка' (ДСБ, 42; ЗНС, 56), 'сподняя спадніца' (ДСБ, 42; СГЦРБ, 86; Цых., 34; БДС, 38; МММГ-70, 36), 'камбінацыя' (ДСБ, 42; ЖС, 106);

«ежа» – літар. *малако* 'белая пажыўная вадкасць' (ТСБМ, III, 92) – дыял. *малако* 'страва з цёртага канаплянага семя' (ЛАБНГ, IV, к. 392); літар. *талакно* 'мука з ачышчанага спражанага аўса; страва з аўсянай мукі' (ТСБМ, V(1), 465) – дыял. *талакно* 'страва з грэцкай мукі і кіслага малака' (СПЗБ, V, 80); літар. *жур* 'негусты аўсяны кісель' (ТСБМ, II, 620) – дыял. *жур* 'рэдкае страва, прыгатаваная з рошчыны ці падкалочаная мукой з дабаўленнем розных прыпраў; рыбная юшка; поліўка; расольнік' (СПЗБ, II, 157-158), 'сок з журавін; кіслая страва з салёных агуркоў; рэдзенькі кулеш' (ЛАБНГ, IV, к. 368); літар. *смятана* 'верхні слой сквашанага малака' (ТСБМ, V(1), 225) – дыял. *смятана* 'белая густая маса з цёртага канаплянага семя' (МММГ-74, 150; ТС, V, 61; СПЗБ, IV, 511; ЛАБНГ, IV, к. 392);

«насякомаыя», «расліны» – літар. *муха* 'двухкрылае насякомае, якое часта з'яўляецца ўзбуджальнікам інфекцыйных хвароб' (ТСБМ, III, 184) – дыял. *муха* 'пчала' (СПЗБ, III, 88-89); літар. *вош* 'паразітычнае насякомае' (ТСБМ, I, 509) – дыял. *вош* 'земляны клешч; вадзяная блыха; снежная блыха' (НС, 78); літар. *страказа* 'драпежнае насякомае з доўгім брушкам і дзвюма парамі празрыстых сеткавых крылаў' (ТСБМ, V(2), 331) – дыял. *страказа* 'конік' (СПЗБ, IV, 593-594; Цых., 138), 'божая кароўка' (ЛАБНГ, IV, к. 95); літар. *вінаград* 'плодовая павойная расліна' (ТСБМ, I, 491) – дыял. *вінаград* 'плюшч звычайны; хмель звычайны' (СГЦРБ, 60); літар. *капуста* 'агародная расліна' (ТСБМ, II, 633) – дыял. *капуста* 'капытнік; кісліца' (СПЗБ, IV, 408);

Суаднесенасць на аснове падабенства па функцыі мае розную інтэрпрэтацыю ў навуковых працах: адны даследчыкі разглядаюць яе ў межах метафары [9, с. 50-52; 10, с. 200], іншыя вылучаюць асобна [11, с. 78-79; 12, с. 103-104]. У якасці агульнай, інтэгральнай прыметы пры функцыянальным пераасэнсаванні выступае прымета па функцыі, што, на наш погляд, дазваляе далучыць падобныя пераасэнсаванні да метафарычных.

Пераасэнсаванне па функцыі – з'ява даволі распаўсюджаная як у дыялектнай, так і ў літаратурнай разнавіднасцях агульнанароднай мовы.

Інтэгральная прымета пры сувязі па функцыі – прызначэнне дэнататаў. Яна можа ўтрымліваць указанне на прадметы, для якіх прызначана пэўнае месца, ёмістасць і інш.: *ка-*

мора ‘памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы і інш.’ (ТСБМ, II, 604) – *камора* ‘кухонны шкафчык’ (СГЦРБ, 180) (агульная прымета – ‘месца для захоўвання запасаў ежы’); *засек* ‘агароджанае месца ў свірне, клеці для збожжа, мукі’ (ТСБМ, II, 382) – *засек* ‘посуд, у які раней ссыпалі збожжа’ (МДСГ, IV, 169); *рэзгіны* ‘прыстасаванне насіць сена, салому, зробленае з вяровачнай сеткі, нацягнутай на сагнутыя пруткі, дужкі’ (ТСБМ, IV, 752) – *рэзгіны* ‘воз з шырокімі драбінамі для перавозкі сена, саломы і інш.’ (СПЗБ, IV, 330).

Аднак тыповая функцыянальная сувязь – гэта сувязь паводле мэтанакіраванага дзеяння, якое ажыццяўляецца пры дапамозе пэўнага сродку (прадмета). Апошні ў розных лексіка-семантычных варыянтах можа вар’іравацца, у той час як функцыя (дзеянне) застаецца нязменнай, інварыянтнай: *дворнік* ‘работнік, які **падтрымлівае чысціню** і парадак на двары і на вуліцы каля дома; прыстасаванне ў выглядзе стрэлкі, якое служыць **для ачышчэння** ветравога шкла аўтамашыны ад снегу, вільгаці, пылу’ (ТСБМ, II, 159), *ключ* ‘металічная прылада **для замыкання** і адмыкання замка’ (ТСБМ, II, 702), ‘тоўстая драўляная палка **для запірання** дзвярэй’ (ЛП, 139); *мамка* ‘жанчына, якая **корміць** грудзьмі чужое **дзіця**’ (ТСБМ, III, 99), *кажух* ‘доўгая верхняя вопратка з вырабленых аўчын; пакрыцце, футляр з жалеза, цэгля, дрэва і пад. **для ізаляцыі або засцярогі** збудаванняў, механізмаў ці іх частак’ (ТСБМ, II, 574), *мамка* ‘гумавае соска’ (СПЗБ, III, 29).

Падобныя да функцыянальных пераасэнсаванні назваў асоб па іх ролі, звязаныя з вясельнай абраднасцю. Падобныя пераносы сустракаюцца менавіта ў дыялектнай мове. Другасныя лексіка-семантычныя варыянты называюць асоб, што прымаюць удзел у вясельным абрадзе: *князь* ‘малады, жаніх’ (Нас., 239; ЗНС, 300), *майстар* ‘бацька маладога на вяселлі’ (Сцяшк., Сл., 249), *паслы* ‘сваты’ (СПЗБ, III, 429), *стараства* ‘сват (на вяселлі)’ (БДС, 167), *урад* ‘сваякі жаніха на вяселлі’ (НЛ, 128). Першаснае (агульнавядомае, літаратурнае) значэнне ў такіх выпадках указвае на даволі высокае сацыяльнае становішча, што ўваходзіць у змест інварыянтнай прыметы пераасэнсавання.

Адна з істотных асаблівасей менавіта літаратурнага словаўжывання, у адрозненне ад дыялектнага, – гэта наяўнасць ў літаратурнай мове вялікай колькасці пераносаў з матэрыяльнай у ідэальную сферу. Вынікі гэтых пераносаў могуць мець намінацыйны характар, г. зн. не ўтрымліваць эмацыянальных элементаў: *лесвіца* ‘збудаванне ў выглядзе раду ступенек для пад’ёму і спуску; паслядоўнае размяшчэнне па ўзыходзячай лініі, ад ніжэйшага да вышэйшага (іерархічная лесвіца)’ (ТСБМ, III, 37), *шкілет* ‘сукупнасць касцей, якія складаюць цвёрдую аснову цела чалавека і жывел; тое, што служыць асновай для далейшага развіцця, канстрування; схема’ (ТСБМ, V (2), 366), *грунт* ‘слой зямлі, глеба; тое галоўнае, на чым асноўваецца што-небудзь’ (ТСБМ, II, 84), *глеба* ‘верхні пласт зямлі, на якім вырастае расліннасць; апора, аснова’ (ТСБМ, II, 56). Таксама намі была заўважана цікавая асаблівасць метафарычных пераносаў у літаратурнай мове: менавіта назоўнікі з *рэчывым* значэннем часта набываюць здольнасць абазначаць адцягненыя паняцці. Аднак такую метафару мы не можам назваць намінацыйнай, таму што яна ўтрымлівае эмацыянальна-ацэначныя элементы: *сок* ‘вадкасць, якая знаходзіцца ў клетках, тканках і паласцах раслінных і жывельных арганізмаў; пра лепшых прадстаўнікоў грамадства’ (ТСБМ, V(1), 230), *вада* ‘празрыстая бясколерная вадкасць; пра наяўнасць пустога, безмястоўнага шматслоўя ў дакладзе, лекцыі і пад.’ (ТСБМ, I, 448), *соль* ‘белае крышталічнае рэчыва з вострым характэрным смакам; асаблівы сэнс, значэнне чаго-небудзь’ (ТСБМ, V(1), 231), *гразь* ‘вязкая, размоклая ад вады глеба; пра што-небудзь ганебнае, подлае, нізкае’ (ТСБМ, II, 75), *труха* ‘перацртае сена, саломы і пад.; што-небудзь нікчэмнае, што не мае карысці’ (ТСБМ, V(1), 527) і г. д.

Такім чынам, прынцыпы ўтварэння новых значэнняў на базе намінацыйнай метафары агульныя для літаратурнай і дыялектнай разнавіднасцей агульнанацыянальнай мовы. Аднак ёсць і некаторыя адрозненні. У дыялектнай мове мы бачым большую разнастайнасць значэнняў пры саматычных пераносах, пераносах у межах пэўных тэматычных груп. Гэта адпавядае мэце ідэнтыфікаваць, знайсці рацыянальную назву яшчэ не абазначаным разнастайным прыстасаванням, ежы, адзенню і іншым прадметам паўсядзённага ўжытку. У літаратурнай мове намінацыйна-вытворныя метафарычныя значэнні развіваюцца ў значнай ступені шляхам уключэння слова ў склад спецыяльнай лексікі, а таксама шляхам развіцця адцягненых значэнняў.

Abstract. The paper determines general and specific features of the nominative metaphor in the Belarusian literary language and dialects, and reveals the ways of metaphoric transformations.

Умоўныя абазначэнні

БДС – Шаталава, Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова [Тэкст] / Пад рэд. Г. У. Арашонкавай – Мн.: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с; **Бяльк.** – Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны [Тэкст]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.; **ДСБ** – Дыялектны слоўнік Брэстчыны [Тэкст] / Склад. М. М. Аляхновіч і інш. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.; дыял. – дыялектнае; **ЖС** – Жывое слова [Тэкст] / Пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч, І. Я. Яшкіна – Мн.: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.; **ЗНС** – 3 народнага слоўніка [Тэкст] / Пад рэд. А. А. Крывіцкага, Ю. Ф. Мацкевіч – Мн.: Навука і тэхніка, 1975. – 352с.; **Касп.** – Каспяровіч, М. І. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы) [Тэкст]. – Віцебск: Выданне Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства і выдавецтва «Заря Запада», 1927. – 370 с.; **ЛАБНГ** – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак [Тэкст]: У 5 т./ АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Пад рэд. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн.: Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993. – Т. 1: Раслінны і жывёльны свет; 1994. – Т. 2: Сельская гаспадарка; 1996.- Т. 3: Чалавек; 1997. – Т. 4: Побит; 1998. – Т. 5: Семантыка. Словаўтварэнне. Націск; **літар.** – літаратурнае; **МАСМ** – Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны [Тэкст] / Уклад. М. В. Абабурка, І. І. Аляксееў, М. П. Бузук і інш.; Пад рэд. А. А. Крывіцкага, І. Я. Яшкіна. – Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.; **МММГ-70, МММГ-74, МММГ-77** – Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак [Тэкст] / Пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна, 1970, 1974, 1977; **Нас.** – Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы [Тэкст]. – Мн.: БелСЭ, 1983. – 792 с.; **НЛ** – Народная лексіка [Тэкст] / Пад рэд. А. А. Крывіцкага, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.; **НС** – Народнае слова [Тэкст] / Пад рэд. А. Я. Баханькова – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 360 с.; **НСл** – Народная словатворчасць [Тэкст] / Пад рэд. А. А. Крывіцкага, І. Я. Яшкіна. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.; **СГЦРБ** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі [Тэкст]: У 2 т. / Уклад. Е. С. Мяцельская і інш.; Пад рэд. Е. С. Мяцельскай – Мн.: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча [Тэкст]: У 5 т. / Уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч і інш.; Пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979-1986. – Т. 1-5, **Сцяшк., Сл.** – Сцяшковіч, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці [Тэкст]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Тэкст]: У 5 т./ Пад агульнай рэд. К. К. Атраховіча. – Мн.: БелСЭ, 1977 – 1984. – Т. 1-5.; **Цых.** – Цыхун, А. П. Скарбы народнай мовы (з лексічнай спадчыны насельніцтва Гродзенскага раёну) [Тэкст]. – Гродна, 1993. – 243 с.; **Шат.** – Шатэрнік, М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны / Пад рэд. Б. І. Эпімаха-Шыпілы, М. Я. Байкова. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1929. – 317 с.

Літаратура

1. Блэк, М. Метафора [Тэкст] // Теория метафоры: Сб.: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Под общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153-172.
2. Серль, Д. Р. Метафора [Текст] // Теория метафоры: Сб.: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Под общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 307-341.
3. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потебня: В 2 т. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958. – Т. 1-2.
4. Опарина, Е. О. Концептуальная метафора [Текст] // Метафора в языке и тексте / В. Г. Гак, В. Н. Телия, Е. М. Вольф и др.; Под ред. В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 65-77.
5. Телия, В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Наука. – 1981. – 272 с.
6. Языковая номинация (Общие вопросы) [Текст]. / А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова и др. / Под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. – М.: Наука, 1977. – 360 с.

7. Прохорова, В. Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах [Текст] // Филологические науки. – 1961. – № 1. – С. 122-127.
8. Стернин, И. А. Разграничение прямого и переносного употребления слова [Текст] // Семантика и системность языковых единиц: Межвуз. сб. науч. тр. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1985. – С. 47-56.
9. Старычонок, В. Дз. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) [Тэкст] / В.Дз. Старычонок: Дыс.... д-ра філалаг. навук: 10.02.01 – Мн., 1997. – 233 с.
10. Новиков, Л. А. Семантика русского языка [Текст] / Л.А.Новиков: Учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 1982. – 272 с.
11. Реформатский, А. А. Введение в языковедение [Текст] / А.А Реформатский. – 4-е изд. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
12. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык: Лексика [Текст /д,н .шмель]: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и литература». – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 03.06.09

УДК 947.6 (476.2-2Гом) «18»:728.8:75.03(438) «18»

Картины варшавских художников в Гомельской усадьбе И. Ф. Паскевича

Т. Ф. ЛИТВИНОВА

Самым плодотворным, насыщенным событиями и именами художников этапом в развитии Гомельского дворца был период с 1830-х по 1856 г., когда его владельцем стал фельдмаршал Иван Федорович Паскевич. Назначенный 13 марта 1832 г. наместником российского императора в Царстве Польском, Паскевич оставался им до своей кончины. Будучи наделенным почти неограниченной властью в Польше, он занимал Королевский замок в Варшаве [1, с. 22]. Имея достаточные финансовые возможности для создания соответствующей своему высокому государственному положению резиденции, фельдмаршал выбрал Гомельское поместье, которое находилось в белорусских землях неподалеку от Польши и в тот период продавалось графом С.П. Румянцевым. В приобретенном дворце новым хозяином были проведены значительные реконструкции, изменившие как его внешний, так и внутренний архитектурный облик и осуществлявшиеся с участием варшавских архитекторов и декораторов А. Идзковского, А. Голонского, В. Винценти и др.

Подбиравшаяся для интерьеров главного усадебного дома Гомельского имения Паскевича обстановка преимущественно привозилась из Варшавы и Петербурга, где приобреталась или заказывалась в самых престижных мастерских и магазинах, обслуживавших царский двор. Наряду с мебелью, коврами, осветительными приборами, часами и другими предметами декоративно-прикладного искусства, в дворцовых залах и комнатах размещались произведения живописи, графики и скульптуры, многие из которых выполнялись варшавскими художниками, в частности, живописцами. Отражению их связей с дворцом в Гомеле и отношений с его владельцем И.Ф. Паскевичем посвящена данная работа.

Увидеть роль изучаемых мастеров на фоне общей картины развития польского искусства XIX в. позволили книги под авторством или редакцией Тадеуша Добровольского [2, 3, 4]. Большим подспорьем в поисках творческо-биографических сведений о них стали справочные словари, каталоги и альбомы, преимущественно изданные в Польше: Польский биографический словарь, Словарь польских живописцев, Словарь польских художников и др. [5, 6, 7]. Вместе с тем, опубликованные в трудах польских искусствоведов материалы редко связывали имена интересующих нас живописцев с конкретными произведениями и Гомельским дворцом. В тех из них, где о нем упоминается, дается самая минимальная информация. Поэтому основой для исследования и атрибуций, проведенных автором в отношении художников из Варшавы, чьи работы находились в Гомельской усадьбе И.Ф. Паскевича, стали сохранившиеся до настоящего времени в музейных собраниях образцы из этой коллекции, документы Национального исторического архива Беларуси, описи имущества дворца разных лет, аналогии, которые были изысканы, проанализированы и сопоставлены между собой.

В означенный период времени в искусстве Польши интенсивно развивалось романтическое направление. Оно оказывало огромное влияние на всю польскую культуру XIX в., гораздо более сильное, чем в других европейских странах, что объясняется ее специфическим характером и своеобразием, определявшимися тем, что центральной проблемой Польши, была национально-освободительная борьба. Идеи возрождения польской нации вызывали интерес к собственной истории и культуре, выражавшийся в увлеченном изучении и изображении памятников старины и родного пейзажа – жанра, зародившегося еще в эпоху Просвещения [3, с.82-85; 8, с.13, 14].

У истоков польской романтической живописи стоял художник Александр Орловский (1777-1832). Ученик основателя польской школы живописи Ж.П. Норблина, А. Орловский в

1802 г. приехал из Варшавы в Петербург, где очень быстро завоевал славу и популярность и прожил до конца своих дней. За картину “Бивуак казаков” в 1809 г. художник стал членом Российской Академии художеств. Картины А. Орловского со скачущими всадниками, отрядами воинов в эпоху романтического увлечения экзотикой в России охотно раскупались и служили предметом коллекционирования. Они поступали в Эрмитаж, ими специально интересовался П.М. Третьяков [9, с.98; 10, с.168, 169].

Понятно, что произведения этого известного мастера, находившегося под покровительством великого князя Константина Павловича, не могли не попасть в Гомельскую резиденцию царского наместника И.Ф. Паскевича. В дворцовых описях встречаются картины А. Орловского с изображением татарина в чалме, башкир, киргизов, казаков верхом, мужские портреты, в том числе рыцарей, картины “из польской жизни XVIII в.”, из которых во дворце не одна не сохранилась до сегодняшних дней. Ассоциировать их можно только с работами художника, имеющими аналогичные наименования и находящимися в других музейных собраниях. Практически все произведения А. Орловского в 1939 г. из фондов Гомельского исторического музея (название в тот период музея Гомельского дворцово-паркового ансамбля – М ГДПА), были переданы в Минск для организовавшейся картинной галереи, позже переименованной в Государственный художественный музей БССР, а ныне – Национальный художественный музей Республики Беларусь [11]. В списке картин А. Орловского для передачи в Минск значились два портрета “неизвестного мужчины” с бакенбардами в темном берете и в белом берете. Это характерные отличия автопортретов самого художника. Он был виртуозным рисовальщиком и, имея колоритную внешность, часто изображал себя в различных, порой гротесковых, видах, что одновременно являлось типичными признаками искусства портрета в раннем романтизме [12, с. 334-335].

Ярким представителем зрелого романтизма, господствовавшего в польском искусстве после подавления в 1831 г. ноябрьского восстания был художник М. Залесский. В собрании М ГДПА находится картина «Вид Тифлиса», на тыльной стороне холста которой надпись: “*Vin de la Vide de Tiflis par Zaleski*”. Фраза “*Писал Залесский*” неоднократно упоминается на страницах дворцовых описей наличности, как в отношении авторских работ, так и копированных произведений.

Выдающийся польский урбанист Марцин Залесский (1796-1877) начинал в искусстве театральным декоратором, позже писал пейзажи и интерьеры дворцов, усадеб, а также занимался настенной живописью. С 1846 г. он был профессором перспективы в Варшавской школе изящных искусств [13, с. 12; 14, с. 202].

Наместник Польского королевства неоднократно пользовался услугами М. Залесского по поводу исполнения копий с картин Бернарда Беллотта (называемого Каналетто) для своего Гомельского дворца [13, с. 12]. Многочисленные виды Варшавы Каналетто насыщали Королевский замок, один из залов которого носил имя этого почитавшегося в Польше художника романтизма XVIII в., что объясняет желание И.Ф. Паскевича иметь и в своей гомельской резиденции такие же варшавские ведуты. Причем, фельдмаршал выбирал сюжеты с наличием Королевского замка. Кроме того, в Гомеле находились видовые изображения, а также интерьеры дворцов, церквей в Польше, автором которых был сам М. Залесский. Среди них два «Виды кабинета его св. в б. королевском замке в Варшаве, взятые с двух сторон», «Вид замка в Варшаве с площади Сигизмундовой колонны», картины, запечатлевшие моменты отпевания в Варшаве и похорон в имении Ивановского села покойного И.Ф. Паскевича. Живописные произведения М. Залеского размещались в большом кабинете и на верхнем этаже дворцовой башни вместе с другими произведениями, которые посвящались польским событиям, связанным с деятельностью фельдмаршала, и множеством варшавских архитектурных пейзажей и интерьеров [15, с. 32, л. 18 об, с. 33, л. 19, с. 319, л. 162, с. 333, л. 169; 16, л. 11 об.].

При участии наместника М. Залесский получил правительственный заказ на выполнение картин с видами крепостей и укрепленных мест западной части Российского государства. В связи с этим, в 1839-48 гг. он много путешествовал, в результате чего были выполнены панорамы Модлина, Демблина, Замостья, Бреста Литовского, Бобруйска. Художник выезжал в Го-

мель, где написал “Вид Гомельского замка” [13, s. 12, 15], который в дореволюционных описях числился тоже в дворцовой башне, а в настоящее время находится в Национальном музее истории и культуры Беларуси. Панорама замка позволяет составить четкое зрительное представление о нем в 1840-е гг., когда была написана картина.

Четкий и выразительный силуэт дворца с пышными фрагментами пейзажного парка рисуется на фоне колоритного, с витиеватыми облаками, неба. Подробно читаются скрупулезно выписанные архитектурные детали сооружения, парковые аллеи и посадки. От яркого лазоревого небосвода в верхней части композиции и высветленного дворцового фасада в центре, художник делает переход к темному, почти черному, затененному переднему плану. Это характерный прием в живописи М. Залесского – символиста, стремившегося подчеркнуть борьбу света и темноты. Как правило, в композициях его картин присутствует стаффаж, как и в гомельском пейзаже, где изображены едущие в карете дамы с кавалерами и фигуры идущих и стоящих дворовых людей. В “Альбоме польского искусства” (Варшава, 1901 г.) каждое произведение живописца сравнивается с ценным сувениром, всегда выполненным на высоком художественном уровне и с любовью, здесь говорится, что Залесского “дома впечатляли с такой же силой, как человеческая фигура или пейзаж волновали других художников” [17, с. 62].

В гомельском художественном собрании И.Ф. Паскевича находились многочисленные живописные произведения портретного жанра, среди которых работы Яна Ксаверия Каневского (1805 – 1867). За парадное изображение И.Ф. Паскевича-Эриванского, написанное в 1845 г. (Симферополь. Крымский художественный музей), художнику было присвоено звание академика живописи. Этот портрет был показан на выставке в Варшаве, неоднократно повторялся автором. Выполненная в 1849 г. копия находится в Государственном Русском музее, один из экземпляров был в Академии наук в Петербурге. Я.К. Каневский был очень продуктивным портретистом, перечень людей, портреты которых он написал, очень внушителен. Им была выполнена многофигурная композиция “Паскевич получает жезл из рук царя”. Для нее в 1850 г. живописец сделал многочисленные зарисовки членов императорского дома. Со стороны польских художников такие верноподданнические акты в сторону русского царизма после ноябрьского восстания 1831 г. были редкостью, и в глазах общественности Я. Каневский имел репутацию человека, слишком угодливого по отношению к властям. Сочетая это с большой предприимчивостью, он смог развить в Варшаве многостороннюю деятельность: сначала преподавал в открывшейся в 1844 г. Варшавской школе изящных искусств, а впоследствии стал ее директором [6, т. 3, с. 348-351; 9, с. 154; 18, с. 16-17; 19, с. 253].

В Гомельском дворце И.Ф. Паскевича числился написанный художником Я. Каневским “Портрет Антония, митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского первого архиепископа Варшавского, данный Высокопреосвященным владыкою” фельдмаршалу [15, с. 29, л. 17, с. 38, л. 21 об.].

Дворцовые описи дореволюционного времени изобилуют сведениями о наличии в собрании Паскевичей портретной миниатюры, которая представляла разнообразный материал и технику исполнения. Дошедшие до нашего времени 11 акварельных портретов на кости изображают представителей семьи Паскевичей. Среди них – 5 работ, имеющих авторскую подпись „*Marszałkiewicz*”, которая принадлежит руке крупнейшего польского миниатюриста первой половины XIX в. Станислава Маршалкевича (1789-1872). Он родился и умер в Варшаве, учился у М. Баччарелли и А. Бродовского, в Дрезденской Академии художеств. С.Маршалкевич пользовался большой популярностью среди своих современников, написал около 1000 миниатюрных портретов [3, с. 78; 6, с. 384-387].

Однако среди перечисляемых в различных публикациях произведений художника встречается только портрет И.Ф. Паскевича-Эриванского с подписью С. Маршалкевича, находящийся в ГРМ. О наличии аналогичной миниатюры в Гомельском дворце, а также изображений других членов семьи Паскевичей, нигде не упоминается [6, с.384-387; 19, с.253; 20, с.17-22].

В гомельском варианте И.Ф. Паскевич показан в генеральском мундире с эполетами и аксельбантом, орденой лентой, наградами и знаками отличия, руки скрещены на груди, в

правой он держит фельдмаршальский жезл. За основу работы взят фрагмент композиции картины Ф. Крюгера из Фельдмаршальского зала Эрмитажа, что дает основание датировать миниатюру после 1834 г. [21, с. 127, кат. 70]. Абсолютное повторение элементов костюма и аксессуаров (с добавлением орденой звезды) поясной части парадного портрета, сделанное С. Маршалкевичем, вместе с тем, не помешало ему выявить свой индивидуальный стиль в написании лица фельдмаршала, который отличал к этому времени уверенный свободный рисунок, умение метко подчеркнуть психологические особенности портретируемого. Тонкость и изысканность моделировки черт лица, подчеркнутой ярко выраженными глазами под тяжелыми веками, в сочетании с размашистыми штрихами имитирующего небо фона, дополненные сочностью красок всего произведения, очень точно передают образ уверенного в себе, волевого полководца и государственного деятеля.

Остальные миниатюры семьи Паскевичей, как подписанные С. Маршалкевичем, так и предположительно выполненные им, также демонстрируют виртуозную манеру художника и характерные особенности портретного жанра первой половины XIX в., заключавшиеся в “демократизации типажа, внимании к индивидуальным чертам изображенных людей, более реалистичной трактовке их образов” [10, с.73].

Романтизм, психологически родственный польским художникам как классицистической, так и реалистической ориентации, сменил историзм, который особыми акцентами на эмоциональное начало и наличием национальных элементов в композициях, посвященных прошлому Польши, жанровыми сценами и пейзажами был очень близок романтизму. Среди первых представителей польской исторической живописи был баталист Януарий Суходольский [8, с. 14; 4, с. 249].

Варшавский художник, происхождением из Гродно, Януарий Суходольский (1797-1875) с молодости был на военной службе. Живописью первоначально занимался как любитель. После поражения ноябрьского восстания, в котором участвовал, поехал в Рим, где на протяжении года учился во французской мастерской у Горация Верне. Вернулся жить в Варшаву в 1837 г. Здесь Я. Суходольский был замечен императором и неоднократно выполнял живописные произведения по заказам Николая I и для его польского наместника. За картину «Штурм крепости Ахалцих» царь наградил живописца золотым перстнем с бриллиантами и пригласил в Петербург, где ему был пожалован титул академика Академии художеств. Картина поступила в Зимний дворец, до 1930 г. находилась в Эрмитаже, откуда была передана Музею инженерии при Военно-технической Академии [22, с. 153, кат. 73-74]. В Гомельском музее в настоящее время – ее написанный для фельдмаршала Паскевича вариант с подписью “*Januier Suchodolski, 1838*”.

Многие критики, как в XIX, так и в XX ст., подмечали, что в своем творчестве Я. Суходольский находился под воздействием искусства Г. Верне, его называли “польским Вернетом”. У своего французского учителя Я. Суходольский научился четкому рисунку, способу компоновки батальных сюжетов, умению оперировать массами войска, определенным позам и эффектам. Некоторые знатоки искусства, вместе с тем, упрекали его за прямое заимствование у Г. Верне определенных живописных приемов, которые, как готовые шаблоны, затем повторял во многих своих произведениях. К их числу относится манера изображения коня, как правило, стройного арабского скакуна, с расправленной грудью, раздутыми ноздрями и развевающимся хвостом. Я. Суходольский перенял у Г. Верне и эффект освещения сцен в картинах двумя источниками света: луны и огня [17, с. 42; 22]. Проанализировав художественное наследие Я. Суходольского, отчасти можно согласиться с такими характеристиками особенностей его письма.

На полотне “Штурм крепости Ахалцих” отчетливо читается последняя схема. Здесь показан момент захвата русской армией турецкой цитадели ночью. Преодолев каменную полуразрушенную городскую стену (на переднем плане), войска продвигаются к центру бастиона, где ярким пламенем полыхает пожар, освещающий поле битвы. Средний план выделен группой солдат, над которой возвышается фигура призывающего к атаке офицера с оголенной саб-

лей и поднятым знаменем в руках. Налицо применение знаменитого романтического мотива Эжена Делакруа из “Свободы, ведущей народ”.

Я. Суходольским выполнялись другие баталии кавказской компании И.Ф. Паскевича для Зимнего дворца и Гомельского имения. В издании 1857 г. “Живопись и живописцы главнейших европейских школ” приведено описание Фельдмаршальского зала Эрмитажа, где указывается, что рядом с портретами “славных русских фельдмаршалов” висят картины военного содержания. Среди них находим “Взятие Карса в 1828 г.” и “Взятие Арзерума в 1829г.” художника Я. Суходольского, явно располагавшиеся возле изображения И.Ф. Паскевича [23, с.578]. Эти же названия картин содержатся в описях Гомельского дворца. В настоящее время в музее ГДПА, кроме “Штурма крепости Ахалцих”, не сохранились сцены битв работы Я. Суходольского, здесь только сюжеты, связанные со сдачей крепостей. Из авторских произведений живописца – картина “Сдача крепости Аббас-Аббады”, подписанная “*Januier Suchodolski, 1832*”, “Сдача крепости Эрзерум”, другие произведения исторического жанра, которые имеют подписи либо могут быть приписаны авторству Януария Суходольского.

Изучив творческую манеру Я. Суходольского, можно с полным основанием сказать, что совершенно несправедливо картина “Фельдмаршал на бивуаке” из фондов М ГДПА приписывается М. Залесскому. В описи Гомельского замка отмечено только, что она была приобретена в Санкт-Петербурге за 100 рублей и отправлена в 1867 г. с другим грузом в Гомель [24, т.2, л.286]. Сцены с лагерем на привале неоднократно встречаются в творчестве Я. Суходольского [22, s.19].

В данной картине читается описанный выше живописный прием художника, использовавшего два вида освещения сцены с военными людьми: холодный голубоватый лунный свет и оранжево-горячее свечение костра. Во дворце фельдмаршала тоже находился сюжет с бивуком, в названии которого отражен этот излюбленный элемент Я. Суходольского: “Ночь М(азен?)ы бивук, освещение лунным огнем, писал Суходольский” и который не сохранился до нашего времени. При сравнении имеющейся в М ГДПА картины “Фельдмаршал на бивуаке” с “Бивуком польских уланов под Вагром” (Национальный музей в Варшаве, 1859), принадлежащим кисти Я. Суходольского, не возникает сомнений, что оба произведения как композиционно, так и колористически задумывались одним автором. В них также угадывается единая живописная манера исполнения.

В левом верхнем углу каждого полотна дан фрагмент неба с облаками, сквозь которые просматривает луна, и в варианте с Паскевичем горный пейзаж, в другом, с польскими уланами, – озеро. В правой части обеих картин изображено раскидистое дерево, которое своей ветвистой кроной окаймляет группу расположившихся у костра воинов, на заднем плане одних – деревянный шалаш, других – шатер. В обоих бивуках присутствует оседланный белый скакун. Из всего следует, что автор “Фельдмаршала на бивуаке” – тоже Я. Суходольский, а М. Залесский мог быть причастен разве что к ее копированию.

Имеющееся в фондах М ГДПА живописное произведение “Взятие в плен Гаки-Паши 20 июля 1829 г.” по каким-то причинам в советское время тоже было приписано М. Залесскому, в творчестве которого, включая копирование, батальные сюжеты не встречаются вовсе. На холсте картины в правом нижнем углу удалось обнаружить явно незаконченную подпись: “*Brodow...*”, которая вполне могла заканчиваться “*...ski*”, но из-за позднейшей обрезки холста в этом месте сохранилась лишь частично. Принадлежит ли она руке Тадеуша Бродовского (1821-1848) – сына известного польского живописца Антония Бродовского? Известно, что он по заказу наместника выполнял в Варшаве копии с картин Я. Суходольского. За эту работу художник получал от заказчика стипендию для учебы за границей, благодаря чему жил в Риме, Париже. Писал в основном батальные произведения и, будучи под влиянием творчества А. Орловского, часто изображал скачущих всадников [17, s. 62; 7, s. 78-80]. Некоторые картины на тему турецкой и персидской компаний Паскевича в собрании Гомельского музея явно могут быть выполненными Т. Бродовским копиями с произведений Я. Суходольского.

Что касается “Взятия в плен...”, то картину с таким же названием автору статьи удалось найти среди перечня произведений Т. Бродовского в “Словаре польских живописцев...”, со-

ставленном Эдвардом Раставицким в 1850-57 гг., и в “Словаре художников, скульпторов, чертежников и граверов” Е. Бенези (Париж, 1924) в результате поисков биографических сведений о художнике, что доказывает авторство Т. Бродовского по отношению к упомянутой баталии из Гомельского музея. О его брате Юзефе Бродовском (1828-1900) тоже писали как о пенсионере князя Паскевича в Риме, “обещающем быть превосходным баталистом” [7, с. 78-80; 25, р. 761; 23, с. 571].

В историческом жанре выполнена находящаяся сегодня в М ГДПА картина из собрания князей Паскевичей “Получение военной контрибуции русскими от персов”. Ее характеризуют жесткая живопись, штаффажные фигуры персонажей и гладкая лессировочная техника. На живописном слое произведения процарапан автограф “*Schouppe*”. Кто был этот “Шуппе”, долгое время в музее ничего не было известно.

В литературе, посвященной искусству Польши, автором статьи были найдены сведения о польском живописце Альфреде Шуппе (1812-1899), прошедшем в своем многолетнем творчестве путь от историзма к реалистическому искусству. Он был участником ноябрьского восстания 1831 г., учился живописи у портретиста Я.-В. Копфа, затем у пейзажиста Ю. Рихтера. Окончив Варшавскую школу инженерии, А. Шуппе служил в корпусе наземных и водных коммуникаций, где вероятно был замечен И.Ф. Паскевичем, который выделил ему стипендию для учебы в Академии св. Лукаша в Риме.

Через несколько лет по заказу наместника художник выполнил упомянутую выше картину “Выплата персами военной контрибуции русским” (вариант перевода с польского). В 1845 г. она с еще несколькими работами А. Шуппе экспонировалась на Публичной выставке в Варшаве. По характеристике, данной критиками, работа была несмелой и лощеной, с неудачной композицией, статичной и невыразительной. Вместе с тем, за выставленный одновременно итальянский пейзаж А. Шуппе была присуждена серебряная медаль. В сюжете с И.Ф. Паскевичем у польского живописца проявилось явное отсутствие вдохновения в изображении русского победителя поляков [2, s. 566-567; 5, s. 609-611]. Им же подписанная “Сдача знамен при Джаван-Булаке после сражения 5 июля 1827 г.” из фондов М ГДПА демонстрирует несколько насмешливый тон автора по отношению к российским военным событиям. Он проявляется в изображении фигур русских офицеров и фельдмаршала, которые напоминают игрушечных оловянных солдатиков, подобных один на другого. Судя по всему, антирусски настроенный художник таким образом подчеркивал свое негативное отношение к наместнику и проводившейся посредством него в Польше царской политики.

Проведенные изыскания и атрибуции позволяют сказать, что находившиеся в Гомельском дворце И.Ф. Паскевича предметы живописи составляли целостный комплекс, отражавший, с одной стороны, желание владельца, восславить все, что связано с его военной карьерой. С другой стороны, наместник отдавал явное предпочтение художникам из Варшавы, и не только потому, что сам тогда там проживал. Его привлекала их ярко выраженная направленность в батальном жанре в сравнении с русским искусством и известность имен на уровне Европы. Посредством привлечения поляков, получавших импульсы передовой художественной мысли во Франции, Италии, Германии, в Гомель также проникали самые последние европейские нововведения. А в обустройстве Гомельской усадьбы И.Ф. Паскевича было очевидно стремление владельца подражать лучшим королевским резиденциям и, в частности, варшавским дворцам короля Станислава Августа Понятовского. Поэтому, с третьей стороны, заказываемые произведения воплощали все новые художественные тенденции, характерные для европейской живописи того периода времени, которые проявились чертами позднего классицизма и романтизма.

Процесс исследований продолжается, и, надеемся, со временем появятся новые подробности, связанные с выполнением варшавскими художниками заказов для Гомельского дворца И.Ф. Паскевича.

Abstract. The paper studies the pictures of Warsaw artists in the Gomel palace of I.F.Paskevich. It shows the influence of the Romantic trend on the Polish culture of the XIX century and determines the artistic tendencies typical for the European art of the period.

Литература и источники

1. Сокол, К.Г. Русская Варшава / К.Г. Сокол. – М.: МИД «Синергия», 2002. – 76с.
2. Dobrowolski, T. Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich / T. Dobrowolski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974. – 770 s.
3. Dobrowolski, T. Malarstwo Polskie. 1764 – 1964 / T. Dobrowolski. – Wrocław – Warszawa – Kraków. Zakład narodowy im. Ossolińskich. 1968. – 528 s.
4. Historia sztuki polskiej w zarysie: w 3 t. / pod red. T. Dobrowolskiego i W. Tatarkiewicza. – Kraków: wydawnictwo literackie, 1962. – Т. 3: Sztuka nowoczesna. – 1962. – 487 s.
5. Polski słownik biograficzny. Polska Akademia nauk. Instytut historii im. T. Manteuffla. T. I-XLIV/1. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1935-2006.
6. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: Malarze, rzeźbiarze, graficy. Polska Akademia nauk. Instytut sztuki. T. I-VII, Warszawa-Wrocław 1971-2003.
7. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających: t.1-2 / przez Edwarda Rastawieckiego. – Warszawa: drukarnia S. Orgelbranda księgarza i typografa, 1850; 1851-1857 t.2 – 327 s.
8. Шедевры польской живописи XIX – начала XX в. из собраний польских музеев: каталог выставки / авт.-сост. и пер. с польск. Л. Скальская; под общ. ред. Л.И. Тананаевой. – М.: Советский художник, 1974. – 98 с.
9. Базылёв, Л. Поляки в Петербурге / Л. Базылёв: Пер. с пол. Ю.Н. Беспярых. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 2003. – 448 с.
10. Свирида, И.И. Польская художественная жизнь конца XVIII – первой трети XIX века / И.И. Свирида. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
11. Фонды М ГДПА Ф. 9, д.2 Опись наличности Гомельского замка княгини Паскевич. 1910 г.
12. Иллюстрированный словарь русского искусства / ред.-сост. Н.А. Борисовская. – М.: Белый город, 2001. – 552 с.
13. Marcin Zaleski (1796 – 1877). Wystawa monograficzna: katalog / opracowała Z. A. Nowak. – Warszawa, grudzień 1983 – marzec 1984. – 116 s.
14. Sztuka warszawska od średniowiecza do połowy XX wieku: katalog wystawy jubileuszowej zorganizowanej w stulecie powstania muzeum (Narodowe w Warszawie) 1863-1962. II od wieku oświecenia do połowy XX wieku. Warszawa: “Ruch”, maj – wrzesień 1962. – 628 s.
15. Фонды музея Гомельского дворцово-паркового ансамбля. Ф. 9, д.1 Опись наличности Гомельского Замка светлейшего князя Варшавского графа Ф.И. Паскевича-Эриванского, составленная в 1891-1892 гг.
16. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф.3013, оп.1, ед.190 Опись имущества за 1856 г.
17. Album Sztuki Polskiej / opracował H. Piątkowski. – Warszawa, 1901
18. Polscy ucyniowie Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu w XIX i na początku XX wieku: katalog wystawy; Muzeum Narodowe w Warszawie. – Warszawa: Druk UZP „Solidus” Legionowo, 1989. – 215 s.
19. Свирида, И.И. Между Петербургом, Варшавой и Вильно: Художник в культурном пространстве. XVIII – середина XIX века: Очерки / И.И. Свирида. – М.: ОГИ, 1999. – 360 с.
20. Pamiętnik wystawy miniatur, oraz tkanin i haftów, urządzonej w domu własnym w Warszawie przez Towarzystwo Opieki nad zabytkami przeszłości w czerwcu i lipcu 1912 roku / Z. Przesmycki [i in.]. – Warszawa: Nakład Tow. Opieki nad Zab. Przeszeszł., 1912.
21. “Совершенно модный живописец” Франц Крюгер в Петербурге: каталог выставки / авт.-сост. Б.И. Асвариш [и др.]. СПб.: АО “Славия”, 1997. – 176 с.
22. Sroczyńska K. January Suchodolski: katalog / pod redakcją A. Ryszkiewicza; Instytut sztuki Polskiej Akademii Nauk. Tom XII. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961.

23. Живопись и живописцы главнейших европейских школ: настольная книга для любителей изящных искусств / Сост. А.Н. Андреев. – СПб.: Издание книгопродавца и типографа М.О. Вольфа, 1857. – 594 с.

24. НИАБ. Ф.3013, оп.1, ед.151 Дело об отправке из С.-Пбга и Варшавы 1854-73 гг. Т.1-2

25. Dictionnaire Critique et Documentaire des peintres, sculpteurs dessinateurs & graveurs de tous les temps et de tous les pays. Par un Groupe d'Écrivains spécialistes Français et Étrangers sous la direction de E. Bénézit. Avec nombreuses reproductions hors texte d'après les maitres. Tome premier A – C. Paris: Ernest Gründ, Éditeur, 1924. - 1056 p.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 03.06.09

Характарыстыка тэхнічных тэрмінаў-словазлучэнняў паводле семантычнай злітнасці іх кампанентаў

Л. М. МІНАКОВА

Характэрнай рысай сучаснага мовазнаўства з'яўляецца ўзрастанне ролі сістэмных даследаванняў, што патрабуюць вывучэння аб'ектаў мовы як узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых адзінак усіх узроўняў. Сістэмны падыход знайшоў сваё адлюстраванне і ў сінтагматыцы. "У сінтагматычным плане мовы сістэмныя сувязі лексем рэалізуюцца праз лексіка – граматычную спалучальнасць слоў. Мінімальным сістэмным аб'яднаннем з'яўляюцца два словы з прамой граматычнай сувяззю, максімальным – увесь звязны тэкст на зададзеную тэму" [1, с. 235]. Даны тып сістэмных сувязей і адносін у любой рэальнай тэрміналогіі рэалізуюцца на ўзроўні тэрміналагічных словазлучэнняў, разнастайных паводле структурна-семантычнай арганізацыі.

Даследаванне такіх спецыяльных адзінак сутыкаецца з праблемай вывучэння лексіка-семантычных асаблівасцей полікампанентных назваў. Падрабязнае апісанне сінтагматычных сувязей слоў на аснове лексічнай семантыкі пададзена А.А. Уфімцавай у манаграфіі "Слово в лексико-семантической системе языка", а таксама ў працах М.Д.Сцяпанавай, якая даследуе "знешнюю" і "ўнутраную" валентнасць слова, асаблівасці лексічнай спалучальнасці слоў, іх суадносіны і ўзаемадзеянне. Гэтай праблеме прысвечаны працы У.П. Бяркова, Б.М. Галавіна, Л.М. Засорынай, Н.З.Кацелавай, П.М. Дзянісава, М.М. Макоўскага, Д.М. Шмялёва і інш. У іх небеспадстаўна сцвярджаецца, што спалучальнымі магчымасцямі валодаюць элементы ўсіх узроўняў моўнай сістэмы: фанемы, марфемы, словы, словазлучэнні, сказы.

Мэта данага артыкула – аналіз тэхнічных тэрмінаў-словазлучэнняў паводле семантычнай злітнасці іх кампанентаў. У задачы работы ўваходзіць падзел шматслоўных намінацый на свабодныя і ўстойлівыя, а таксама выяўленне тыпаў семантычных адносін паміж ядзерным і дыферэнцыяльным элементам даных моўных адзінак.

Па пытанні суаднесенасці тэрміналагічных словазлучэнняў з фразеалагізмамі ў лінгвістычнай літаратуры існуюць процілеглыя пункты погляду. Рад даследаванняў характарызуе дыферэнцыраваным падыходам да гэтай праблемы і даказвае правамернасць аднясення асобных састаўных тэрмінаў у склад фразеалагізмаў. Гэта звязана ў першую чаргу з імем акадэміка В. У. Вінаградава, які многія тэрміны-словазлучэнні разглядае ў межах фразеалогіі, абумоўліваючы гэта прамой суаднесенасцю іх з прадметам і намінацыйнай функцыяй. "Асобна павінны быць разгледжаны цэласныя слоўныя групы, што з'яўляюцца тэрмінамі, якія выступаюць у функцыі наймення. Прамыя, лагічна апраўданыя адносіны тэрміна да абазначаемага ім прадмета або паняцця ствараюць непарыўнасць фразавай структуры, робяць адпаведную слоўную групу эквівалентам слова. З пазнавальнага пункту погляду паміж састаўным тэрмінам – навуковым або тэхнічным – і ... назвай якога-небудзь прадмета – вялікая розніца. Але ў бытавым плане гэта розніца часта спіраецца. Зразумела, што многія з такога роду састаўных назваў, пераходзячы па закону функцыянальнай семантыкі на другія прадметы, працэсы і з'явы, аднародныя з ранейшымі па функцыі, становяцца не толькі неразрыўнымі, але і зусім нематываванымі адзінствамі" [1, с. 132]. Як сцвярджае С.І.Ожэгаў, да фразеалогіі адносяцца пераасэнсаваныя спецыяльныя словазлучэнні тыпу *кароткае замыканне, высакародныя металы*. Тэрміны ж непераасэнсаваныя, як *плошча нагрэву, тэмпература плаўлення* фразеалагізмамі не з'яўляюцца [2, с. 216 – 217]. Такой жа думкі прытрымліваецца І.Я.Лепешаў, які да разраду фразеалагізмаў адносіць састаўныя тэрміны, што ўзніклі са свабодных словазлучэнняў у выніку іх метафарычнага пераасэнсавання (тыпу *антонаў агонь, божая кароўка, гусіныя лапкі* і інш.). За межамі фразеалогіі застаюцца полікампанентныя

найменні, у складзе якіх словы не страчаюць лексіка-семантычнай самастойнасці (*атамная энергія, вуглякіслы газ* і інш.) [3, с. 13]. М.М. Шанскі адзначае, што лічыць састаўныя тэрміны адной з груп фразеалагічных зваротаў можна з экспрэсіўна-стылістычнага пункту погляду, але ні ў якім разе не паводле іх семантычнай злітнасці. У такім выпадку яны могуць быць супрацьпастаўлены міжстылявым і размоўна-бытавым фразеалагізмам, фразеалагізмам аргатычнага характару, паэтычным фразеалагізмам і г.д. Сярод тэрмінаў-фразеалагізмаў даследчык вылучае зрашчэнні, адзінствы, спалучэнні і выразы [4, с. 64]. В. М. Сергеўніна тэрміналагічныя словазлучэнні падзяляе на свабодныя, устойлівыя і фразеалагічныя. На яе думку, свабодныя полікампанентныя намінацыі характарызуюцца поўнай выводнасцю значэння спалучэння ў цэлым з сумы значэнняў яго кампанентаў. Устойлівыя спалучэнні таксама маюць значэнне, што цалкам выводзіцца са значэнняў элементаў словазлучэння. Але паслядоўнасць кампанентаў у гэтых спалучэннях не можа быць зменена без змены сэнсу ўсяго словазлучэння. Фразеалагічныя словазлучэнні валодаюць цэласным значэннем, што не выводзіцца з сумы значэнняў іх кампанентаў [5, с. 49-50]. "Не ўсе тэрміны, хоць яны ўяўляюць сабой устойлівыя словазлучэнні з цэласнасцю сэнсавага значэння, з'яўляюцца фразеалагічнымі адзінкамі, – сцвярджае Е. А. Іваннікава, – а толькі тыя з іх, што маюць лексічную непадзельнасць. Многія моваведы зусім не лічаць тэрміны фразеалагічнымі адзінкамі на той аснове, што яны выконваюць намінацыйную функцыю ў маўленні. Але функцыю нельга змешваць з унутранай прыметай сутнасці моўных адзінак". Далей аўтар заўважае, што фразеалагічныя адзінкі могуць быць ужыты ў любой функцыі, але пры гэтым застаюцца фразеалагічнымі адзінкамі, таксама як і словы застаюцца словамі, нягледзячы на разнастайнасць іх функцый. Звычайныя словазлучэнні таксама могуць мець у мове любую функцыю, але пры гэтым па сваёй моўнай структуры застаюцца звычайнымі словазлучэннямі [7, с. 81-82].

Частка даследчыкаў даказвае правамернасць разгляду ўсіх састаўных тэрмінаў у складзе фразеалагізмаў. Напрыклад, С.Д.Бераснеў лічыць, што паняцце *тэрміналагічная фразеалогія* правамерна ў той жа ступені, як і паняцце *тэрміналагічная лексіка*. Ён сцвярджае, што ўласна тэрмінам можа быць толькі слова, а словазлучэнне – гэта ўжо фразеалагічная адзінка ў сістэме тэрміналогіі, а не тэрмін. Але паколькі такія словазлучэнні выконваюць функцыю тэрмінаў, іх неабходна далучыць да тэрміналагічнай фразеалогіі і па функцыянальнай прымеце адмежаваць ад фразеалогіі агульнай (нетэрміналагічнай) [6, с.134]. В.С. Ахманова не адносіць састаўныя тэрміны да фразеалагізмаў па іх функцыянальнай прымеце. У яе працах асноўнай прыметай уласна фразеалагічнай адзінкі з'яўляецца цэласнасць намінацыі. Пры гэтай умове ўсе састаўныя тэрміны арганічна ўліваюцца ў клас фразеалагізмаў [7, с. 169]. На думку А.І. Корнева, да ўстойлівых словазлучэнняў адносяцца перш за ўсё фразеалагічныя зрашчэнні (ідэмы), фразеалагічныя адзінствы і тэрміналагічныя спалучэнні, ужытыя ў пераносным значэнні. Пералічаным адзінкам намінацыі ўласцівы пастаянная ўзнаўляльнасць, цэласнасць значэння, што не выцякае з прамых значэнняў іх кампанентаў, метафарычнасць. Асобную групу ўстойлівых словазлучэнняў складаюць спалучэнні слоў, што выражаюць адзінае паняцце апісальна, аналітычна, могуць быць сінанімічнымі асобнаму слову (напрыклад, *даць згоду = згадзіцца, выражаць здзіўленне = здзіўляцца* і інш.). Асаблівасцю гэтай групы з'яўляецца адсутнасць метафарычнасці і як вынік – выводнасць значэння словазлучэння са значэнняў слоў, што ўваходзяць у яго склад. Сюды ж даследчык адносіць і састаўныя тэрміны, кампаненты якіх ужываюцца толькі ў прамым значэнні [4, с. 44-45]. А. Д. Хаюцін прапануе называць тэрміны-словазлучэнні не фразеалагічнымі, а фразеалагізаванымі словазлучэннямі і групаваць іх па ступені ўстойлівасці і актуалізацыі [7, с. 88 – 89].

Другая група вучоных выводзіць састаўныя тэрмінаадзінкі ва ўсёй іх сукупнасці за межы фразеалогіі. Такого пункту погляду прытрымліваецца А.М. Бабкін. Асноўны крытэрыі адмежавання фразеалагічных адзінак ад іншых тыпаў злучэння слоў ён бачыць у вобразнасці, а паколькі тэрміны не валодаюць гэтай прыметай, яны не могуць быць аднесены да фразеалагізмаў [8, с. 25]. Супраць уключэння полікампанентных тэрмінаў у лік фразеалагізмаў выступае А.М. Кожын, які сцвярджае, што "тэрміны-словазлучэнні – гэта асобная група лексікалізаваных словазлучэнняў, састаўныя тэрміны намнога бліжэй да пераменных словазлу-

чэнняў, чым да фразеалагічных адзінстваў. Элементы вобразнасці спадарожнічаюць характары паняццёвай суаднесенасці састаўнога тэрміна, яны з'яўляюцца часовымі, сітуацыйнымі і могуць бляднець, згасаць, страчвацца" [9, с. 80]. На думку Е.Н.Талікінай, тэрміналагічнае словазлучэнне і фразеалагічная адзінка ў моўнай сістэме займаюць рознае становішча ў адпаведнасці з адрозненнем іх прыроды, анталагічнага зместу. Яны з'яўляюцца моўнымі элементамі рознай якасці, і іх сістэмныя адносіны можна ахарактарызаваць як суадносіны лінгвістычных адзінак розных узроўняў лексічнай сістэмы [9, с. 171].

Як бачым, праблема сістэмнай суаднесенасці састаўных тэрмінаў і фразеалагізмаў з'яўляецца прадметам пільнай увагі мовазнаўцаў. На нашу думку, неправамерна сцвярджаць аб прыналежнасці тэрміналагічных словазлучэнняў да фразеалагічных адзінак, паколькі на ўзроўні лексіка-граматычнага аналізу можна адзначыць, што: 1) галоўным у семантыцы фразеалагізма з'яўляецца момант характарыстыкі, другі семантычны план, семантычны стрыжань тэрміналагічнага словазлучэння – вызначэнне паняцця; 2) фразеалагічнай адзінцы ўласціва лексічная непадзельнасць, значэнне ж тэрміналагічнага словазлучэння, за рэдкім выключэннем, роўнае суме значэнняў яго кампанентаў. Элементы спецыяльных комплексных намінацый аб'яднаны рода-відавymi сувязямі; шматслоўныя тэрмінаадзінкі валодаюць здольнасцю ўступаць у гіпера-гіпанімічныя адносіны (напрыклад, тэрмін *платформа* будзе выступаць гіперонімам да словазлучэнняў *платформа абразійная*, *платформа амаматызаваная*, *платформа багажная*, *платформа перагрузачная*, *платформа сартавальная* і інш.). Полікампанентныя тэрмінаадзінкі ў адносінах да родавай назвы выступаюць як гіпонімы, нясуць дадатковую сэнсавую нагрузку, пашыраюць змест паняцця, удакладняюць яго. У адносінах паміж сабой яны выступаюць у ролі сугіпонімаў. "Прыналежнасць састаўных намінацый да пэўнага парадыгматычнага рада, які адлюстроўвае рода-відавymi адносіны, істотна ўплывае на вызначэнне ступені семантычнай злітнасці кампанентаў" [10, с. 168]. Несумненна, уваходжанне ядзерных кампанентаў полікампанентных тэрмінаў у розныя лексіка-семантычныя парадыгмы дазваляе сцвярджаць пра шырокае кола іх лексічнай спалучальнасці, не абмежаванае канкрэтнымі моўнымі адзінкамі; 3) экспрэсіўнасць, вобразнасць фразеалагічнай адзінкі з'яўляецца адной з асноўных яе прымет, а для тэрміналагічных словазлучэнняў вобразнасць як элемент унутранай формы амаль не ўласціва; 4) тэрміналагічныя словазлучэнні могуць падвяргацца фразеалагізацыі. У большасці выпадкаў гэта ўласціва спалучэнням слоў з апорным кампанентам – дзеясловам звязнага ўжывання. Напрыклад, тэрмін-словазлучэнне *вывесці на арбіту* пры фразеалагізацыі набывае значэнне 'дапамагаць стаць вядомым, з трывалым месцам у жыцці', тэрмін *завесціся з паўабароту* – значэнне 'вельмі хутка прыходзіць ва ўзбуджанасць, узрушанасць' і інш.; 5) фраземы суадносяцца са словамі, тэрміны-словазлучэнні незалежна ад ступені семантычнай злітнасці кампанентаў патрабуюць дэфініцыі; 6) некаторыя тэрміны-словазлучэнні могуць сціскацца, кандэнсавацца шляхам утварэння абрэвіятур (*дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя – ДАІ*) і складаных слоў (*тэхнічнае абслугоўванне – тэхабслугоўванне*), на аснове суфіксальнай і нульсуфіксальнай дэрывацыі (*махавае кола – махавік*, *сатэлітная шасцярня – сатэліт*), шляхам пропуску элемента, які выражае атрыбутыўную прымету, што прыводзіць да замены відавoga тэрміна родавым (*абсалютны тэрмометр*, *акустычны тэрмометр – тэрмометр*).

Паводле семантычнай злітнасці кампанентаў тэрміналагічныя словазлучэнні падзяляюцца намі на свабодныя і ўстойлівыя. Свабоднымі полікампанентнымі тэрмінамі мы лічым такія, агульнае значэнне якіх абумоўлена значэннем кожнага слова. Элементы шматслоўнай намінацыі могуць ужывацца самастойна, па-за межамі данай канструкцыі, рэалізуючы пры гэтым такую ж семантыку (тыпу *аператар білінейны*, *а.інтэгральны*, *а.пераўтварэння*, *а.поля*, *а.эліптычны*; *станок агрэгатны*, *с.бурыльны*, *с.гайканаразны*, *с.дрэваапрацоўчы*, *с. для наразання канічных шасцэрняў*; *падаўжальнік буровых труб*, *п. імпульсаў*, *п. картэра каробкі перадач*, *п.лініі*, *п.фіксаваны*; *эксцэнтрык заціскны*, *э. залатніковы*, *э. калодак тормазы рэгуліровачны*, *э.матальны*, *э. адбівання*, *э. пераразмеркавання*, *э. перасовачны*, *э. перамены ходу*, *э. перастаўны*, *э. эквівалентны*; *ячэйка анодная*, *я. біпалярная*, *я. хвалявода*, *я. вылічальнай машыны*, *я. гексаганальная элементарная*, *я. крышталічнай рашоткі*, *я. кубічная элементарная*, *я. памяці стандартная*, *я. зборных шын*, *я. размеркавальнага ўстройства*, *я. фа-*

завай просторы, я.электралюмінесцэнтная і інш.). Як бачым, прыярытэтнай базай адлюстравання неабмежаваных валентнасных магчымасцей выступаюць пераважна субстантыўныя словазлучэнні, паколькі функцыю наймення спецыяльнага паняцця часцей за ўсё выконвае назоўнік. Другасныя кампаненты абазначаюць спецыфічныя прыметы, якія наймення ў залежнасці ад вонкавай формы, знешняга выгляду, размяшчэння, прыналежнасці, прызначэння, функцыі і г.д.

Кола лексічнай спалучальнасці кампанентаў устойлівых словазлучэнняў абмежавана канкрэтнымі моўнымі адзінкамі, ядзерны або дыферэнцыяльны элемент якіх выкарыстоўваецца ў пераносным значэнні, характарызуецца звязным ужываннем і валодае абмежаванай лексічнай і сінтаксічнай валентнасцю (*агнявая кропка* 'кулямёт, мінамёт, артылерыйская гармата, размешчаныя на агнявой пазіцыі'; *беглы агонь* 'часты артылерыйскі агонь, які вядзецца самастойна кожнай гарматай', *адначын металу* 'аднаўленне ўласцівасцей металу пры нагрэве да тэмпературы, меншай за тэмпературу рэкрышталізацыі'; *глабальная ракета* 'ракета, здольная данесці баявы зарад у любы пункт зямнога шара'; *мяккі вагон* 'пасажырскі вагон з мяккімі сядзеннямі'; *скрытая камера* 'здымка кіна-ці фотаапаратам, калі той, каго здымаюць, не ведае аб гэтым'). Сярод тэрмінаў данай групы можна вылучыць састаўныя наміналы з ядзерным кампанентам – дзеясловам звязнага ўжывання, якія ў працэсе пераасэнсавання часткова дэтэрміналагізаваліся і фразеалагізаваліся: *даць газу* 'паскорыць рух, павялічыць паступленне гаручага'; *збавіць газ* 'зменшыўшы паступленне гаручага, сцішыць ход машыны'; *на поўным газе* 'на самай вялікай скорасці'. Другая група тэрмінаў-словазлучэнняў падверглася поўнай дэтэрміналагізацыі і фразеалагізацыі: *выходзіць (выйсці) на арбіту* 'станаўіцца прыметным, вядомым, дабівацца больш высокага становішча ў жыцці'; *даваць (даць) задні ход* 'адмовіцца ад сваіх думак, намераў, імкненняў'; *даць ход* 'пусціць у дзела'; *заводзіцца (завесціся) з паўабароту* 'вельмі хутка прыходзіць ва ўзбуджанасць, узрушанасць, хваляванне'; *як заведзеная машына* 'а) рытмічна, аднастайна, бесперапынна; б) механічна, не думаючы (рабіць што-н.)'.

Такі ж тып спалучальнасці элементаў на ўзроўні семантычнай арганізацыі, на нашу думку, уласцівы і полікампанентным назвам, якія В.М. Сергеўніна прапануе лічыць тэрміналагічнымі ўстойлівымі словазлучэннямі [5, с. 49-50]. Яны, як і свабодныя словазлучэнні, маюць значэнне, што поўнасцю выводзіцца са значэнняў усіх яго кампанентаў. Але змена парадку слоў у гэтых полікампанентных назвах пры-водзіць да парушэння сэнсу ўсяго словазлучэння: *блюмінг з вялікім пад'ёмам верхняга валка, кран маставы для пад'ёму і транспартавання вагонаў* і інш. Як правіла, у большасці сваёй яны складаюць непрадуктыўную групу пяці-, шасцікампанентных тэрмінаў (і больш) і з'яўляюцца складанымі кампазіцыямі, утворанымі на базе двух- і трохчленных апорных словазлучэнняў. В.П. Даніленка, вылучаючы дзесяць асноўных прадуктыўных мадэлей тэрмінаў-словазлучэнняў, звяртае ўвагу на тое, што ў практычнай тэрмінатворчасці можна сустрэць мноства іншых, больш ускладненых па структуры намінаўных адзінак, але іх нельга расцэньваць як нармальную з'яву, як тыповыя тэрміны [11, с. 133].

Прытрымліваючыся класіфікацыі В.Г. Захаравай [12, с.100-102], у даследаванні мы вылучылі наступныя тыпы семантычных адносін паміж кампанентамі тэхнічных тэрмінаў-словазлучэнняў:

а) уласнаазначальныя. Дыферэнцыяльны кампанент паказвае на разнастайныя якасціўныя характарыстыкі прадмета: *адлюстравальнік лазерны, пенапласт мяккі, перамычка дугападобная*;

б) тэмпаральныя. У гэтым выпадку дыферэнцыяльны кампанент паказвае на адпаведныя часавыя прыметы: *перанос адначасовы, апусканне бесперапыннае, пакрыццё часовае*;

в) лакальныя. Спецыфічны кампанент паказвае на месцазнаходжанне прадмета: *пакрыццё знешняе, палёт за воблакамі, памутненне ўнутранае*;

г) кандыцыянальныя. Спецыфічны кампанент паказвае на ўмовы або стан працякання дзеяння, працэсу: *абточка на такарным аўтамаце*;

д) аб'ектныя. Гэты тып характарызуецца непасрэднай накіраванасцю на аб'ект: *асадка фундамента, аслабленне люстраной частаты, пракол шыны*;

е) інструментальныя. Адметнай рысай гэтага віду семантычных адносін з'яўляецца тое, што ад'юнкт паказвае на прыладу дзеяння: *адбельванне двухвокісам хлору, ацвярджэнне масел гідрыраваннем, адключэнне напружаннем*;

ж) лінейныя (адносіны напрамку). Дыферэнцыяльны кампанент паказвае напрамак дзеяння: *пад'ём вертыкальны, разліўка гарызантальная*. Даны тып характарызуецца наяўнасцю ўдакладняльных лінейных прымет, якія паказваюць на розныя відавныя формы руху. Яны асацыіруюцца з формай пэўнага прадмета, заключанай у сэнсавым змесце спецыфічнага кампанента: *шахматная клёпка*;

з) квантатыўныя. Даны тып адносін паказвае колькасць прыёмаў, спосабаў, інструментаў: *сумесеўтварэнне першаразовае; зачыстка шматразовая*;

і) мадальныя. Даны тып перадае спосаб выканання або актуалізуе прымету прадмета. Прадуктыўнымі для яго з'яўляюцца наступныя ад'юнкты: ручны, механічны, групавы, праграмны, селекцыйны: *цынкаванне гальванічнае, клёпка ручная, умацаванне механічнае*;

к) абсентыўныя. Прадстаўлены словазлучэннямі, у якіх ад'юнкт выражаны прыметнікам з прэфіксам без- (бес-), які паказвае на адсутнасць прыметы : *безапочная фармоўка, супраціўленне безындуктыўнае*.

Такім чынам, лінгвістычны аналіз словазлучэнняў у тэхнічнай тэрміналогіі дазваляе гаварыць аб наяўнасці ў ёй разнастайных тыпаў шматслоўных намінацый паводле семантычнай злітнасці кампанентаў, а таксама валентнасных магчымасцей ядзернага кампанента. У колькасных адносінах пераважаюць моўныя адзінкі з неабмежаванай лексічнай валентнасцю. Словазлучэнні, ядзерны элемент якіх характарызуецца звязным ужываннем і валодае абмежаванай ступенню спалучальнасці, прадстаўлены ў тэхнічнай тэрміналогіі нешматлікімі назвамі.

Abstract. The paper studies technical terminological word-combinations according to the semantic unity of their component and analyses the types of semantic relations between the elements of the word-combinations.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография /В.В. Виноградов.– М.: Наука, 1977. – 310 с.
2. Ожегов, С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Учебное пособие для вузов/ С.И. Ожегов. – М.: Высшая школа, 1974.– 352 с.
3. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка: Учеб. пособие для вузов / Н.М.Шанский Н.М. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
4. Корнев, А. И. Роль устойчивых словосочетаний в развитии семантики слова // Современная русская лексикография. 1980. – Л.: Наука, 1981. – С.43-54.
5. Сергевнина, В. М. О методике выделения терминов // Термин и слово. – Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1982. – С. 46-53.
6. Береснев, С. Д. О терминологической фразеологии // Вопросы частной лингвистики, вып. 29. Труды кафедры иностранных языков Свердловского государственного медицинского института, 1960. – С. 132-136.
7. Иванникова, Е. А. Об основном признаке фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы / Под ред. А.М. Бабкина. – М.- Л.: Наука, 1964. – С. 70-83.
8. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 295 с.
9. Хаютин, А. Д. К вопросу о терминологической фразеологии // Материалы конференции "Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова". Т.1. Самарканд, Самаркандский государственный университет им. Алишара Навои, 1964. Тезисы докладов и сообщений межвузовской лингвистической конференции 9-15 сентября 1964 г. – Самарканд, 1964. – С. 28-29.
10. Голанова, Е.И. Номинация в сфере автолексики // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 159 – 228.

- 11 .Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 247 с.
12. Захарава, В.Г. Комплексная намінацыя тэрмінаполя "аўтамабілебудаўніцтва" // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 1-2, 1984. – С. 97-103.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 03.06.09

УДК 398:2 – 264 (= 161 (476.2))

Міфалогія рэчыўнага свету беларусаў

В. С. НОВАК

У апошнія гады назіраецца павышаная цікавасць да даследаванняў, прысвечаных раскрыццю сімволікі прадметаў побыту славян. Прыярытэты ў распрацоўцы пытанняў, звязаных з семантыкай рытуальных функцый прадметаў побыту, належаць такім навукоўцам, як А.К. Байбурын, В.С. Іваноў, М.І. Талстой, В.Н. Тапароў, Т.В. Цыўян і інш.

Сістэматызацыя і тэарэтычнае асэнсаванне міфалагічных звестак, звязаных з рэчыўным светам, дазваляюць выявіць міфалагічныя ўяўленні, звязаныя з рознымі прадметамі побыту, а таксама вызначыць шырокі спектр сімвалічных значэнняў прадметнай атрыбутыкі ў абрадавай практыцы беларусаў.

Звернемся непасрэдна да характарыстыкі міфалагічных уяўленняў, звязаных з акном, якое з’яўляецца сімвалам сувязі паміж хатай і навакольным светам, а таксама паміж жыццём і "тым светам". "Акно – частка дома, якая надзяляецца шматстайнымі сімвалічнымі функцыямі і фігуруе ў абрадах у якасці нерэгламентаванага ўваходу або выхаду, супрацьпастаўленага дзвярам" [1, с. 286]. Паводле народных вераванняў, акно лічылася своеасаблівым "вокам" дома, і праз яго ажыццяўлялася сувязь са светам мёртвых. Праз яго выносілі памерлых нехрышчоных дзяцей і тых дарослых нябожчыкаў, якія памерлі ад "гарачкі". "Акно – адзін з міфа-паэтычных сімвалаў і элементаў жылля. У семантыцы вобраза акна найбольш рэалізуюцца такія апазіцыі, як вонкавы – унутраны і бачны – нябачны. Суадносіцца з ідэяй уваходу, пранікальнасці. Акно звязвае жыллё са светам, са светам касмічных з’яў і працэсаў (з сонцам, месяцам, бакамі свету)" [2, с. 21]. Лічылася асабліва небяспечным пакідаць вокны адчыненымі і не перахрышчанымі нанач, таму што праз іх могуць тады ўвайсці нябожчыкі і нячысцікі і задушыць спячых" [2, с. 21]. Фактычны матэрыял, архіўны і ўласна запісаны, сведчыць аб тым, што міфалагема "акно" займае даволі значнае месца ў пахавальнай абраднасці. "Калі памірае чалавек, на акно ставяць свечку, кладуць цукеркі, якія павінны ляжаць да 40 дзён, а ў дзень саракавін гэтыя цукеркі трэба аддаць дзіцяці, тады яно не будзе хварэць" (запісана ў г. Рэчыца ад Галавіной Лідзіі Пятроўны, 1927 г.н.). "На акно ставілі ваду, каб душа абмылася" [2, с. 21].

Паводле мясцовых вераванняў, калі птушка пастукала ў акно або пранікла ў дом праз яго, то хутка ў гэты дом прыйдзе бяда або нават і смерць. Гэтыя ўяўленні атрымалі шырокае распаўсюджанне ў міфалагічнай традыцыі жыхароў Рэчыцы і ў многіх населеных пунктах Рэчыцкага раёна. "Раней быў пашыраны звычай мець у хаце тры акны "ў імя святой Тройцы", а большая колькасць вокнаў рабілася толькі ў выключных выпадках, і то з бласлаўлення святара і дазволу сходу" [2, с. 22]. Як вядома, "ва ўкраінцаў, беларусаў, палякаў і іншых славянскіх народаў перадавалі праз акно дзіця, чые браты і сёстры да гэтага паміралі, з мэтай, каб яно засталася жывым. Праз акно выносілі дзяцей, якія памерлі нехрышчонымі, а іншы раз і дарослых нябожчыкаў" [1, с. 286].

Такім чынам, міфалагема "акно" асэнсоўваецца ў народных традыцыях як вока, якое звязвае навакольны свет з унутраным жыццём (жыллом чалавека), свет продкаў са светам жывых.

Печ, як дзверы і акно, таксама мае сувязь з навакольным светам, бо "пячная труба – гэта спецыфічны выхад з дома, прызначаны ў асноўным для звышнатуральных істот і для кантактаў з імі: праз яе ў дом пранікаюць вогненны змей і чорт, а з яго вылятаюць наружу ведзьма, душа памёршага, хвароба, доля, заклік, звернуты да нячыстай сілы, і т.п." [1, с. 310]. Народныя міфалагічныя апаведы звычайна звязваюць печ з такім персанажам, як дамавік. Невыпадкава частаванні для гэтай істоты пакідалі менавіта каля печы.

Зыходзячы з розных тэарэтычных даследаванняў па асэнсаванні міфалагічных вераванняў, звязаных з печчу, вынікае, што печ – цэнтр хаты. Паводле сведчанняў Ганны Заха-

раўны Вазюра, 1925 г.н., "печ раней, расказвалі, ставілі пасрадзіне хаты". Печ з'яўляецца важным атрыбутам вясковага жыцця, бо яна "сагравае" людзей, у печы рыхтуюць ежу, на печы лечаць хваробы і г.д.

Да печы як да магічнага прадметнага аб'екта звярталіся ў шматлікіх абрадавых рытуалах, і асэнсоўвалася печ як рытуальны цэнтр у хаце, дзе адбываліся як сямейныя абрады, так і каляндарныя. Шмат прыкмет і павер'яў было звязана з печчу: "Калі гром грымеў і маланка бліскала, людзі кідалі ў печ усякія травы, напрыклад, папараць, лапух ці крапіву. Лічылася, што гром хутка пройдзе, не нарабіўшы дрэннага" [2, с. 256]. Вяскоўцы былі перакананы ў тым, што попел, узяты з печы ў пэўныя святочныя дні, будзе вельмі карысным для ўраджайнасці агародніны: "У празднік Чысты Чацвер выграбаюць з печы попел. Ім добра летам пасыпаць капусту, каб не паела вусень, ды і ваабшчэ добра на гарод пасыпаць" (запісана ў г. Рэчыца ад Галавіной Лідзіі Пятроўны, 1927 г.н.). Ва ўкраінскіх і беларускіх павер'ях, звязаных з печчу, адлюстраваны розныя матывіроўкі яе пашаны: з аднаго боку, пасля таго як выцягнулі выпечаны хлеб з печы, трэба было пакласці туды адно, два або тры палены: "Рабілі гэта ў асноўным для таго, каб па іх на "тым свеце" перайсці праз пекла, праз вогненную раку або канаву з кіпячай смалой. Вядомы, аднак, і іншыя матывіроўкі: вынуўшы хлеб з печы, трэба кінуць туды палена, каб хлеб не выводзіўся..." [4, с. 311].

Звычайна вясельныя абрады і звычаі выконваліся каля печы. "Калі раней прыходзілі ў сваты, дзеўка сядзела на печы. Злезці з яе даўжна была тады, калі сагласіе даюць на замужжа" (запісана ў в. Ямпаль Рэчыцкага раёна ад Ярашка Антаніны Іванаўны, 1932 г.н.). Вясельны каравай выпякалі ў печы: "Каравай, канешна ж, пеклі ў печы. І дровы ў печы злажваюць асобным спосабам, калі пякуць вясельны каравай" (запісана ў в. Свірыдавічы Рэчыцкага раёна ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.).

Прыгадаем прыклады міфалагічных уяўленняў пра печ у радзінна-хрэсьцінскай абраднасці: "Калі малое дзіця купаюць, вадку трэба выліваць пад печ" (запісана ў в. Ямпаль Рэчыцкага раёна ад Ярашка Антаніны Іванаўны, 1932 г.н.). Як вядома, да печы звярталіся і на працягу далейшага жыцця дзіцяці, што было звязана з яго першым пострыгам, і з выпадзеннем зубоў, і з іншымі момантамі: "Когда-то мы, когда были маленькие, если выпадал зуб, бегом бежали к печи, бросали зуб и говорили: "Мышка, мышка! На тебе зуб костяной, дай мне золотой" (запісана ў г. Рэчыца ад Потрусавай Зоі Антонаўны, 1949 г.н.). "Калі дзіцяці стрыгуць у год валасы, трэба іх абавязкова спаліць у печы" (запісана ў г. Рэчыца ад Галавіной Лідзіі Пятроўны, 1927 г.н.). "Калі зубы выпадалі, іх кідалі за шыйку печы, штоб раслі крэпкія, роўныя зубы, і казалі: "Мышка, мышка, вазьмі мае зубы" (в. Узнаж Рэчыцкага раёна). Вялікай была магічная роля печы і ў іншых абрадавых момантах вяселля.

Паводле народных уяўленняў, печ валодала магічнай сілай вызвалення чалавека ад хваробы. Невыпадкава іншы раз людзі лячыліся, грэючыся ля печы: "Хворага саджалі на чарэнь печы, грэлі плечы, пяткі. Печ выцягвала хваробу" [2, с. 258]. "Ой, я помню дзіця малое народзіцца, яго ў карыта ды й на печ. Ляжыць сабе там, яму цёпла" (запісана ў в. Свірыдавічы Рэчыцкага раёна ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.).

У сувязі з тым, што ў міфалагічнай традыцыі печы надавалася вялікае магічнае значэнне, то і "ўшаноўвалі" яе перад пэўнымі святочнымі днямі: печ заўсёды бялілі. Гэта з'яўлялася выражэннем асаблівай павагі да печы як да самага галоўнага аб'екта ў хаце. "Да святаў печ бялілі, каб людзі не абгаворвалі" [2, с. 258]. Увогуле печ атаясамлівалі з гаспадыняй хаты, якая заўсёды павінна сагрэць сваім гасцінным цяплом тых, хто зойдзе ў хату. Жыхары Рэчыцкага раёна прадказвалі надвор'е, кіруючыся міфалагічнымі ўяўленнямі, звязанымі з печчу: "Тапілі печ: так, калі дым да долу кучараецца, то пагода мяняецца на сырую. Калі дым сталбом, то – на мароз ці жару" [2, с. 278].

Цяжарная жанчына ніколі не ела перад печчу, бо гэтая прыкмета "страшыла" будучую маці, якая клапацілася, каб нічога благога не было з яе дзіцём. "Нельзя спажываць яду перад печчу, каб дзіця не было саплівым" [2, с. 281].

Здаўна ў паўсядзённым і святочным жыцці сялянскай сям'і надзвычай важную ролю выконваў парог. "Да 19 стагоддзя дзесьці на Украіне захоўваўся звычай закопваць пад парог

гам памёршых нехрышчонымі дзяцей; гэта адпавядала асэнсаванню парога як месца, дзе знаходзяцца душы памёршых, і як мяжы паміж светам жывых і светам мёртвых" [1, с. 319]. Паводле народных вераванняў, спатыканне сватоў на парозе азначала іх няўдачу ў вырашэнні пытання аб згодзе маладой на шлюб. Маладую абавязкова пераносіў цераз парог жаніх (ці пераступала сама). "Праз парог нельга здаровацца, передаваць што-небудзь, месці смецце праз парог, доўга стаяць у парозе, не праходзячы ў хату, усё гэта да непрыемнасцей, няшчасця – зазначаюць жахаркі в. Скепня Жлобінскага раёна" [3, с. 232].

"Парог, найбольш рытуалізаваны сімвал мяжы паміж хатай як максімальна засвоенай, акультуранай чалавекам часткай прасторы і навакольным, патэнцыйна варожым светам (іншасветам, светам памерлых). Найбольшае значэнне парог меў у сямейнай абраднасці і значарстве. У радзіннай абраднасці ў адпаведнасці з дародавым, родавым і пасляродавым этапамі парог інтэрпрэтаваўся ці то як самая небяспечная, ці то як дапаможная і лёсавырашальная частка прасторы. Так, цяжарнай жанчыне, кантакты якой з навакольным светам моцна абмяжоўваліся, забаранялі затрымлівацца і сядзець на парозе, бо будуць цяжкія роды [2, с. 12]. "Бярэменным жанчынам нельга ў парозе стаяць таму, што дзіця будзе ў праходзе доўга стаяць у час родаў" (запісана ў в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). "Для аблягчэння родаў муж павінен быў пераступаць жонку якая ляжала на парозе, захінуўшыся ў кажух (адбывалася сімвалічнае размыканне мяжы з іншасветам, адкуль, паводле ўяўленняў, і прыходзіла дзіця). Пад парог закопвалі дзіцячае месца, што сімвалізавала своеасаблівы выкуп, дар іншасвету за дзіця" [2, с. 302]. З парогам у народзе звязвалі ўяўленні пра духаў памерлых, якія, лічылі, маглі ўплываць на жыццё сваіх родзічаў. "У Харкаўскай губерні дзіця-сірата ў дзень пахавання бацькі або маці павінна было, сядзячы на парозе, з'есці кавалак хлеба з соллю, каб не сумаваць па памёршаму і не адчуваць страху" [1, с. 319].

У гэтай сувязі з'яўляюцца невыпадковымі прыкметы і павер'і, якія, улічваючы полаўзроставы фактар, можна класіфікаваць і якія раскрываюць лёсавызначальную ролю парога: "Пасля купання дзяўчынкі ваду адмыслова вылівалі за парог, каб у свой час тая выйшла замуж. Перад тым як везці дзіця да хросту, бацькі клалі на парог рэчы (сякеру, далато, калі хлопчык, лён, верацян – калі дзяўчынка), якія мусілі ў будучым развіць у дзіцяці ўмельства ў пэўнай галіне" [2, с. 302]. Замаўляючы ад сурокаў ці спуду, сплёўвалі цераз парог. У становішчы цераз парог вылечвалі і тых людзей, у якіх балелі зубы.

Пра важнае значэнне парога гаворыцца ў міфалагічных аповедах, запісаных на тэрыторыі Рэчыцкага раёна: "Нельга даваць што-небудзь праз парог, нельга вітацца з людзьмі праз парог" (запісана ў в. Ямпаль Рэчыцкага раёна ад Ярашка Антаніны Іванаўны, 1932 г.н.). Гэта звязана было з тым, што парог з'яўляўся той мяжой, якая аддзяляла свет жывых ад свету памершых продкаў.

У абрадавай практыцы беларусаў важнае месца адводзілася і такому аб'екту, як стол, які з'яўляўся, зыходзячы з народных вераванняў, адным з найбольш рытуалізаваных і шанаваных прадметаў у традыцыйнай культуры беларусаў. Паводле меркаванняў даследчыкаў, зыходзячы з прасторавай характарыстыкі інтэр'ера, стол асэнсоўваецца як аб'ект, звязаны з верхам, (бел. "столь"), усходам і адпаведна са святлом (месцазнаходжанне стала – покуць, чырвоны кут). У міфалагічнай традыцыі за гэтым прадметам замацавалася выразная мужчынская сімволіка. Стол, як правіла, займаў у хаце цэнтральнае месца, заўсёды стаяў на покуці, быў засланы абрусам, на якім ляжалі хлеб і соль. Яго месцазнаходжанне змянялася толькі ў выключных выпадках падчас абрадавых дзеянняў. "Стол ёсць неад'емны атрыбут рытуалаў, цэнтральную ці значную частку якіх складае абрадавая трапеза (Дзяды, вяселле, пахаванне, Каляды, Вялікдзень і інш.), дзе ён набывае "падкрэсленую функцыю сакральнага цэнтра, своеасаблівага ахвярніка, калі пачастунак прызначаецца не толькі прадстаўнікам чалавечай, але і касмічнай супольнасці" [2, с. 490]. Як адзначыў У. Васілевіч, "паводзіны за сталом жорстка рэгламентаваліся і ў штодзённым жыцці. Катэгарычна забаранялася сядзець на стале, што магло прывесці да жудаснай нястачы ў сям'і, класці на стол рэчы, ніяк не звязаныя з яго функцыямі" [2, с. 490]. Вось, напрыклад, паводле ўспамінаў ураджэнкі в. Баршчоўка Добрушкага раёна Юліі Раманаўны Масленчанка, "нельга на стол садзіцца, лажыць шапку, адзежу.

Павінен стол чыстым быць заўсёды. Нічога не астаўлялі на ім, а калі астаўлялі, то накрывалі ручніком – хавалі ад нячыстай сілы” [3, с. 253]. А жыхарка вескі Узнаж Рэчыцкага раёна зазначыла, што “садзіцца на стол – гэта вялікі грэх. Калі мужчына шапку на стала аставіць – напасць будзе” [2, с. 259]. “Так, калі на стол пакласці сякеру – ваўкі будуць чапляцца да жывёлы, калі шапку – у хаце адбудзецца сварка (Слуцкі пав.), грэбень – будзе балець галава і інш.” [2, с. 253].

Нельга не пагадзіцца з выказваннем С. Санько, што “чатырохкутнасць стала сімвалічна суадносіла яго з бакамі свету і іграла значную ролю ў падтрыманні полаўзроставай і сацыяльнай іерархіі ў межах сям’і, што выяўлялася ў размежаванні сямейнікаў за сталом падчас трапезы (на чале стала – пад абразамі – гаспадар, справа ад яго іншыя мужчыны, злева – жанчыны адпаведна іх статусам у сям’і)” [2, с. 490]. Народныя ўяўленні пра стол былі звязаны не толькі з унутраным або духоўным станам чалавека (напрыклад: “нельзя сядзець на стала, бо дзень закончыцца непрыемнасцямі” (запісана ў в. Свірыдавічы Рэчыцкага раёна ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.), або “на стала не пакідаюць шапку, бо будзе балець галава” (запісана ў в. Свірыдавічы Рэчыцкага раёна ад Кацярыны Рыгораўны Борсук)), але і з яго знешнім выглядам: “На голым стала нельзя есці. Абязцельна стол далжон быць накрывы скацеркаю. Гэта штоб былі абутыя і адзетыя” (запісана ў в. Ямпаль Рэчыцкага раёна ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.); “Нельзя яшчэ на стала астаўляць недаедзены кусок хлеба, бо астаўляеш сваё здароўе” (запісана ў в. Свірыдавічы ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.).

Сімвалам мяжы паміж гэтым і тым светам з’яўляецца люстэрка, якое “ў народных уяўленнях сімвал падваення рэчаіснасці, мяжа між светамі, прадмет-абярэг. Люстэрка ў месцы знаходжання прадстаўніка іншага свету адкрывае да таго доступ, робячы тым самым яго бачным для людзей, і таму люстэрка не любілі – Дамавік, Хохлік, які дакучаў каню, хваробаносная жаба ды інш. Адлюстраванне нячыстай сілы ў люстэрку нават вяло да страты ёю сваёй адмоўнай моцы, што звязвалася, акрамя іншага, і з эфектам падваення, і з агульнай негатыўнай семантыкай парнасці” [2, с. 296]. “У люстэрка забаранялася глядзець цяжарным жанчынам, навароджанаму дзіцяці, а таксама нябожчыку, бо лічылася, што могуць праз люстэрка правесці нячыстую сілу на жывога чалавека, або перавесці яго ў іншы мір і там пакінуць” [3, с. 254]. Асцерагаліся, каб не разбілася люстэрка: “Калі паб’ецца зеркала, сям’е плоха, смерць можа быць родных” [3, с. 260]. У гэтых адносінах люстэрка “выконвае функцыю праекцыі ці адлюстравання і тым самым стасуецца з ценом і рэхам” [2, с. 296].

У сістэме агульных уяўленняў пра свет жывых і мёртвых менавіта люстэрка служыць у якасці “мадэлі іх судачыненняў: той свет нярэдка асэнсоўваецца як “залюстроўе”, як перавернуты свет жывых, як гэты свет, дзе, прынамсі, правае і левае мяняюцца месцамі» [2, с. 297]. Зыходзячы з асэнсавання асаблівасцей светаўспрымання старажытных людзей, можна меркаваць, што люстэрка адлюстроўвала ўсе тыя пачуцці чалавека, якія былі звязаны са страхам перад невядомым, непазнаным або будучым чалавека. У гэтым плане можна растлумачыць семантыку паводзін дзяўчат у час варожбаў.

Шмат народных прадпісанняў, звязаных з люстэркам, адносіцца да пахавальнай абраднасці: “Калі ў хаце быў нябожчык, то абязцельна закрывалі ўсе зеркала, штоб смерць ушла і не вярнулася” (запісана ў в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). “Усе люстэркі закрываюць тканінай, калі ў хаце памёр хто-небудзь, каб не дай, Бог, нябожчыка не было відаць, бо тады смерць можа ў хуткім часе зноў у гэтую хату прыйсці”, – так адзначае Ганна Захараўна Вазюра, 1925 года нараджэння, жыхарка в. Свірыдавічы. У в. Узнаж існуе такое ж павер’е: “Калі ў хаце нябожчык, зеркала закрывалі, каб не ўбачыць атражэнне” [3, с. 260]. Прыведзеныя прыклады прыкмет і павер’яў, звязаных з люстэркам, сведчаць аб адлюстраванні ў іх страху чалавека перад смерцю. Жыхары Рэчыцкага Палесся былі перакананы, што люстэрка валодае здольнасцю забіраць моц і энергію чалавека, што менавіта ў ім знаходзіцца нячыстая сіла: “Ваабшчэ ў зеркале нячыстая сіла. У яго грэх глядзецца ўвечары” (запісана ў в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). “Нельзя глядзецца ў зеркала, калі ясі, бо адбірае хорошасць у дзеўкі” (запісана ў в. Свірыдавічы ад Кацярыны Рыгораўны Борсук). “Нельзя есць і глядзецца ў зеркала – з’ясі сваю красату” [3, с. 260]. Адзначаюць у народзе, што асабліва дзецям нельга глядзецца ў люстэрка: “У зеркала нельзя глядзецца маленькім дзеткам” (запісана ў

в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). “Дзіцяці нельга глядзецца ў зеркала – пу- гацца будзе” [3, с. 259].

Венік, паводле народных вераванняў, надзелены амбівалентнымі ўласцівасцямі: з ад- наго боку, гэта “небяспечны” і “нячысты” прадмет, сродак псоты і чараўніцтва, з другога бо- ку, гэта абярэг ад злосных сіл [1, с. 75]. Шырока распаўсюджанымі ў беларусаў з’яўляюцца ўяўленні аб тым, што месцам жыхарства дамавіка з’яўляецца венік, невыпадкава, калі пера- язджалі ў новую хату, абавязкова забіралі з сабой стары венік [1, с. 75]. Як падкрэсліла Вік- торыя Яфімаўна Яфрэмава, 1936 г.н. з в. Ходасавічы Рагачоўскага раёна, “нельга венік кі- даць, гдзе папала, то там дамавы жыве. Ён абідзіцца”. Прыведенае меркаванне пацвердзілі жыхары іншых мясцовасцей, напрыклад, з в. Краснае Гомельскага раёна: “Пад венікам жыве дамавік, таму не трэба кідаць венік на пол, астаўляць гразным” (запісана ад Бажковай М.А., 1936 г.н.). Паводле перакананняў апошняй, нельга падмятаць падлогу ў хаце, калі хтось ад’- язджае ў гэты дзень: “Калі хто паехаў з хаты, не нада падмятаць услед, а вымяцеш чалавека і ён не вернецца”. Прынцып сімільнай магіі (па падабенству) ляжыць у аснове звязаных з вені- кам вераванняў, якія датычаць сямейна-шлюбных адносін: “Калі дзевушку нікак замуж не бралі, то яе падруга, якая выходзіла замуж, далжна была яе “вымесці” з хаты новым венікам” (запісана ў в. Краснае Гомельскага раёна ад Бажковай М.А., 1936 г.н.). “Забаранялася месці ў хаце пасля таго, як нехта выправіўся ў дарогу, а таксама ў памінальныя дні” [2, с. 78]. Падоб- ных меркаванняў прытрымліваліся і жыхары Рэчыцкага Палесся: “Нельзя подметать в доме, если кто-то из домашних собирается в дорогу, особенно в дальнюю, потому что будет дорога трудной, и ни в коем случае нельзя мести именно в тот момент, когда человек выходит из до- ма, потому что может не вернуться домой” (запісана ў г. Рэчыца ад Потрусавай Зоі Антонаў- ны, 1949 г.н.). “Калі госці ўязджаюць, то пакуль яны ў дарозе, нельга месці ў хаце, каб людзям была добрая і спакойная дарога” [3, с.235]. Вялікую магічную сілу мелі і павер’і пра смецце, якія былі непарыўна звязаны з павер’ямі пра венік. “Калі хтось хоча штось плахое зрабіць каму-небудзь, то ён у Каляды выкідае сваё смецце ў гарод, а куры нясуць яго ў чу- жы гарод. Тады ўсё плахое з той хаты ідзе да другога чалавека” (запісана ў в. Ямпаль ад Ан- таніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). “Нельга і ад парога ў хату месці смецце, трэба наадва- рот” (запісана ў в. Свірыдавічы Рэчыцкага раёна ад Кацярыны Рыгораўны Борсук). “Нельга перамятаць смецце праз парог, каб у доме быў дастатак, грошы” (запісана ў в. Свірыдавічы ад Кацярыны Рыгораўны Борсук). “Ставілі венік уверх нагамі, каб было багацце ў доме” (запісана ў в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). “Нельзя, каб хто чужы вымя- таў смецце з хаты” (запісана ў в. Свірыдавічы ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.). “Нельзя месці пасля заходу сонца. І ў хаце месці нельзя, і на вуліцы. А мы мятом усюды, і двор мятом. Таго мы і такія” (запісана ў в. Ямпаль ад Антаніны Іванаўны Ярашка, 1932 г.н.). Адсюль выразна відаць, што смецце, як і венік, у прыкметах і павер’ях беларусаў былі звяза- ны з дабрабытам. З прыведзеных звестак можна зрабіць вывад, што людзі лічылі за грэх адс- тупаць ад вераванняў, звязаных з венікам, са смеццем. Верылі, што калі перад Новым годам падмесці старым венікам хату, а потым яго і спаліць, то можна пазбавіцца ад усяго дрэннага: “Перад Новым годам абязацельна вымяталі хату, а стары венік ламалі і выкідалі ці спальвалі ў печцы, штобы ўсё плахое з хаты пайшло” (в. Краснае Гомельскага раёна).

У рускай міфалагічнай традыцыі “да свята Івана Купалы быў прымеркаваны абрад знішчэння старых, сцёртых венікаў і падрыхтоўкі новых. Старыя венікі спальваліся на купа- льскім кастры, што сімвалізавала знішчэнне ведзьмы” [1, с. 77]. “Пасечаны венік, на якім зас- таваліся ўсе грахі, спальвалі ў печы, раскідвалі па двары, па хляве, выносілі разам са смеццем у сад пад пладовае дрэва. Нярэдка гэты дзеянні разумеліся як абярэг ад нячыстай сілы, чараў- ніцтва, псоты, хвароб або як магія” [4, с. 312]. У паўночных раёнах Чарнігаўшчыны пасечаны венік таксама выкідалі, а іншы раз яго выкарыстоўвалі дзяўчаты падчас варажбы: “Выносілі венік і смецце на засланцы да перакрывавання і слухалі, з якога боку данясецца брэх сабак або іншыя гукі, па якіх меркавалі аб сваім замужжы” [4, с. 312].

У штодзённым жыцці ў розных бытавых сітуацыях мы даволі часта карыстаемся розны- мі відамі венікаў: бярозавы венік, з якім можна папарыцца ў лазні; венік, якім падмятаюць ха-

ту, а таксама спецыяльны венік для падмятання вуліцы. Як сведчаць фактычныя матэрыялы, толькі хатні венік, зыходзячы з народных вераванняў, мае глыбінны сэнс і валодае магічнай сілай. На гэты факт указваюць даследчыкі: "Венік, прадмет хатняга ўжытку, надзелены ў народных уяўленнях дэманічнымі і апатрапеічнымі якасцямі. Утылітарная яго суаднесенасць са смеццем паказвае на сувязь з продкамі, бо смецце само па сабе з'яўлялася як бы матэрыяльным увасабленнем душы чалавека: будучы ў судакрананні з чалавекам, яно "ўцягвала" яго ў пэўную ідэальную частку, надоўга захоўвала яе. Таму натуральнае атаясамленне веніка з хатнім духам. У вёсках забаранялася выкідваць венік, так і казалі: "Не нада выкідваць гаспадара" [2, с. 77]. "Пад венікам жыве дамавой, ён заўсёды там. Таму нельга кідаць венік дзе папала. Трэба, штоб стаяў ці ля парога, ці пад печчу" (запісана ў в. Свірыдавічы ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.).

Варта адзначыць сімвалічную ролю веніка ў пахавальнай абраднасці. Як падкрэслівае Т.В. Валодзіна, венік дэманструе рысы як абярэга, так і ўвасаблення душы памерлага продка (што ў дыяхраніі арганічна звязана) [2, с. 77]. "Вымяталі смецце з хаты, калі выносілі труну з нябожчыкам. Гэта для таго, каб смерць ішла за нябожчыкам" (запісана ў в. Свірыдавічы ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.). "Вядомыя прадпісанні перакідваць венік праз страху для паляпшэння агоніі таму, хто памірае. Семантыка веніка як увасаблення і локуса дамавіка (душаў продкаў) абумовіла выкарыстанне яго ў народнай медыцынскай магіі. Адметна, што венік мог "прымаць на сябе" хваробу ("ад урокаў матка хуценька праводзіць венік злева і выкідвае той венік з хаты") і служыць своеасаблівым каналам для яе выдалення. З утылітарнай функцыяй ачышчэння, вымятання нечысці звязаны абарончыя, ачышчальна-прадукавальныя функцыі веніка, успрыманне яго як сродку пазбаўлення ад сурокаў і хваробаў" [2, с. 78].

Звычайна ў народнай культуры размяжоўваюцца функцыі зялёнага і сухога веніка, які ў дыялектах вядомы пад назвамі "галень", "дзяркач" і з якім звязаны рысы пераважна хтанічна-дэманалагічнай скіраванасці. Жыхарка вёскі Ямпаль Антаніна Іванаўна Ярашка 1932 г.н., паведаміла цікавыя звесткі пра сухі венік: "Нельзя венікам біць чалавека, асабенна сухім, каб чалавек не сох". Можна зрабіць вывад, што венік у народных ўяўленнях людзей быў надзелены амбівалентнымі ўласцівасцямі: сухі венік быў звязаны з адмоўнай сілай магічнага ўздзеяння, зялёны венік меў станоўчую сімваліку. "Зялёны, лазнёвы венік, наадварот, увасабляў мужчынскую моц, здароўе, хоць і лічыўся датычным да праяваў іншасвету" [2, с. 78].

Шматлікія прыкметы і павер'і звязаны з нажом. "Вострая, металёвая прырода нажа абумовіла функцыянаванне яго ў якасці абярэга і сродка супрацьстаяння нячыстай сіле, як ахоўнай мяжы супраць пранікнення смерці. Нож укладалі ў калыску, каб абараніць дзіця, і ў труну чарадзею, каб засцерагчыся ад яго вяртання. Значная колькасць прадпісанняў народнай медыцыны, звязаная з выкарыстаннем нажа, абаянаецца на матывы рэзання хваробы, спрыяння з боку агню, на яго апатрапеічную моц" [2, с. 343].

Звернемся да тых фактычных матэрыялаў, якія пацвярджаюць факты магічных маніпуляцый з нажом: "Аднаго разу перад вяселлем маладой зрабілася вельмі плоха. У хаце было многа дзяўчат, жанчын. Хросная маладой узяла ціхонька ўстрыкнула нож у стул, які стаяў у кутку. Яна яго ўстрыкнула знізу, так, што не было відна. Праз некаторы час на гэты стул села жанчына, суседка. Яна на ім сядзела вельмі доўга, увесь час круцілася, як бы ёй штось муляла, але не ўставала з яго. Усталі толькі тады, калі падышла хросная маці дзеўкі (маладой) і выняла з-пад стула гэты нож. Яна выгнала гэту суседку, бо яна хацела зрабіць маладым штось плахое, а нож дапамог узнач, чаму маладой зрабілася так плоха" (запісана ў в. Свірыдавічы ад Ганны Захараўны Вазюра, 1925 г.н.). Як бачым, нож з'яўляўся абярэгам людзей ад звышнатуральнага ўздзеяння "ведзьмаў" і пры дапамозе нажа можна было засцерагчыся ад усяго злоснага. Нож выкарыстоўвалі, калі трэба было засцерагчы жанчыну пасля родаў ад звышнатуральнага ўздзеяння нячыстай сілы: "На Палессі, выходзячы з хаты пасля родаў, жанчына затыкала за пояс нож (радзей – ключ або цвік)" [1, с. 275].

Ва ўкраінскай міфалагічнай традыцыі "кум і кума", адпраўляючыся ў царкву хрысціць дзіця, пераступалі праз нож, пакладзены каля парога або на парог, так рабілі, "каб да дзіцяці яш-

чэ не хрышчонага, не змог падступіць нячысты дух” [1, с. 275]. У некаторых сітуацыях нож выкарыстоўвалі з пэўнай прагматычнай мэтай, напрыклад, каб на вяселлі госці менш елі: “Калі свадзьба, а бацькі маладых ці скупыя, ці бедныя, ці не радыя шлюбу, то яны нажа ў стол застыркалі пад ніз, штоб госці на вяселлі менш елі або штоб зусім нічога ў рот не лезла” (запісана ў в. Запясочча Жыткавіцкага раёна ад Русай Мелахі Іванаўны, 1915 г.н.). Аналагічныя павер’і зафіксаваны і ва Украіне: “У Ровенскай і Валынскай абласцях вядомы выпадкі, калі ў час вяселля, збору моладзі або вялікага свята ў стол утыкалі знізу нож, каб госці менш елі” [1, с. 275]. І ў беларускай, і ва ўкраінскай традыцыях выкарыстанне нажа падчас абраду падрыхтоўкі караваёў сімвалізавала плён зладжанай працы каравайніц: “У Чарнігаўскай губерні ў час падрыхтоўкі вясельнага караваёў пасля таго, як цеста вымалі з дзяжы і пачыналі мясіць на сталё, у сярэдзіну пустой дзяжы ўтыкалі востры нож і пелі” [1, с. 275].

Сярод міфалагічных уяўленняў, звязаных з нажом, можна адзначыць наступныя: “З нажа нельзя есць, а то будзіш злым” (запісана ў в. Бярозкі Добрушкага раёна ад Касцюковай Яўгеніі Аляксандраўны, 1939 г.н.); “На сталё нільзя астаўляць нож, а то будзе пусты стол” (запісана ў в. Марозаўка Добрушкага раёна ад Глушаковай Веры Сцяпанаўны, 1934 г.н.); “Нож упаў – зойдзе недруг” (запісана ў в. Кругоўка Добрушкага раёна ад Лугавой Кацярыны Захараўны, 1937 г.н.).

Відавочна, што міфалагічныя ўяўленні, звязаныя з прадметнай атрыбутыкай, можна раскласіфікаваць, зыходзячы з народных вераванняў, па асноўных накірунках магчымага магічнага ўздзеяння гэтых прадметаў. У розных лакальных традыцыях семантыка таго або іншага прадметнага атрыбута асэнсоўваецца па-рознаму, але ў кожным канкрэтным выпадку яскрава прасочваецца амбівалентны характар народных міфалагічных уяўленняў, звязаных з парогам, сталом, венікам, акном, люстэркам і інш.

Сімвалічныя значэнні прадметаў побыту выводзіліся намі з непасрэдных сведчанняў інфарматараў. Падобных прыкладаў зафіксавана дастатковая колькасць, каб пацвердзіць факты разнастайных праяў міфалагічных уяўленняў, звязаных з такімі ўзроўнямі асэнсавання аб’ектаў рэчыўнага свету, як касмаганічны, земляробчы, антрапалагічны, дэманалагічны і інш.

Зафіксаваныя намі новыя міфалагічныя звесткі, звязаныя з рэчыўным светам, упершыню ўводзяцца ў навуковы ўжытак і з’яўляюцца важнай крыніцай вывучэння светапогляду беларусаў.

Abstract. The paper studies mythological outlooks of Belarusians connected with the material world and shows their rich variety in local traditions.

Літаратура

1. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Эллис-Лак, 1995. – 416 с.
2. Беларуская міфалогія. Энциклопедычны слоўнік. Мн.: Беларусь, 2004. – 592 с.
3. Народная міфалогія Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік – ЛМФ «Нёман», 2003. – с. 320.
4. Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Т.1: А – Г. – М.: Международные отношения, 1995. 584 с.

Лексіка-семантычныя сродкі выяўленчай выразнасці ў паэтычнай мове Якуба Коласа

Л. В. ПАПЛАЎНАЯ

Для мастацкіх твораў, асабліва паэтычных, характэрна імкненне да вобразнасці мовы. У сувязі з гэтым у паэтычнай мове выкарыстоўваецца шмат разнастайных вобразна-выяўленчых сродкаў, экспрэсіўна і эмацыянальна афарбаваных. Да слоўных сродкаў вобразнасці ў першую чаргу адносяцца тропы – “словы ці моўныя выразы, ужытыя ў пераносным значэнні ў мэтах дасягнення большай мастацкай выразнасці” [1, с.496].

Мэтай артыкула з’яўляецца вызначэнне асноўных моўных сродкаў выяўленчай выразнасці паэтычнага слова Якуба Коласа.

Асаблівая роля ў стварэнні мастацкага вобраза належыць метафары. Метафара – самы дасканалы паэтычны троп, у аснове якога ляжыць перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства іх прымет.

Як падкрэслівае Н.Д.Аруцюнава, “метафара – гэта перш за ўсё спосаб улавіць індывідуальнасць канкрэтнага прадмета або з’явы, перадаць яго непаўторнасць” [2, с.149]. Стварэнне метафар – вынік творчага працэсу, таму творчая індывідуальнасць, манера пісьма таго ці іншага аўтара вызначаецца менавіта праз характэрныя для яго метафары.

Метафарычнасць слова – адзнака творчай манеры Якуба Коласа, асаблівасць яго светаўспрымання і паэтычнага адлюстравання аб’ектыўнай рэчаіснасці. Паэтычныя метафары Я.Коласа самыя розныя паводле часцінамоўнага выражэння апорнага ці метафарызаванага кампанента. Гэта вербальныя, субстантыўныя, ад’ектыўныя і адвербіяльныя метафары.

Самымі пашыранымі ў паэзіі Я. Коласа з’яўляюцца **вербальныя метафары**, дзе асноўная сэнсавая і эмацыянальная нагрузка прыпадае на дзеяслоў. Гэта тлумачыцца тым, што дзеясловы часцей за іншыя часціны мовы займаюць пазіцыю выказніка, а гэта пазіцыя, у сваю чаргу, патрэбна для “стыку”, сустрэчы двух прадметаў” [3, с. 194]. Дзеяслоўныя метафары будуцца па ўзору прэдыкатыўнага словазлучэння, якое складае граматычную аснову сказа: **Дуб** стары на касагоры **Спіць** трывожным, чуткім сном [2, с. 205], [4]; **Шэпчаць нівы** ў полі згодна, Гнуцца каласамі [1, с. 196]; **Гай смуткуе і маўчыць** [1, с. 347]; **Зябнуць вербы** на марозе, Глуха **лес гамоніць** [1, с. 103].

Механізм метафарызацыі дзеяслова ўтвараецца па наступнай схеме: “назоўнік + дзеяслоў” і як вынік – імпліцытнае прырашчэнне семантыкі, заснаванае на выкарыстанні дзеяслова ў незвычайнай сігніфікацыі. У якасці кантэксту дзеяслоўнай метафары выступае назоўнік, у адносінах да якога і праяўляецца семантычная двухпланавасць дзеяслова.

Паводле характару аб’ектаў, на аснове якіх адбываецца перанос, самым пашыраным у паэзіі Я.Коласа з’яўляецца тып метафары “нежывому – жывое” або перанос уласцівасцей жывых істот на прадметы, з’явы і адцягненыя паняцці. У межах гэтага пераносу ўзнікае персаніфікацыя, калі неадушаўлёным з’явам прыпісваюцца дзеянні і ўласцівасці чалавека: **Плача зімка**, льюцца слёзы [1, с. 155]; **Дрэмле ветрык** і на ўзвышшы Нават кветкі не калыша [2, с. 16]; **Мыецца краска** расой, **уціраецца** цёплага сонца святлом [1, с. 328]; Толькі **зоркі** разпараз Ціха **ўсміхнуцца** [2, с. 17]; **Усхліпваюць рэкі** ў халодных слязах, і **журыцца золак** румяны [2, с.229], а таксама адухаўленне – наданне нежывым прадметам дзеянняў і ўласцівасцей жывых: З-пад снегу выходзіць знямелая глеба, **Расплюшчвае вочы крыніца** [2, с. 226]; **Ходзіць вецер** долам Лёгкаю паходкай І вядзе свой бай [2, с. 95].

У паэтычнай мове Якуба Коласа вербальныя метафары характарызуюць пераважна прыродныя з’явы і аб’екты. З дапамогай такіх метафар выяўляюцца:

а) асабліваці зрокавага асэнсавання прыродных з’яў:

А зямля глядзіць гаротна На бясплодныя палотны [2, 140]; **Зораць зоры**, як дзяўчаты [2, с. 140]; **Пазірае ноч** у вокны Мутным вокам мжы [2, с. 178]; Водблескам пажару **Неба край гарыць** [1, с. 120]; У вокны **месячык глядзіць** [1, с. 346]; А як на ўсходзе **чырвань грае** [6, с. 164]; Тады **запалае нябёсаў скляпенне**, Гірляндамі зор **загарыцца** [2, с. 256];

б) слыхавыя асацыяцыі:

Вецер свішча так, як звер [1, с. 93]; **Вецер вые** за вугламі, У коміне **галосіць** [1, с. 103]; Так весела ў каменьчыках **Балбоча ручаёк** [1, с. 201]; Толькі **вецер зарагоча** І зарве жалобна [2, с. 8]; Ціха **трапечуцца лісці** зялёныя, З ветрыкам мову вядуць [1, с. 328];

в) асацыяцый руху, перамяшчэння:

Як над голай верхавінай **Вецер** злосны **праляціць** [1, с. 311]; А можа там **вецер пагнаў** сваё статка [2, с. 293]; **Смутах ходзіць** панадворку [2, с. 310] Белыя **хмаркі** над намі гулялі **Беглі** ў неведомы край [1, с. 66] **Усплыў месячык** на ўзвышш Баяць свету казкі [2, 17]; Як чародкамі **хмаркі плывуць** [2, с. 18]; За акном **вецер ходзіць** [1, с. 101]; Калышацца **жыта**, радамі **бяжыць** [1, с. 76].

Субстантыўныя – метафары, у якіх метафарызаваным кампанентам выступае назоўнік. Сярод субстантыўных метафар у залежнасці ад формы назоўніка выдзяляюцца ўласна субстантыўныя і генітыўныя.

У паэзіі Я. Коласа найбольш пашыраны **генітыўныя метафары**. Яны па сваёй структуры двухкампанентныя і будуцца па мадэлі: “метафарызаваны назоўнік у назоўным склоне” + “залежны назоўнік у родным склоне”. Першы кампанент такога атрыбутыўнага словазлучэння з’яўляецца сінтаксічна галоўным, мае пераноснае значэнне, а другі – сінтаксічна залежным і мае прамое значэнне. Напрыклад: Як спакойненька ў разлогах ходзіць **хмарак карагод** [1, с. 161]; Разам з ветрам, з халадамі **думах рой** к нам наляціць [1, с. 52] Лашчыць сонца **твар узгоркаў** [2, с. 129]; І вабілі **зорак агні** І лесу **шатры** [2, с. 117]; Каб **сэрца сугучнасць** пачуць, запыркмеціць [2, с. 21]; Але **зрок нябёс** яснее, больш і больш святла [2, с. 129]; **Цемра зману, ілжы** Тут спраўляла крыжы [2, с. 60]. Як паказваюць прыведзеныя прыклады, метафарычнае значэнне звязана толькі з галоўным кампанентам, але поўнае раскрыццё гэтага значэння адбываецца толькі пры ўзаемадзеянні яго з залежным кампанентам. Такім чынам, імпліцытнае значэнне тропа выводзіцца са словазлучэння шляхам пераасэнсавання двух яго кампанентаў.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі ў адных вершаваных радках спалучаюцца два тыпы метафар – дзеяслоўная і генітыўная. Напрыклад: Вільготны **змрок спаўзае** на лугі, І **гасне захад** журботна **ўсмешка**. Паволі **ноч у полаг**у **смугі** Зямлі і неба засціць берагі І **туліцца ў траве** знямелага ўзмежка [2, с. 118].

Адметнасцю паэтычнай мовы Якуба Коласа з’яўляюцца **метафары-прыдаткі**, у якіх абодва кампаненты выражаны назоўнікамі. У такіх канструкцыях паэт персаніфікуе паяснёны назоўнік: **Бабыль-вецер** на світанні Пойдзе ў свет шырокі [1, с. 345]; Вербы, **груша-сіраціна** [1, с. 263]; Ходзяць па полі **сіроты-вятры**, К зямлі прыпадаючы чолам [2, с. 130]; А **вецер-задзіра** гудзе, як шалёны [1, с. 329]. Метафары-прыдаткі вылучаюцца сярод іншых вобразных сродкаў своеасаблівай сэнсавай напоўненасцю, лаканічнасцю. Яны надаюць выказванню ацэнку, выражаюць прыкмету вобразна і эмацыянальна: Маўчаць хваіны, ані зыку Не шэпне гэты **бор-музыка** [6, с. 200]; Ноч распусціць **хмары-косы** [1, с. 229]; Што хмарка **дожджыкам-слязою** Спадзе – ажывіцца ралля [1, с. 127].

Аднак пераважная большасць метафар у паэзіі Я. Коласа – **ад’ектыўныя**, у якіх метафарызаваным словам з’яўляецца прыметнік, а назоўнік выступае ў якасці метафарызавальнага кампанента. Некаторыя даследчыкі (В.І.Яроміна, Н.В.Гаўрош) адносяць такія тропы да метафарычных эпітэтаў. Адметнасць ад’ектыўных метафар у тым, што яны адначасова называюць і ацэньваюць з’явы рэчаіснасці, дазваляюць выказаць “суб’ектыўную, аўтарскую ацэнку” [5, с.138]. Напрыклад: Скуты холадам даліны, **Луг ляжыць нямы** [2, с. 129] ; Над зямлёю цяжка злегла **ноч сляпая** [2, с. 98]; Сустрэнецца **вецер** з табою **крылаты** [2, с. 107].

Утварэнне ад’ектыўных метафар непасрэдна звязана з асноўнымі намінацыйнымі значэннямі розных разрадаў прыметнікаў. Асаблівай актыўнасцю ў працэсе метафарызацыі выз-

начаюцца адносныя прыметнікі, якія ў паэтычным кантэксце ўступаюць ў сувязі з неспалучальнымі паводле норм сучаснай беларускай мовы словамі, і дзякуючы гэтаму набываюць якасныя значэнні: Выйшлі зерні тыя ў **шоўкавыя руні** [2, с. 28]; Рымічна ўскідаюць лапаты Угору **пясак залаты** [2, с. 193]; **Месяц тужлівы** зірне з-за аблок [2, с. 397]; Ад **поўначы панурай** да **сонечных гаёў** [2, с. 59]; Вер, брат, – **жыццё залатое** будзе ў нашай старане [1, с. 49]; **Залатыя** сонца далі На яго адбітак клалі [6, с. 302].

Прыналежныя прыметнікі ў спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі таксама набываюць неўласцівыя ім пераносныя значэнні. Напрыклад: У ёй **зорчын смех** блукае, І вясёлкі ў ёй дрыжаць [6, с. 336]; Я бы каціўся з **хмарчынай слёзкай** [6, с. 347].

Сваёй прадуктыўнасцю вызначаюцца ў паэтычнай мове Якуба Коласа метафарычныя словазлучэнні з прыметнікам **кывавы**. Часцей за ўсё гэты прыметнік спалучаецца з абстрактнымі назоўнікамі: **Кывавы жах** па свеце крочыць, Паўстаўшы з чорнай глыбіні [2, с. 183]; Чыніць **кывавы** свой **разгул** [2, с. 183]; Што **кывавай хваляй** заліваюць край [2, с. 201]; Смяротны бой, **кывавы вір** [2, с. 204]; Зычу я, брацці, зычу ад сэрца Пазбыць вам **кывавы палон** [2, с. 246]; **Кывавая багра** страхотных пажараў Злавесна дрыжала, гайдалася ў хмарах [2, с. 277]; **Кывавыя здані**, агністыя бляскі [2, с. 59]; Дрыжыць агонь, як **смех кывавы** [6, с. 391].

Сустракаюцца таксама метафарычныя канструкцыі, дзе дадзены прыметнік спалучаецца з канкрэтнымі назоўнікамі: Прайшлі над ім буры, **кывавыя грозы** [2, с. 284]; Пад грозныя акорды **кывавых навальніц** [2, с. 59]; Напоены шчодро **кывавай расой** Даліны, лясы і палеткі [2, с. 229]; У прах упаў навек арол І **дзюб** свой сцяў **кывавы** [2, с. 166]; **Кывавыя кроплі**-брусніцы палаюць, як жар [2, с. 193]; Нашы слёзы незлічоны, з нас **кывавы** льецца **пот** [2, с. 65] Покі сее смерць і разбурэнне Чорны вораг **кывавай рукой** [2, с. 191].

Прадуктыўнасцю вызначаюцца і метафарычныя словазлучэнні з прыметнікам **агністы**: У **агністых**, палкіх **словах** – Прамяністасць далей новых [2, с. 53]; **Шлях** праложаны **агністы** Вольнай грамадзе [2, с. 65]; На ростані эпох – **Агністае блісканне** [2, с. 59]; Гарыць і грозіцца ў **агністай пазалоце** [2, с. 118]; Выплывае **круг агністы** З груды мутных хмар [2, с. 161]; Ідзе Май у вясеннім уборы, Пад **агністым штандарам** ідзе [2, с. 73]; Нібы высыпаў **іней агністы**, Нібы пацерак шнур праяністы [6, с. 346].

Разнастайнасцю ў паэтычнай мове Якуба Коласа вызначаюцца метафарычныя пераносы, дзе на месцы адушаўлёнага назоўніка выступае неадушаўлёны, у выніку чаго адносныя прыметнікі набываюць пераносна-якасныя значэнні: Скалыхнуўся **сонны бор** [2, с. 205]; Над зямлёю цяжка злегла **ноч сляпая** [2, с. 98]; **Луг** ляжыць **нямы** [2, с. 129]; І **вечар** замёр задумлены [2, с. 253]; Не радуе **неба, бяздушнае, злое** [2, с. 293]; Няхай жа агорне **ноч цёмная** [2, с. 180]; **Месяц тужлівы** зірне з-за аблок [2, с. 397]; Маўклівы **горы, дзіка-немы** [2, с. 20], Зацяты сон **нямых пустынь** [6, с. 315].

Сярод ад’ектыўных метафарычных спалучэнняў асобную групу складаюць канструкцыі “прыметнік + назоўнік”, дзе ў якасці другога кампанента выступае каларатыўны прыметнік: Усюды **белая пасцель** [2, с. 9]; Грамад беласнежных **блакітны туман** [2, с. 220]; А луг **зялёным аксамітам**, Вянкамі кветак апавіты, Разлёгся ў роскашы-красе [2, с. 159]; Гэй, дарогі ў чыстым полі, **Ніці шэрыя** зямлі! [6, с. 320].

Як адзначае В.А.Ляшчынская, “светапогляд мастака выяўляецца ў мастацкім творы праз слова, выбар і ўжыванне якога вызначае як творчасць мастака, так і яго творчую асобу” [6, с. 37]. Таму цікава прасачыць, якім каларатывам аддае перавагу Якуб Колас і як яны характарызуюць асобу паэта, яго адносіны да навакольнага свету.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што найбольш колькасна ў паэзіі Я.Коласа прадстаўлены чорны колер. Прыметнік чорны метафарызуецца пры апісанні падзей, з’яў жаўца, пры выражэнні пачуццяў: **Чоныя цені**, шэпт патаемны [2, с. 61]; Што смактала сокі з **чорнае галоты** [2, с. 76]; Росіць вораг **кроўю чорнай** [2, с. 189]; Паляцелі **чорнай хмарай** [2, с. 208]; На **чорным папялішчы**, дзе поўз чужынец-гад [2, с. 222]; **Дзень наступны чоран** [2, с. 243]; Трупамі лягуць іх **чорныя душы** [2, с. 255]; Кывавы жах па свеце крочыць, Паўстаўшы з **чорнай глыбіні** [2, с. 183]; Покі сее смерць і разбурэнне **Чорны вораг** кывавай рукой [2, с. 191]; Няхай вораг-звяруга лютуе і **навалаю чорнай** плыве [2, с. 202]; Раск-

рышым зброд паганы, Нямецкі **чорны зброд** [2, с. 222]; І зніклі чары **чорнай здрады** [2, с. 320]. Ужыванне каларатыва чорны дапамагае паэту перадаць гора, бяду, якую прынесла вайна беларускаму народу.

Пры апісанні з'яў прыроду Якуб Колас часта звяртаецца да каларатываў ружовы і сіні: Так добра там, прылёгшы на пясок, Папесціцца **ружовым** летнім **ранкам** [2, с. 112]; Як золак, **шлях ружовы** Разгорнут прад табой [2, с. 113]; **Ружовыя хмаркі** згортваюць шоўкі [2, с. 173]; І адкрые **ружовыя далі**, І дарогу пакажа к дабру [2, с. 408]; А ў разлогах **далеч сініх** Летуцення ніклі межы [2, с. 86]; Замлелі тужлівыя далі За **сінім** лясным **рубязом** [2, с. 245]; У багне неба **ясна-сіняй** Ступае сонца, як багіня [6, с. 119]; І лес пад **сіняю смугою** Застыў, стаіць, як амярцвелы [6, с. 346].

Карыстаецца паэт і іншымі колерамі: Лугоў **зялёныя пасцелі** [2, с. 211]; А луг **зялёным аксамітам**, Вянкамі кветак апавіты, Разлёгся ў роскашы-красе [2, с. 159]; Усюды **белая пасцель** [2, с. 9]; І **верасок агніста-дымны** [2, с. 83]; І з **высей блакітных** дажджом агнявым На голавы б рушыў Забойцам ліхім [2, с. 101]; Грамад беласнежных **блакітны туман** [2, с. 220]; А над хатай **дым бялявы** [2, с. 161]; А **захад празрыста-чырвоны** [2, с. 252]. Праз выкарыстанне розных колераў паэт перадае сваё зрокавае ўспрыманне прыродных з'яў.

Значна радзей у паэтычнай мове Якуба Коласа сустракаюцца ад'ектыўныя метафары, дзе ў якасці метафарызаванага кампанента выступае дзеепрыметнік: І **вечар** замёр задумлены [2, с. 253]; **Згорбленая восень** пад руку клыгае з вятрамі [2, с. 75]; Што струменіцца разоркай да **знямелых лоз** [2, с. 129]; І бяжыць у даль імглісту Рад **заплаканных бяроз** [1, с. 324].

Адзінкавымі з'яўляюцца **адвербіяльныя метафары**, у якіх метафарызаваным кампанентам з'яўляецца прыслоўе. Напрыклад: Гнуцца лозы над крыніцай Ды шумяць **тужліва** [2, с. 97]; Дзе жыта **пачціва** калосікі клоніць [2, с. 173]; Лес **набожна** стаіць, маўчыць і ўсё святлее [6, с. 153]; 3-за вокнаў ноч глядзіць **маўкліва** [6, с. 141].

Адным з пашыраных сродкаў мастацка-вобразнай канкрэтызацыі выступаюць у паэзіі Якуба Коласа **параўнанні**, разнастайныя як па сямантыцы, так і па структуры. Сярод параўнанняў, зафіксаваных у паэтычнай мове аўтара, пераважаюць злучнікавыя параўнанні, якія граматычна афармляюцца пры дапамозе злучнікаў як, нібы, бы, быццам. Напрыклад: Срэбрам адлівае, **Як люстэрка**, Нёман [1, с. 39]; Мы край баранілі, **як пчолы свой вырай** [2, с. 227]; **Нібы шоўк залаты**, Вецер полымя кідаў на хаты [2, с. 197]; А чыгунок, **бы пан пузаты**, Кіпіць, пыхціць, шуміць заўзята [6, с. 59]; І дрыгнуў поезд, **быццам чэрці Яго сярдзіта скаланулі** [6, с. 241].

Даволі распаўсюджаныя ў паэзіі Я.Коласа і параўнанні ў форме творнага склону. Творны параўнання – гэта бяззлучнікавае дзеяслоўнае параўнанне, сродкам выражэння якога з'яўляецца назоўнік у форме творнага склону (аб'ект параўнання) з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб'екта параўнання і яго метафарычную характарыстыку. Напрыклад: **Воўчым вокам** акно У цемры ночы блішчыць [1, с. 138]; Злегла **воўнаю густою** Цемра ночы над зямлёю [2, с. 140]; Ляснічы **воўкам** пазірае [6, с. 187]; Глядзяць **сіратаю** лугі [2, с. 173]; За вагонам вагон Мчыцца **змеем ліхім** [1, с. 92]; Зялёны луг, як скінуць вокам, **Абрусам пышным і шырокім** Абапал Нёмна расцілаўся [6, с. 9]; За імі дзядзька наш з накропам З вярбы на землю шуснуў **снопам** [6, с. 104]; А над уласнай гаспадаркай **Варонай чорнаю** закаркай І цяжкі крыж пастаў над ёю [6, с. 73].

Значна менш сустракаецца ў паэзіі Якуба Коласа параўнанняў у форме параўнальнай ступені прыметніка ці прыслоўя: А побач жанчына, **гваздзічкі мілей** [2, 418]; У вобразах яркіх, **ярчэй ад лазуры**, Жыве Руставелі [2, с. 122]; Іх воля **цвярдзей ад граніту** [2, с. 74]; І сам дарэктар клышаногі **Не горш ад вучняў** бег з дарогі [6, с. 136]] Засвецяць ў інеі праменні, **Як найдарожшыя каменні** [6, с. 162]; Бацькаў хлеб **смачней віна** [6, с. 374]; Обер-аб'ездчыкам лічыўся, **Брахун не горшы ад сабакі** [6, с. 98]; Калі зямлю вярнуў Хадыка **Не горш вала таго ці быка** [6, с. 230].

Сярод параўнанняў, зафіксаваных у паэтычнай мове Якуба Коласа, значную групу складаюць фразеалагізмы-параўнанні. Напрыклад: І вось, вярнуўшыся з абходу, **Як бы апушчаны ў воду**, Міхал павёў апавяданне [6, с. 75]; І ў нейкім страсе і ў захопу На дзядзьку-кухара глядзелі, **Як бы яны аслупянелі** [6, с. 60]; І зноў жа службу леснікову Ён ведаў,

як свае пяць пальцаў [6, с. 31]; Села там і не лажыцца, **Як прышыта да акна!** [6, с. 447]; Доўга спаў ён, **як забіты** [6, с. 385]; Так і жыў ён, гадаваўся, **Бы пры сцезцы той гарох** [6, с. 290]; А ён малы, **як ліст асіны**, дрыжыць ад страху, жмецца, плача [6, с. 272]; Сказаў Ан-тось, і ўсе ўздыхнулі, **Як бы гару з плячэй сапхнулі** [6, с. 60]; Снуе народ, **як на пажары**, Пад ім аж гнуцца тратуары [6, с. 249]].

Значна радзей сустракаюцца ў паэзіі Я.Коласа параўнанні, выражаныя параўнальнымі даданымі сказами. Даданыя параўнальныя сказы з’яўляюцца прэдыкатаўнай адзінкай, што змяшчае ў сабе пэўнае паведамленне, якое шляхам параўнання паясняе і ўдакладняе тое, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Напрыклад: Усе варушыліся, снавалі, **Як бы мурашнік раскапалі** – Такая тут была трывога [6, с. 43]; Яны гараць, живуць і граюць, **Бы вочкі там чыесь міргаюць** [6, с. 177]; Струны сэрца ў ім дрыжалі, **Як дрыжыць блісканне зор У надземнай цёмнай далі** [6, с. 294]; **Быццам грывнуў гром у глухім камлі** – Дуб у Свіслач зваліўся, знімелы [2, с. 215]; Шырай, шырай зараніца Разнімае крылле, **Нібы пожар б’е крыніцай** Там, на небасхіле [1, с. 82].

Зафіксаваны адзіны выпадак выражэння параўнання ў паэзіі Я.Коласа назоўнікам з прыназоўнікам: І надта родзіцца капуста: **З вядро** галоўкі вырастаюць [6, с. 26].

У паэтычнай мове Якуба Коласа найбольш пашыраны простыя параўнанні, пабудаваныя на збліжэнні дзвюх з’яў або прадметаў па адной якой-небудзь агульнай прыкмеце. Напрыклад: Чыстыя росы, **як срэбра**, блішчалі [1, с. 66]; **Як і ночка**, думкі чорны [6, с. 404]; Ідуць па воду маладзіцы, **Як макаў цвет**, гараць іх ліцы [6, с. 163]; А вочы шэры, невялічкі, Глядзяць прыветна, **як сунічкі** [6, с. 137]; Выплыў месяц круглы, поўны, Падрумянены, **як блін** [1, с. 158]. Такія параўнанні складаюцца з аднаго слова ці маюць залежныя словы, якія паясняюць, дапаўняюць аб’ект параўнання.

Сустракаюцца і разгорнутыя параўнанні, якія ўказваюць на некалькі падобных рыс у супастаўляемых прадметах. “У разгорнутае параўнанне ўключаюцца два паралельныя вобразы, у якіх аўтар знаходзіць многа агульнага” [7, с.142]. Дзякуючы такому параўнанню раскрываецца шэраг якасцей з’явы ці прадмета: Задуменне ляжыць у блісканні, **Як той усмах апошні расстання, Як той погляд кахання супольны** [6, с. 399]; І, **як козачка лясная, Бы той лёгкі матылёк**, Ганна вішні расхінае [6, с. 348]; Як прыгожа-павабны вы, зоры! **Нібы высыпаў іней агністы, Нібы пацерак шнур прамяністы Асвятляе глыбіні-прасторы** [6, с. 347].

Асобным відам параўнання ў паэзіі Я.Коласа з’яўляецца адмоўнае параўнанне, у якім пры знешнім супрацьпастаўленні двух паняццяў ці з’яў маецца глыбокае ўнутранае іх супастаўленне. Напрыклад: **То не дуб у бары Заскрыпеў, застагнаў – Гэта я без пары Богу душу аддаў** [1, с. 81]. Такія параўнанні бяруць свой пачатак з вуснай народнай творчасці.

Для большага ўздзеяння на чытача, перадачы эмоцый, пачуццяў паэт карыстаецца прыёмам ампліфікацыі параўнанняў. Напрыклад: Патрэбен ён [цар – Л.П.], братцы, **Як прус у аладцы, Як у мосце дзірка, Як з гразі зацірка, Як скула балячцы** [1, с. 112]. Смех паненак маладых, Разубраных, **як у маі Кветкі тыя на лугах, Як вясной бярозкі ў гаі, Як валожкі на палях** [6, с. 432].

Розныя паводле структуры параўнанні ў паэзіі Якуба Коласа маюць разнастайную семантыку. Найбольш пашыраны ў мове паэта параўнальныя канструкцыі, лексічнымі напам’янаўнікамі якіх выступаюць:

а) назвы жывёл і птушак: Глядзіць, бы **воўк** той, заўжды скрыва [6, с. 78]; Ляжу, ці сяжу я, ці проста шнурую, як **воўк** у смугу [2, с. 436]; З людзьмі грызешся, як **сабака** [6, с. 83]; Ідзе ціха, ані гуку, Бы **кот**, крадзецца цішком [6, с. 381]; Як **парасяты**, У пяску капаліся сястрычкі [6, с. 14]; Самы живуць там, як **цяляты!** [6, с. 26]; Рэха, бы той лёгкі **конь**, Па-над возерам пабегла [6, с. 427]; Паны разбегліся, як **мышы** [2, с. 36]; Як **саранча**, паўзуць пачвары На нашы гоні, рубяжы [2, с. 183]; Крычыць, махае кулакамі, А вочы тыя, як у **змея** [6, с. 84]; І не было б табе граху: Забіў, як **вош** або **блыху!** [6, с. 86]; Так і ўскіпіць, як **рак** чырвоны – Такі ён кручаны, шалёны! [6, с. 192]; Плечы ўскіне, засмяецца, Як **матыль** над лямпай, ўецца, Як над краскай чмель, гудзе [6, с. 433]; Разгорне люд, нібы **арол** той крылы [2, с. 286]; Я ж адзін, і я ў журбе, Як той **грак** на дубе [2, с. 357]; Паплыву, як **лебедзь!** [6, с. 334]; І на хмаркі кіне вока, Што, як **гусанькі**, плылі [6, с. 291]; А я насуплюся, як **сыч** [2, с. 444]; Уперавалку, як

бы **качка**, У хату йдзе кума-сваячка [6, с. 109]; А над уласнай гаспадаркай **Варонай** чорнаю закаркай [6, с. 73];

б) назвы дрэў і раслін: Жанчыны, як **вішні**, мужчыны – **дубы** [2, с. 69]; Песні, як **мак**, расцвілі [2, с. 96]; Застыдзілася яна, Як **цвет маку**, ўся дазвання Шчочка стала чырвана [6, с. 344]; Гнуўся люд твой, нібы **лозы** [2, с. 150]; Прываблівы, мудры, і скромны, І стойкі, як **дуб** [2, с. 239]; **Белай кветкаю-купалкай** Будзеш гушкацца ў вадзе [6, с. 450]; Смех паненак маладых, Разубраных, як у маі **Кветкі** тыя на лугах, Як вясной **бярозкі** ў гаі, Як **валошкі** на палях [6, с. 432]; Гудуць драпежна, тнуць балюча, Бы **крапіва** тая пякуча [6, с. 16]; І бліскаюць яе вочкі, Як у жыццё **васількі** [6, с. 386];

в) назвы прыродных з’яў: І голас пранёсся, як **бура** [2, с. 114]; Прамільгнулі гады, як **маланка** [2, с. 327]; Спадзі наніз, як **пярун** з хмары [6, с. 430]; Яна заззяла, бы **зарніца**, У цьме вачэрняю парою [6, с. 429]; Як і **ночка**, думкі чорны [6, с. 404]; Зоры высыплюць, бы **іней** [6, с. 302]; Жаль да сэрца падступае, Як чорная **хмара** [1, с. 70]; Антось, як **сонца**, засвяціўся [6, с. 90]; Свечаць вочы іх, як **зоры**, Радасцю гараць [2, с. 127]; Тут сыр, як першы **снег**, бялюткі [6, с. 112];

г) назвы канкрэтных прадметаў: Увесць, як **рэшата**, дзіравы [6, с. 91]; Погляд дзікі так і коле, Так і рэжа, як **нажом** [6, с. 458]; Снег, бы **посцілка**, ляжыць [6, с. 445]; Перад імі, як **талерка**, Ціха кругліцца, блішчыць, Ззяе возера-люстэрка [2, с. 401]; Стаяў хлявец якраз напроці І чуць ліпеў, як бы на плоце **Гаршчок**, разбіты качаргой [6, с. 12]; Дзяцей, як тых **снапоў** на току! [6, с. 22]; У бліскучым лісцейку, як **свечкі** На алтары ў часы малення, Іскрацца сонейка праменні [6, с. 209].

Нярэдка ў вершаваных радках Якуб Колас спалучае некалькі тропай, напрыклад, **метафару**, **эпітэт** і **параўнанне**: Стаў чырван *месяц кругаліцы*, І *зоркі боязна дрыжаць*, А там *крыжуюцца зарніцы*, *Бы косяць неба-сенажаць*, Бурліць *крыніца агнявая*, *Бы нейкі грозны віхар-вір*, І *бляскі-іскры разлівае*, *Як залаты агністы жвір* [1, с. 210]; **метафару** і **параўнанне**: Усходзіць сонца з-за Блужскага бору І *сцэле на ўзгоркі парчу залатую*, *Развешвае чырвань на хвою вунь тую*, Што *туліць, як маці*, *сям’ю маладую Хваінак*, парослых на касагору [2, с. 173]; І *ўсхлітвае рэчка ў пясках залатых*, *Як маці на дзецях сваіх* [1, с. 342] **эпітэт** і **параўнанне**: У *бляску крывавым* руіны тырчаць, *Як чорныя цені-манахі* [2, с. 43]. Адзін троп у паэтычным кантэкście дапаўняе другі, што спрыяе стварэнню цэласнага сэнсава-зрокавага малюнка.

Па-майстэрску ўведзеныя аўтарам у тэкст параўнанні, метафары і эпітэты ствараюць яркія і запамінальныя вобразы, садзейнічаюць павелічэнню выяўленчасці апісання, яго нагляднасці і канкрэтнасці.

Такім чынам, у паэтычнай мове Якуба Коласа значную ролю адыгрываюць тропы, перш за ўсё метафары і параўнанні, якія спрыяюць узмацненню выяўленчай выразнасці паэтычнага маўлення.

Abstract. The paper studies tropes in the poetic language of Yakub Kolas, shows the main types of metaphors and comparisons and their stylistic role.

Літаратура

1. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
2. Арутюнова, Н.Д. Языковая метафора // Лингвистика и поэтика / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1979. – С.147 – 173.
3. Головин, Б.Н. Основы культуры речи / Б.Н. Головин. – М.: Высшая школа 1988. – 320 с.
4. Тут і далей у дужках указваецца том і старонка па выданні: Колас Якуб. Збор твораў: У 12 тамах. Мн.: 1972 – 1976.
5. Гаўрош, Н.В. Метафарычны эпітэт у мастацкім тэксце // Моўныя адзінкі і кантэкст / Н.В. Гаўрош. – Мн.: Вышэйшая школа. 1992. – С.137 – 145.

6. Ляшчынская, В.А. Метафара ў паэзіі Янкі Купалы // В.А. Ляшчынская. – Гомель, 2003, – 159 с.
7. Голуб, И.Б. Стилистика современного русского языка / И.Б. Голуб. – М.: Высшая школа, 1988. – 320 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 08.07.09

Имена героев в драматургии В.С. Розова

И. М. ПЕТРАЧКОВА

В научных исследованиях термин “мифопоэтика” применяется достаточно часто в двух основных значениях: как наименование объекта изучения (архетипическое и символическое в произведении) и как название метода литературоведческого анализа этих явлений.

Мифопоэтический контекст, актуальный для советской литературы 1950-1970-х гг., последовательно проявляется в драматургии этого периода. Творчество В.С. Розова реализует основные мифопоэтические универсалии эпохи. Религиозно-мифологическая система, воплотившаяся в коммунистической идеологии, включает в себя космогонический бой светлых и темных сил за право владения космосом, победу светлых сил, означающую скорейшее возникновение Царства Небесного на земле (коммунизма), и установление нового бога. В драматургии этот религиозно-мифологический комплекс выражен на идейном уровне и на уровне системы персонажей. Как правило, начиная с 1920-х годов, драматические произведения реализуют единый алгоритм развития мифологического сюжета: движение от полного разрушения старого мира, сопряженного с апокалипсической битвой добра и зла, к созданию нового мирового порядка. Рассмотренные нами произведения о космогонической метаморфозе перерождения космоса представляют созвучный процесс инициационного перерождения человека. Советская литература 1920-х годов – это литература о герое, который посредством ряда испытаний перерождается в “нового человека”, проходит путь от несознательности к сознанию. Мифопоэтическая природа советских пьес отчетливо прослеживается в использовании системы бинарных оппозиций свет/тьма, добро/зло, звук/тишина, жизнь/смерть. Отражая основной мифологический алгоритм эпохи, В.С. Розов трактует метаморфозу главного героя не совсем традиционно, поскольку его персонаж, пройдя путь специфической индивидуализации, становится не “новым” (как это было свойственно для драматургии 1920-х гг.), а просто – человеком. Целью нашего исследования является установление мифологической природы антропонимов на материале произведений В.С. Розова 1950-1970 гг.

П.А.Флоренский, размышляя о философии имени, писал: “Имя вещи есть субстанция вещи. <...> Вещь творится именем, вещь вступает во взаимодействие с именем, подражает имени. Имя есть метафизический принцип бытия и познания”. В имени надо видеть “узел бытия, наиболее глубоко скрытый нерв его. Имя – сгусток благодатных или оккультных сил, мистический корень, которым человек связан с иными мирами; оно – божественная сущность, несет в себе мистические энергии” [1, 193-194]. В “Заметках в азбучном порядке по ономатологии как науке о категориях бытия личного” Флоренский отмечает, что речь в данной работе пойдет “о существенной природе личных имен и их метафизической реальности в образовании личности, преодолевающей эмпирические факторы” [2, с. 261]. Ономатология – раздел лингвистики, изучающий собственные личные имена (имена, отчества, фамилии, прозвища людей и животных). В современном языкознании в этом значении чаще используется термин *ономастика* (греч. *onomastiké téchne* – ‘искусство давать имена’); этим термином называют также совокупность собственных имен в языке. Разумеется, П.А.Флоренский видел уязвимость своей “ономатологии”: “Предстоит речь о вопросах, не могущих рассчитывать ни на что, кроме недоуменной улыбки и пожатия плеч. Предстоит затронуть предметы, которые для позитивиста представляются диким суеверием, даже не заслуживающим опровержения, а для мистика – наивною эмпирией, лежащей в низинах случайных и внешних наблюдений” [2, с.261]. Главным доводом в защиту “ономатологии” Флоренский считает природную связь имени и судьбы человека: “Общечеловеческая формула о значимости имен и о связи с каж-

дым из них определенной духовной и, отчасти, психофизической структуры, устойчивая в веках и народах, ведет к необходимому признанию, что в убеждениях этого рода действительно есть что-то объективное и что человечество, всегда и везде утверждая имена в качестве субстанциональных сил или силовых субстанций или энергий, имело же за собою подлинный опыт веков и народов, вылившийся в вышеуказанной форме” [2, с. 48].

Условно антропонимы драматурга В.С.Розова можно разделить на четыре группы: во-первых, это автобиографичные антропонимы, во-вторых, имплицитные номинации (переносные, или так называемые имена-реминисценции, аллюзии уже известных исторических деятелей прошлого), в-третьих, имена – символы определенной эпохи или географического пространства (в том числе личные имена, модные или частотные в тот или иной промежуток времени или же, напротив, редкие, необычные), в-четвертых, антропонимы, раскрывающие драматический образ посредством связи со своей этимологией или звуковой ассоциацией, возникающей в сознании читателя или зрителя. Как правило, выбор определенной номинации может быть обусловлен комплексом средств, определен сразу несколькими факторами.

Как утверждает драматург в своих мемуарах, сама жизнь порой очень похожа на сказку, в ней много невероятных случайностей, “необъяснимых совпадений”, что зачастую дает возможность узреть в ней нечто мистическое, сверхъестественное, предопределенное свыше [см. об этом подробнее: 3, с. 226-228]. Образ главного героя из драмы “Вечно живые” врача **Фёдора Ивановича Бороздина** во многом автобиографичен. Сам В.С. Розов замечает: “Я не знаю, как воспринял мое решение (пойти добровольцем на фронт – И.П.) отец. Никогда до самой своей смерти он не обронил об этом ни одного слова. Да он бы и не мог сказать “нет”, хотя сам прошел через все 1914-1918 годы с боями, ранением и пленом. Этому ему не разрешил бы его отцовский долг” [3, с. 43]. Подобным образом ведет себя и **Федор Иванович Бороздин**, провожая сына Бориса на фронт.

Фамилия героя **Бороздин** хорошо известна в русской истории. Это имплицитный антропоним, благодаря которому читатели заранее догадываются о высоких нравственных качествах персонажа, его патриотизме, преисполненном чувстве долга, благородстве человека, наделенного автором такой номинацией. В читательском сознании может возникнуть целый ряд исторических ассоциативных образов. Так, старинный дворянский род **Бороздиных** был известен на Руси еще с XIV века. Один из наиболее знаменитых представителей - **Бороздин Михаил Михайлович** (1767-1837гг.), генерал-лейтенант, прославился как участник русско-шведской войны 1788-1790 годов и русско-турецкой войны 1787-1791 годов, а также войны 1812 года. Под руководством генерала Багратиона он участвовал в сражениях при Смоленске и Шевардине, в Бородинской битве. За отличия был награжден орденом Святого Георгия 3-й степени. Его брат **Андрей Михайлович** (1765-1838гг.), генерал-лейтенант, был участником русско-шведской войны 1788-1790 годов, с 1807 по 1816 г., Таврическим гражданским губернатором и сенатором, в Отечественную войну 1812 года был назначен главнокомандующим сухопутными войсками в Крыму. Другой брат **Николай Михайлович** (1777-1830гг.), генерал от кавалерии, генерал-адъютант, отличился в сражениях под Гуттштадтом и Гейльсбергом, награжден орденом Святого Георгия 4-й степени. Он был участником русско-шведской войны 1808-1809 годов, Отечественной войны 1812 г. В начале ноября 1812 года возглавил летучий отряд в составе войск генерала В.В. Орлова-Денисова. Отличился в сражениях при Кацбахе, Бауцене, Лейпциге, Лаоне, Краоне, фер-Шампенуазе. В марте 1814 г. в составе русских войск вступил в Париж. Во время войны с Турцией 1828-1829 гг. командовал сводным корпусом, охранявшим тыл русской армии [см. об этом: 5, с. 67]. Безусловно, подобный богатый ассоциативный ряд имплицитного антропонима **Бороздин** рождает в читательском сознании облик положительного героя. Действительно, все семейство **Бороздиных** в драме «Вечно живые» достойно и мужественно переживают тяжелые военные годы: отец Федор Иванович день и ночь трудится в больнице, спасает жизни раненым солдатам, его дочь Ирина работает там же, помогая отцу, сын Борис уходит добровольцем на фронт, где геройски погибает.

Образ **Бориса Бороздина** (“Вечно живые”), как пишет сам драматург, является близким ему. Все то, что сам пережил и прочувствовал В.С. Розов, все те нравственные вопросы,

которые терзали его в первые дни Великой Отечественной войны, разрешает его герой. Розов писал в мемуарах: “С первого дня войны возник и лично мой нравственный вопрос: где должен быть в это время я? Собственно, вопрос этот не мучил меня долго, он возник и немедленно был решен: я должен идти на фронт” [3, с. 42]. Получив повестку и объясняясь со своей любимой девушкой, Борис говорит: *“Так надо... Иначе нельзя было. <...> Пойми, война уже пришла. Я подал заявление сам, это верно. <...> И вот - надо идти. Как же я мог иначе? Если я честный, я должен быть там”* [4, с. 537]. Имя **Борис** вообще является излюбленным для Розова, он присваивает его глубоконравственным, высокодуховным положительным и близким персонажам. Возможно, это связано с биографией писателя, родного брата которого звали **Борисом**. Еще один персонаж с таким именем – **Борис Богатырёв** (“Страница жизни”), механик завода точных приборов, хочет поступать в 24 года в вечернюю школу в восьмой класс, а потом в институт. При встрече с бывшим одноклассником Анатолием у них состоялся разговор: Анатолий. *А ты какой институт окончил?* Борис. *Никакой.* Анатолий. *Техникум?* Борис. *Нет. Я на заводе работаю, на сборке.* Анатолий. *Высокий разряд?* Борис. *Седьмой.* Анатолий. *Ого, здорово! Ты учился – то, я помню, хорошо, я к тебе даже уроки списывать бегал”* [4, с. 216]. Сочетается с контекстами обеих пьес и происхождение поэтонима **Борис** (слав.), который является сокращенным от другой славянской номинации **Борислав** – “славный борец” [6, с. 72]. Этот антропоним даже по своему звуковому облику соотносится с глаголом в форме императива “**борись**”, что значит “добивайся чего-нибудь, преодолевая препятствия, трудности; сражайся, состязайся, стремясь победить” [7, с. 57]. Фамилия **Богатырев** также значима и соотносима с лексемой «**богатырь**» в переносном его значении – “человек очень большой силы (в данном случае силы воли – И.П.), стойкости, отваги” [7, с. 53].

Особую нагрузку в произведениях советского периода несут на себе онимы – символы, являющиеся атрибутами эпохи социализма. Так, одна из носительниц передового революционного имени **Майя Мухина** (“В день свадьбы”) – дочь главного инженера завода, живет и работает в деревне, любит Василия Заболотного, постоянно его преследует, назойлива, словно **муха**. Именно она играет в драме не главную, но решающую, судьбоносную роль для центральных персонажей в день их свадьбы. Она всегда появляется неожиданно, некстати, словно призрак, злой дух, демон, что отражено в ремарках.

Имя **Майя** появилось после революции, образовано в честь праздника 1 Мая и означает перемены, к которым так стремится героиня. Причем, эти перемены носят негативный характер. В разговоре с односельчанкой Тоней **Майя** неуважительно говорит о родителях: «Тоня. *“Замуж тебе пора всерьёз. Отец у тебя такой уважаемый, завод-то как поднял – на весь Союз! Голова! А ты? Плачут они поди, с матерью от такого твоего поведения...”* Майя. *“Да разве они молодёжь понимают! <...> Они всё свои принципы в нос тычут! <...> Всё понять не могут, что их век кончился, другой идет. Не хочу я половыми вопросами мучаться, без них дел хватает”.* Тоня. *“Тьфу!”* Майя. *“Плюйся не плюйся, к тому идет – к свободе! Старики повымрут, наши порядки будут, увидишь”* [4, с.392] “<...> Слава богу, у нас в Советском Союзе за любовь не судят” [4, с. 378].

Происхождение имени **Майя** следует искать в самых истоках индоевропейской цивилизации. В религиозном культе бога Шивы она выступает как его жена, в буддизме известна как мать Будды. В Гималаях, в городке Лумбини, лежат развалины древнейшего храма в ее честь – **Майя Девы**. В греческой мифологии **Майя** считалась богиней весны, матерью бога Гермеса. В римской мифологии богиня **Майя** – мать бога Меркурия, от ее имени произошло название месяца **май**. **Майя** признается богиней во многих религиях и мифологиях на обширнейшей территории: от нынешней Италии до Гималаев [8, с. 369]. Корень слова “**майя**” такой же, как и в слове “**магия**”, что поначалу определялось как чудесная способность Вселенной и Бога к перевоплощению и развитию. Позднее во времена упадка магизма в Индии, в слове остался только прямой смысл – иллюзия, обман, а понятие **Майя** получило персонификацию, превратившись в образ матери богов. Семантика имени **Майя** обусловлена связью с такими лексемами, как “**маятник**” – “стержень с небольшим отвесом – кружком, совер-

шающим колебания около неподвижной точки или оси» (ср. выражение “ходить как маятник”, т.е. непрерывно взад – вперед) [7, с. 347], “**маета**” – “изнуряющая работа, доводящая до усталости, хлопотливое занятие” [7, с. 338], **маяться** – “томиться, мучиться” [7, с. 347], “**маяк**” – “башня с сигнальными огнями на берегу моря, на острове, в устье реки”, “мигающий световой фонарь” [7, с. 347], и, наконец, блоковский “**май** жестокий с белыми ночами”. Очевидно, что данная номинация обладает колоссальной эмоциональной силой и подвижностью, что вполне соотносится с созданным В. Розовым образом **Майи Мухиной**. Именно **Майя Мухина** сообщает невесте Михаила Заболотного Нюре о его измене и тем самым расстраивает назначенную свадьбу. **Майя** – богиня войны и раздора, иллюзий и обольщения в индийской религиозной философии.

Другой герой **Марк** (“Вечно живые”), племянник Бороздина, иначе воспринимает свое предназначение в грозные военные годы. Будучи музыкантом, **Марк** считает себя человеком выдающимся, исключительным, особенным, гениальным: “Пусть война, а мы будем работать. Я над своей сонатой, а вы должны поступить в институт. Должны! Иначе война может убить вас духовно, убить ваш талант. <...> И вы представляете себе, если бы великий Серов ушел в ту войну на фронт и погиб? Это была бы всемирная историческая глупость» [4, с. 550] «<...> Был Бетховен, Бах, Чайковский, Глинка – они творили, не считаясь ни с чертом, ни с дьяволом! Им все равно при ком и когда было творить – они творили для искусства» [4, с. 553]. По своему происхождению антропоним **Марк** предположительно восходит к латинскому *marcus*, означающему “молоток” [6, с. 189]. В русскоязычной среде, среди большинства других употребляемых номинаций, имя **Марк** звучит и воспринимается как иностранное. Розов не случайно наделяет своего персонажа подобным антропонимом, его носитель осознает свою исключительность среди людей с более частотными в России именами. Таким образом, личное имя влияет на самосознание человека, который является его носителем. Именно поэтому, как нам представляется, **Марк** обладает повышенным самолюбием, которое перерастает в ощущение своего права на некоторое превосходство над другими людьми, верой в свою исключительность. Несмотря на род своей деятельности, **Марк** не похож на творчески увлеченного человека, витающего в облаках, чуждого каких-либо корыстных помыслов или меркантильных интересов. В этой связи на первый план выдвигается семантика этимологического корня номинации. **Марк** честолюбив, но никогда не забывает о материальной стороне жизни, тверд и напорист в достижении своих целей. В годы войны **Марк** совершенно забывает о своем высоком предназначении и творчестве, заводит дружбу с концертным администратором Черновым, который помогает ему за определенные услуги зарабатывать большие деньги: “Зато какой администратор!” – замечает **Марк**. – “Концерты устраивает самые выгодные” [4, с. 553].

Пламенный революционер Андрей Трофимович Жарков (“С вечера до полудня”), одержимый верой в превосходство идеологии социализма, сына называет именем-символом **Ким**, появившимся на заре эпохи социализма и представляющим собой аббревиатуру от названия **Коммунистический Интернационал молодежи** [6, с. 162].

Группа антропонимов, раскрывающих драматический образ посредством связи со своей этимологией или звуковой ассоциацией, возникающей в сознании читателя или зрителя, наиболее многочисленна. **Жарков Андрей Трофимович** (“С вечера до полудня”) – писатель, бывший инженер-строитель. Его сын Ким говорит об отце: “Инженер был отличный, вы это лучше моего знаете. Вел дневники на строительстве Челябинского, показал кому-то из заезжих – не то журналисту, не то писателю... Тот дневник забрал, а потом отца в Москву вызвали, и не куда-нибудь, а в Союз писателей: дескать, напишите роман. Я помню, как отец нам об этом рассказывал, хохотал и все приговаривал: “Я писатель, а? Вот умора?!” А к нему каких-то помощников приставили – взвод! – и соорудили эту самую “Дорогу к счастью”. Роман по тем временам вполне стоящий. Премия, квартира, газеты...” [4, с. 446]. Андрей Трофимович работает с жаром, рвением, размышляет над написанным, требует объективной оценки творчества у окружающих. Последние годы своей жизни, занимаясь, как кажется **Жаркову**, не своим делом, он осознает и болезненно переживает происходящие в

его душе изменения, деградацию личности: *“Двух жизней не проживешь, так хоть одну дожить не по-собачьи. Я ведь раньше счастливый был, так сказать, изнутри счастливый. Бывало, прочту мало-мальски талантливое, радуюсь, целый день счастливым бегаю – отчего, и сам не знаю, дурак дураком, будто сам сочинил. А теперь чуть где талант проклюнется, прочту, пойму, что талант, и злобой начинаю наливать, зла ему желаю, погибели. <...> Не писатель я. Был читателем, и то надо было бога благодарить, а теперь и читатель-то стал плохой, испорченный”* [4, с. 447]. Фамилия героя вполне согласуется с такими словами, как **жар** – “рвение, страстность, горячность”, **жаркий** – “пылкий, страстный, напряженный” (ср. выражения *“работать с жаром”*, *“жар души”*) [7, с. 190].

Свою фамилию Михаил **Заболотный** (“В день свадьбы”) объясняет так: *“Нас, говорят, когда из Ленинграда вывозили, бомбили сильно, поубивали много. А кто остался, лесами да болотами выводили. Четырнадцать детей, говорят, осталось. Нашли за болотами без единого взрослого, поубивали их. Так всех нас и окрестили Заболотными. Трое ещё в Перми умерло, тех уж я помню”* [4, с. 344]. Антропоним несет информацию о непростой судьбе героя.

Имя бывшей жены Кима **Аллы Васильевны** (“С вечера до полудня”) предположительно имеет греческое происхождение (*алле*), что в переводе означает “другая, вторая, следующая” [9, с. 177]. Существуют гипотезы арабского происхождения имени от имени богини дождя **Аллат** (женская параллель Аллаха), что в переводе означает “эта богиня” [10, с. 375]. Возможно, что это имя имеет протоарийские корни. Так, среди древних божеств на Кавказе сохранились имена двух богинь судьбы – Алла и Белла, чье могущество ставили выше могущества верховного Бога [10, с. 375]. Отчество героини образовано от антропонима **Василий**, который этимологизируется в переводе с греческого языка, как “царский, царственный” [9, 155]. Несомненно, такое имя и отчество наделяют свою владелицу выразительными чертами внешности и характера. В ремарке автор замечает: *“На портрете Алла изображена в полный рост в ослепительном сиянии солнца, нарядная, смеющаяся”* [4, 432]. **Алла Васильевна** живет и работает за границей, она выделяется из общей массы, отличается стилем одежды, поведением, своими вкусами и предпочтениями. Ким неодобрительно говорит о ней: *“<...>Она шлет оттуда какие-то пестрые куртки, рубашки, пластинки с этой психической музыкой... Хочет перед мальчишкой выглядеть шикарно. Вот, мол, мы какие там заграничные! <...> Прилетела жар-птица, обронила перо, засверкало, аж в глазах больно...”* [4, с. 415-416].

Имя сына Кима Жаркова **Альберт** (“С вечера до полудня”) – редкое, но модное для своего времени, происходит от латинского слова *albus* – “белый” [11, с. 27], что синонимично “чистый, невинный, непорочный”, т.е. этот молодой человек, как “чистая доска”, на которой еще можно написать все, что угодно. Сын Кима после развода родителей страдает, мечется между двух огней, он не хочет обижать отца, но вместе с тем любит и мать, ему очень хочется поехать с ней за границу, посмотреть мир и получить хорошее образование. Есть еще одна трактовка антропонима **Альберт**: из древнегерманского *Адальберт* (*адаль* – благородный + *берт* – блестящий, блистательный) [9, с. 152], которая также логично сочетается с художественным контекстом пьесы “С вечера до полудня”. Этот мальчик отличается благородством, искренностью, добротой, умом, унаследованными им от своих родителей.

Надя Богатырёва (“Страница жизни”), ученица десятого класса, является **надеждой** для старшего брата Бориса. Имя **Надежда** пришло на Русь с православием и получило распространение в своем дословном переводе – “вера в возможность осуществления чего-нибудь радостного, благоприятного” [6, с. 203]. Именно с таким значением использует данную номинацию Розов. **Костя Полетаев**, друг Бориса Богатырева рассуждает так: *“...Моя школа окончена. ...Ты только представь: вот я бы к примеру, затеял это дело. Утром на работу, пришел домой, перекусил – беги в школу, пришел из школы – садись за учебники. Жуть! Девушки без тебя скучают: “Где ты, Костя? А Костя сидит за математикой и решает – сколько будет иксов, если игреков двадцать... Я девушек на иксы не променяю. Самые хорошие годы корпеть! Я люблю во Дворец культуры сходить, потанцевать, с девушками прогуляться. А тут – физика, алгебра... Я запущу станочек, возьму кромочку поровней, раз – деталька, два – деталька. Сто восемьдесят, сто девяносто процентов в смену – и никаких тебе иксов, всё ясно!”* Борис: *Счастливый ты человек. Костя: Абсолютно. Люблю жить красиво. Борис. “Ты не красивую*

жизнь любишь, а лёгкую” (ср. фамилию героя с глаголом **полетать** – “пробыть некоторое время в полете” [7, с. 237], некая беззаботность, легкость существования, которые присущи персонажу комедии). В конце пьесы с **Костей** происходит метаморфоза, он осуждает Бориса, когда тот хочет оставить вечернюю школу: Борис. “*Ты что взъелся? Сам орал: школа не для нас, пусть те, которые помоложе*”. Костя. “*Выбрось дурь из головы, иди в школу*” [4, с. 252]. Антропоним **Константин** (ср. лат. constans – постоянный, неизменный [6, с. 167]) сочетается с такими личностными качествами героя пьесы, как верность, надежность, постоянство в дружбе независимо от складывающихся обстоятельств. Подобными качествами обладает и Егорьев **Константин** Федорович, друг главного героя Жаркова (“С вечера до полудня”), оставшийся единственным преданным ему человеком. Егорьев объясняет свою верность и уважение к Жаркову так: “*Когда-то давно, когда ко мне, можно сказать, весь мир спиной встал, вы взяли растерявшегося мальчишку за плечи и сказали: иди ко мне, вкалывай. Я вашу руку до сих пор вот здесь, на плече, чувствую*” [4, с. 448].

Антонина Николаевна Монастырская (“Вечно живые”) полностью погрязла в мещанстве, бездельи, красивой жизни, ее совершенно не волнуют проблемы военного времени: “*Ты бы видела мои комнаты в Ленинграде! Какая мебель! Шкаф – клен “птичий глаз”! И представь, я его забила огромными гвоздями, там посуда. Хрусталь сложила в ванну. Неужели разворуют?*” [4, с. 566]. Находясь в эвакуации, **Монастырская** продолжает размеренную беззаботную жизнь: нигде не работает, поселившись на квартире работницы мыловаренного завода Вари, уговаривает последнюю быть фактически ее домработницей (“*Я же погибну без тебя. А кто станет все делать – на базар ходить, стряпать?*” – говорит Антонина Николаевна, когда Варя рассказывает ей о своем намерении вернуться на завод [4, с. 565]), продолжает принимать у себя нужных гостей, словом, несмотря на горе, голод, бедствия, болезни, смерть людей в эти тяжелые годы, в ее “**монастыре**” свои правила: по-прежнему тихо, безмятежно, сытно и весело. В этой связи фамилия героини косвенно соотносится с лексемой “**монастырь**” – “религиозная община монахов или монахинь, представляющая собой отдельную церковно-хозяйственную организацию” [7, с. 364] (недаром существует поговорка: **в каждом монастыре – свой устав**, т.е. свой порядок, свои правила и особенности) и опосредованно характеризует созданный драматургом образ. В народном представлении слово “**монастырь**” часто имело пейоративную коннотацию, об этом свидетельствуют различные пословицы и поговорки (“**В монастыре** что в омуте – сверху гладко, внутри гадко”, “Не земля **монастырь** кормит, а мужичок”, “Подвести дела под **монастырь**” / “Подвести под **монастырь**”, что значит “поставить кого-либо в особенно затруднительное положение, подвести”, “Идти под стукалов **монастырь**” (солдатск. под крепость, на сражение), или “**Монастырь** доуку любит (т. е. просьбы и приношения)” и прочие паремии). Героиня пьесы вызывает осуждение читателей или зрителей. Личное имя **Антонина** этимологизируется как “приобретающая взамен” (от греч.) [10, с. 396], именно таким образом она обеспечивает себе достаток в доме: Варя меняет вещи **Монастырской** на самые изысканные по меркам военного времени продукты.

Николай Николаевич Чернов (“Вечно живые”) – приспособленец, который даже в условиях военного времени смог устроить себе комфортное существование и извлекать выгоду из всего. Для него нет ничего невозможного. Имя **Николай** этимологизируется из греческого как “победитель народов” [6, с. 208]. **Чернов** волочится за Монастырской, часто навещает ее, делает подарки, выполняет вздорные капризы. Фамилия героя в данном контексте соотносится с прилагательным «**черный**» в переносном его значении – “преступный, злостный” [7, с. 884]. Носителями личного имени **Николай** в ряде пьес В.С. Розова являются отрицательные персонажи. **Николай Ильич** Салов (“В день свадьбы”), бюрократ, партийный работник, который, произносит высокопарные слова о долге, порядке, чести, достоинстве, но при этом сам не отличается высокими нравственными качествами: в молодости он изнасиловал девушку и из страха женился на ней. Вот как об этом рассказывает его жена Рита: “*Как уж тогда все это вышло – не хочу говорить... Он-то. <...>старше меня был, мог бы сообщить. Да ничего он не мог, животное этакое!.. <...> А потом выяснилось – беременная я... Николай-то ваш, как узнал, испугался. Трус он ужасный, жалкий даже... В загс потянул*

с перепугу-то... И сейчас он меня совсем не любит, боится только... Есть у него там какая-то женщина... табельщица, кажется... А мне все равно” [4, с. 388-389]. Оба **Николая** достаточно респектабельны, они самоутверждаются за счет других людей, подавляют их достоинство, подталкивают к неблагоприятным поступкам. Так, например, **Николай Чернов** просит у Марка, чтобы тот достал ему дефицитные медикаменты; **Николай Ильич** намекает отцу воспользоваться дружбой с соседом-кладовщиком и попросить его украсть бидон краски для моторной лодки.

Нет сомнения в том, что в литературном творчестве имена собственные – это суть категории познания личности, раскрытия особенностей характера персонажа художественного текста, потому что в творческом воображении писателя имя и образ идут параллельно, дополняя, уточняя друг друга. Выбор же конкретного собственного имени – дело автора. В этой связи целесообразно учитывать и мифопоэтический подтекст. Ведь цель – образ, но его знак – имя, вбирая в себя черты образа, одновременно содействует его созданию. При этом, чем меньше текста отводится образу, тем большую роль в его создании играет антропоним. Возможно, поэтому у В.С. Розова порой самые яркие имена присвоены эпизодическим персонажам. Имена гибки и емки, они способны вместить самые различные частные обстоятельства жизни и деятельности героя произведения, которые и стремиться отобразить в своем литературном творчестве каждый писатель.

Abstract. The subject of the paper is onomapoetics, a new branch of science that appeared in the 60-ies of the 20th century. This paper is about the names of characters considered as a reflection of mythopoetic views of the playwright Victor Sergeevich Rozov.

Литература

1. Зеньковский, В. История русской философии / В. Зеньковский. – М.: Академический Проект, Раритет, 2001. – 880 с.
2. Флоренский, П.А. Имена / П. А. Флоренский. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 336 с.
3. Розов, В.С. В добрый час: Пьесы / В. С. Розов. – М.: Советский писатель, 1973. – 600 с.
4. Розов, В.С. Путешествие в разные стороны. Автобиографическая проза / В. С. Розов. – М.: Советский писатель, 1987. – 496 с.
5. Использованы материалы книги: Залесский, К.А. Наполеоновские войны. 1799-1815. Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 220-222.
6. Петровский, Н.А. Словарь русских личных имен: Более 3000 единиц. – 6-е изд., стереотип / Н. А. Петровский. – М.: Русские словари, Астрель, 2000. – 480 с.
7. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеол. выражений. – 4-е изд., дополн. – М., 1998. – 944 с.
8. Большой словарь иностранных слов / Сост. А.Ю., Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 816 с.
9. Суперанская, А.В. Имя – через века и страны / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
10. Зима, Д., Зима, Н. Тайна имени: Как назвать вашего ребенка. – М.:РИПОЛ классик, 2005. – 640 с.
11. Грушко, Е.А., Медведев, Ю.М. Имена ... – М.: Рольф, Айрис-пресс, 1998. – 736 с. – (Энциклопедии).

УДК 811.161 + 165.194

К вопросу об изучении концептов в диахронии

Н. В. ПРУТКАЯ

Познание действительности с помощью языка как типа когнитивной деятельности происходит в определенном пространственно-временном историческом и социокультурном контекстах. Диахроническое изучение становления концептообразующей лексики, всесторонний анализ истории ее развития предоставляют возможность объяснить не только архаические особенности функционирования отдельных концептосфер этноса, но тенденции их развития и современное состояние.

Утверждение Ф. де Соссюра о том, что изучить системные отношения в языке можно лишь при синхронном подходе, поскольку время разрушает системные связи [1], можно оппорить, применив семантико-когнитивный анализ к языковому материалу. Анализ диахронических репрезентаций концептов позволяет установить системные связи в диахронии, что является, с нашей точки зрения, основополагающим, исходным методологическим приемом в исследовании концептуальной картины мира и ее элементарных единиц – концептов.

Контекстно-смысловой анализ лексем, вербализующих языческую и христианскую картины мира, изучение их ассоциативных связей позволяют выделить элементы диахронических и вневременных ахронических концептов общей концептосферы восточных славян. Как бы ни изменялась модель мира на протяжении веков, остаются общие для всех времен координаты, в центре которых стоит человек (с позиций религии – Бог), связывающие языческое и христианское мировоззрение, сформировавшееся в большой степени с помощью семантических ориентиров языка.

Анализ зоосемической и зооморфической концептообразующей лексики донационального периода развития восточнославянских языков раскрывает загадки осмысления древним человеком окружающего мира и своего места в нем в различных аспектах: психологическом, философском, религиозном. Кем является человек в действительности и какова его роль? Какие неразрывные узы связали его и окружающий мир живой природы? Что дает право человеку выделить себя из всех тварей Господних и поставить в центр мироздания?

Отношения человека с природой всегда были сложными и неоднозначными. Особый характер взаимоотношений между человеком и животным (особенно тотемным) прослеживается в языческие времена. Зависел ли человек от животного или наоборот? Были ли эти отношения равноправны? Ответы различны. По словам Э. Дюркгейма, «Человек, стоящий перед животным или растением, название которого он носит, совсем не чувствует себя так, словно он стоит перед каким-то богом, поскольку он сам принадлежит к священному миру. Их отношения напоминают отношения двух существ, которые находятся на одном уровне и

имеют одинаковую стоимость» [2, с. 132]. Дружеские, даже родственные отношения языч-

ника с природой предполагали скорее равноправность, чем иерархию. Что же происходит с уравновешенным таким образом взаимодействием человека и животного в христианские времена?

Христианская религия предоставляет человеку право собственности над миром флоры и фауны. Раннее христианство через сакральные тексты пытается упорядочить, регламентировать отношения между человеком и животным, однако единого ответа на возникшие при этом вопросы, в том числе и нравственно-этического характера, не дает. Все теистские религии, в том числе и христианство, сохраняют в себе реликты восходящего к тотемизму языческого зооморфизма. И это является причиной противоречивости, а в некоторых случаях и конфликтности взаимодействия homo sapiens с живой природой, которое носит амбивалентный характер.

Разножанровая переводная и оригинальная литература (преимущественно религиозного характера) пытается помочь человеку определить свое назначение в созданном Господом мире. Бог обращается словами Библии к сотворенному им человеку: *Плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею, и владычествуйте над рыбами морскими, и над птицами небесными, и над всяким животным, пресмыкающимся по земле* (Быт. 1: 28); *да страшатся и да трепещут все звери земные [и весь скот земной] и все птицы небесные, все, что движется по земле, и все рыбы морские: в ваши руки отданы они; все движущееся, что живет, будет вам в пищу; как зелень травную даю вам все; только плоти с душою ее, с кровью ее, не ешьте* (Быт. 9, 1 – 7).

Однако иерархически главенствующее положение человека неоднократно подвергается сомнению. В сакральных книгах подчеркивается, что человек неразрывно связан с животным миром, без которого он не сможет существовать: *И подлинно спроси у скота, и научит тебя, у птицы небесной и возвестит тебе; или побеседуй с землею и наставит тебя, и скажут тебе рыбы морские. Кто во всем этом не усмотрит, что рука Господа сотворила сие? В его руке душа всего живущего и дух всякой человеческой плоти* (Иов. 12: 7 – 10).

К.Г. Юнг приводит слова Августина о том, что человек постоянно должен себе напоминать, что он не создан по образу и подобию Божьему ни в чем, кроме разума, «... но где человек замечает, что создан по образу Бога, там он видит в себе нечто большее, чем да-

дено скоту» [3, с. 205]. И далее: «Нет никаких сомнений, что первоначальная христианская

концепция *imago Dei*, воплощенного в Христе, означала всеобъемлющую целостность,

включавшую в себя также и животную сторону человека» [3, с. 207].

Диахронический бинарный гиперконцепт ЧЕЛОВЕК – ЖИВОТНОЕ вербализовался в древнерусском и старовостоочнославянских языках донационального периода разнообразными лексическими средствами. Исторически прототипическими (в терминах когнитивной

психологии «точками когнитивной референции» [4]) являлись лексемы *тварь*, *живот* (дери-

ват *животное*), значения которых были связаны с понятием «всякое живое существо», «тво-

рение Бога» (в том числе «человек») [5]: *просили те ди вси ѿ да бѣа з плачем великим мовечы:*

вдко ѿ ди преблагѣ творче всякое твари не презри созданія своего (Зб., 752, 503 – 503б).

Мудро звучит фраза из «Жития»: *Члѣкъ есть живот до часу позыченный, смерти неωт-ложоный долгъ ...* (Кін., 496 – 51 – 516).

Этимология лексемы *человек* проясняет основу ядра одноименного диахронического концепта. Гипотеза, предложенная Г. Циммером и поддержанная многими известными лингвистами, считается наиболее вероятной: первая часть праслав. *čelověkъ čelo сближается с общеславянским *челядь*, с др.-инд. *kúlam* «стадо, множество, семья, род», греч. *τέλος* «толпа», ирл. *cland, clan* «потомство, род», лит. *kiltis, kiltis* «род». Вторую часть *вѣкъ* связывают с лит. *vaĩkas* и лтш. *vaĩks* «мальчик, ребенок», др.-прусс. *waix* «слуга» (сравним: в ст.-польск. *człowiek* «слуга, невольник»). Интересна гипотеза, которой придерживался А.А. Потебня, согласно которой *čelo* является формой слова *целый*, а *вѣкъ* имеет значение «сила», следовательно *человек* – «исполненный силы». В архангельских говорах А. Подвысоцкий зарегистрировал слово *обезвекнуть* в значении «ослабеть», что может служить подтверждением данного предположения. Иные многочисленные этимологии лексемы *человек* менее вероятны (см. более подробно Фасмер IV, 328 – 329; Преображенский, 1284; ЭССЯ, 49 – 50; ИЭССРЯ II, 378).

Древнерусское *человѣкъ* являлось полисемантом, основные значения которого «суще-

ство человеческого рода», «член общества», «слуга», реализовались в памятниках письменности восточных славян, начиная с XI в. (Срезневский III, 1492 – 1495). Генетические корни исконной семантики слова *человек*, связанные с понятиями «стадо», «род», «множество», прослеживаются при диахроническом рассмотрении семантической специфики лексемы в сравнении с общими номинациями животных, сохранившими этимологическую и историческую связь с понятием ЧЕЛОВЕК.

Человек, согласно этимологии слова, как «член человеческой стаи» соответствует образу говорящего существа, которое противопоставляется не только животному, но и чужому, варвару, говорящему непонятно, невнятно (можно сравнить с этимологией архаического греч. *μεροπος* «мерно, отчётливо говорящий»). В «Этимологическом словаре» А.Г. Преображенского приведена интересная гипотеза И. Добровского о этимологии слова *человек*, проясняющая вышесказанное: *чело-* = *frons* как *pars pro toto*, значит *лицо, голова*: *-вѣкъ* = лат. *vos-s (vox)*. гр. **ἦπος*. сскр. *vakti говорит, сказывает; vāk речь, слово, голос*; следовательно, человек = *говорящее чело, лицо, голова, существо* (Преображенский, там же).

Средневековая разножанровая письменность в центр описанных событий ставит человека. Однако детальный анализ древнерусских и донациональных старовосточнославянских источников (в основном, книжно-славянского церковно-канонического типа) свидетельствует о том, что оценка природы человеком закрепляется в языке, прежде всего, с точки зрения его понимания учения и мудрости Божьей, которая помогает осознать свое место в мире в взаимодействии с себе подобными. Теологические понятия древнего славянина еще неразрывно связаны с дохристианским, языческим периодом, когда многие представители фауны становились идолами и приобретали власть над человеком, когда человек был одним из множества природных существ, еще особо не выделившись как отдельная сущность. Эта особенность восприятия мира ярко проявляется в языке.

Взаимодействие с живой и неживой природой поначалу фиксируется в языке, с точки зрения современного человека, хаотично и противоречиво. Детально описывается как то, что уже познано, так и то, что человеку еще неподвластно, над чем он еще не одержал верх. В отношениях *человек – животное* прослеживается закрепившаяся со временем тенденция *повелитель – слуга, раб*, однако синкретизм древнего человека и природы еще очень явен: *По-*

толѣ є(ст) члѣкъ, доки живѣ(ѣ) будет; а коли, мовит, умреть, то власне як марѣжелина,

то аж нѣколи не ѡживет (Рук. Тесл. IV, 313. XVIII в. – Карт.Тимч.).

Большой разницы между животным и человеком, познающим себя, мир и духовные субстанции нет: **Члѣкъ есть живот до часу позыченный ... себе не вѣдающій, а ѡ вышших**

над себе речах бадающійсѧ [желающий знать, исследовать, изучать, проверять] (Кін., 496 –

50). Для Бога человек остается его тварью, животным: *Сказал я в сердце своем и о сынах человеческих, чтобы испытал их Бог, и чтобы они видели, что они сами по себе животные, потому что участь сынов человеческих и участь животных – участь одна: как те умирают, так умирают и эти, – говорится в «Книге Экклизиаста» (Эккл. 3: 18 – 19); единъ только самъ Богъ есть все твары и отецъ и господинъ царъ, княз^с, и Богъ* (Будны, 536). Бог повелел и человеку, и животным плодиться и размножаться – населять землю: *сз могоу ровнати*

со звѣрьми, но и тыи соут плодовици пред тобою гси (Чэця, 15). Как и немое животное,

человек говорящий должен повиноваться Господу: *и глѧ емоу стѣи звѣрьє дивьяя. и жи-*

вотная повиноуютъ(с) имени бжѧ. члѣци же словесни соуше престоупають заповѣди бжѧ

(ПНЧ, 190а. XIV в.). Однако «*не простъ члѣкъ*» (ИларСлЗак., 162 об. XI в.), и что же отделяет

его от животного?

Пантеистические верования древних славян связаны с обожествлением природы. Отдельные объекты (живые и неживые) наделялись душой и становились равноправными участниками жизнедеятельности человека, человек сливался и растворялся в природе. Одухотворенные животные могли говорить и вести себя как люди. Согласно христианской религии, только человек обладает бессмертной **Душой**, все остальные твари наделены лишь живым духом: *А всем зверям земным, и всем птицам небесным, и всякому пресмыкающемуся по*

земле, в котором *душа* [= дух] *живая*, дал Я всю зелень травную в пищу (Быт 1, 30); *Вѣдо-*

маа теды есть речъ, же безъ диѣ члѣку покарму не потреба ... (Каліст. II, 146). Душой

наделен и богочеловек – Иисус Христос, сын Марии и Господа: *заразъ гдѣ вселившись в жи-*

вотъ ее, и почал себе формовати изъ еи плоти и крови, плотъ ѿдушевленную (Пролог, 545б).

Через Иисуса Христа человек получает маленькую толику божественного, закрепляет свою нерасторжимую суть с Господом, тем самым удаляясь от животного. Церковнославянские формы *вочеловечитися*, *вочеловечити*, *вочеловечение* относятся к истории сына Божьего, отданного людям во искупление их грехов: *х(с)ъ бѣ нашъ нашу приять плоть. и въчлѣвьсѧ*

(ФСт, 145а. XIV в.); *сѧ биѧ по послушанию и по смѣренію въчлѣвѣчи* и члѣвы сѧ рас-

пзтъюмъ и смѣртию (там же, 93б-в.); *Въплъштениѣ же сѧ въруи ... въ двѣ естество*

божѣство и чловѣчество. ба по божѣству члѣка по въчлѣвчениѣ. въ обоюмъ съвършена (Изб.,

29 об. 1076 г.).

Многие современные религии Востока и Запада говорят о животных как о существах, имеющих душу. Душа животного может поселиться в человеке так же, как и человек может занять место зверя. Идея реинкарнации не так уж чужда славянской душе, если вспомнить языческие корни верований западного человека. Исследуя архаическое сознание славян, ученые приходят к заключению, что «древние славяне имели более сложные представления о соотношении души и тела, чем христиане. У язычников ... есть представления о нескольких

разных душах, имеющих разные функции» [6, с. 36]. Уверенность в тождестве с животными

приводит к уверенности в то, что в теле животного может жить душа человека и наоборот. Согласно теории Э. Дюркгейма, повсеместность верований в метемпсихоз является «доказательством того, что составные элементы идеи души были в основном взяты из животного мира» [2, с. 247].

В памятниках письменности восточных славян донационального периода выделяется характерная черта человека, его одно из основных отличий от животного – неговорящего (бессловесного) существа – обладание **Словом**: *Яко же коневи рязанье и псоу брехание. и*

волови рютье. и лютотоу звѣри риканье дано бы(с) ... тако же члѣкоу слово (Пч., 46 об.

XIV – XV вв.); *звѣрь зри животно безсловес/с/но* (Син., 117. XVII в.). П. Берында так

объясняет значение адverbума *зверски*: «*бѣзсловеснѣ, не людко*» (Бер., 57. 1627 г.). Хотя в

Библии некоторые животные говорят (*И сказал змей жене ...* – Быт. 3, 1; *хвалили вместо бога немьи гады* – Скар. ПБ. 17), это воспринимается как аллегория.

В архаической картине мира язычников животные были способны говорить, но не потому что человек реально слышал их речь, а потому что человек воспринимал животных, как и многочисленных богов, как проводников необходимой информации, которую удобней передать с помощью вербальных знаков. Человек не всегда имел право говорить, но за него могли сказать живые существа, так как в мире природы не существовало никаких социальных ограничений. Христианство осуждало живое общение с животными: *вси погани мають*

товариство с нѣмыми звѣряты (Алекс., 246).

Обладание словом является большим благом для людей. Лишение слова – серьезное наказание. Неслучайно истинно верующих, паству называют то *словесными*, то *немыми*, *бессловесными овцами* (*овчатами*): *Велику бо глѣше игумену быти, словесныя пасти овца* (Патерик Син., 167. XI в.); *стадо словесныхъ ѡвецъ Христовыхъ в порученю своемъ мають*

(Унія, 1. 1595 г.); *што иж се посполите розумееѣ ѡ пастырьхъ ѡвецъ немыхъ и безсловесныхъ*

(там же); *не за немое быдло але за ѡное многоценное стадо неѡшанцованымъ скарбомъ*

кровю христовою искупеное, мусель пану своему личбу давати (там же, 16).

Особо следует отметить, что христианской культуре славян было свойственно более позитивное отношение к «бессловесным овцам», нежели к «словесным». Грешная словесная

овца клеймилась как *паршивая овца*: *противъко пастырови паршивиѣ ѡвечки повстали*

(Зб. 259, 582). Не всякое слово поощрялось и приветствовалось, а только то, что служило за-

поведям Божьим, было покорным и смиренным: *Ізлѣтьскому рече послѣдоваше безумию.*

поне же бѡ они. акѡ неразумни гви заткоша уши свои. ѡ(т)врѣвающе гла(с). разума

вышнѡго. звѣрообразныѡ азыки (КР, 354г. 1284 г.); *языкъ* приемнымъ ест древо живота, *не-*

смиреныи же сотреть духъ свои (Скар. ПС, 24). Неслучайно синонимом слову *болтовня* в

древнерусском языке являлась композита *зверообразование*: *так обо слышавъ добрѣ мьнѡ(х)*

ѡ(т)вреци такоу блѡдню. и звѣрообразованиѣ на оутверженъе яко же нынѣ бы(с). добрѣ

и единомыслѣнѣ вѣроваша ѡ(т) стѣго дѣха (ФСт, 218г. XIV в.).

Человек отличается от животного умением **слышать** слово Господне: *мы яко глухѡѡ*

аспида не слышимъ гласа хсѣва (Чэцця, 272); *ѡтлучилися ѡт Бѣа грѣшници ... мают в собѣ*

ядѣ подобны^с яду ужовому, або яко аспидѡ глухого котори^с собѣ затыкает уши (Пс. 42б.

XVII в.). Возвращение человеку возможности говорить и слышать – одно из божественных

чудес: *глухимъ слухъ приворочаетъ, нѣмым мовы оузычаетъ* (Варл, 38б); *некоторые приво-*

дят христу глухого и немого, просечы абы возложытъ на него руку (Зб. 255. 96). Глухой че-

ловек не может услышать Слово Господа, немой помолиться: *ани безрукій, ани нѣмый члѣкъ*

не можетъ крестити (Зб. вып., 10). Фразема *открыти ухо* (аналогично: *открыти очи*),

функционировавшая в этот период, несет высокий религиозный смысл: *бог силнии ...*

открыет оухо их к наказаню и речеть дабы вернулис от кривды (Зб. 262, 27 – 276).

Слово человека должно быть умным, мудрым: *да не уловат^s та въ словѣ немудромъ*

(Скар. IC, 116). Отличается от дикого зверя и домашнего скота человек большими возможно-

стями – не только умением говорить, но и **Разумом**, способностью помнить: *надъ всѣ*

*звѣрята человекъ зацностю и можностю переходит, мает **розум**, слово и память* (Бельск., 3);

*прыложыт **скотомъ несмысленымъ** и уподобис им* (Зб. 261, 1016); *члѣвкъ* будучи в почтиво-

*сти не розумѣет; прировнанный **естъ быдлѣтомъ несмысленымъ** и сталсе имъ подобнымъ* (Пс.

XVII, 286). Неразумность человека подобна звериной глупости: в тексте «Поучения» конца XIV в. формы *неразумнее* и *зверее* (сравн. степень к *зверь*) являются контекстуальными синонимами (СлДРЯ III, 366).

В памятнике старобелорусской письменности «Поучительном евангелии» XVII в. грешный человек неоднократно сравнивается с неразумными животными: *Поровналъ сѧ, мо-*

*витъ, члѣвкъ зъ **скотомъ несмыслнымъ**, и подобный имъ сталъ сѧ* (Каліст I, 1516 – 152); *При-*

*смотри сѧ, якъ зъ^s всеи злости границъ выступилисмо: надъ^s **ослы и волы безрозумнѣйшими***

оказованы бываемо, въ^s смыслѣ отъ птаства перевышеными найдуюмо сѧ (там же, 1526).

Прослеживается тенденция, закрепляющая «печать» глупости и тупости за домашним скотом, в особенности за ослом, волком и овцой.

Крещеный человек, наделенный разумом, в отличие от животного, верует в триединого Бога: *не приемлющеи же его [крещения] **яко скоть и звѣрье** ...* (ГБ, 35б. XIV в.). Греш-

ный человек уподобляется немому, неразумному животному: *не уступу^с **грѣшны^с чловѣче***

*прудкостю **нѣмымъ и нерозумнымъ звѣратомъ*** (Зб. 259, 531). Нечистых людей (грешни-

ков) олицетворяли изображения нечистых животных: *звѣрата и гадъ **нечисты^с** которые*

*были на плащеницы **значили нечистых люде^с*** (Зб. 259, 529).

Одними из основных добродетелей, которые сопутствовали разуму и мудрости и при-
вивались «словесным овчатам» с детства, были кротость и долготерпение: *свершии слоужбоу
свою съ кротостю и разоумомъ* (ПНЧ, 117. 1296 г.). Человек должен отличаться от зверя
кротостью, незлобивостью, добротой, быть смиренным и послушным (часто следуют срав-

нения *как ягня, как овца*): *Члѣвскы наоучевають и кротѣвають. медвѣдь бо оучимъ*

члвч(с)кы нравы подражати. и сами того нравы приемъше рикають. ово гнѣвомъ. ово же

пияни (СбХл, 108 об. XIV в.); *кротѣжъ всѣхъ члѣкъ послоушьствоуемъ* (ПНЧ, 27а. XIV в.);

стѣи же глѣбъ молчаше акы агнѣ незлобиво (ЧтБГ 25б. к. XI в. – список XIV в.); *аще бо и*

*члѣколюбьемъ своимъ клонитьсѣ **ω(т)** жесточьства на кротость* (Пч., 16 об. к. XIV в.).

Неслучайно человека, отличающегося своей кротостью и смирением, называли *кротъкодо-
ушевным, кротъкомоудрым* (см. СлДРЯ IV, 303 – 304). В «Поучении о спасении души»
усмирение своей сути перед Господом сравнивается с усмирением звериного естества: *да*

видиши ли како ти чръсъ жьство звѣрьж кротатьсѧ. а ми по жьству ни кротимъсѧ. ни

боимъсѧ своѣго вл(д)кы (СбХл, 109. XIV в.).

Постепенно рефлектирующий человек приближается к мысли о том, что человека выделяет в природе умение любить (вначале в религиозном контексте – Бога, ближних). Слово *любовь* становится полноценным членом парадигмы *человек\животное* наряду с номинациями высшей христианской добродетели – смирения: *сии же живахоуть в любви. во кротости и во смиреньи* (ЛИ, 289. ок. 1425 г.).

Если человек не познал себя и высшую (Божью) суть вещей, он есть животное: *чл7вкъ ... себе не ведаючы^с а ѡвышших рече^с над себе бадаючы^ся ... ест быдлятем* (Зб. 752, 5906). Однако человек иногда признает в животном разумное существо, по-видимому, вспоминая свое недавнее прошлое, в котором он не всегда являлся господином: *для того*

тежъ нѣмое быдла, над тебе розумъ маючого, ест^с розумнѣйшее и бачнѣйшее (Варл.,

286).

Именно христианская религия «санкционирует» появление варианта бинарного концепта «человек\животное» – ЧЕЛОВЕК – ЗВЕРЬ (в большей степени биполярного, комплементарного, чем комплетивного), который закрепляется в сознании человека через религиозные тексты с начала принятия христианства и на протяжении многих веков: *Ни оукорисѧ, ни*

тъснисѧ ѣда. то (бо) пескы и звѣрьскы, а не члѣвчьскы (Пч., 249. XIV – XV вв.). Но смог ли

человек «выдавить» из себя все те «зверские» качества, которые осуждало христианство? Ведь не случайно, практически все наименования животных от общих до конкретных имели и имеют до сих пор в языке переносные значения (чаще негативные), характеризующие че-

ловека: *яко свѣрѣни по звѣрьску и яри* (ГБ, 60г. XIV в.); *жолнеры ... яко звѣри и илвы не-*

погамованыи дома находячи незличоныи мордерства чинили (Бельск., 243б).

Адъективы *нелюдский, человеконемилостивый* и их дериваты употреблялись в текстах как синонимы слову *зверский* в значении «бесчеловечный», «жестокий, свирепый»,

«ненавистный»: *слуги оубо и ѡружници. ѡбиступльше и(х) [праведников]*

члѣвконемл(с)твно и ненавистно ѡ(т)сѣщаху. язъкы оубо клѣщами изъ оустъ извлекше

звѣроωобразно ω(т)сѣкоша (ЖВИ, 86а. XIV – XV в.); *ωные люде нелюдские межы иными*

ωкрутенствы, по^сманные хрстианы мучыли (Зб. 752, 498); *а оный хаганъ звѣрины(х) а не*

чловєчи(х) будучи ωбычаєвъ (Истор. Пож., 660. 1627 г. – Карт.Тимч.). Определение *окрут-ный* («жестокий», «злой», «бесчеловечный», «дикий») и его производные инновации характеризуют как поведение хищного животного, так и человека: *з чловекомъ над которого*

звѣраты кгда ся збєствит не маєшь ничего ωкрутнєшого (Зб. 259, 602); *Еже законопре-*

ступники повстали противко мене, а згромаженє ωкрутных шукали дийи моеи (Пс., 83.

XVII в.).

Значение лексемы *зверь* «хищное (опасное) животное», усиливающееся коннотированными определениями, постепенно становится в славянских языках основным. Многозначность и различная семантическая специализация данного номена, подкрепленные его этимологией (см. Фасмер I, 87), сделали невозможным употребление слова как вербализатора общего понятия «животное вообще», «живое существо». Характерное для XI – XVII вв. функционирование лексемы *зверь* и ее дериватов в переносном значении «злой, жестокий человек» прочно закрепляется в сознании славян.

В современном украинском языке слово *звір* означает «дикое, хищное животное», реже – «животное вообще» (СУМ III, 484). В современном русском литературном языке субстантив *зверь* наряду со значением «дикое, хищное животное» имеет переносную семантику «о бессмысленно жестоком, бессердечном человеке» (СлРЛЯ IV, 1151). Белорусское *звер* зафиксировано в «Толковом словаре белорусского литературного языка» как полисемант, одно из значений которого – «о очень злом, жестоком человеке» ТСБЛМ, 235). Словообразовательные инновации *звярыны*, *звераваты*, *звєрападобны*, *зверскі*, *зверства*, *звяруга*, *звярэць* входят в семантическое поле концепта ЧЕЛОВЕК – ЗВЕРЬ (значения дериватов см. там же).

Рамки статьи не позволяют детально сопоставить диахроническую и синхроническую репрезентацию бинарных концептов ЧЕЛОВЕК – ЖИВОТНОЕ, ЧЕЛОВЕК – ЗВЕРЬ и их субконцептов в восточнославянских языках. Однако, привлекая данные современных исследований в области психолингвистики, мы можем сделать определенные выводы. Анализ синхронических концептов, связанных с определением семантического поля понятия «человек» репрезентируют несколько иную картину, имеющую национальную специфику. Так, по данным ассоциативного эксперимента, на слово-стимул *человек* первичная реакция студентов-информантов была такова: русских и болгар – *животное\животино*, белорусов – *добрый*, украинцев – *умный*. Н.В.Уфимцева, сопоставив рейтинг концептов в современных русском, украинском, белорусском языках, пришла к заключению, что на первом месте у рус-

ских и украинцев стоит концепт ЖИЗНЬ, на втором – ЧЕЛОВЕК (у белорусов наоборот) [7, с. 215].

Учитывая вышесказанное, можно утверждать, что в мышлении восточных славян прочно закрепились как интегрирующие, так и дифференцирующие признаки бинарного понятия «человек – животное», ставшие основой аналогичного бинарного концепта. Большинство названных компонентов диахронического концепта, как отличающих человека от животного (душа, разум), так и объединяющих, в разной степени значимости представлены в сознании современной совокупной личности «Восточный славянин» и таким образом входят в ахронические концепты славянской концептуальной картины мира. Однако сложные семантические переплетения проанализированных репрезентантов гиперконцепта ЧЕЛОВЕК – ЖИВОТНОЕ и его субконцептов, свидетельствует о наметившейся еще в древнерусский и закрепившийся в старовосточнославянский периоды тенденции к трансформации противопоставительных отношений к противительным.

Бинарный концепт ЧЕЛОВЕК\ЖИВОТНОЕ, являясь базисным, ключевым в христианской концептосфере, «притягивает» к себе близкие по смыслу оценочные лексемы, которые постепенно «поляризуются» в заданном семантическом пространстве. Особенно четко поляризация проявляется в субконцепте ЧЕЛОВЕК\ЗВЕРЬ. Семантически противопоставленные разветвленные микроструктуры объединяются вокруг понятийных полюсов ЧЕЛОВЕК и ЗВЕРЬ, обнаруживая большую степень различий, чем в гиперконцепте ЧЕЛОВЕК\ЖИВОТНОЕ. Более или менее тесная и плотная смысловая соотнесенность входящих в семантически полярные поля лексем выявляется в возможности их реализации в одном контексте или в тождественных по смыслу контекстах. Исчезновение из активного запаса лексики многих номинаций, определяющих понятия «человек» и «животное» в древнерусский и более поздний период развития восточнославянских народов, их забвение в наши дни свидетельствует об изменениях в характере мышления современного человека, нравственно-этических установок общества.

Философия человека Древней и Средневековой Руси, во многом определяющаяся семантической спецификой проанализированных лексем как репрезентантов гиперконцепта ЧЕЛОВЕК\ЖИВОТНОЕ и его субконцептов, отличалась особой нравственной направленностью, морально-этическими установками, которые служили в христианском обществе мощными жизненными ориентирами. Ослабление «номинативной плотности» (термин В.И. Карасика) семантических полей концептов, трансформации значений их вербализаторов, связанные как с интралингвистическими (уменьшение членов вариантного или синонимического ряда), так и экстралингвистическими (изменение идеологии общества, условий жизнедеятельности) факторами, приводит к существенным изменениям в ментальности народа. Идеал человека, стержнем которого долгие века являлась христианская мораль, постепенно разрушается, что проявляется в изменении характера мышления человека, его поведении, оценке реальности. Оценка этого процесса не является задачей нашего исследования. Хотелось бы только заметить, что возвращение к жизни лексем, репрезентирующих христианскую картину мира, достойное место в которой занимают фаунистические номинации, служит не только гипотетической реконструкции архаической концептосферы восточных славян, но и реальному восстановлению архитектуры души славянина.

Abstract. The paper analyses the binary concept “Man-Animal” as a diachronic phenomenon of the East Slavonic conceptual model of transforming knowledge into semantic language units.

Литература

1. Соссюр, де Ф. Курс общей лингвистики \ Ф. де Соссюр \ Труды по языкознанию – М.: Просвещение, 1977. – С. 31 – 284.
2. Дюркгайм, Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії \ Пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.
3. Юнг, К.Г. Избранное \ К.Г. Юнг \ Пер. с нем. Е.Б. Глушак и др. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 448 с.
4. Язык и интеллект \ Пер. с англ. и нем. Сост. и вступ. ст. В.В. Петрова. — М.: Прогресс, 1996. — 416 с.
5. Прутка Н.В. Історія загальних найменувань тварин і їх похідних у російській та українській мовах \ Н.В. Прутка \ Наука і сучасність: Зб. наук. праць. КНПУ ім. М.П. Драгоманова. – Т.60. – Київ: Вид-во КНПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – 260 с. – С.214 – 220.
6. Попович М. Нарис історії культури України \ М. Попович – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.
7. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян \ Н.В. Уфимцева \ Языковое сознание и образ мира. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 207 – 219.

Список сокращений источников

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. I — V. СПб, 1846 — 1853.

Бельск. – «Хроника» М. Бельского н. XVII в. Рук. ГПБ имени М.Салтыкова-Щедрина, F. IV. 688.

Біблія – Библиейские книги н. XVII ст. Рук. ГПБ имени М. Салтыкова-Щедрина, F. 1. 2.

Бер. – «Лексиконъ славенороссій ...» Памвы Беринды.

Бернекер – Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1908 – 1913.

Брюкнер – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1957.

Варл. – Гисторія албо правдивое выписаніе ст. Іоанна Дамаскина, о житіи святых преподобных отецъ Варлаама і Осафа ... (Куцеіп, 1637).

ВТСУМ – Великий тлумачний словник української мови \ Упоряд. Т.В.Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.

ГА – Хроника Георгия Амартола XI в. в сп. XIII – XIV вв., ГБЛ, Фунд., № 100, 273 л.

ГБ – Григория Богослова 16 слов с толкованиями Никиты Ираклийского, XIV в., ГИМ, Син., № 954, 213 л.

ГСБМ – Исторический словарь белорусского языка. – вып. 1 – 28, Минск: Наука и техника, 1983 – 2002.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1978 – 1981. Т. I – IV.

ЖВИ – Сборник житий и слов, XIV – XV вв., ГПБ, Соф., № 1365, 255 л.

Зб. 255 – Сборник поучений сер. XVII в. Рук. ЦБ АН Литвы, RKF – 255.

Зб. 259 – Сборник поучений сер. XVII ст. Рук. ЦБ АН Литвы, RKF — 259.

Зб. 261 – Сборник поучений нач. XVII в. Рук. ЦБ АН Литвы, RKF – 261.

Зб. 752 – Сборник житий святых второй половины XVII в. Рук. ГИМ, Сб. Синод. 752.

- Зб. вып.** — Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное (Супрасль, 1722).
- Зеленин Табу** — Зеленин Д. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Ч. 1 2. — Л., 1929 — 1930. Сб музея антропологии и этнографии, тт. 8, 9.
- ИЭССРЯ** — Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. — М.: Рус. яз. — Медиа, 2007.
- Каліст** — Евангеліе учителное, албо казаня на каждую неделю и свята урочистии презъ святого отца нашего Калиста (Еѹе, 1616).
- Карт.Тимч.** — Картотека «Исторического словаря украинского языка» Е. Тимченко (г. Львов).
- Кін.** — Киновион, или изображение евангельского иноческого общего жития, 1618 г.
- КР** — Кормчая Рязанская 1284 г., ГПБ, Ф. п. I, I, 402 л.
- Кулик.** — Куликовский Г. Словарь обласного олонечкого наречия. — СПб, 1898.
- ЛИ** — Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425 г. Изд.: ПСРЛ. т. 2, изд. 2. — СПб, 1908.
- ЛЛ** — Летопись Лаврентьевская, владимирский летописный свод 1305 г., по сп. 1377 г. Изд.: ПСРЛ. т. 1. — Л., 1926 — 1927.
- Ожегов** — Ожегов С.И. Словарь русского языка \ под ред. Шведовой Н.Ю. — М.: Русский язык, 1983.
- Патерик Син.** — Патерик Синайский. — Рукоп. ГИМ, СИН. №551. XI в. \ Синайский патерик. — М., 1967.
- ПНЧ** — Пандекты Никона Черногорца, XIV в. ГИМ, Чуд., № 16, 207 л.
- Потехня** — сообщение в: Живая Старина. Период. издание ОЭРГО. — СПб., 1891, вып. 3.
- Пр.** — Пролог мартовской половины, 1383 г., ЦГАДА, ф. 381, № 172, 157 л.
- Преображенский** — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. — 1284 с.
- Пролог** — Пролог XVII ст. Рук. РГБ, ф. 256, № 325, лл. 484 — 685б.
- Пс. XVII** — Псалтырь XVII ст. Рук. РГБ, № 1017.
- Пч.** — Пчела, XIV — XV вв., ЦГАДА, ф. 181, № 370.
- СбХл** — Сборник, XIV в., ГИМ, Хлуд., № 30д.
- Скар. ІС** — «Библия русская», изд. Ф. Скорины 1516—1519 гг. — Книга Иисуса.
- Скар. ПС** — «Библия русская», изд. Ф. Скорины 1516—1519 гг. — Притчи Соломоновы.
- СлДРЯ** — Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.): В 10 т. \ АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р.И. Аванесов. — М.: Рус. яз., 1988 — .
- Срезневский** — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893 — 1912. Т. 1 — 3.
- ТСБЛМ** — Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. — Минск: Беларуская энцыклапедыя, 2005.
- Унія** — Унія альбо выкладъ преднейшыгхъ арьтыкуловъ ку зъодноченью грековъ с костеломъ рымскимъ (Вільня, 1595).
- Фасмер** — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. т. I — IV. — М.: Астрель, 2004.
- ФСт** — Огласительные поучения Феодора Студита, XIV в., ГБЛ, МДА, ф. 172(1), № 52. 230 л.
- ЧтБГ** — Чтение о Борисе и Глебе, написанное Нестором в к. XI в., по сп. «Сильвестрового сборника» XIV в., ЦГАДА, ф. 381, № 53, л. 1а — 56б.
- Чэця** — Чэця 1489 г. Рукопись БАН Украины, ДА/415 л.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд», вып. 4, М.: Наука, 1977. —С. 49 — 50.

Киевский государственный педагогический
университет им. М. Драгоманова

Поступило 09.06.09

Паўтор як сродак звязнасці і цэласнасці ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст.

А. В. Раднянкова

Тэкст, разам са складаным сінтаксічным цэлым, сказам, словазлучэннем, лексемай выступае ў якасці паўнапраўнага аб’екта лінгвістычнага даследавання [1]. Калі падыходзіць да тэксту як да пабудаванай канструкцыі, то неабходна вылучыць тыя моўныя адзінкі, якія з’яўляюцца яго канструктыўнымі элементамі. “Правільна зразумець твор у цэлым можна толькі пры ўсведамленні кожнага яго адзіна мажлівага элемента..., пры разглядзе мовы твора “пад лінгвістычным мікраскопам, пад павелічальным шклом уважлівасці” [2, с. 12].

Падыход да публіцыстычнага тэксту разглядаемага перыяду як выказанай упарадкаванай паслядоўнасці моўных адзінак, як “сістэмы знакаў” абумоўлівае выдзяленне такіх характэрных рыс тэксту, як звязнасць і цэласнасць [3, с. 11]. Пры разглядзе сучасных тэкстаў аўтары таксама вылучаюць дадзеныя характарыстыкі [4,5], якія адлюстроўваюць змястоўную і структурную сутнасць тэксту, суадносяцца з планам выражэння і планам зместу. І звязнасць, і цэласнасць тэксту звязаны з сістэмна-структурнай арганізацыяй мовы як будаўнічага матэрыялу, з якога ствараецца тэкст.

“Цэласнасць характарызуе тэкст як сістэму ў адзінстве яе элементаў. Звязнасць – як наяўнасць пэўнай структуры тэкставых сувязей, якія забяспечваюць фарміраванне адзінага інфармацыйнага блоку, стварэнне цэласнага вобраза тэксту, што дзейнічае на рэцыпіента” [6, с. 46].

Цэласнасць тэксту выражаецца ў сэнсавым і структурна-тэматычным адзінстве, якое рэалізуе камунікатыўную інтэнцыю тых, хто гаворыць ці піша [7, с. 51]. Цэласнасць тэксту мае псіхалагічную прыроду і маркіруецца лінгвістычнымі сродкамі. Адрозніваюць сэнсавую цэласнасць, якая вызначаецца адзінствам тэмы і падтэмы; структурную, якая праяўляецца ў знешніх, экспліцытных сродках сувязі паміж сказамі. Структурная цэласнасць ёсць знешняе выражэнне сэнсавай і камунікатыўнай цэласнасці [8, с. 146].

Звязнасць тэксту абумоўлена лінейнасцю тэксту, што суадносіцца з лінейнай сутнасцю любой іншай адзінкі мовы [9, с. 11] і адносіцца да гарызанталі моўнай сістэмы і таму мае сінтагматычную характарыстыку [10, с. 40-41; 11, с. 146]. Пад звязнасцю разумеецца спосаб арганізацыі ўнутрыўзроўневага адзінства і міжузроўневых пераходаў, якія забяспечваюць уключэнне выказванняў аднаго ў другі. Звязнасць, на думку І. А. Зімняй, “адлюстроўвае характар семантыка-сінтаксічнага руху ў тэксце ад лінейнага прадудцыравання да большай разгалінаванасці сказаў з мноствам сродкаў сувязі, якія развіваюцца як праз суб’ект, так і праз прэдыкат, унутры звышфразавых адзінстваў і паміж імі” [12, с. 125].

Паколькі звязнасць ствараецца разнастайнымі ўнутрытэкставымі сувязямі, якія класіфікуюцца паводле ўзроўневай арганізацыі тэксту, праяўляецца праз структурныя паказчыкі, то і з’яўляецца аб’ектам лінгвістычнага даследавання. Галоўным знешнім паказчыкам структурнай звязнасці і цэласнасці публіцыстычнага тэксту к. XIX – п. XX стст. з’яўляюцца паўторы.

Мэта нашага даследавання – аналіз разнавіднасцей паўтору, вызначэнне іх ролі ў структурнай арганізацыі публіцыстычнага тэксту к. XIX – п. XX стст.

Адным з яркіх паказчыкаў структурнай суадноснасці сказаў пры ланцуговай сувязі, сродкамі стварэння звязнасці структурных частках у вышэй пералічаных тэкстах з’яўляюцца лексічныя паўторы. Дзякуючы паўтораным адзінкам дыскрэтныя элементы, асобныя словы аб’ядноўваюцца ў пэўнае адзінства – тэкст. Паколькі паўтор не ведае семантычных абмежаванняў, то сам па сабе ён стварае сувязь, якая не мае тыповага зместу. Ён звязвае новае выкарыстанне паўторанага слова з папярэднім або з наступным, ствараючы своеасаблівую тканіну перапляценняў.

Амаль **сто гадоў** аддзяляюць нас ад колішняй Рэчы Паспалітай; **сто гадоў**, якія цяжка ўрэзаліся ў наш народ, пакінулі пасля сябе сляды, з якімі лічыцца, **сто гадоў** дзеянняў, **сто гадоў** пакутаў, **сто гадоў** думкі [13, с. 53].

Лексічны паўтор – распаўсюджаны прыём у публіцыстыцы к. XIX – п. XX стст. паводле колькасці і разнастайны паводле формы і выражэння эмоцый. Лексічныя паўторы, акрамя звязнасці, выконваюць ролю ўзмацнення сэнсу, эмацыянальнага ўздзеяння на чытача, а таксама надаюць значнасць перадаваемай інфармацыі.

Дык да зброі! Да зброі, верныя сыны сваёй зямлі [13, с. 53]!

У залежнасці ад прыналежнасці да пэўнай часціны мовы паўтарацца могуць назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, лічэбнікі, напрыклад:

Я быў старшы і меўся быць памочнікам бацькі і мог падняць надруйнаваную гаспадарку. Я мог і хацеў; мог, бо быў вучоны, хацеў, бо не любіў над сабой паноў. Мог і хацеў і...не астаўся [Н.Н. - 1911. - № 50. -с. 650]!

Мелі мы ўжо шэсць ці сем паказаў у цырку нейкага п. Шумана; на кожны паказ каса прадала па тысячы білетаў. Білеты былі адносна дарагія, бо месца ў партэры каштавала 1 р. 25к. [14, с. 142-143].

Дыстантны лексічны паўтор выконвае функцыю звязнасці, аб'ядноўвае асобныя, размешчаныя на пэўнай адлегласці, часткі тэксту, лексічныя адзінкі, спалучае іх паміж сабой, у выніку чаго ўзмацняецца іх сэнсавое значэнне, іх роля ў раскрыцці галоўнай тэмы.

Сустрэкаюцца ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. і **займеннікавыя паўторы**. Займеннікі больш цесна злучаюць сказы паміж сабой, таму што сказы, якія далучаюцца пры дапамозе займенніка, у большай ступені самастойныя па сэнсу.

Чаму ж той самы гаспадар – мужык інакшы на Украіне, у Літве, у Польшчы, на Валыні?

Ён чысты і ахайлівы, і хораша адзеты, ды сыты і вясёлы, а пры рабоце скоры. Чысты і вясёлы яго твар, яго адзетак, як чыста і вясёла яго сем'я, хата і яго вёска. Глянь на яго вёску [Н.Н. - 1911. - № 47-48. -с. 614]. У гэтым прыкладзе назоўнік *гаспадар* з першага сказа заменены асабовым займеннікам 2-ой асобы адзіночнага ліку (*ён*). Структурная мадыфікацыя дадзенага займеннікавага паўтору: “дзеінік – дзейнік – дапаўненне”. Паўтор займенніка *яго* ў апошнім сказе ўзмацняе значэнне назоўнікаў і павышае іх ролю ў раскрыцці ідэйна-тэматычнага зместу тэксту.

Займеннік *гэты* ў ролі дзейніка можа выражаць агульны сэнс не толькі аднаго, але і двух ці больш папярэдніх сказаў, магчыма, і ўсёй папярэдняй страфы.

Сымвалам добра, сьвету, жыцця было сонцэ; - сымвалам зла і сьмерці – цмень. Гэтыя праціўныя сабе дзьве сілы вечна павінны былі змагацца паміж сабой, вечна ваеваць за ўласць над сьветам[Н.Н. - 1910. - № 15. -с. 236].

Зара за касцом павінен ён так сама разбіць рады, але прад вечэрам злажыць траву ў вялікіе копы – на якіе 4 вазы, ды ешчэ акуратна пратаптаць пласты. Калі ў гэтых копах патрымаць сена дзень, або два, тады яно, хоць сагрэецца і пацямнее, але будзе меці вельмі прыемны запах, быццам ад сьвежэга спечэнага хлеба. А калі трава ўжо гэтак сагрэецца, што, як усунеш ў сярэдзіну руку, будзе парыць, - тады трэба параскідаць тые копы; праз колькі гадзін – як будзе добрая пагода – вязі ўжо сена ў пуню! Гэты спосаб тым добры, што збор сена мала каштуе, а цьвёрдыя травы памягчэюць і набяруць прыемаго запаху [Н.Н. - 1910. - № 26. - с. 395].

Дзіця расце між людзьмі, каторым ненавісна ўсялякая крыўда. І ў гэтай атмасферы буйна расцвітаюць заложаныя ў душы яго зярняты, даюць багаты ўраджай. Хлопчык з бодлем у сэрцы глядзіць на волікаў, што пад цяжкім ярмом аруць зямліцу на карысць людзям. З слязьмі ў вачах слухае ён аповесць аб тым, як бедныя кітайцы на спякоце працуюць, збіраючы гарбату, каб мы мелі што піць. Жаль знімае душу яго, і так хочацца намагчы гэтым няшчасным, даць ім хоць крыху адпачынку і ўцехі.

Гэтыя думкі рояцца ў дзіцячай галоўцы, і вось родзіцца ў ёй смелае жаданне: знайсці цудатворную кветку папараці і таемнай сілай яе даць ічасце ўсяму жывому на зямлі [15, с. 185].

У публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. функцыя ўказальнага займенніка ў сказе можа ўзмацняцца выкарыстаннем указальнай часціцы *вось*.

*Адно толькі перэшкаджало народу скарыстаць з дабытай власці: гэта тое, што міністры ў Чэрногоры назначаліся князем, споўнялі толькі яго волю і залежалі толькі ад яго. А народ ня меў права трэбаваць ад іх атчоту за іх паступі, ня меў права зменіць або судзіць іх, хоць бы зрабілі яны што злое, бо міністры ўсё рабілі згодне з волею сваяго самовластнага князя, на каторага няма суду. **Вось гэта** і не давала народу можнасці самому управляць сабою праз сваіх выборных людзей: хоць бы іхняя Дума і пастанавіла нешта патрэбнае для народу, то міністры маглі гэтага ня споўніць [Н.Н.-№ 2.- 1906.-С.2].*

Займеннікавая сувязь мае наступныя структурныя мадыфікацыі:

1) “дапаўненне – дзейнік”:

*Скачуць аганькі і вабяць **хлопчыка** глыбей і глыбей у гушчар, у топкае балота. А ён не глядзіць ні на што: светлая думка развейвае цемру ночы, разганяе ўсялякіе стражы, што сцерагуць заклатай кветкі купальскай [15, с.185].*

2) “дзейнік – дзейнік”:

***Хлопчык** з болем у сэрцы глядзіць на волікаў, што пад цяжкім ярмом аруць зямліцу на карысць людзям. З слезьмі ў вачах слухае ён аповесць аб тым, як бедныя кітайцы на спякоце працуюць, збіраючы гарбату, каб мы мелі што піць [15, с. 185].*

*Колькі дзён таму раптоўна памерла 19-гадовая **панна Астроўская**, асоба надзвычай мілая, адукаваная, з бездакорнаю рэпутацыяй... Была **яна** гандляркаю ў адной заняпалай кнігарні, дзе атрымлівала ў месяц 15р.с. [14, с. 143].*

*Слыны **Бжазоўскі**, несумненна, з судовых хронік адразу прайойдзе ў легенды, так часта яго судзяць. 16 мая ён зноў будзе фігураваць у мясцовым судзе як падсудны [14, с. 143].*

3) “дапаўненне – акалічнасць”:

*Шкада, што не ўсе такія рупныя **дзяўчаткі**, як гаспадынька пекных красачак! Трапляюцца між **вамі** і такія, што пры спатканні хоць вочы ў кішэнь хавай... [15, с. 187].*

4) “дзейнік – дапаўненне”:

***Выстава** скамплектавана. Пройдземся па ёй [15, с. 144].*

5) “недапасаванае азначэнне – дапаўненне”:

*Скачуць вогнікі, слабеюць сілы **дзіцяці**. Вязнуць ногі **яго**: балота цягне ўглыб, туліць і вабіць у мяккую пасцельку сваю [15, с. 185].*

Сінтагматычны аспект вывучэння лексічных адзінак з’яўляецца актуальным пры даследаванні спецыфічных рыс у публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. Думаецца, што разгляд моўных сродкаў пралівае святло на развіццё мовы беларускага народа ў той час, а выкарыстанне лексічнага паўтору паказвае на стылістычныя магчымасці моўных адзінак, іх ролю ў сістэмна-структурнай арганізацыі тэксту, садзейнічае ўпарадкаванню слоўнай пабудовы публіцыстычнага тэксту.

Пры аналізе публіцыстычных тэкстаў к. XIX – п. XX стст. заўважаецца і выкарыстанне аўтарамі **дэрывацыйнага, антанімічнага і сінанімічнага паўтораў**. Дэрывацыйны паўтор аб’ядноўвае аднакаранёвыя словы розных часцін мовы. Гэты від паўтору сумяшчае парадigmatyчныя і сінтагматычныя характарыстыкі моўных адзінак. Напрыклад:

*Дзеля гэтага людзі таго веку прыносілі багам, **святкавалі святы** ў іх чэсць [15, с. 209].*

*Вота ж пад слова “**купалле**” замест паняцця святло, яснасць, багацце, ураджай падставілі паняцце **купель – купаць** [15, с. 210].*

*Ён то хацеў адно перамяніць **няволю**, но, бачу, вельмі ашукаўся, бо хаця нам ронд маскоўскі нічога ў ішэць лет не зрабіў, но мы як пачулі, што і мужык можа быць **вольны**, так пачалі пытацца ў людзей разумнейшых і талкаваці паміж сабою, аж зразумелі, што то вольнасць значыць [13, с. 30].*

Паводле колькасці кампанентаў вызначаюцца двухкампанентныя паўторы: **святкавалі** (дзеяслоў прошлага часу) – **святы** (назоўнік), **купель** (назоўнік) – **купаць** (інфінітыў), **няволю** (назоўнік) – **вольны** (прыметнік).

Антанімічныя і сінанімічныя паўторы засяроджваюць увагу чытача асаблівай вобразнасцю і выяўленчай выразнасцю. Яны насычаюць публіцыстычны тэкст дадатковай інфармацыяй. Сінанімічныя паўторы выклікаць асацыятыўнае ўяўленне ў чытача.

Сярод яўрэяў ёсць вальнадумцы і людзі патрыярхальных поглядаў, **багатыя і бедныя**, эксплуататары і тыя, каго эксплуатауюць [14, с. 176].

Жанчын і дзяцей, старых і юнакоў зневажаў, катаваў, закоўваў у кайданы, забіваў самым жахлівым спосабам сем'і, цэлыя вёскі і ваколіцы зруйнаваў, а жыхароў пагнаў у снежныя стэпы Сібіры [13, с.69].

Шэсць лет мінула, як пачыналі **гаварыць** а свабодзе мужыцкай. **Гаварылі, талкавалі і пісалі** многа, а нічога не зрабілі... [13, с. 27]. Дзеясловы **талкавалі, пісалі** сталі кантэкстуальнымі сінонімамі да дзеяслова **гаварылі**.

Пры разглядзе публіцыстычных тэкстаў к. XIX – п. XX стст. заўважаецца частае выкарыстанне такога элемента сінтаксісу, як злучніка пры аднародных членах сказа. Паўтор злучніка, ці шматзлучнікавасць, або полісіндэтон, падкрэслівае мэтанакіраванасць і адзінства таго, што аўтар пералічвае ў тэксце. Напрыклад: **Затое** трамвай пазбавіць імаць якіх рамізнікаў (хоць хто там вельмі дбае пра лёс нейкіх рамізнікаў!) кавалка хлеба; **затое** гараджане, якія дагэтуль ахвотна рабілі невялікі ішацыр, панясуць свае дзесяткі ў кішаню падрадчыка; **затое** на цесных, крывых і ўзгорыстых вуліцах імаць будзе няшчасных выпадкаў [14, с. 156]!

Паны самі гаспадаркай, блізка што саўсім не займаюцца, бо гультаі,-двары іх аддаюцца у арэнду людзям, каторыя, ні маючы нічога супольнага з культурным земляробствам – пустуюць зямлю і кідаюць яе на горэ і бяду тым селянам, каторыя купляюць яе; селяне-ж не маюць **ні** занья, **ні** прыкладу, **ні** грошы [Н.Н.- 1911.-№49.-С.637].

Названая сінтаксічная фігура запавольвае тэмп пры чытанні і робіць яго больш разважлівым, але разам з тым паступова ўзмацняецца сэнсавое і эмацыянальнае напружанне пры ўспрыманні інфармацыі:

І цяпер можна смела сказаць, што **ни** стражники, **ни** урядники, **ни** жандары не патрапяць ўжо злавіць “крамолу” ў нашых вёсках и хвесьци яе са свету [Н.Н.- 1906.-№6.-С.6].

Памятаю я **і** Люцынку, **і** яе гаспадара: старэнькі ўжо тады быў. але надта добры, вясёлы, жыртаблівы [Н.Н.- 1910.-№35.-С.538].

Злучнікі **то**, **і** акцэнтуюць увагу на пераліку прадметаў, дзеянняў, якія адбываюцца не паслядоўна адно за другім, а разам са злучнікам перадаюць пераменнае чаргаванне:

Ад дыму **і** сьцены, **і** сталяваньне **і** печ чорны – сажай пакрыты [Н.Н.- 1911.-№47-48.-С.614].

Толькі сам гаспадар, **то** шчэ дзяржыцца, бо ён у хаці, так сказаць, як не жыве: **то** ў полі працуе, **то** ў лес паехаў, **то** на надворку круціцца – усяго, што пад'еў ды палежаў на пячы [Н.Н.- 1911.-№47-48.-С.614].

Найстаршая з кабет або каторая з дзяцей сцеражэ дзеда-лучніка; **то** вугаль абатрэ, **то** свежую лучынку ўшчэліць [15, с. 181]!

Падкрэслена выдзяляльным кампанентам, які садзейнічае цэласнасці структуры публіцыстычнага тэксту, выступае анафарычнае выкарыстанне злучніка:

Што вясковая земля вельмі запушчэна – гэта праўда. **Што** ураджаі нават на добрагноеных кавалках зямлі зусім слабыя – і гэта праўда [Н.Н.- 1911.-№13.-С.184].

І ў тым часі, калі Дума скрылася ў сябе, быццам смоўж у сваю шалупіху, па ўсёй вялікай стране будзяцца з доўгаго сну розныя націі, ахвоча і пільна працуюць над адбудаваўнем свайго жыцця, сваёй культуры; прабываюцца скрозь жывыя, творчэскія сілы, і жыццё бурліцца і пеніцца, здабываючы сабе новыя дарогі. **І** ў гэтай жывой працы народ бярэ сілу і веру ў лепшаю будучыню [Н.Н.- 1911.-№20.-С.258].

Ужыванне аднаго і таго ж злучніка пры аднародных членах сказа, сапраўды, з'яўляецца адным з моцных сродкаў выразнасці, звязнасці кампанентаў у сказе:

Гаспадару схадней аддаць паўнейшы мяшок, але drugaку-дзе садзіць **і** пыл, **і** зяло, а на яду сабе мець хоць меншую частку зерна, бо яно **і** сытней, **і** спарней [Н.Н.- 1911.-№13.-С.184].

Я падумаў, што і у нас будзе гэтаксама, як у Мікіты, і як толькі аткрылося мейсцо у фабрыцы, тоя і пакінуў **і** загон, **і** дом, **і** бацьку, **і** братоў.. [Н.Н.- 1911.-№50.-С.650].

Прыслоўе дзе выкарыстоўваецца ў якасці злучальнага слова пры пералічэнні дзеянняў:

Здаецца, быццам з далёкай чужыны пераносіш ты нас у родны край – родну вёску, **дзе** мы ўзраслі, **дзе** першыя думкі складалі, **дзе** гора і радасць першы раз спазналі... [15, с.180].

Пералічальна-размеркавальны злучнік *ці то-ці то* ўжываецца для сувязі членаў сказа з адценнем меркавання:

Ци то справа будзе аб утрыманню школ, шпіталёў, **ци** аб наладжэнню справядлівага падатку, аб доглядзі за дарогамі помачы ў нешчасцю або беднасці, **ци** аб страхоўцы: ўсё гэта найлепей можна ўвесці ды добра паставіць, калі сам народ будзе аб тым клапаціцца [Н.Н.- 1907.-№15.-С.6].

Другім пашыраным сродкам сінтаксісу, які паўтараецца ў публіцыстычных тэкстах, з'яўляецца адзін і той жа прыназоўнік, які ставіцца перад назоўнікам ці перад азначаемым словам, што адносіцца да гэтага назоўніка, выконвае сваю пэўную функцыю і надае асобую семантычную вагу назоўніку. Прыназоўнікі могуць размяшчацца як у межах аднаго сказа, так і пры анафарычным выкарыстанні, не губляючы пры гэтым узмацняльна-выдзяляльны характар, напрыклад:

на ўжываецца: 1) пры абазначэнні паверхні, месца, на якое накіроўваецца зверху што-небудзь:

Зямлю з ямы кладзем у тры кучкі: глебу **на** адно мейсцэ, падглеббе – **на** другое, а пустую зямлю – **на** трэцяе.. [Н.Н.- 1910.-№37.-С.567].

На гліну насыпаюць торфу або зямлі з гародоў, *ці разбітых курганоў (купін) таўшчы-нёй вяршкоў на б.* **На** прыгатаванае такім спосабам мейсцо зваліваюць, ссыпаюць, і складаюць усякае сімяццё, с хаты, клеці, пуні, току.. [Н.Н.- 1911.-№23.-С.298];

2) пры абазначэнні колькасці, меры, якія вызначаюць межы чаго-небудзь:

Няхай глядзіць і дзівецца сама Літва, што яе хопіць яшчэ **на** некалькі штук тлустых свіней, а таксама **на** замежную карову і бычка.. [14, с.166];

3) пры абазначэнні асобы або прадмета, у бок якіх накіравана дзеянне: **На** ворага кожны, хто не здрадзіў сумленню! **На** апошні бой племя герояў заклікае неадпомічаная кроў, свабодная будучыня, ішчаслівае заўтра [13, с.53].

у ўжываецца пры абазначэнні месцазнаходжання каго-небудзь:

Ён чужы ў роднай вёсцы, у сваёй сям'і [15, с.180];

да ўжываецца 1) для выражэння адносін, пачуцця да чаго-небудзь:

Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, гэта любоў **да** бацькаўшчыны, **да** свайго народа, **да** роднай мовы, - гэта вялікае мілаванне чалавека – слабога, пакрыўджанага [15, с. 179];

2) пры вызначэнні мэты дзеяння:

І, гледзячы на вас, асмеляцца і іншыя, зразумеюць, што шчырае сэрца беларускае б'ецца не толькі пад мужыцкай сярмягай, павераць у ўласныя сілы свае і пойдучь цвёрдай ступой **да** лепшай будучыны, **да** ясных зор ішчасця народнага [15, с. 180];

пры ўжываецца для выражэння аднесенасці да чаго-небудзь:

Сенцы на падлозе, **пры** сенцах камора таксама на падлозе, **пры** сенцах каморы пароблены палічкі, шуфлядкі, панасыпаныя крупамі, мукой; вада ў цэбры стаіць, абрусікам пакрыта; ганак – з лавачкам [15, с. 136].

Хата **пры** хаце, гумно **пры** гумне, як адна сем'я, ўзяўшыся за ручкі [Н.Н.- 1911.-№7-48.-С.613];

аб ўказвае на прадмет гаворкі: Памятаю доўгіе восенныя вечары...памятаю цікавыя апавяданні **аб** роднай бацькаўшчыне і **аб** далёкіх халодных краях, куды злая доля заганяе ішмат людзей [Н.Н.- 1910.-№35.-С.538];

на ўказвае на тое, на што неабходна звярнуць увагу:

Па гэтай кнізе – **на** гэтай вяковай практыцы, мы павінны вучыцца, як нам трэба кіравацца ў цяперашнім жыцці, каб будаваць лепшую сабе будучыню [Н.Н.- 1910.-№35.-С.537];

пад ужываецца пры ўказанні на месцазнаходжанне прадмета:

Мейсцы **пад** іх адведзены недалёка мястэчка **пад** узгоркам амаль не супраціў адзін другога [Н.Н.- 1910.-№35.-С.537];

пра ўжываецца пры абазначэнні прадмета размовы, думкі:

“Набліжаецца св. Міхал!”, а разам з гэтай весткаю на вуліцах нашага горада пачынаецца адвечны клопат пра змену кватэр; успаміны пра кватэры ў Вільні выклікаюць адразу ішмат вельмі прыкрых думак **пра** становішча немажых кватарантаў, **пра** санітарны

стан памяшканняў, **пра** занябаныя старыя дамы, **пра** адсутнасць адпаведнага транспарту на перавоз мэблі, **пра** дрэннае – не дай божа – надвор’е і інш. [14, с. 167];

ад ўказвае на асобу, якая мае непасрэдную сувязь з чым-небудзь:

Пачаў ён гаварыць с таго, што ў 1861 гаду аднялі зямлю прымусам, але аднялі яе не **ад** паноў, а **ад** мужыкоў для памешчыкаў... [Н.Н.- 1907.-№15.-С.1].

Як паказвае аналіз прыкладаў, па меры павелічэння колькасці выкарыстання прыназоўнікаў удакладняецца сэнс сказа, паведамлення.

Лексічны паўтор размяшчаецца ў межах аднаго сказа, у межах абзаца, кантактна і дыстантна, сустракаюцца двухразовыя і шматразовыя паўторы. Паўтор выконвае розную функцыю: кампазіцыйную, эмацыянальнага ўздзеяння на чытача, семантычнага выдзялення слова, з’яўляецца сродкам развіцця думкі, уводзіць новую, дадатковую інфармацыю, злучае сказы паміж сабой. Але, безумоўна, лексічны паўтор заўсёды падпарадкаваны раскрыццю асноўнай тэмы публіцыстычнага тэксту, выражае інтэнцыі аўтара і з’яўляецца адным са сродкаў сувязі сказаў, а таксама садзейнічае цэласнасці і звязнасці публіцыстычных тэкстаў разглядаемага перыяду.

Лексічны паўтор распаўсюджаны паводле колькасці і разнастайны паводле формы выражэння. У залежнасці ад марфалагічнага выражэння паўтарацца могуць назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, прыслоўі і дзеясловы. Выкарыстанне паўтораных лексічных адзінак накіравана на эмацыянальнае ўздзеянне на чытача, стварэнне кампазіцыйнай цэласнасці тэксту, узмацненне семантыкі паўтараемых слоў.

Прааналізаваны фактычны матэрыял сведчыць і пра тое, што паўтораныя абазначэнні аднаго і таго ж дэнатата і складаюць той сэнсавы ланцужок, які вядзе рэцыпіента ад сказа да сказа, ад абзаца да абзаца, і публіцыстычны тэкст к. XIX – п. XX стст. набывае сваю адметнасць, эмацыянальнасць і лагічнасць і, безумоўна, з’яўляецца асновай для далейшага ўдасканальвання, развіцця публіцыстычнага стылю.

Abstract. The paper considers various ways of using repeats in journalistic texts at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries and analyses their role in the structural organization of the texts.

Прынятае скарачэнне

Н.Н. – “Наша ніва”

Літаратура

1. Шабес, В.Я. Событие и текст / В. Я. Шабес. – М. : Высш. шк., 1989. – 175 с.
2. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І. Я. Лепешаў. – Мн. : Народная асвета, 1981. – 159 с.
3. Николина, Н.А. Филологический анализ текста : учеб пособие для вузов / Н.А. Николина. – 3-е изд., стереот. – М. : Академия, 2008. – 272 с.
4. Сорокин, Ю.С. Текст: цельность, связность, эмотивность / Ю.С. Сорокин // Аспекты общей и частной лингвист. теории текста / редкол. Н.А. Слюсарева (отв. ред.), Ф.М. Березин, Н.Н. Тромина. – М. : Наука, 1982. – С. 61-74.
5. Трошина, Н.Н. О семантико-синтаксическом аспекте цельности (когерентности) художественного текста / Н.Н. Трошина // Аспекты общей и частной лингвист. теории текста / редкол. Н.А. Слюсарева (отв. ред.), Ф.М. Березин, Н.Н. Тромина. – М. : Наука, 1982. – 192 с.
6. Карпович, Е.И. Связность как лингвистическое и психолингвистическое средство достижения целостности текста / Е. И. Карпович // Полилог. – 1998. – Вып. 1. – С. 46-48.
7. Кожевникова, Квета Об аспектах связности в тексте как целом / Квета Кожевникова; под ред. Г.А. Золотова. // Синтаксис текста : сб науч. ст. – М.: Наука, 1979. – С. 49-67.
8. Гец, М.Г. Некоторые аспекты англомоўнай творчай пісьмовай мовы, уплываючы на методыку яе выкладання / М.Г. Гец // Весн. Брэсц. ун-та. Сер. філал. навук. – 2007. – № 1(7). – С.145-151.

9. Мурзин, Л.Н. Текст и его восприятие / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск : Изд-во Уральс. ун-та, 1991. – 172 с.
10. Бабенко, Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа : учеб. для вузов / Л.Г. Бабенко. – М.:Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2004. – 464 с.
11. Болотнова, Н.С. Филологический анализ текста : учеб. пособие / Н.С. Болотнова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта: Наука, 2007. – 520 с.
12. Зимняя, И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1985. – 160 с.
13. Каліноўскі, К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі; уклад., прадм.. паслясл. і камент. Г. Кісялёва ; сер. 2, гісторыка-літ. помнікі. – Мн. : Беларус. кнігазбор, 1999. – 464 с.
14. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэмы, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; [уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча]. – Мінск. : Маст. літ., 1991. – 309 с.
15. Цётка. Выбраныя творы / Цётка ; уклад., прадм. В. Коўтун; камент. С. Александровіча, В. Коўтун ; сер. 1, Маст. літ. – Мінск. : Беларус. кнігазбор, 2001. – 336 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 08.07.09

Слоўнае афармленне тэксту: спецыяльныя моўныя сродкі выяўленчай выразнасці

А. А. СТАНКЕВІЧ

Слоўнае афармленне тэксту як вышэйшай камунікатыўнай адзінкі звязнага маўлення, як цэласнае, узаемазвязанае і ўзаемаабумоўленае маўленчае адзінства, у якім рэалізуюцца ўсе моўныя элементы, у рыторыцы называецца элакуцыяй (лац.*elocutio* ‘спосаб выкладу, стыль, мова’). На гэтым этапе сэнсавы каркас паведамлення атрымлівае слоўнае выражэнне. Асноўнае правіла элакуцыі – знайсці, як сказаць.

Антычная рыторыка ў склад элакуцыі ўключала падбор мэтазгодных моўных сродкаў, яснасць думкі, граматычную правільнасць, прыгажосць выражэння [1, с. 192].

У рыторыцы Ламаносава гэты раздзел называўся “Аб упрыгожванні”. У ім аўтар даў азначэнне ўпрыгожвання як *выяўленне вынайздзеных ідэй прыстойнымі і выбранымі выразамі*. Гэта выяўленне залежыць ад чыстаты стылю (фарміруецца ў выніку засваення моўнага багацця, усебаковага развіцця гаворачай асобы), абумоўлена мілагучнасцю маўлення і пышнасцю слова, якую надаюць яму выяўленча-выразныя моўныя сродкі [2, с. 236].

Як адзначаюць сучасныя даследчыкі, элакуцыя звязана з рознымі тактыкамі маўленчых паводзін, якія абумоўліваюць поспех выступлення. Сукупнасць канкрэтных маўленчых тактык абагульняецца ў два тыпы: прамыя і ўскосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння [3, с. 149].

Праямая тактыка маўленчага ўздзеяння – гэта тактыка адкрытага тыпу, калі гаворачы непасрэдна, адназначна, літаральна выказвае тое, што ён мае на увазе, разлічваючы на такое ж дакладнае і адназначнае разуменне яго слоў суб’ядзікам і адпаведную канкрэтную рэакцыю на гэтыя словы. Прамыя тактыкі, як лічаць некаторыя, адпавядаюць крытэрыю праўдзівасці і сумленнасці, але менш эфектыўныя, таму што звязаны з вертыкальнай мадэллю ўзаемадзеяння і ў пэўнай камунікатыўнай сітуацыі яны немагчымыя або непажаданыя [3, с.150-151]. Прамыя тактыкі не звязаны з варыянтнасцю выражэння. Іх катэгарычнасць, недэмакратычнасць можа стварыць негатыўны эфект і выклікаць пратэст. Асновай пабудовы выказванняў, якія адпавядаюць прамой тактыцы ўздзеяння на слухачоў, з’яўляецца логіка, якая вылучае прынцыпы правільнага вызначэння і падзелу паняццяў і пабудовы высновы [3, 170].

Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння звязаны з непрамым, нелітаральным выражэннем зместу праз намёк, жарт, камплемент. Адрасат павінен адгадаць, што хацеў сказаць гаворачы і, такім чынам, ён становіцца саўдзельнікам зносін, сааўтарам камунікацыі. Ускосныя тактыкі свабодна вар’іруюцца, маюць розныя варыянты моўнага выражэння. Яны звязаны з гарызантальнай мадэллю маўленчага ўзаемадзеяння, калі слухач пераўтвараецца ў суб’ядзіка, уключаецца ў працэс сумеснага прыняцця рашэння.

Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння называюць таксама фігуральнымі, паколькі яны звязаны з непрамымі, фігуральнымі прыёмамі выражэння. Прынцыпы і прыёмы фігуральнага выражэння грунтуюцца на выкарыстанні фігур, пад якімі разумеецца адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння. Асновай пабудовы ўскосных тактык маўленчага ўздзеяння з’яўляецца паралогіка, якая ігнаруе лагічныя законы і лічыць, што любыя аб’екты і ў любой колькасці могуць быць супастаўлены адзін з адным, быць аналагічнымі. Выбар лагічных ці паралагічных законаў пабудовы выказванняў залежыць ад маўленчай сітуацыі і ад індывідуальнай маўленчай манеры гаворачага [3, с.173].

У антычнай рыторыцы тэрмін фігура выкарыстоўваўся ў шырокім значэнні. Пад фігурай разумелі адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння. Размежаванне тропай і фігур не было дакладным і выразным. Тропы разглядаліся ў складзе фігур як фігуры думкі. Найбольш

поўнае азначэнне гэтых прыёмаў фігуральнага выражэння мы знаходзім у Квінтыліяна, які тропам называў такія змены ўласнага значэння слова або слоўнага выразу, пры якім узбагачаецца значэнне, а фігуру абазначаў, па-першае, як форму выражэння думкі, а, па-другое, як свядомае адхіленне ад звычайнай і простаі формы выражэння.

М.В. Ламаносаў у сваёй “Рыторыцы” пісаў: «Великолепием украшается слово чрез пренесение речений или предложений от собственного знаменования к другому, которые у греков называются тропы и разделяются на тропы речений и предложений» [2, с. 237]. Ламаносаў, такім чынам, размяжоўваў перанос значэння на ўзроўні слова і на ўзроўні сінтагмы, дакладна размяжоўваў тропы і фігуры, паколькі тропам называў перанос слова або словазлучэння ад уласнага абазначэння да іншага, а фігурай – адхіленне ад звычайнага, агульнапрынятага спалучэння слоў.

У сучаснай рыторыцы найбольш дакладным, на наш погляд, з’яўляецца размежаванне тропаў і фігур, якое прапануе Я. Ключеў: тропы прадугледжваюць варыяцыйнае значэнняў, фігуры – варыяцыйныя структур, тропы звязаны ў першую чаргу з пераўтварэннем асноўнага значэння (і толькі як вынік – адбываецца пераўтварэнне структур, у якія яны уваходзяць), а фігуры перш за ўсё – з пераўтварэннем фундаментальных структур (і толькі як вынік узнікае пераўтварэнне значэнняў іх элементаў). Такім чынам, у аснове тропаў ляжыць адхіленне ад законаў логікі (і ў першую чаргу аналогіі), у аснове фігур – парушэнне законаў сінтаксіса (як рэпрэзентанта логікі на ўзроўні структуравання паведання) [3, с. 179]

Тропы называюць таксама фігурамі думкі, фігурамі пераасэнсавання, у адрозненне ад фігур маўлення. Вучэнне аб прыкметах і прыёмах фігуральнага выражэння засноўваецца на традыцыйным разуменні фігуры як адхілення ад звычайнага спосабу выказвання з мэтай стварэння асаблівага, эстэтычнага эфекту, надання маўленню выяўленчай выразнасці [3, с. 162]. Такое асэнсаванне сутнасці фігуратывных прыёмаў узмацнення выразнасці выражэння і іх ролі ў экспрэсівізацыі маўлення абумоўлівае меркаванне, што ў агульнай сістэме мовы вызначаюцца так званы “нулявы” і “маркіраваны” ўзроўні [5, с. 68].

Нулявы ўзровень моўнай сістэмы адпавядае нарматыўнаму функцыянаванню моўных адзінак, маркіраваны – звязаны з адхіленнем ад агульнапрынятага выкарыстання моўных адзінак і датычыцца ў асноўным спецыяльных сродкаў стварэння выяўленчай выразнасці. Як адзначаюць аўтары “Агульнай рыторыкі”, нормай з’яўляецца “нейтральны” дыкурс, пазбаўлены слоўнага ўпрыгожвання, для якога ўласціва адназначнасць выкарыстоўваемых паняццяў. Аднак нулявая ступень як “нармальны” спосаб выражэння не з’яўляецца часткай той мовы, з якой мы рэальна маем справу, паколькі не так проста вызначыць дакладна, ці мае канкрэтны тэкст вобразны характар, ці не [5, с. 68-69].

З часоў антычнасці рыторыка выдзяляла сістэму фігур маўлення, якія разглядаліся як формы выражэння думкі, што парушаюць агульнапрынятыя правілы пабудовы выказвання і з’яўляюцца спецыяльнымі сродкамі выяўленчай выразнасці. У далейшым фігуры маўлення разглядаліся з розных бакоў, былі выпрацаваны розныя класіфікацыі, кожная з якіх закранала найбольш істотныя іх прыкметы. Але традыцыйна фігуры маўлення падзяляліся на тры групы – дабаўлення, убаўлення і перастаноўкі [4, с. 123].

Паняцце фігуры прадугледжвае перш за ўсё пэўную трансфармацыю, якая адбываецца ў межах асобнай лексічнай адзінкі, словазлучэння або сказа. У сувязі з гэтым усе фігуры маўлення падзяляюцца на дыскрэтныя і недыскрэтныя (дыяграматычныя), кантруктыўныя і дэструктыўныя, макрафігуры і мікрафігуры [3, с. 238; 4, с. 122].

Дыскрэтныя фігуры (мікрафігуры) заснаваныя на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у структуры моўнай адзінкі. Адны аўтары уключаюць у іх склад разнастайныя трансфармацыі ў складзе структуры слова – гукавыя, графічныя, марфемныя, складовыя [3, с. 225], іншыя – адносяць да іх гукапераймальныя і паранімічныя фігуры [4, с. 128]. Гукавыя дыскрэтныя фігуры садзейнічаюць ўзмацненню гукавой і інтанацыйнай выразнасці маўлення, графічныя – выдзяленню асобных моўных адзінак на пісьме. Праілюструем некаторыя з гэтых фігур.

Алітэрацыя – прыём узмацнення выразнасці паэтычнага маўлення, заснаваны на паўторы аднародных зычных гукаў. Паўтор аднолькавых ці блізкіх у акустычных адносінах

зычных гукаў садзейнічае стварэнню рытмічнай запойнасці радка, музычнасці і напеўнасці маўлення: *Дзве родныя мовы, як два ручаі, Зліліся і сталі крыніцай жывою, Мне курскія ў Глуску пяюць салаўі, І кружацца нашы буслы над Нявою* [С. Грахоўскі].

Алітэрацыя дапамагае таксама імітаваць гукі жывой і нежывой прыроды – перадаць шлохі, шоргат, скрып, грукат, звон, свіст, гром і інш., яна напаўняе маўленне гукамі акаляючай рэчаіснасці, стварае гукавы малюнак свету: *Шпарка коні імчацца ў полі, Сумна бомы гудзяць пад дугой, Запяваюць аб долі і волі, Навяваюць у сэрцы спакой; Здароў, марозны, звонкі вечар! Здароў, скрыпучы, мяккі снег!* [М. Багдановіч]; *І крыгі крушацца аб крыгі, А хутка грывне першы гром; Зіма заваліла снягамі лясы, Усе большакі прыцярушаны сенам. Ссівелыя сосны гудуць, як басы, І ціха звяняць заінелыя сцены* [С. Грахоўскі].

Асананс – сугучнасць галосных гукаў, паўтарэнне аднолькавых або аднародных галосных для стварэння мілагучнасці і інтанацыйна-гукавой выразнасці маўлення. Асананс узмацняе фанетычную змястоўнасць гукарадоў, напаўняе іх гукавой гармоніяй, надае мове меладычнасць, непаўторную лірычнасць, мяккасць і прыгажосць, стварае яе музычны малюнак: *Аблокі, нібы воўна. І молада лістам. Я ад чаго раптоўна Баюся слова “там”? Шуміць базар, кіпіць базар сталічны, А на прылаўках дыхае зямля. Дзябёлая кабета артыстычна Каітуе дар прыроды спакваля* [Я. Янішчыц]; *Тыя, што нішчылі, білі, судзілі, Ходзяць яшчэ паміж нас, як хадзілі, Лісліва ўсміхаюцца, хлусяць без меры Ціхія – ціхія пенсіянеры* [С. Грахоўскі].

Недыскрэтныя фігуры маўлення звязаны з пэўнай перабудовай, трансфармацыяй сінтаксічных структур з мэтай дасягнення незвычайнага спалучэння моўных адзінак і ўзмацнення выяўленчай выразнасці. Недыскрэтныя фігуры ў сваю чаргу падзяляюцца на канструктыўныя, якія робяць сінтаксічную адзінку больш сбалансаванай, і дэструктыўныя, якія парушаюць сінтаксічную структуру сказа. Да канструктыўных недыскрэтных фігур адносяцца фігуры дабаўлення або паўтору, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Да дэструктыўных недыскрэтных фігур адносяцца фігуры ўбаўлення або пропуску, у аснове якіх – пропуск асобных моўных адзінак, і фігуры перастаноўкі або размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай канструкцыі, якія адлюстроўваюць непаўтаральнасць моўных адзінак [3, с. 238]. Некаторыя аўтары недыскрэтныя фігуры падзяляюць на трапеічныя і нетрапеічныя (дыяграматычныя) [4, с. 120].

Канструктыўныя недыскрэтныя фігуры – макрафігуры – валодаюць высокай частотнасцю і значнымі магчымасцямі ў фігуратыўнай практыцы. Яны трансфармуюць структуру словазлучэння, сказа або больш працяглых сінтаксічных адзінак, надаюць маўленню асаблівую выразнасць.

Фігуры дабаўлення (паўтору) – канструктыўныя слоўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Дзякуючы падабенству або тоеснасці супастаўляемых сумежных або дыстантна размешчаных моўных адзінак сінтаксічная структура сказа становіцца больш сбалансаванай, выразнай і эмацыянальна насычанай. Да фігур дабаўлення адносяцца *ампліфікацыя, анадыпозіс, анафара, аплікацыя, гемінацыя, градацыя, дыяфара, ізакалон, кальцо, падваенне, паліптатон, паралелізм, паранамазія, перыяд, полісіндэтон, сімплака, шматпрыназоўнікавасць, эпаналепсіс, эпанодас, эпімона, эпіфара, эпіфраз*.

Выкарыстанне гэтых фігур дапамагае лагічна выдзеліць суб’ект або аб’ект пэўнага дзеяння, дазваляе паказаць устойлівасць пэўных якасцей, нарастанне, паслядоўнасць, мэтанакіраванасць дзеяння, працяглыя аднатыпныя адрэзкі часу, дае магчымасць выразіць узмацненне эмацыянальнага і псіхалагічнага стану.

Фігуры дабаўлення, заснаваныя на паўторы, аблягчаюць слуханне, разуменне і запамінанне маўлення. Яны з’яўляюцца важным сродкам інтэнсіфікацыі маўлення, якая павышае ступень экспрэсіўнасці моўных адзінак:

Анафара, адзінапачатак – паўтор слова ці групы слоў у пачатку некалькіх сумежных сказаў. Анафара садзейнічае лагічнаму выдзяленню, падкрэсліванню сэнсу паўторанага слова і стварае пэўны паралелізм сказаў:

Шчасце ў кожнай тваёй перамозе,

Шчасце – адолець і вецер і град,

Шчасце – нідзе не спыняцца ў дарозе,
Спынішся – плыню адгоніць назад. [С. Грахоўскі]

Ціха. Ніхто ні з кім не спрачаецца.

Ціха. Ніхто ні з кім не страчаецца. [А. Вярцінскі]

Ампліфікацыя – выкарыстанне блізказначных або аднатыпных па будове моўных адзінак ці канструкцый (сінонімаў, параўнанняў, эпітэтаў, аднародных членаў сказа і г.д.) з мэтай узмацнення экспрэсіўнасці:

Як першы раз, калі хадзіць навучыўся, вырваўся малы з матчыных рук, адбегся ад маці, так і да апошняга развітання ўсё адыходзіць, ад'язджае, адлятае з розных мясцін, ад турбот, ад парад, ад заўваг маці сын [Р. Барадулін]; Будзь музаю маёй, Маім натхненнем І ласкаю, І казкаю жывой, Маёй надзеяй і маім сумленнем... [С. Грахоўскі].

Анадыплогіс – фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога, суседняга сказа. Анадыплогіс адносіцца да кантактных, лакалізаваных паўтораў. Паўтор сегментаў на мяжы сумежных сказаў уплывае на ўзаемапраціканненне іх сэнсу і ўзмацненне выразнасці.

З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі. [Р. Барадулін].

Кальцо – паўтор на пачатку і ў канцы асобных строф ці ўсяго твора аднолькавых моўных адзінак.

Галубоў галубіная сварка, Колькі іх, галубіных чубоў, На плошчы Святога Марка карміла ты з рук галубоў [М. Сяднеў].

Паліптон – фігура маўлення, заснаваная на паўторы аднаго і таго ж слова ў розных формах:

Так любоў узбагачалася любоўю, любоўю пашанлівай, адданай. [Р. Барадулін];

Твае ўзлёты – Мой ўзлёт, Пралік – Мае пралікі... [С. Грахоўскі].

Полісіндэтон, шматзлучнікавасць, – фігура маўлення, звязаная з ужываннем аднаго і таго ж злучніка перад кожным аднародным членам сказа. Полісіндэтон выдзяляе кожны аднародны член, падкрэсліваючы яго ролю, і ў той жа час стварае адзінства пералічэння, тым самым узмацняе выразнасць выказвання.

І глядзіць свет і Сусвет, і пазнае сябе, і дзякуе вялікаму Марку Шагалу [Р. Барадулін];

І ў кожнай прамове разважлівасць ёсць, Ёсць пафас, і лічбы, і жарты, і злосць, Цытаты і прыказкі ў вершах і ў прозе, Ірэшта – цытаты, але без двукоссяў [С. Грахоўскі].

Шматпрыназоўнікавасць – фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні аднолькавых прыназоўнікаў.

Шматпрыназоўнікавасць надае кантэксту ўзмоцненую эмацыянальнасць і садзейнічае экспрэсівізацыі выказвання:

За хлеб, за вострыя ногі, За стол, за сталь, і за святло, І за шырокія дарогі, Якіх дагэтуль не было. За поўны слоік сырадою І за шпалеры на сцяне, Я шчыра дзякую за тое, Што людзі дбаюць пра мяне [С. Грахоўскі].

Эпанодас – фігура маўлення, якая ствараецца паўторам слоў ў сказе ў адваротным парадку: *Сэрца і розум пісьменніка працуюць словам, змагаюцца словам, жывяцца і ратуюцца словам, бо нябёсамі дадзенага таленту глыбей за іншых зразумець і адчуць, што мова і народ, народ і ягоная мова – непарушная, непадзельная, непарыўная Адзінства.* [А. Міхневіч].

Эпіфара, адзінаканчатак – паўтор слова ці групы слоў у канцы сумежных сказаў, яе называюць адваротнай анафарай. Як і анафара, эпіфара з'яўляецца лакалізаваным паўторам. Гэта ўпарадкаваны дыстантны паўтор. Эпіфара спрыяе структурнай арганізацыі тэксту, садзейнічае актуалізацыі семантыкі паўтараемых элементаў выказвання:

Белыя прывіды дрэў у тумане, Абвясцілі: паэт!

Вочы кахання, А я ім не збіраўся быць,

Голас кахання, І не стараўся быць,

Вусны кахання [Ул. Караткевіч] *І не хацеў быць* [М. Танк].

Фігуры размяшчэння і перастаноўкі – дэструктыўныя слоўныя фігуры, якія перадаюць зменлівасць або рознакіраванасць моўных адзінак. Парушэнне агульнапрынятага

парадку размяшчэння элементаў сінтаксічнай структуры, перастаноўка асобных кампанентаў выказвання садзейнічае іх сэнсавому і лагічнаму выдзяленню, надае ім новае гучанне, уносіць характар дадатковай заўвагі, канцэнтруе ўвагу адрасата на найбольш важнай з пазіцыі аўтара інфармацыі, стварае эфект размоўнасці маўлення, спантаннасці выражэння, павышае яго экспрэсію, прыцягвае тым самым увагу слухачоў, узмацняе ўздзеянне на адрасата. Да такіх фігур адносяцца *анакалуф*, *анаподатан*, *антыметабола*, *гіпербатон*, *гістэрапрапэрон*, *зеўгма*, *інверсія*, *парцэляцыя*, *парэнтэза*, *сілєпсис*, *хіязм*.

Антыметабола – сіметрычнае паўтарэнне адных і тых жа слоў, але са зменай іх сінтаксічных функцый.

Edimus, ut vivamus, non vivimus, ut edamus. Мы харчваемся, каб жыць, а не жывем, каб харчавацца. Ното locum ornat, non hominem locus. Чалавек упрыгожвае месца, а не месца чалавека. [Лац. прык.].

Зеўгма – фігура маўлення, якая ўяўляе сабой некалькі злучаных сказаў або словазлучэнняў, аб'яднаных агульным для іх галоўным членам, прадстаўленым у адным з іх і прапушчаным у астатніх.

Люблю вясну, што ў кветкі, зелень

Аздобіць радасна зямлю,

Буслоў на гнёздах клекатанне

І спеў жаўроначка люблю.

Гарачую смяроту лета

І буру летнюю з дажджом,

Як гром грыміць, а ў чорных хмарах

Маланка зіхаціць агнём [К.Буйло].

Інверсія – парушэнне звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзялення асобных слоў і павышэння экспрэсіі выказвання.

Бунтуе воды акіян грымотны –

прадонна-жадны і дабру і ліху.

Гамоняць хвалі – ім няма суціху [М.Сяднёў].

Калі на берагах тваіх высокіх

Заранкай днее вока вугалька,

Я чую твой неўтаймаваны рокат.

Плыві, плыві, празрыстая рака! [Я. Янішчыц]

Парцэляцыя – фігура маўлення, пры якой асобныя члены сказа разглядаюцца як самастойныя і адасабляюцца ад цэлага знакамі прыпынку або інтанацыйна. Парцэляцыя садзейнічае насычанасці, павышанай інфарматыўнасці, акрэсленай выразнасці тэксту.

Парцэляцыя ў постпазіцыі аддзяляецца ад асноўнай часткі выказвання часцей за ўсё кропкай:

Без цябе, не з табой – не патрэбен мне рай На душы. Ўнебясі. На зямлі [Ул. Караткевіч].

У выніку сінтаксічнай трансфармацыі базавая структура асноўнага сказа і парцэлят раздзяляюцца ў плане выражэння пунктуацыйна і інтанацыйна, у плане зместу – сэнсава:

Усё, што калісьці, Прыйшоўшы на свет, у спадчыну ўзяў ён ад Бога. Ад бацькі і маці. Ад добрых людзей [Н.Гілевіч].

Парцэляцыя дазваляе вылучыць на першы план тыя кампаненты, якія маюць асаблівае значэнне для выражэння сэнсу выказвання, для канцэнтрацыі выражанай думкі аўтара:

Буран пад уцёсамі чорнымі На мёртвых травах іграе, А ўнізе, а ў прорве – мора... Без дна, без канца, без краю... [Ул. Караткевіч].

Сегментацыя – вынясенне важнага кампанента выказвання ў пачатак фразы ў якасці самастойнага сказа.

Рукапісы. Кнігі. І ўся прасторная кватэра, як здалося мне, напоўнена музыкай. [Р.Барадулін].

Быў. Ёсць. Буду. Таму, што заўжды, як пракляты, Жыву бяздоннай трывогай, Таму, што сэрца маё распята За ўсе мільярды двуногіх. [Ул.Караткевіч].

Хіязм – фігура маўлення, якая заключаецца ў адваротным (“крыжападобным”) размяшчэнні элементаў двух словазлучэнняў, аб’яднаных агульным членам: *Чужое нам, а наша чужым больш падабаецца*. [Публілій Сір];

Матчын плач на дачцэ, даччына песня на маці, яны паразумеліся, бо яны ад сэрца. [Р. Барадулін].

Фігуры ўбаўлення (пропуску) – слоўныя фігуры, заснаваныя на непаўтаральнасці моўных адзінак, іх пропуску, падзельнасці мноства на асобныя часткі. Пропуск асобных элементаў выказвання садзейнічае яго сцісласці і дынамізму, непасрэднасці і нязмушанасці выражэння, напружанасці і інтэнсіўнасці апісваемага дзеяння. Гэтыя фігуры вылучаюць на першы план пэўныя дэталі апісання, адлюстроўваюць іх хуткую зменлівасць, рухомасць і калейдаскапічнасць. Пропуск пэўных элементаў тэксту разлічаны на здагадку чытача, узнаўленне прапушчаных адзінак з кантэксту, што надае маўленню эффект нечаканасці і непасрэднасці. Да такіх фігур адносяцца *апасіяпеза, асіндэтон, прасіяпеза, эліпсіс*.

Апасіяпеза – умаўчанне, наўмысны, выкліканы найчасцей этычнымі прычынамі, перапынак у маўленні, разлічаны на здагадку чытача (слухача). Апасіяпеза выдзяляецца інтанацыйна, графічна абазначаецца шматкроп’ем:

Ласкавае мора, сіняе-сіняе неба, чайкі пікіруюць за кінутымі кавалкамі хлеба... І раптам – удар!!! І раптам – да неба смяротны слуп вады. І ўсё разламана напалам... І праз некаторы час толькі залякоча паверхня мора, калі схаваецца пад ёю нос карабля... Каўтаючы ўсё... усё... І не будзе каму ўжо ні заляцацца, ні смяцца, ні пакурваць. [Ул. Караткевіч].

Як час ідзе... А бомбы зноў ірвуцца,

Шалее свет на грані закрыцця.

І кожны раз – пайсці, як не вярнуцца,

І кожны раз – вяртацца з небыцця [Я. Янішчыц].

Асіндэтон – бяззлучнікавасць, фігура маўлення, пры якой адсутнічаюць злучнікі паміж асобнымі, узаемазвязанымі сегментамі выказвання, што надае яму сцісласць і дынамізм:

Любая сэрцу Лагойшчына, Край маіх дум заветных, Ціша бароў партызанскіх, Звонкая радасць крыніц, Стужачкі рэчак бруістых, Зелень узгоркаў прыветных – Ведаю ўсё тут на памяць, Дорага ўсё да драбніц! [Н. Гілевіч];

Хвалююць, радуюць, прарочаць Паэтаў незабыўных галасы ;

Люблю спакой раённых гарадкоў, З гародчыкамі, студнямі, дварамі ... [С. Грахоўскі].

Эліпсіс – фігура маўлення, якая заключаецца ў пропуску асобных фрагментаў выказвання (слоў, словазлучэнняў), лёгка ўзнаўляльных па сэнсу з кантэксту; надае выказванню экспрэсію, дынамізм і напружанасць:

Світанак верасовы. Не ліст – гады ляцяць. Ёсць музыка, а словы І самі загучаць;

Усміхнецца, непакора, Голас – срэбрам у бары: Ты вязі мяне на гору, Ну, а я цябе – з гары [Я. Янішчыц].

Такім чынам, фігуры маўлення, заснаваныя на пэўнай трансфармацыі сінтаксічных адзінак, садзейнічаюць сэнсавому і лагічнаму выдзяленню асобных кампанентаў выказвання, засяроджваюць ўвагу на найбольш важнай з пазіцыі аўтара інфармацыі, узмацняюць экспрэсію выражэння і ўздзеянне на адрасата.

Abstract. The paper considers special language means of artistic expressiveness, states the problem of distinguishing tropes, presents the classification of tropes and analyses their role in the expressiveness of the text.

Літаратура

1. Аристотель. Риторика. (Перевод с древнегреческого и примечания О.П. Цыбенко, под ред. О.А. Сычёва и И.В. Пешкова). Поэтика. (Перевод В.Г. Аппельрота, под ред. Ф.А. Петровского) . – М.: Лабиринт, 2007. – 256 с.
2. Ломоносов, М.В. Полн. собр. соч. – М.; Л.: Академия наук СССР, 1952. – Т.7: Труды по филологии, 1739-1758.

3. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учебное пособие для вузов / Е.В. Ключев. – М.: Издательство “ПРИОР”, 1999. – 272 с.

4. Хазагеров, Т.Г. Общая риторика: Курс лекций; Словарь риторических приемов / Отв. ред. Е.Н. Ширяев / Т.Г Хазагеров, Л.С. Ширина. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 320 с.

5. Дюбуа, Ж. и др. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клинкаенберг, Ф. Мэнге, Ф. Пир, А. Тринон. – М.: Прогресс, 1986.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 08.07.09

УДК 81.3:811.161.3 (476.2)

Генезіс найменняў поля і зямельных участкаў у гаворках Гомельшчыны

К. Л. ХАЗАНАВА

Земляробства з'яўляецца адным з самых старажытных відаў дзейнасці людзей і саступае сваю першаснасць па старажытнасці хіба толькі збіральніцтву і паляванню. Апрацоўваць зямлю чалавецтва навучылася вельмі даўно. Зараз ужо здаецца, што людзі спрадвеку працавалі на зямлі, сеялі, аралі, баранавалі, вырошчвалі ўраджай, каб пракарміць сябе і выгадаваць дзяцей.

Менавіта таму ў маўлені чалавека захаваліся даволі вялікі і разгалінаваны ў лексіка-семантычных адносінах пласт слоў, у большай ці меншай ступені звязаны з земляробствам. Існуе земляробчая лексіка і ў беларускім дыялектным масіве. Дастатковая колькасць такіх лексем захоўваецца ў гаворках Гомельшчыны. Пры гэтым частка слоў гэтай лексіка-семантычнай групы ўжо занатавана ў адпаведных слоўніках [1, 2, 3, 4, 5, 6], а частка – яшчэ чакае свайго лексікаграфічнага афармлення.

Пры лексіка-семантычнай дыферэнцыяцыі земляробчай лексікі ў першую чаргу звяртаюць на сябе ўвагу разнастайнейшыя найменні як увогуле поля, так і асобных участкаў зямлі. Гэта заканамерна. Людзі працавалі і працуюць на зямлі з дня ў дзень. Пры гэтым вырошчваюцца розныя культуры, віды земляробчай працы залежаць ад пары года, і нават у розныя гады адну і тую ж зямлю апрацоўваюць па-рознаму. Адсюль – лексіка-семантычная разнастайнасць найменняў поля і зямельных участкаў. Акрамя таго, указаная намінацыя мае цікавае паходжанне і адметную гісторыю, бо большасць з іх захавалася ў гаворках Гомельшчыны з глыбокай старажытнасці і на працягу развіцця моўнай сістэмы перажывала пэўныя гістарычныя змяненні.

Мэтай нашага даследавання з'яўляецца даследаванне паходжання назваў поля і яго частак, зафіксаваных у гаворках Гомельшчыны.

Сярод назваў поля ў гаворках Гомельшчыны перш за ўсё выдзяляюцца найменні, звязаныя з найменнем сельскагаспадарчай культуры, што вырошчваецца на дадзенай зямлі:

Гр'эчышча н. Грэчкавае поле. Дед самазадаволена зірнуў уніз на **гр'эчышча**, і.. настрой яго адразу змяніўся [6, с. 40];

Ільнішча н. поле (дзе рос лён). Лён возяць на сенажаць ці на **ільнішча** і расцілаюць (Баравікі, Светл.); **Ільнішча** засеялі ў гэтым годзе бульбай (Запасочча, Жытк.) [1, с. 187]. З гэтым жа значэннем фіксуецца ў слоўніках варыянт **ільнянішча**: **Ільнянішча** ўсёгда будзе чыстае (Бывалькі, Рэч.) [1, с. 187];

Кардапл'янішча н. Бульбянішча. **Кардапл'янішча** буду араць (Казярогі) [5, с. 152];

Пшанічнішча н. Поле, на якім расла пшаніца. На **пшанічнішчы** пасеялі кардоплі (Ручаёўка); **Он пшанічнішча**, там збірайце каласкі (Чаплін) [5, с. 295]. З той самай семантыкай ужываецца і слова **пшанічышча**: **Пшанічышча** – эта зжатае поле пасля пшаніцы (Первамайск) [5, с. 295];

'Ярышча н. Зжатае поле пасля ярыцы. На **'ярышчы** паслалі лён (Первамайск) [5, с. 431].

У такіх лексемах яскравая словаўтваральная матывацыя словам, што называе расліну, якая вырошчаецца на гэтай частцы зямлі: **гр'эчышча** ← **грэчка**, **ільнішча** ← **лён**, **пшанічышча** ← **пшаніца**. У якасці словаўтваральнага сродку выкарыстоўваецца суфікс **-ішч-**, пры гэтым некаторыя лексемы маюць яшчэ дадатковы інфікс **-ян-** (**ільнянішча**, **кардапл'янішча**). У працэсе дэрывацыі вытворная аснова страціла фармант **-ыц-**. Такая страта назіраецца ў гаворках Гомельшчыны і ў іншых аднакарэнных утварэннях: **'ярушка** ж. Яравое жыта, ярыца. **'Ярушкі** пасеялі трохі сеголета, жыта атмякла, дак мо **'ярушка** уродіць (Вулкан) [5, с. 431].

У гаворках Гомельшчыны сустракаюцца назвы поля, матываваныя найменнем сельска-гаспадарчай культуры, што на ім вырошчваецца, утвораныя па іншай словаўтваральнай мадэлі:

Арж’онне н. Іржышча. *Ляціць, як арол, ён ляціць на арж’оннем* [6, с. 16]. Вонкавае аблічча гэтага наймення сведчыць пра дастатковыя гістарычныя змены, што адбываліся ў працэсе яго ўтварэння. Відавочна паходжанне слова ад старажытнарускага *ръжъ* (‘хлебная каласавая расліна *Secale cereale*, з сям’і злакаў’ [7, IV, с. 101]), ад якога спачатку ўзнік прыметнік *ръжанъ*. У выніку страты слабага рэдукаванага [ъ] перад цяжкім для вымаўлення спалучэннем санорнага і шумнага зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках узнікалі прыстаўныя галосныя [i] або [a]. М.Фасмер адзначыў існаванне народных прыметнікавых варыянтаў *аржаной*, *оржаной* [8, III, с. 494]. У.Даль зафіксаваў аднакарэнныя словы з прыстаўным [a]: *аржанікъ* ‘расліна *Plantago lanceolata*’ [7, IV, с. 101]. Пасля ад прыметніка *аржаной* пры дапамозе старажытнарускага суфікса -j- утварыўся зборны назоўнік, гукавы склад якога перажыў асіміляцыю зычных да -j-, узнікненне падаўжэння зычных і змену месца націску.

Суфікс -j- удзельнічаў і ва ўтварэнні сінанімічнага вышэйназванаму наймення **жніўё** н. Іржышча. *Ад камбайна, выкіроўваючы на дарогу, проста па жніўю ехала параконная бяс-тарка, даверху насыпаная збожжам* [6, с. 52]. Слова таксама мае старажытнае паходжанне. Утварылася яно ад старажытнарускага *жниво* ‘ніва, з якой нядаўна хлеб зняты’ [7, I, с. 528]. У слоўніку У.Даля знаходзім з гэтай самай семантыкай словы *жн’ивье*, *жн’ище*, *жн’ивище* [7, I, с. 528]. Збіральнік усходнеславянскіх гаворак зафіксаваў тутсама і найменне *жн’ивникъ* ‘зрэзаныя сцябліны, якія засталіся на карані’ [7, I, с. 528]. Фанетычна зменены, з беларускай агаласоўкай, варыянт захаваны ў гаворках Гомельшчыны: **жніўнік** м. Іржышча. **Жніўнік-сцёран** (Первамайск). **Жніўнік** – *зжатае жыта* (Чаплін) [5, с. 116]. Адзначым, што ва ўказаных найменнях на працягу гістарычнага развіцця мовы адбылася і семантычныя трансфармацыя: назіраецца метанімія – спачатку слова называла расліны, што ёсць на зямлі, пасля назва перайшла на гэтую зямлю. Усе ўзгаданыя лексемы ўзыходзяць да *жати*, *жъну*, якія, на думку М.Фасмера, не трэба аддзяляць ва ўзнікненні і ўтварэнні ад *гънати* [8, I, с. 419].

Шэраг назваў ужываецца ў гаворках Гомельшчыны для абазначэння пустога поля, зямлі, якая “адпачывае” ці на якой ужо ўбралі ўраджай. Сярод гэтых лексем выдзяляюцца найменні поля, “якое адпачывае”:

За’ялавіна ж. папар. *Сёлета я астаўлю адну палоску пад за’ялавіну* (Пагоннае, Хойн.) [1, с. 175];

Пагул’яўшая дзеенрым. Зямля, якая была нейкі час пад парам. *Хлеба палучылі сеголета побойей: земля пагул’яўшая, луччай ураділа* (Казярогі) [5, с. 230];

Прып’ар м. Папар. *Прып’ар на зяб ілі на пар воруць: на зіму воруць – на зяб, а у Пет-роўку воруць на жыта – пад пар* (Бывалькі) [5, с. 288];

Тал’ака ж. Поле пад папарам. **Тал’ака** – *некалькі год пустое поле, талакуе* (Пярэдзелка) [1, с. 353].

Для зямлі, адкуль ураджай ужо сабралі, ужываецца назва **сцёран** м. Агульная назва жатага поля. *Скот ідзе на сцёран* (Ручаёўка) *Он сажалі пшэніцу, да цялят ходзяць па сцёрану* (Чаплін) [5, с. 348].

Асобныя назвы захоўваюцца ў гаворках Гомельшчыны для той зямлі, на якой нічога не расце, і яна лічыцца неўрадлівай або яшчэ не апрацавана і з’яўляецца цаліной:

Залеж м. аблога. *На ётай залежы нічога не вырасце* (Бывалькі, Рэч.); *У нас цяпер ні-ма заліжу, усё пашуць* (Ліцвінавічы, Чач.) [1, с. 161];

Калення зборн. цаліна. *Лі Валосаўскага лесу тады было адно калення* *Дык мы тоя калення распахалі і пасялі проса* (Палессе, Чач.) [1, с. 197];

Нéкась ж. Сенажаць дрэннай якасці. *Касіў нéкась сеголета* (Пярэдзелка) [5, с. 216];

Перапóлае Поле, якое ніколі не апрацоўвалася. *У етым годзе і перапóлае пойдзе у лад* (Пярэдзелка) [5, с. 264];

Пўсташ ж. Пустка, незасеянае поле. *Трохі далі землі, а трохі де захвацілі на пўста-шы* (Дзяражычы) [5, с. 293];

Пуст’ыня ж. Неўрадлівае поле. *На пуст’ыні нічогенька не расце, хоць убіся* (Ручаёўка) [5, с. 294].

З’яўленне гэтых лексічных адзінак таксама мае свае асаблівасці. Яскрава выяўляецца паходжанне слова *пагул’яўшая*. Метафарызаваны дзеепрыметнік утварыўся ад дзеяслова *пагуляць*. Выкарыстанню слова ў адносінах да зямлі, на якой часова нічога не вырошчваецца, паспрыяла сема ‘адпачываць’, якая захоўваецца ў семантычным напаўненні дзеяслова. Сучасны стан мовы дазваляе лёгка выявіць “роднасныя” сувязі і ў словах *некась* (ад *не касіць*, ‘там, дзе не трэба, не мэтазгодна касіць’), *пустаіш* (ад *пусты*), *пуст’ыня* (тут адбыўся метафарычны перанос: *пустыня* ‘тып ландшафту ў абласцях з пастаянным сухім і спякотным кліматам, які перашкаджае развіццю расліннасці’ [9, с. 1080] → перанос па падабенству → ‘вялікая прастора, на якой нічога не расце’).

Для тлумачэння этымалогіі іншых назваў “пустой” зямлі неабходны дыяхранічны аналіз.

Адметны генезіс мае найменне *за’ялавіна*. Утварылася яно ад старажытнарускага дзеяслова *за’яловѣть* ‘застацца ялавой’ [7, I, с. 670], *’яловый скотъ* ‘гаварыцца аб самках, без прыплоду’ [7, IV, с. 677]. Ад гэтага кораня бярэ пачатак беларускае *’ялавічына* ‘мяса каровы, што ўжываецца ў ежу, гавядзіна’. Адзначыў яго з гэтай семантыкай і У.Даль: *’яловичина* [7, IV, с. 677]. Далейшыя тлумачэнні лінгвіста “праліваюць святло” на нашу назву поля. У.Даль зафіксаваў ужыванне прыметніка *’яловый* у адносінах да дрэў і кустоў, а таксама да зямлі. З паметай *зап.* (заходняе, кажучы словамі самога даследчыка “отъ Бѣлой Руси, идущей поло-сою по ляхскимъ предѣламъ, до столкновенія съ Малою Русью” [7, I, с. XXIX], гэта якраз сучасная тэрыторыя Беларусі, і асабліва Гомельшчыны) адзначае вучоны і слова *’яловина* ‘запушчаная, дрэнная зямля’ [7, IV, с. 677]. У гаворках Гомельшчыны, такім чынам, захавалася прыставачнае ўтварэнне старажытнага ўсходнеславянскага наймення.

Слова *прып’ар* неабходна разглядаць, дарэчы, разам з лексмай *пан’ар* (*пан’аръ м. зап.* паръ, паровое поле [7, III, с. 297]) як прэфіксальныя дэрываты ад старажытнарускага *паръ*. Пры дапамозе прыстаўкі ўзнікла і намінацыя *перап’олае*. Відавочна паходжанне гэтага субстантыываванага прыметніка ад прыметніка *полюй* ‘пусты ўнутры’.

Указаныя словы з’яўляюцца агульнаўсходнеславянскай спадчынай у лексіцы гаворак Гомельшчыны. Частку з гэтых назваў узгадваў У.Даль, фіксуячы іх як сінонімы да слова *паръ*: «*Паръ, парен’ина, паровое поле, перелогъ, тѹтемь, толока, залогъ, зѣлежъ*» [7, III, с. 20].

Расійскі даследчык даў цікавыя тлумачэнні гэтых лексічных адзінак, што дапамагае высветліць паходжанне слоў. Так, для слова *залеж* вучоны выявіў словаўтваральную базу ў дзеяслове *залегать*: “*Зѣлежъ* ‘што залегла, заглохла, поле, пакінутае ў выніку спусташэння глебы’” [7, I, с. 597]. Адметна, што У.Даль заўважаў, што аруць *зѣлеж* зноў праз 8-10 гадоў [7, I, с. 597].

Разгледзіў У.Даль і слова *талáка*, вызначыўшы яго паходжанне ад старажытнарускага дзеяслова *толоч’ити, тол’очити* ‘таптаць, забіваць’, ‘утаптаць зямлю’, ‘выпускаць скот, даць яму вытаптаць поле’ [7, IV, с. 413]. На захаванне гаворкамі Гомельшчыны слова *талáка* з глыбокай старажытнасці ўказвае наяўнасць тоесных лексем з падобнай семантыкай у розных усходнеславянскіх гаворках (курскіх, пензенскіх, сібірскіх) слоў *толокъ* і *толóка* ‘пар, на якім скот пасецца, выган’ [7, IV, с. 413]. Адметна, што акцэнталагічны варыянт лексемы *талак’а* ўжываецца ў беларускіх гаворках таксама ў значэнні ‘збор насельніцтва для дапамогі аднаму гаспадару’. Такое выкарыстанне слова, па звестках У.Даля, назіраецца і ў іншых усходнеславянскіх гаворках [7, IV, с. 413].

Назва *сцёран* з’яўляецца фанетычна-марфалагічным варыянтам старажытнарускага *стернь, стерн’я ж.* ‘жніво, жніўе, жжатае поле’ [7, IV, с. 323]. Першапачаткова слова ўжывалася ў значэнні ‘рэшткі саломы на корані’ [7, IV, с. 323]. Пазней адбыліся такія самыя семантычныя змены, якія перажылі і сінанімічныя назвы *жн’еўнік, жніўе*. Слова *стернь*, ці *стерн’я*, верагодна, паходзіць ад *стирати*, ці *стерети* ‘ачышчаць, выціраць’ [7, IV, с. 324].

Цікавую гісторыю можна прасачыць і ў назвы цаліны *калёння*. Хутчэй за ўсё вытокі слова ў старажытнарускім *кольти* або *кальти* ‘дубець, чарсцвец ад гарачыні, холаду, надвор’я, паміраць, здыхаць’ [7, II, с. 145]. Прыгадаем таксама *кольнье* ‘паміранне, здыханне’ [7, II, с. 145]. Тады атрымліваецца, што *калёння* ‘памерлая зямля, зямля, дзе нічога не расце’. У.Даль выказаў меркаванне, што старажытнае *кольти* паходзіць ад фінскага *kuoli* ‘смерць’ [7, II, с. 145]. Але М.Фасмер аспрэчвае гэта і лічыць, што слова паходзіць ад *коль м* ‘кароткі шост, жэрдка, заостраная з аднаго канца’ [7, II, с. 143]: *колетъ* ‘рабіцца цвёрдым, як кол’ [8,

П, с. 290]. Магчыма, назва, зафіксаваная ў гаворках Гомельшчыны, мае этымалагічную сувязь са старажытнарускім *каліти* ‘моцна распальваць у агні’ [7, II, с. 78]. Між тым, старажытнарускія дзеясловы *каліти* і *кальти* з’яўляюцца роднаснымі, на што ўказвае размяшчэнне іх у адным слоўніковым артыкуле [7, II, с. 78-79].

У гаворках Гомельшчыны адзначаюцца і найменні, што абазначаюць пэўны невялікі ўчастак зямлі, надзел ці паласу:

Ато́рак м. Палоска, якая застаецца ад загона пры ворыве. *На ато́рку пасеелі гарбузы* (Ручаёўка) [5, с. 39];

Балац’янка ж. Невялікі ўчастак сенакосу. *Две балац’янкi вукасіў і прывёз* (Дзяражычы) [5, с. 44];

Баразна – абго́нка ж. Баразна абагнаная. *Бульбоўнік – чэзлы, чорны, заглушаны высокім бадыллем пустазелля, і каб не было баразн’ы-абго́нкі, адгадаць было б цяжка, што на гэтым полі расце* [6, с. 19];

Го́ні мн. Кавалак поля. *Падажджы, я етые го́ні ўзару* (Казярогі) [5, с. 88];

За́варат м. заварот. *От калі разварочваецца араты с плугом у канцы загона – ета за́варат* (Бабовічы, Гом.) [1, с. 150]. У іншых раёнах гэта месца завецца **за́варацце**: *даедзь да за́варацця і стой, покуль мы бульбу пакідаем* (Неглюбка, Ветк.) [1, с. 150]. Неабходна адзначыць і той факт, што ўказаная лексема ў асобных раёнах Гомельшчыны ўжываецца з трохі адрознай семантыкай. Так, на Лоеўшчыне **за́варат** (м.) або **за́вараць** (ж.) – 1. Градкі бульбы ў канцы нівы, размешчаныя ўпоперак. *На за́варату кортоплі параслі дабрэнныя* (Ручаёўка); 2. Паварот (ракі). *Куміна вада – абратнае цячэнне, за́варат вады* (Дзяражычы) [5, с. 120];

Заго́нка ж. Загон (паласа, ўчастак ворнай зямлі, поля). *У мінулым годзе Юрка ўпершыню самастойна сеў за штурвал камбайна, прагнаў першую заго́нку і адчуў усю сілу цудоўнай жніі* [6, с. 55];

Паго́н м. Палоска зямлі. *Паставілі хаткі – на пого́нах тых. Пого́ны етые к саснеку былі* (Дзяражычы) [5, с. 229];

Складо́чак м. Невялікая паласа. *Картоплі складо́чак астаўся* (Ручаёўка) [5, с. 327].

Паходжанне лексем гэтай семантычнай групы даволі празрыстае. Так, найменне *баразна – абго́нка* ўтварылася ад словазлучэння, што тлумачыць яго семантычны змест: *абагнаная баразна*. *За́варат* з’яўляецца акцэнталагічным варыянтам слова *заварот*. Пры ўзнікненні наймення адбылася метанімія: перанос назвы дзеяння на месца гэтага дзеяння. Намінацыі *го́ні, заго́нка, паго́н* узыходзяць да старажытнарускага *гони м. мн.* ‘вузкая і доўгая паласа зямлі’ [7, I, с. 374], тоеснага з *гоны м. мн.* ‘адлегласць, якую можна праехаць у адну вупраж’, ‘адлегласць, якую конь з сахой праходзіць у адзін подых’, ‘даўжыня ворнай паласы’ [7, I, с. 374-375] і з *гон дыялектнае*, ‘адлегласць, якую араты праходзіць, не паварочваючы плуга’ [8, I, с. 436]. Абодва найменні паходзяць ад дзеясловаў *гоняты* ‘прымушаць да бегу’, ‘прыспешваць’, ‘выжываць’, ‘спяшацца ехаць’ [7, I, с. 374] або *гьнати* [8, I, с. 436]. Прыгадаем, што ад гэтага ж слова, як сведчаць даследчыкі, бяруць вытокі і назвы *жніўё, жніво*. Такая сувязь падкрэслівае старажытнасць найменняў земляробчай лексікі.

Слова *балац’янка* можна ўзвесці да старажытнага *болото* ‘нізкае месца, якое пастаянна заліваецца крыніцамі, таму ўтвараецца асабліва расліннасць і кіслая глеба’ [7, I, с. 110], а *складо́чак* – да *складывати* ‘сабіраць у адно’, ‘убіраць’ [7, IV, с. 197]. Да агульнаўсходнеславянскай спадчыны прыводзіць і назва *ато́рак*, ад старажытнарускага *отбра* ‘хлебны абой, ад малацьбы, мелкая салом’, якое ўтварылася ад дзеяслова *отор’яти* ‘абмалоць’ [7, II, с. 743].

Асобную групу назваў зямельных кавалкаў складаюць найменні невялікіх асабістых надзелаў, часцей прысядзібных:

Агаро́дзіна ж. Агарод, ўчастак зямлі. *Пасажу й арэх у агаро́дзіне* (Ручаёўка) [5, с. 18];

Гаро́д м. Агарод. *І гной нада, і вада нада на гаро́д* (Крупейкі) [5, с. 82];

Гаро́дчык м. 1. Агародчык. *Ну, што у том гаро́дчыку расце* (Пярэдзелка); 2. Кветнік. *Півоня зацвіла у гаро́дчыку* (Дзяражычы) [5, с. 82]; *Мы жылі без радзімы, без свае зямлі і мовы, і я ведаю, якая гэта шчыmlівая, някучая і беспрасветная туга па родным гаро́дчыку, па красках на поплаве... Чаромха расцвіла ў гаро́дчыках і садках, стаяла ў паліраваных гладышках ледзь не пакожным акне* [6, с. 37];

Дачка ж. Надзел, норма (пры ўборцы бульбы). *Расставілі дачкі. Распахуюць конём, а тады дачкі даюць* (Пярэдзелка) [5, с. 99];

Двар'эц м. Двор. *Двар'эц у мяне добры* (Бывалькі). *Еты год нікуда не вуйшла, апроч у сваём дварцэ сяду, пседжу* (Дзяражычы) [5, с. 99];

Загарбоддзе н. Зборн. Месца за агародамі. *Ён адзін будзе ісці па загарбодзі, паўз сасняк фермы і праз алешнік ля раўчака* [6, с. 54];

План м. Сядзіба, план. *Увесь план у дварэ, а у нас план у полі* (Дзяражычы) [5, с. 267];

Прыпланак м. Дадатак да прысядзібнага ўчастка, які размешчан воддаль. *Пойдам на прыпланак, там кортошка уся зарасла* (Пярэдзелка) [5, с. 288];

Усэдзьба ж. 1. Сядзіба. *У нас во эта хата, хлевы, город называецца усадьба* (Бывалькі); 2. Прысядзібны ўчастак. *На ўсэдзьбі неважне кардоплі* (Дзяражычы) *памянш. Усэдзетка. Усэдзёкку ім далі, да уродела той год* (Дзяражычы) [5, с. 380].

Найменні гэтай групы *агарбодзіна, гарбод, гарбодчык, загарбоддзе* суадносяцца са словам *огорбодь* 'асобнае і абгароджанае месца, апрацаванае пад пасеў ці пасадку садавіны' [7, II, с. 647] і ўзыходзяць да старажытнарускага *город'ити* 'абнасіць заборам, будаваць' [7, I, с. 380]. Назва *дачка* з'яўляецца суфіксальным утварэннем ад *даць*, а *двар'эц* – ад *двор*. Найменні *план* і *прыпланак* паходзяць ад дзеяслова *планаваць* (*планировать*) 'раўняць, выраўноўваць' [7, III, с. 120]. І канешне, не выклікае сумненняў генетычная сувязь назвы *усэдзьба* са словам *усажаивати* 'запрасіць, прымусіць сесці, пасадзіць' [7, IV, с. 510].

Разгледжаныя лексічныя адзінкі сведчаць аб значнай колькасці найменняў поля і зямельных надзелаў у гаворках Гомельшчыны і іх дастатковай семантычнай разгалінаванасці, што вынікае са старажытнасці гэтых лексем і прадуктыўнасці іх выкарыстання ў шматвяковай штодзённай працы беларускага селяніна.

Большасць з прааналізаваных лексем генетычна звязана з дзеясловамі, што называюць дзеянне, якія праводзілі на гэтай зямлі (*агарод, гоні, завараць, залеж, пагон, талака*). Хаця для ўстанаўлення генезісу асобных з іх неабходна спецыяльнае гісторыка-этымалагічнае даследаванне (*аторак, гоні, залеж, заялавіна, талака*).

Частка ўказаных назваў утварылася ад назваў сельскагаспадарчых культур, якія вырошчваліся на гэтых зямельных участках (*грэчышча, ільнішча, пшанічнішча*). Некаторыя з такіх найменняў існуюць у некалькіх варыянтах (*ільнішча – ільнянішча, пшанічнішча – пшанічышча*). Назіраюцца таксама і семантычныя адрозненні ў асобных лексемах (*заварат*), што ўказвае на рэальнае жыццё і існаванне ў маўленні гэтых слоў і развіццё ў іх новых значэнняў.

Асобныя словы з даследаванага лексіка-тэматычнага аб'яднання яскрава матывуюцца ўласцівасцямі рэалій, што яны называюць (*пагуляўшая, пустаі, пустыня*). Асобныя з намінацый перажылі метафарызацыю і набылі другасную матывацыю, увайшоўшы ў сельскагаспадарчую лексіку (*дачка, план, пустыня*). Для высвятлення крыніц прычын узнікнення і паходжання іншых найменняў зямельных участкаў патрэбны гістарычна-параўнальны аналіз (*гоні, два, заялавіна, калення, прыпар, складочак*).

Гісторыка-этымалагічнае даследаванне найменняў поля і зямельных участкаў гаворак Гомельшчыны паказала старажытнасць адзінак указанай лексіка-семантычнай групы. Большасць з іх з'яўляецца ў гаворках Гомельшчыны агульнаўсходнеславянскай спадчынай або інавацыямі перыяду самастойнага існавання беларускай мовы, утворанымі па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях ад старажытнарускіх каранёў.

Abstract. The origin of the names of fields and plots in the dialects of Gomel region is considered in the paper. It is shown that the majority of them are either common to all the East Slavonic languages or formed from Old Russian roots.

Літаратура

1. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / склад. В.І. Мядзведзева, Л.В. Цэхановіч, В.А. Горленка, Д.А. Лявончанка, У.В. Анічэнка, А.П. Бадалей // Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвузаўскі зборнік. – Выпуск 4. – 1976. – С. 134-272.

2. Станкевіч, А.А. Назвы адзення, абутку і галаўных убораў у гаворках Гомельшчыны: этналінгвістычны аналіз / А.А.Станкевіч, А.М.Воінава. – Гомель: УА “ГДУ імя Ф.Скарыны”, 2004. – 213 с.
3. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982-1987. Т.1. – А – Г, 1982. – 255 с. Т.2. – Д – К, 1982. – 271 с. Т.3. – Л – О, 1984. – 311 с. Т.4. – П – Р, 1985. – 360 с. Т.5. – С – Я, 1987. – 423 с.
4. Фальклорны слоўнік Гомельшчыны / У.А.Анічэнка [і др.]; навуковы рэдактар А.А. Станкевіч. – Гомель: УА “ГДУ імя Ф.Скарыны”, 2003. – 346 с.
5. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
6. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры: слоўнік / пад рэд. У.В.Анічэнка. – Мн: Выд-ва БДУ, 1983.
7. Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. - М.: Русский язык, 1978-1980. Т. 1. – А – З, 1978. – 779 с. Т. 2. – И – О, 1979. – 779 с. Т. 3. – П, 1980. – 555 с. Т. 4. – Р – У, 1980. – 683 с.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М.Фасмер. – М.: Прогресс, 1986-1987. Т. 1. – А – Д, 1986. – 576 с. Т. 2. – Е – Муж, 1986. – 671. Т. 3. – Муза – Сят, 1987. – 831 с. Т. 4. – Т – Ящур, 1987. – 862 с.
9. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – с 1600 с., ил.

Паняцце семантычнага суб'екта ў лінгвістычнай літаратуры

Н. П. Цімашэнка

На сучасным этапе развіцця мовазнаўства, калі назіраецца агульны працэс семантызацыі лінгвістычных даследаванняў, усё большая ўвага ўдзяляецца семантыцы сінтаксічных адзінак. Адною з такіх адзінак сінтаксісу, якую мы будзем даследаваць у нашым артыкуле, з'яўляецца семантычны суб'ект. Погляды на гэтую моўную катэгорыю даволі спрэчныя. У кожнага даследчыка семантычнага сінтаксісу свой падыход і сваё разуменне гэтага паняцця.

У лінгвістычнай літаратуры адрозніваюць:

– *граматычны суб'ект*, які адпавядае дзейніку і адносіцца да сінтаксічнай будовы сказа (плана выражэння);

– *семантычны суб'ект*, які адносіцца да зместу сказа;

– *камунікатыўны суб'ект*, які адпавядае тэме паведамлення;

– *псіхалагічны суб'ект* – зыходнае ўяўленне;

– *лагічны суб'ект* – частка сказа, якая адпавядае прадмету меркавання [1, с. 498].

У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы слова 'суб'ект' мае шэсць лексічных значэнняў:

1. У філасофіі – чалавек, які пазнае знешні свет (аб'ект) і ўздзейнічае на яго сваёй практычнай дзейнасцю.

2. Асоба, калектыў, арганізацыя, краіна і пад., якія актыўна выступаюць у якім-небудзь працэсе, акце, зносінах і пад.

3. *Спец.* Асоба або арганізацыя, якія валодаюць пэўнымі, дакладна акрэсленымі правамі і абавязкамі.

4. *Разм.* Чалавек як носьбіт якіх-небудзь уласцівасцей; асоба.

5. У логіцы – прадмет суджэння, лагічны дзейнік.

6. У граматыцы – дзейнік [2, с. 365].

У мовазнаўстве існуе думка, згодна з якой у лінгвістычнай практыцы тэрмін "суб'ект" выкарыстоўваецца тады, калі гаворка ідзе пра такі кампанент сказа, які функцыянальна адпавядае граматычнаму дзейніку ў яго адносінах да прэдыката-выказніка, але бярэцца менавіта з гэтага функцыянальнага боку, а не з боку пэўнага дадзенага афармлення [3, с. 29].

Суб'ект выконвае важную ролю ў семантычнай арганізацыі сказа. Яго асноўная ўласна-семантычная (звернутая да пазамоўнай рэчаіснасці) функцыя – «ідэнтыфікаваць прадмет рэчаіснасці, пра які ідзе размова» [1, с. 498].

Палеміка, якая разгарнулася яшчэ ў другой палавіне мінулага стагоддзя вакол катэгорыі суб'екта, выявіла дастатковую колькасць спрэчных момантаў. Даследчыца семантычнага сінтаксісу Г.А. Золатава адзначыла, што «прымнажэнне назіранняў, зафіксаваных яшчэ ў XIX ст., над функцыянаваннем некаторых словаформ ускосных склонаў з суб'ектным значэннем прывяло да больш шырокага, здольнага пераадолець марфалагічны намінаціўзм азначэння суб'екта як носьбіта прэдыкатыўнай прыметы» [4, с. 146–147]. Паступова даследчыкі семантычнага сінтаксісу прыходзяць да высновы, што абавязковым кампанентам структуры сказа можа быць як імя ў назоўным склоне (дзейнік), так і імя ва ўскосным склоне, якое ўяўляе сабою носьбіта прэдыкатыўнай прыметы.

Мэтазгодна, на нашу думку, разгледзець погляды розных даследчыкаў-сінтаксістаў на паняцце суб'екта:

1. У сваіх працах Н.М. Арват дае наступнае тлумачэнне семантычнага суб'екта: «Семантычны суб'ект – другі вядучы кампанент семантычнай структуры сказа, які абазначае

прадмет, што з'яўляецца носьбітам актыўнай, або статальнай, прэдыкатыўнай прыметы, прычынай, пачаткам або крыніцай якога-небудзь дзеяння, працэсу або стану, а таксама з арыентацыяй на які ацэньваецца прэдыкатыўная прымета сітуацыі» [5, с. 6].

Паколькі семантычнай структуры сказа ўласціва пэўная іерархія, то цэнтральным, першым, на думку Н.М. Арват, з'яўляецца семантычны прэдыкат, без якога немагчыма ніводная семантычная структура сказа. А суб'ект, які прысутнічае ў большасці канструкцый, з'яўляецца другім кампанентам пасля прэдыката. Аднак, на наш погляд, з гэтым сцвярджаннем можна паспрачацца, паколькі паўстае пытанне: ці магчыма пэўнае дзеянне ці стан без выканаўцы гэтага дзеяння ці носьбіта гэтага стану? Таму мэтазгодна лічыць і семантычны суб'ект, і семантычны прэдыкат у аднолькавай ступені абавязковымі і галоўнымі элементамі простых сказаў.

2. У разуменні А.У. Бандаркі суб'ект – гэта «той элемент тыповай 'суб'ектна-прэдыкатна-аб'ектнай' сітуацыі, які выступае як субстанцыя, што з'яўляецца крыніцай прыпісваемай ёй непасіўнай прэдыкатыўнай прыметы» [6, с. 117]. Даследчык канстатуе, што «якасць суб'екта «быць субстанцыяй, якая з'яўляецца крыніцай непасіўнай прэдыкатыўнай прыметы, што ёй прыпісваецца», змяшчае ў сабе дэнататыўна-паняццёвы аспект і аспект моўнай інтэрпрэтацыі» [6, с. 117]. Адсюль вынікае, што пры аналізе катэгорыі суб'екта неабходна ўлічваць дэнататыўна-паняццёвы аспект і аспект моўнай інтэрпрэтацыі. Калі вырашаецца пытанне аб тым, які элемент сказа з'яўляецца семантычным суб'ектам, а які выконвае ролю семантычнага аб'екта, то вырашальным фактарам з'яўляецца адлюстраванне ў семантыцы сказа аб'ектыўнай рэчаіснасці. Гэта залежыць ад таго, хто ў пазамоўным свеце выконвае дадзенае дзеянне і што (або хто) з'яўляецца тым аб'ектам, на які накіравана дзеянне. А.У. Бандарка, параўноўваючы актыўную і пасіўную пабудовы *Паляўнічы забіў мядзведзя; Мядзведзь забіты паляўнічым*, сцвярджае, што ў абодвух выпадках суб'ектам дзеяння з'яўляецца 'паляўнічы', а аб'ектам – 'мядзведзь'. Можна пагадзіцца з гэтым размеркаваннем семантычных роляў толькі ў першай канструкцыі. Але, на нашу думку, нельга вызначыць словаформу 'мядзведзь' у другой сінтаксічнай канструкцыі як аб'ект у чыстым выглядзе. Мы лічым, што правамерна будзе разглядаць другую сінтаксічную канструкцыю як полісуб'ектную, дзе 'мядзведзь' – суб'ект-пацыент, а словаформа 'паляўнічым' – суб'ект дзеяння. Прычым у дадзенай пабудове можна назіраць прыклад так званай "спалучанай суб'ектнасці", калі ў значэнне суб'екта ўваходзіць пэўная частка аб'ектнасці. Гэта тлумачыцца тым, што семантыка суб'екта не можа быць цалкам абыякавай у адносінах да моўнай інтэрпрэтацыі, паколькі суб'ект як катэгорыя сінтаксічнай семантыкі вылучаецца ў чалавечай свядомасці не толькі ў выніку адпаведнасці экстралінгвістычнай рэальнасці, але і ў выніку дыскрэтнага ўяўлення гэтых паняццяў у сінтаксічнай структуры мовы. У дадзеным выпадку мэтазгодна прывесці і канструкцыю *Кніга знікла*, якую разглядаў А.А. Шахматаў. У кожным меркаванні, на яго думку, «павінна быць тое, аб чым што-небудзь сцвярджаецца або адмаўляецца, а таксама і тое, што менавіта сцвярджаецца або адмаўляецца» [7, с. 21]. Калі разглядаць прыведзеную сінтаксічную канструкцыю, то можна пагадзіцца, што кніга знікла не сама – яе схавалі або згубілі людзі, але ў дадзенай пабудове носьбітам прэдыкатыўнай прыметы (суб'ектам) выступае менавіта яна. Адсюль вынікае, што «пры злучэнні ўяўлення аб прадмеце з уяўленнем аб прымеце першае з іх, як пануючае ў адносінах да прыметы па самой сваёй прыродзе, будзе заўсёды суб'ектам, а другое прэдыкатам» [7, с. 23].

У моўнай інтэрпрэтацыі семантыкі суб'екта, на думку А.У. Бандаркі, «вызначальную ролю выконвае тая разнавіднасць суб'екта, якая адлюстравана ў паняцці 'агенса'» [6, с. 119]. Безумоўна, «дамінуючай («найбольш уплывовай») з'яўляецца тая разнавіднасць семантыкі агенса, якой уласціва прымета кантраляванасці (наўмыснага ажыццяўлення дзеяння)» [6, с. 119]. З дэтэрмінуючай роляю суб'екта ў адносінах да прэдыката звязана прымета непасіўнасці. Суб'ект як крыніца (каўзатар) дзеяння – гэта перш за ўсё актыўны (ва ўсялякім выпадку не пасіўны) суб'ект. А.У. Бандаркам правамерна выбраны тэрмін 'непасіўнасць' (а не 'актыўнасць'), паколькі прымета актыўнасці прымяняльная не да кожнай сінтаксічнай канструкцыі. У прыватнасці, гэтая прымета не падыходзіць да такіх выказванняў, як *Дзяўчына спіць; Кніга ляжыць на стале* і г. д.

Вышэйшая мяжа непасіўнасці – сапраўдная рэальная актыўнасць вытворцы кантраляванага дзеяння: *Прафесар чытае лекцыю*. Катэгорыя семантычнага суб'екта ахоплівае адзінкі мовы, якія валодаюць не ў аднолькавай ступені прыметамі каўзатыўнасці і непасіўнасці, у сувязі з чым дадзеная катэгорыя неаднародная. «У цэлым для адпаведнасці прымеце 'непасіўнасць' дастаткова адсутнасці прыметы пасіўнасці – «з'яўляцца субстанцыяй, на якую накіравана дзеянне» [6, с. 119].

3. Пад семантычным суб'ектам Дз.Дз. Вароніна разумее «кампанент у семантычнай структуры сказа, які выступае як носбіт прыметы, выяўленай прэдыкатам» [8, с. 2–3]. Разглядаючы катэгорыю семантычнага суб'екта, даследчыца канстатуе, што «суб'ект па сваім дэнататыўным змесце можа быць не толькі агенсам» [8, с. 3]. На думку Дз.Дз. Варонінай, «сродкам выражэння суб'екта могуць быць розныя склонавыя формы, значэнне якіх устанаўліваецца з боку іх адносін да прэдыката. Таму ў значэнне суб'екта ўключана семантыка той склонавай формы, якая ў семантычнай структуры сказа аказваецца ў становішчы суб'екта. Сістэма суб'ектных значэнняў паказвае, што змястоўна паняцце суб'екта значна шырэй паняцця агенса або любога іншага прыватнага значэння суб'екта» [9, с. 75]. Такім чынам, актыўнасць – гэта толькі адна з магчымых характарыстык суб'екта. У выніку даследчыца правамерна прыходзіць да прызнання суб'екта-пацыенса, г. зн. суб'екта, які пераносіць уздзеянне з боку агенса. Акрамя таго, Дз.Дз. Вароніна вылучае актыўны і пасіўны суб'екты. Актыўны суб'ект – гэта «просты агенс, які фарміруе семантычную структуру актыўных канструкцый. У актыве пацыенс займае аб'ектнае становішча пры прэдыкаце» [9, с. 75]. Пасіўны суб'ект – гэта «суб'ект-пацыенс, які фарміруе семантычную структуру пасіўных канструкцый. У пасіве агенс уваходзіць у склад семантычнага прэдыката» [9, с. 75]. З апошнім выказваннем нельга пагадзіцца, паколькі мы лічым, што такія пасіўныя канструкцыі тыпу *Дом будзеўца працаўнікамі* мэтазгодна аднесці да полісуб'ектных, дзе словаформа 'дом' з'яўляецца пасіўным суб'ектам, а словаформа 'працаўнікамі' – актыўным суб'ектам, нягледзячы на наяўнасць у кожнай з гэтых словаформ пэўнай долі аб'ектнай семантыкі.

Трэба дадаць, што Дз.Дз. Варонінай былі вылучаны адкрыты суб'ект-агенс (гэта «семантычная катэгорыя, здольная выявіць сябе ў структуры сказа як абазначаны, яўны, экспліцыраваны суб'ект» [9, с. 78]) і скрыты суб'ект-агенс (які «не можа быць экспліцыраваным, выражаным асобнай словаформай. Такі суб'ект уласцівы няпэўна-асабовым сказам...» [9, с. 78]).

4. Г.А. Золатава разглядае семантычны суб'ект як «сінтаксічна незалежны субстанцыяльны кампанент суб'ектна-прэдыкатнай структуры, які абазначае носбіта прэдыкатыўнай прыметы» [4, с. 133]. У далейшым, гаворачы пра семантычны суб'ект, будзем прытрымлівацца такога яго разумення. Надзвычай важным з'яўляецца наступная заўвага Г.А. Золатавай: «Выразнікамі суб'екта не могуць быць любыя іменныя словаформы, мова мае пэўны набор сінтаксічных форм слова (сінтаксем) для выражэння суб'екта, а выбар той ці іншай формы залежыць ад разнавіднасці суб'ектна-прэдыкатных адносін, форма суб'екта ўзаемаабумоўлена звязана са значэннем і формай выражэння прэдыкатыўнай прыметы» [4, с. 134].

Акрамя таго, даследчыца адзначае, што «спроба прадставіць сінтаксічную структуру сказа як вытворнае ад актуальнага члянэння неправамерна, паколькі семантыка-сінтаксічная структура сказа першасная, а актуальнае члянэнне другаснае, бо яно не мяняе характару канструктыўных сувязей у сказе, а толькі перабудоўвае парадак кампанентаў па патрабаванню кантэксту» [4, с. 152].

5. Сваё разуменне катэгорыі семантычнага суб'екта падае С.І. Какорына ў кнізе «О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке» [10]. Прызнаючы суб'ект адным з кардынальных паняццяў, без якога немагчымы аналіз семантычнай структуры сказа, С.І. Какорына лічыць, што пры азначэнні суб'ектнага кампанента выказвання з усіх фармальна-граматычных крытэрыяў працуе толькі адна сінтаксічная прымета – месцазнаходжанне словаформы ў пачатку сказа. Адсюль вынікае, што пры ўмове змены парадку слоў у сказе семантычны суб'ект або знікае, або яго функцыю пачынае выконваць іншы кампанент, які знаходзіцца на першым месцы. Таму семантычны суб'ект у даследчыцы часта не размяжоўваецца з тэмай як кампанентам актуальнага члянэння сказа. Канешне, пазіцыя ў пэўнай

меры ўплывае на вызначэнне кампанента з суб'ектным значэннем, аднак гэты паказчык, на нашу думку, з'яўляецца другасным. Акрамя таго, семантычны суб'ект можа знаходзіцца ў постпазіцыі і ў інтэрпазіцыі адносна семантычнага прэдыката.

Трэба дадаць, што для прац С.І. Какорынай характэрна «адмаўленне граматычных крытэрыяў суб'екта, спроба аддзяліць семантычны змест сказа ад моўных сродкаў яго выражэння» [4, с. 150].

На думку С.І. Какорынай, семантычны суб'ект не можа быць знойдзены пры апоры на фармальныя паказчыкі членаў сказа [10, с. 3]. Аднак асаблівасці яго граматычнага выражэння неабякавыя для ладу сказа. Спецыфічнай рысай сінтаксісу з'яўляецца магчымасць выражэння семантычнага суб'екта любым ускосным склонам імені незалежна ад характару яго граматычнай сувязі са словам-прэдыкатам. Той кампанент, які выступае ў якасці «азначаемага», характарызуецца дзвюма рысамі:

1) ён падобны да дзейніка з семантычнага пункту погляду – дзейнік таксама «азначаемае»;

2) ён не падобны да дзейніка фармальна – гэта ўскосны склон імені [10, с. 6].

Семантычны суб'ект і прэдыкат – паняцці суадносныя. Іх наяўнасць звязана з магчымым расчляненнем семантычнай структуры сказа на два саставы. Але «паколькі гэта расчляненне семантычнай (а не сінтаксічнай) структуры, яно наўрад ці можа быць аб'ектывавана фармальна: неправамерна было б шукаць семантычны суб'ект і прэдыкат, абапіраючыся на іх форму. Расчляненне семантычнай структуры сказа на два саставы звязана, відавочна, з асобым тыпам інфармацыі, якую нясе дадзены сказ, і ў канчатковым выніку з асобным тыпам (відам) думкі. Адсюль прынцыповая магчымасць аб'ектываваць расчляненне семантычнай структуры сказа на два саставы шляхам суаднесенасці яго інфарматыўнага зместу з пэўнай лагічнай адзінкай. У якасці такой адзінкі выступае меркаванне» [10, с. 11]. У семантычнай структуры сказа «складаным чынам суадносяцца і граматычнае значэнне канструкцыі і інфарматыўны змест, якія ідуць ад лексічных значэнняў слоў, што запаўняюць канструкцыю» [10, с. 12].

6. У працах Б.Ю. Нормана суб'ект азначаецца наступным чынам: «Суб'ект – гэта той (ці тое), хто (ці што) здзяйсняе дзеянне» [11, с. 105]. Аднак такое вызначэнне суб'екта, на нашу думку, з'яўляецца даволі вузкім і недастаткова дакладным, паколькі суб'ект не заўсёды выступае як выканаўца дзеяння. Суб'ект можа быць носьбітам стану, прыметы і інш.

Б.Ю. Норман гаворыць пра суб'ект як пра прадстаўніка функцыянальна-сінтаксічнай пазіцыі. Функцыянальна-сінтаксічная пазіцыя – гэта «мінімальная двухбаковая адзінка сінтаксічнага ўзроўню мовы» [12, с. 38]. Акрамя таго, функцыянальна-сінтаксічныя пазіцыі – гэта «састаўныя структурнай схемы сказа і, шырэй, граматычнай структуры выказвання як моўнага феномена. Гэта элементарныя адзінкі сінтаксічнага ўзроўню мовы; менавіта з такіх «атамаў» складаецца моўны твор» [13, с. 155]. Сапраўды, тое, што суб'ект валодае пэўным наборам сродкаў фармальнага выражэння, дазваляе гаварыць пра яго як пра прадстаўніка функцыянальна-сінтаксічнай пазіцыі. Неабходна дадаць, што «рэалізацыя сінтаксічнай пазіцыі ў тэксце абумоўліваецца сукупным дзеяннем як мінімум трох фактараў: сінтаксічнага, лексічнага і марфалагічнага» [11, с. 113].

Акрамя разгледжаных вышэй азначэнняў семантычнага суб'екта, трэба, на наш погляд, указаць яшчэ некалькі характарыстык гэтай катэгорыі семантычнага сінтаксісу:

а) суб'ект сказа – гэта «змястоўная граматычная катэгорыя, якая складаецца з разумовых (семантыка-сінтаксічных) і камунікатыўных элементаў» [14, с. 106].

б) семантычны суб'ект – «такі кампанент сказа, які адказвае на пытанні «Аб кім (чым) ідзе гаворка ў сказе?» «З кім (чым) гэта адбываецца?» Такім чынам, выражэнне семантычнага суб'екта прадвызначана актуальнасцю інфармацыі, якая дазваляе меркаваць аб апісваемым становішчы спраў, аб тым, што знаходзіцца ў цэнтры ўвагі гаворачага» [15, с. 7].

в) суб'ект – гэта «носьбіт прэдыкатыўнай прыметы, кампанент суб'ектна-прэдыкатнай структуры, форма якога суадносіцца са значэннем і формай выражэння прэдыкатыўнай прыметы» [16, с. 5].

г) суб'ект – гэта «тып актанта, які характарызуецца прыметамі: 1. іерархічна першы або адзіны ўдзельнік; 2. які актыўна ўдзельнічае ў ажыццяўленні падзей, ступень актыўнасці і свядомасці можа быць пры гэтым рознай, параўн.: *Ён падышоў і Ён спатыкнуўся...* Суб'ект – адзін з самых складаных тыпаў актантаў, паколькі гэта паняцце, акрамя ўласна прапазіцыйнага, мае камунікатыўныя сэнсы» [17, с. 48].

Такім чынам, азнаёміўшыся з рознымі падыходамі да паняцця семантычнага суб'екта, з рознымі азначэннямі гэтай сінтаксічнай катэгорыі, мы прыйшлі да высновы, што пры далейшым разглядзе дадзенай адзінкі сінтаксісу і семантычнай структуры сказа ўвогуле трэба ўлічваць погляды ўсіх даследчыкаў-сінтаксістаў. Гэта тлумачыцца тым, што розныя азначэнні паняцця семантычнага суб'екта дапаўняюць адно аднаго. Таму мы, хаця і прытрымліваемся азначэння семантычнага суб'екта Г.А. Золатавай, лічым мэтазгодным пры разглядзе і аналізе гэтай катэгорыі ўлічваць тлумачэнні іншых даследчыкаў семантычнага сінтаксісу, каб стварыць агульную і, у той жа час, дакладную, грунтоўную канцэпцыю.

Abstract. The paper considers various views on the concept of the semantic subject which is one of the main components in the semantic structure of a sentence.

Літаратура

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Кн. 1. С-У / пад рэд. М.Р. Судніка. – Мн.: выд-ва «Бел. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1982. – 663 с.
3. Истрина, Е.С. Субъект и подлежащее как синтаксические термины / Е.С. Истрина // Учёные записки Казахского гос. ун-та им. С.М. Кирова. – Том 11: Русский язык, казахский язык, история. – Алма-Ата, 1946. – С. 25–37.
4. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
5. Арват, Н.Н. Семантическая структура односоставных предложений / Н.Н. Арват // Проблемы грамматической семантики: Сб. ст. / отв. ред. Л.Д. Чеснокова. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 3–11.
6. Бондарко, А.В. Интерпретационные аспекты семантики субъекта (на материале русского языка) / А.В. Бондарко // Съпоставительно езикознание (София). – 1990. – № 4-5. – С. 117–121.
7. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – 2-е изд. – Л.: Гос. учебно-пед. изд-во наркомпроса РСФСР. – Ленинградское отд-ние, 1941. – 620 с.
8. Воронина, Д.Д. О функции и значении семантического субъекта в строе русского предложения / Д.Д. Воронина. – Автореф. дис. ...канд. филолог. наук: 10.02.01 / Московский гос. ун-т. – М., 1976. – 24 с.
9. Воронина, Д.Д. Типы агенса и значения определённости, неопределённости и обобщённости / Д.Д. Воронина // Филологические науки. – 1975. – № 4. – С. 74–82.
10. Кокорина, С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С.И. Кокорина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1979. – 79 с.
11. Норман, Б.Ю. Словоформа как представитель синтаксической позиции в тексте / Б.Ю. Норман // Русский язык: Межвед. сб. / Бел. гос. ун-т им. В.И.Ленина; редкол.: П.П. Шуба (отв. ред.) [и др.] – Мн.: Университетское, 1984. – Вып. 3. – С. 103–113.
12. Норман, Б. Ю. Функционально-синтаксическая позиция субъекта в русском языке: опыт вероятностно-статистического описания / Б.Ю. Норман // Русский язык: Межвед. сб. / Бел. гос. ун-т им. В. И. Ленина; Редкол.: П.П. Шуба (отв. ред.) [и др.] – Мн.: Университетское, 1985. – Вып. 5. – С. 34–45.
13. Норман, Б.Ю. Грамматика говорящего / Б.Ю. Норман. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1994. – 228 с.

14. Кацнельсон, С.Д. О категории субъекта предложения / С.Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения). – М., 1974. – С. 104–124.
15. Ямада Тихару (Япония). Семантический субъект односоставного предложения: конструкции с дательным и родительным падежами: Автореф. дис. ...канд. филолог. наук: 10.02.01. – М., 1998. – 19 с.
16. Лалаян, С.А. Семантико-грамматическая структура предложений с творительным агенса / каузатора / С.А. Лалаян. – Автореф. дис. ...канд. филолог. наук: 10.02.01 – Тбилиси, 1986. – 20 с.
17. Шмелёва, Т.В. Семантический синтаксис: Текст лекций из курса «Современный русский язык» / Т.В. Шмелёва. – Красноярск: изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 54 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 19.06.09

УДК 811.161.3-3:81.085.3Мележ

Способы ўключэння прыказак у кантэкст твора (на матэрыяле мовы трылогіі “Палеская хроніка” І. Мележа)

З. У. ШВЕДАВА

Прыказкі складаюць адметны пласт вобразна-выяўленчых сродкаў беларускай мовы. Яны характарызуюцца сцісласцю маўлення, выразнасцю, вобразнасцю і выключна высокімі мастацкімі якасцямі. Акрамя таго, прыказкі пры іх ужыванні, паводле выказвання К. Крапівы, “павінны даць найбольшую канцэнтрацыю думкі пры найменшай затраце слоўнага матэрыялу” [1, с. 67]. Гэта несумненна па той самай прычыне, што прыказкі – гэта вынік мудрасці народа, іх стваральніка, гэта меркаванні і погляды народа на ўсе з’явы жыцця і іх умовы, гэта выражэнне адносін народа да добрых і дрэнных з’яў, умоў існавання чалавека. Аднак, зыходзячы з таго, што прыказкі як адзінкі мовы створаны ў далёкім мінулым, яны ўяўляюць цікавасць з боку адлюстравання і характарыстыкі самога народа, які іх выкарыстоўвае. Для беларускага народа, па заўвазе вядомага збіральніка беларускага мастацкага фальклору І.І. Насовіча, надзвычай характэрна ўжыванне прыказак. Ён адзначае, што беларусы ўсе факты, усе прыгоды чалавечага жыцця, усе ўчынкі, як добрыя, так і дрэнныя, і ўсякае нават меркаванне аб чым-небудзь падводзяць пад мерку прыказак сваіх.

Наяўнасць прыказак у беларускай мове і іх пашыранасць у народным выкарыстанні значыць сваё адлюстраванне ў мове мастацкіх твораў. Натуральнае і разам з тым матываванае ўключэнне прыказак у тэкст мастацкага твора надае мове твора нацыянальны каларыт, робіць яе яркай, шматколернай, сакавітай, служыць аўтару сродкам моцнага ўздзеяння на чытача, сродкам раскрыцця вобразаў, сродкам пазнання народа. Яскрава гэта выяўляецца на прыкладах ужывання прыказак у трылогіі “Палеская хроніка” І. Мележа, мова якой стала аб’ектам нашага даследавання, а прадметам яго – прыказкі і спосабы іх ўключэння ў моўную канву твора.

“Палеская хроніка” І. Мележа – адзін з лепшых твораў беларускай літаратуры, узор мастацкай праўдзівасці адлюстравання лёсу народа пачатку XX стагоддзя, твор па-сапраўднаму нацыянальна класічны. Адной з прыкмет нацыянальнай адметнасці твора з’яўляюцца прыказкі, па-майстэрску ўведзеныя пісьменнікам у мову яго герояў і мову аўтара.

І.Я. Лепешаў у вучэбным дапаможніку “Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства” апісаў магчымыя спосабы ўвядзення парэмій у кантэкст на матэрыяле твораў розных беларускіх пісьменнікаў [2, с. 100-109]. І ўсё ж мова кожнага майстра вызначаецца сваімі адметнасцямі, а таму паспрабуем выявіць тыя спосабы і прыёмы ўвядзення прыказак у мову трылогіі “Палеская хроніка”, якія характэрны для індывідуальнага почырку І.П. Мележа.

Пры чытанні твора мастака заўважаецца, што адным з самых пашыраных спосабаў ўключэння прыказак у моўны кантэкст з’яўляецца іх выкарыстанне ў дыялагічным маўленні персанажаў. Пры гэтым прыказка можа ўжывацца як самастойны сказ-рэпліка. Напрыклад, на кплівую заўвагу Ганны ў адрас Васіля:

– *Ён...супоню дома забуў!*

Васіль спачатку не знайшоў адказу, але ўжыванне прыказкі дало магчымасць годна выйсці з цяжкага становішча:

– *У чужое просо не ўтыкай носа!..* [3, с. 15].

Ці яшчэ адзін прыклад, калі на сваё ж пытанне Сарока атрымлівае адказ Апейкі і сама адказвае прыказкай:

– *А хто яе [грэблю] будзе будаваць?*

– *Хто?! Самі!*

– *Аге! Лёгка сказаць, ды – далёка дыбаць!* [3, с. 146] і інш.

Нярэдка ў творы адзначаюцца выпадкі, калі аўтар выкарыстоўвае дзве і больш прыказкі як самастойныя сказы-рэплікі. Напрыклад, у маўленчай сутычцы Васіля з Яўхімам Глушак першы атрымлівае падтрымку з боку Ганны, якая вызначаецца наогул хуткай рэакцыяй і знаходлівасцю ў мове на вострае выказванне:

– *А хітра прыладзіўся, Дзятлік! – падміргнуў Яўхім. – Такі нібы варона, а як да дзеўкі – не промах!*

Васіль спасцярожліва азірнуўся на Ганну – яна ўжо не спала, усё чула, – і губы яго задрыжалі ад гневу.

– *Адыдзі ты!..*

Яўхім дабрадушына ўсміхнуўся.

– *Не бойся, не адаб’ю. Такого цвету на ўсяму свету!*

Ганна едка адгукнулася:

– **Чаго не ясі, таго ў рот не нясі! Шчасце якое! Патрэбен ты мне, як хата сабаку!**

– *Патрэбен не патрэбен, а, мабуць, не адмовіла б!*

– **Малы жук, ды – вялікі гук!** [3, с. 27].

Выдзеленыя сказы-прыказкі Ганны выяўляюць малы аб’ём выказвання паводле задзейнічання гераінай слоўнага матэрыялу, але менавіта прыказкавая форма маўлення аказвае надзвычай моцнае ўздзеянне закладзенай у ёй інфармацыяй на суб’ядніка, паколькі метафарычнасць выказвання, вобразнасць і сатырычная накіраванасць, сапраўды, адбівае ахвоту ў Яўхіма прадаўжаць размову, пра што сведчыць далейшая заўвага аўтара: “Яна сказала гэта з такой абразлівай насмешкай, што Яўхім адразу не знайшоў, што і сказаць”.

Яшчэ адным спосабам ужывання прыказак у дыялагічным маўленні герояў твора з’яўляецца выкарыстанне прыказкі-сказа побач з суседнім свабодна арганізаваным сказам, без якіх-небудзь фармальных паказчыкаў на іх прыналежнасць да парэмічнага складу мовы. Праўда, у залежнасці ад патрэб выказвання прыказка-сказ можа размяшчацца перад ці пасля свабодна арганізаванага сказа ці сказаў. Вось прыклад выкарыстання простае мовы з мэтай перадачы ўнутранага маўлення Васіля, які рэагуе на просьбу Грыбка даць крыху мёду выказваннем з двух сказаў, першы з якіх прыказка:

“Ласы на чужыя каўбасы! Мёду захацеў! – падумаў непрыхільна Васіль. – Аге ж, чакай!.. Надаешся вам усім!..” [3, с. 41].

У размове Яўхіма, які сам сябе хваліць, з Ганнай аўтар укладвае ў вусны апошняй прыказку-сказ пасля рытарычнага пытальнага сказа:

Яўхім побач з ёй таксама пацягнуўся за ягадай.

– *Усё-такі з памочнікам спарней!*

– *Гледзячы які памочнік!..*

– *А хіба – паганы? – паспрабаваў ён пажартаваць.*

– *Добры, значыцца?.. Любіць аржаная каша сама сябе хваліць!*” [3, с. 226].

Прыказка-сказ у дыялагічным маўленні герояў твора можа быць заключнай пасля некалькіх свабодна арганізаваных сказаў, тым самым падводзячы вынік выказванню і разам з тым немагчымасць далейшага абмеркавання, як, напрыклад, у некалькіх ніжэй прыведзеных ілюстрацыях з тэксту твора:

1. – *На каго вы падазраваеце? – мякка, шчыра падступіўся Шабета.*

Вочы Грабчыхі патухлі.

– *Не буду бога гнявіць, не знаю. А калі не бачыла, то і казаць няма чаго. **Не сханіўшы за рукі, не злодзей...*** [3, с. 56].

2. – *Дапусцім, што вас бачылі там не раз. Дапусцім, што на вас накіраваў хто-небудзь, хто хацеў сам застацца ў ценю...*

Ганна з палёгкай адгукнулася:

– *Я і сама так думала! Хтосьці паказаў, падвеў!.. **Чужымі рукамі хацеў за гарачае ўзяцца!**..* [3, с. 57].

3. – *Склізі!.. – пагардліва скрывіўся Хрол. – Даждаліся!.. Чаване басота вас – склізь пацячэ! Адна склізь будзе!.. Даждаліся!..*

– Не мамент цяпер, – вінавата і як бы павучаючы, запярэчыў Глушак. – Сіла ў іх цяпер!.. **Галавою сцену не праб’еш!** [4, с. 123] і інш.

Паводле месца размяшчэння прыказкі-сказа адносна свабодна арганізаваных сказаў у маўленні героя твора яны нярэдка займаюць месца паміж імі. Напрыклад:

Але адышоўшы крыху, супакоіўшыся, разважліва падумаў [Яўхім]: “А калі на тое, чым я вінаваты! **На тое і лавец, кеб рыба не драмала.** Хіба б лепей было, кеб упусціў такі кавалак!..” [3, с. 99].

Разнавіднасцю ўжывання прыказкі-сказа побач са свабодна арганізаванымі сказамі ў дыялагічным маўленні персанажаў выступае сувязь прыказкі-сказа з папярэднім з дапамогай далучальнага злучніка *а*, “які па сувязі з папярэдняй думкай далучае прыказку ў сэнсе супастаўлення і высвятлення сутнасці сказанага” [2, с. 100]. Вось некалькі прыкладаў:

1. – **Кеб усім зямлі пораўну, адзінакавай, то маглі б і перабіцца. А то ж аднаму густо, а другому пусто,** – адгукнулася мачыха. [3, с. 215];

2. – **Па справядлівасці штоб. Пароўну. А не так – каму густо, каму пусто!**

Міканор быў давольны: чуў, што кожнае слова яго ловяць, панясуць па хатах... [4, с. 141].

Своеасаблівым спосабам увядзення прыказак у мову твора І. Мележа варта лічыць іх нанізванне ў мове аднаго персанажа, павелічэнне працягласці тэксту за кошт развіцця меркаванняў кожнай з ужытых прыказак на адну тэму. Так, мова куранёўскай удавы Сарокі асабліва выразна характарызуецца такім маўленнем. Напрыклад, на рэпліку Ларывона ісці “у гурт”, “кеб весялей было”, яна адказвае:

– Ідзі, кумочак, покуль адзін, – весела, але неяк сур’ёзна сказала Сарока. – **Паспытай – які смак, а тады ўжэ нам дай знак!** – Яна азірнулася на жанок. – **Як соладка будзе, уся каманда прыбудзе!.. А як горка на смак, паўзі назад, як рак!..** [4, с. 128].

Такое выказванне, насычанае прыказкамі, якія ідуць адна за другой, утварае суцэльны мікракантэкст і разам з тым характарызуе носьбіта такога маўлення. “Прыцягненне прымавак і прыказак, – падкрэслівае З.У. Драздова, – служыць утварэнню ўнутранага партрэта персанажаў, дае ўяўленне пра іх духоўныя каштоўнасці” [6, с. 96].

У трылогіі “Палеская хроніка” І. Мележа большая частка прыказак паводле іх функцыянальна-стылёвай афарбоўкі належыць да размоўнага стылю. Гэта адметнасць падмацоўваецца іх выкарыстаннем у канструкцыях з простаю мовай, якія, як вядома, складаюцца з дзвюх частак: слоў аўтара і простае мовы. Прыказкі, ужытыя ў такіх канструкцыях, могуць займаць рознае месца. У адных выпадках яны знаходзяцца пасля слоў аўтара, напрыклад:

1. *Стары Глушак прымаў зямлю, падсыпаў, падраўняў, перахрысціўся. Момант пастаяў ціха, потым зірнуў так, нібы паказваў: от і ўсё, можна і вяртацца, памянуць нябожчыцу. Пакорліва, разважна прамовіў:*

– **Бог – даў, бог – узяў...** [4, с. 37];

2. *Вось прайшоў паўз яго чорны Пракоп, Сарока, якая ўраніла словы, мабыць, аб Міканору:*

– *Ад службы дурасць. **Пажыве – розуму нажыве!*** [3, с. 152];

3. *Апейка падтрымаў разважна, не Міканора – Дзятла, іншых:*

– **Багатаму жалі карабля, а беднаму – кашалі!** [5, с. 79];

у другіх – перад імі, напрыклад:

1. *... Яўхім не прыкідваўся.*

– **Каса на камень найшла!** – усміхнуўся ён па-сяброўску. – Я і сам – як жарабец неаб’езджаны! [3, с. 76];

2. – **Кеб не выбраць халеру – гарачы не ў меру!** – крыкнула Сарока. [3, с. 152];

3. – **Не кажы “гон”, не пераскочыўшы!** – сказала мачыха бацьку. [3, с. 258];

4. – **“Госцю гадзі, да і сябе – глядзі!”** – падхапіла, падтрымала Баілыкова Ганна. [5, с. 234] і інш.

Выкарыстоўвае І. Мележ і спосаб увядзення прыказкі ў моўную тканіну твора, калі ўжывае яе ў межах складанага сказа, і тады прыказка ўступае ў граматычную сувязь з рознымі тыпамі простых сказаў і разам з імі ўтварае складаныя сказы рознага тыпу.

Пры выкарыстанні прыказак як будаўнічага матэрыялу складанага бяззлучнікавага сказа пераважаюць прыклады, калі паміж часткамі бяззлучнікавага сказа выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны. Звычайна прыказка змяшчаецца ў другой частцы сказа, як, напрыклад, у наступных прыкладах:

1. *Па хаце пайшоў гоман:*

– *Тут і без таго: куды ні кінь – клін!.. Етаго шчэ толькі не хапало!..* [3, с. 146];

2. *Ат, няхай гавораць што хочуць, чалавеку рота не залепіш, калі язык свярбіць.* [3, с. 68].

Першая частка такіх сказаў паказвае на вынік той прычыны, пра якую гаворыцца ў другой частцы (прыказцы). У мове твора І. Мележа адзначаюцца выпадкі, калі прыказка, якая выражае прычыну, знаходзіцца і ў першай частцы сказа. Напрыклад:

– *Хваціць ужэ. Што ўпало, тое прапало, колькі ні бядуй... Дак і бедаваць няма чаго вельмі...* [4, с. 41].

Адзначаюцца выпадкі ўвядзення прыказак у структуру бяззлучніковых сказаў са значэннем семантычнага разгортвання ў іх другой частцы (у прыказцы) зместу выказніка першай часткі сказа, напрыклад:

1. *Ясна і дзіцяці: калі хочаш хоць чаго-небудзь дабіцца, трэба паказаць перш за ўсё прыклад самому.* [3, с. 165-166];

2. *Чаму было не паверыць векавечнай мудрасці: сцёрпіца – злюбіца, мілым будзе?* [3, с. 248];

3. *Ведаюць: жыццё пражыць – усяго пабачыць.* [5, с. 57] і інш.,
ці разгортвання сэнсу ўсёй першай часткі сказа, напрыклад:

– *Жызня будзе: прыйдзеш з работы – ніякай турботы! – растарэвала адважна Са-рока.* [4, с. 132] і інш.

У структуру складаназалежнага сказа ў мове твора прыказка ўводзіцца толькі як даданая дапаўняльная частка, якая далучаецца да галоўнай пры дапамозе злучніка *што*, напрыклад:

1. *Ісціна, што няма нічога тайнага, якое не зрабілася б яўным, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую.* [3, с. 53];

2. *І вось яму, Васілю, выдалася няшчасце весці з сабой згубу. І ён вядзе. Бо што ж рабіць, няўжо ж самому на згубу аддацца? Хіба ж не праўда, што свая сарочка бліжэй да цела.* [3, с. 45].

Уводзіцца прыказка і ў межы складаназлучанага сказа, выступаючы адной з самастойных яго частак і аб'ядноўваючыся з другой састаўной часткай пры дапамозе злучальнага злучніка *і*, пры гэтым прыказка-сказ займае прэпазіцыйнае становішча, напрыклад:

– *І пайду [Яўхім]! Дазволу не папытаюся! У Глінішчы, у Юравічы пайду, куды захочу! Такого цвету на ўсяму свету, і не такіх, як ты!* [3, с. 231].

Нярэдка прыказкі ўключаюцца і ў складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Аднак пры гэтым заўважаецца іх відазмяненне. Гэта найперш скарачэнне прыказкі, як, напрыклад, выкарыстанне часткі прыказкі *сорам не дым, вочы не выесяць* у наступным разважанні старога Глушака:

То быў толькі пачатак: з таго часу жыццё не раз і не два пляскала ў гразь яшчэ ці даўно самага паважсанага, самага моцнага – можна сказаць, самага магутнага ў Куранях – гаспадара. І каб пляскала ў гразь адно, то яшчэ нічога: гразь – не кароста, сорам – не дым; а то ж падразала пад карань, скручвала вяроўкамі ногі, заціскала вузел на шыі... [4, с. 99] і інш., што з'яўляецца адным з паказчыкаў размоўнага стылю, адной з характарыстык ужывання прыказак у вуснай мове герояў твора.

Адзначаецца ўвядзенне ў структуру складанага сказа з рознымі відамі сувязі прыказкі ў яе поўным аб'ёме, але з адлюстраваннем яе варыянтаў, што зноў жа характарызуе размоўны характар прыказак і мовы пры іх ужыванні. Напрыклад, прыказка *хлебам не кармі – дай пагаварыць* у мове твора выкарыстоўваецца ў двух варыянтах – *хлебам не кармі, а дай слова сказаць* і *хлебам не кармі, дай слова ўтыркнуць*, у якіх выяўляецца сінанімія дзеяслоўных кампанентаў *сказаць* і *ўтыркнуць* і якія па-рознаму ўводзяцца ў структуру двух складаных сказаў, але ў абодвух выпадках служаць характарыстыцы аднаго і таго ж героя трылогіі –

Андрэя Рудога. У першым выпадку прыказка *хлебам не кармі, а дай слова сказаць* “распадаецца” на асобныя часткі складаназлучанага сказа з супраціўным злучнікам *а*, але мае цэласнае значэнне-ацэнку – пра гаварлівага чалавека:

Куранёўцы слухалі яго без цікавасці, дзе-нідзе пасмейваліся: ведалі – Рудога хлебам не кармі, а дай слова сказаць. [3, с. 143].

У другім выпадку прыказка “распадаецца” на дзве самастойныя часткі складанага бяззлучнікавага сказа з умоўна-выніковай сувяззю, кожная з якіх дапоўнена аўтарскімі словамі: назоўнікам *пустабрэх* для ўзмацнення негатыўнай канатацыі зместу прыказкі-характарыстыкі і займенніка *яму* як неабходнага для дакладнага разумення і ўспрымання зместу другой часткі прыказкі. Акрамя таго, такое дапаўненне ці пашырэнне складу прыказкі прыводзіць да адначасовага асэнсавання яе як непадзельнай сэнсавай адзінкі і як спалучэння слоў з уласцівым для кожнага з іх значэннем, а паводле сінтаксічнай будовы прыказка складаецца з дзвюх частак складанага сказа:

Стары Глушак, бачачы, з якой важнасцю сабраўся Руды тлумачыць, падумаў са злосцю: хлебам не кармі пустабрэха, дай яму слова ўтыркнуць! [3, с. 288].

І. Мележ зрэдку ўводзіць у кантэкст трылогіі прыказкі пры дапамозе розных стылеўказальных агаворак, хаця, паводле назіранняў І.Я. Лепешава, прыкладна пятая частка прыказкаўжывання ўключаецца ў кантэкст пры дапамозе разнастайных прамых ці ўскосных стылеўказальных агаворак, спасылак на прыказку [2, с. 104].

Назіраюцца адзінкавыя выпадкі ўвядзення прыказак з дапамогай прамых стылеўказальных агаворак, напрыклад:

1. *Чаму было не паверыць векавечнай мудрасці: **сцёрпіцца – злюбіцца**, мілым будзе?* [3, с. 248];

2. *Ісціна, што няма нічога тайнага, **якое не зрабілася б яўным**, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую.* [3, с. 53].

У параўнанні з папярэднімі спосабам, найбольш пашыраным у І. Мележа з’яўляецца ўвядзенне прыказак пры дапамозе ўскосных стылеўказальных агаворак, з якіх найбольш часта выкарыстоўваецца пабочнае слова-спасылка *кажуць*. Але пры гэтым у мове твора мастака назіраецца рознае месца слова-спасылкі адносна самой прыказкі:

1) пасля прыказкі як указанне на пашыранасць і агульнапрынятае выказвання, разумення сэнсу прыказкі, як, напрыклад, у рэпліцы Ганны:

– *А так і жывуць... **Сцёрпіцца – злюбіцца, кажуць**...* [3, с. 278];

2) укліньванне ў межы прыказкі як указанне на крыніцу паведамлення, тым самым падмацоўваючы выказванне спасылкай на аўтарытэтнасць такога ж выказвання іншымі, напрыклад:

1. – ***Усюды, кажуць, добра, дзе нас няма...*** [3, с. 216];

2. – *А чаго ж? – Бахлыкоў па-таварыску дадаў: – **Адклад, кажуць, не ўлад**.* [5, с. 119] і інш.

Як устаўкі выкарыстоўваюцца пабочныя словы і спалучэнні, якія паказваюць ступень упэўненасці таго, хто гаворыць, у рэальнасці свайго паведамлення, выказанага прыказкай, напрыклад:

1. – ***Гад, та-сказаць, гада не любіць есці!*** [3, с. 160];

2. – ***І без таго, як уюн, круцішся!***

– ***Не мела, грэц яго, баба клопату!**..* [3, с. 147].

Але нярэдка прыказкі, уведзеныя ў маўленне з дапамогай ускосных спасылак тыпу *канечно, ведама* і інш., спалучаюцца з пэўнымі словамі простага сказа, у выніку чаго яны трацяць сваю ўстойлівасць і “распадаюцца” на самастойныя словы-члены сказа, напрыклад:

– *Канечно, тут дым без агня не бывае, – нібы падумаў ён [Гайліс] услых.* [5, с. 52], дзе кожны кампанент прыказкі выступае са сваім значэннем і адначасова ўсе разам захоўваюць пераносны сэнс.

Такому “распаду” спрыяе і паўтор аднаго і таго ж слова з лексічнага складу прыказкі, акрамя таго, паўтораныя словы раздзяляюцца ўскоснай спасылкай, як, напрыклад, слова *старасць* у наступным выпадку:

“Старасць – ведама!.. Старасць – не радасць!.. [4, с. 113].

Гаворачы аб пранікальнасці прыказак, неабходна вызначыць і іншыя элементы, якія ўкліняюцца ў прыказку і ўскладняюць яе. У мове трылогіі І. Мележа сустракаюцца такія

выпадкі, калі прыказка ўскладняецца дэтэрмінантам – даданым членам сказа, які, у адрозненне ад пабочных слоў і звароткаў, уступае ў граматычную сувязь з прыказкай. Напрыклад:

Стары Глушак, бачачы, з якой важнасцю сабраўся Руды тлумачыць, падумаў са злосцю: хлебам не кармі пустабрэха, дай яму слова ўтыркнуць! [3, с. 288];

Часам і на бязрыбным балоце спаймаць нешта можна, дык, маўляў, глядзець усюды не шкодзіць; да ўсіх прыслухоўвацца!.. [4, с. 148].

Цікавы спосаб увядзення прыказкі ў мове твора І. Мележа – графічны, адзначаны ў адзіным выпадку. Гэта ўжытая прыказка ў маўленні бацькі Ганны, якая графічна аформлена з дапамогай неўласцівых ёй знакаў прыпынку, але гэта аргументавана стылістычнымі мэтамі і матывуецца асаблівасцямі мовы персанажа: інтанацыйна данесці сваё бачанне, сваё ўяўленне пра бяду, якая можа здарыцца з яго дачкой:

– Ён [Яўхім] – паганы. Не адступіцца так... Ну, і тое – *беражжонага – бог беражэ*... [5, с. 13].

Як відаць, аналіз выкарыстання прыказак і вызначэння спосабаў уключэння іх у канву твора І. Мележам дазваляе зрабіць наступныя высновы.

Прыказкі аўтар уключае ў моўную тканіну па-рознаму. Гэта могуць быць самастойныя сказы і часткі рознага тыпу сказаў, але, як правіла, у мове персанажаў і найчасцей у дыялагічным маўленні. Пісьменнік уводзіць прыказкі ў маўленне героя як асобныя сказы пасля аднаго ці некалькіх сказаў са свабоднай будовай і тым самым заключаць думку, падводзіць рыску маўленню і пад. Нярэдка прыказкі-сказы ўключаюцца паміж сказаў са свабоднай будовай, што сведчыць аб натуральнасці іх існавання і ўжывання ў мове герояў твора, як і ў звычайным маўленні носьбітаў прыказак.

Прыказкі надаюць мове герояў сапраўдны народны каларыт, дапамагаюць зразумець унутраны стан героя, служаць адным са спосабаў дзейнасці і характарыстыкі асобы. Важны падтэкст набываюць прыказкі на фоне падзей, якія адбываюцца ў “Палескай хроніцы”. Таму спосабы аўтарскага ўвядзення ў тэкст гэтых моўных адзінак залежаць ад іх семантычнай напўненасці.

Паводле сваёй функцыянальна-стылёвай афарбоўкі большая частка прыказак належыць да размоўнага стылю. У сувязі з гэтым найбольш пашыранымі спосабамі з’яўляюцца ўжыванне прыказкі як самастойнага сказа-рэплікі ў дыялагічным маўленні і змяшчэнне прыказкі побач і нароўні з суседнім свабодна арганізаваным сказам у тым жа дыялагічным маўленні. Значна радзей прыказка ў мове трылогіі ўступае ў граматычную сувязь з рознымі тыпамі простых сказаў і разам з імі ўтварае складаны сказ. Невялікая колькасць прыказкаўжыванняў уключана ў кантэкст пры дапамозе прамых і ўскосных стылеўказальных спасылак на прыказку.

Такім чынам, прыказкі шырока і арганічна ўвайшлі ў моўную структуру “Палескай хронікі” як трапныя народныя выслоўі, у якіх адлюстравалася светабачанне народа, прыгажосць і вобразнасць яго мыслення, сацыяльна-псіхалагічны вопыт, прыроджаны розум, гумар і іронія, а спосабы іх уключэння яшчэ раз дэманструюць майстэрства і талент пісьменніка.

Abstract. The ways of introducing sayings into the context of literary works (on the material of the language of the trilogy “Palestskaya Chronicle” by I. Melezh) are considered in the paper. The most common author’s ways of using sayings are analysed.

Літаратура

- 1 Крапіва, К. Беларускія прыказкі / К.Крапіва // Крапіва, К. Збор твораў у пяці тамах. Т. 5. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1976. – С. 40 – 87.
- 2 Лепешаў, І.Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапам. / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 279 с.
- 3 Мележ, І. Збор твораў: У 10 т. Т. 5: Людзі на болоце: Раман з “Палескай хронікі”/ І. Мележ. – Мн.: Маст. літ., 1981. – 415 с.
- 4 Мележ, І. Збор твораў: У 10 т. Т. 6: Подых навалыніцы: Раман з “Палескай хронікі” / І. Мележ. – Мн.: Маст. літ., 1982. – 573 с.

5 Мележ, І. Збор твораў: У 10 т. Т. 7: Запеі, снежань: Раман з “Палескай хронікі” / І. Мележ. – Мн.: Маст. літ., 1983. – 558 с.

6 Драздова, З.У. Майстэрства слова: Моўна-стылявыя асаблівасці “Палескай хронікі” І. Мележа / З.У. Драздова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.

Гомельскі дасударстванны
універсітэт ім. Ф. Скоріны

Поступіло 19.06.09

Лексікаграфічныя традыцыі усходняга Палесся

В. К. ШЧЭРЫН

У шэрагу папярэдніх публікацый нам ужо даводзілася разглядаць магчымыя шляхі сістэматызацыі нацыянальнай лексікаграфічнай традыцыі [10], вызначаць ролю ў яе развіцці асобных буйных лексікографаў [11], а таксама раскрываць аб'ём і змест паняцця “лексікаграфічная традыцыя”: гэта пэўная сістэма ўзаемазвязаных прац, ведаў і поглядаў, якая склалася ў галіне лексікаграфіі і якая забяспечвае перадачу ключавых слоўнікавых ведаў ад аднаго пакалення лексікографаў да другога [9, с. 307, 315]. Апрача таго, намі быў праведзены аналіз існуючых тыпалагічных разнавіднасцей беларускай лексікаграфічнай традыцыі і дынамікі іх развіцця [12]. У прыватнасці, разглядаліся такія тыпы і віды лексікаграфічных традыцый (далей ЛТ), як 1) агульная ўсходнеславянская і ўласна беларуская, руская, украінская ЛТ; 2) беларуская і беларускамоўная ЛТ; 3) акадэмічная і універсітэцкая ЛТ; 4) асноўная і альтэрнатыўная беларускамоўныя ЛТ; 5) алфавітная і тэматычная ЛТ; 6) шматлікія аспектычныя ЛТ (у галіне тлумачальнай, перакладной, тэрміналагічнай, сінанімічнай, антанімічнай лексікаграфіі, ідэаграфіі і інш.); 7) зусім дробныя ЛТ па рэалізацыі ў слоўніках розных тыпаў таго або іншага лексікаграфічнага параметра [12, с. 30-40]. Аднак у пералічаных вышэй працах не закраналіся ЛТ, якія вылучаюцца на арэальнай аснове. Разгляду ЛТ, якія склаліся на тэрыторыі Усходняга Палесся, прысвечаны дадзены артыкул.

У існуючых бібліяграфічных паказальніках па беларускай слоўнікава-энцыклапедычнай [8; 5] і мовазнаўчай [1; 2; 3; 4] літаратуры ў адносінах да звыш сямі дзесяткаў даведач-ных прац у якасці месца іх выдання ўказваецца Гомель, Мазыр, Светлагорск, Тураў, іншыя гарады і мястэчкі Усходняга Палесся. Прычым створаныя на Гомельшчыне слоўнікі адлюст-роўваюць даволі шырокі спектр існуючых тыпаў слоўнікавых выданняў: тэрміналагічны (напрыклад, “Тэрміналагічны беларуска-рускі слоўнік па анатоміі і фізіялогіі чалавека і жы-вёл для студэнтаў біялагічнага і фізкультурнага факультэтаў” А.С. Калугіна (1994) і інш.); дыялектны (“Вопыт літаратурна-дыялектнага слоўніка беларускай мовы” У.В. Анічэнкі (1999) і інш.); анамастычны (“Слоўнік-даведнік асабовых імён” А.А. Станкевіч і Н.І. Фрало-вай (2001) і інш.); вучэбны (“Слоўнік паняццяў і тэрмінаў па гісторыі Беларусі для 5-8 кла-саў” Т.М. Жук (2002) і інш.) і многія іншыя слоўнікавыя тыпы.

Апрача таго, звыш сотні слоўнікаў, якія складаліся і рыхтаваліся да друку на тэрыторыі Гомельшчыны, выдадзены ў Мінску. У іх ліку, да прыкладу, такія фундаментальныя даведач-ныя выданні, як трохтомны “Слоўнік мовы Скарыны” У.В. Анічэнкі (1977-1994); васьмітомны “Слоўнік мовы Янкі Купалы” пад рэдакцыяй У.В. Анічэнкі (1997-2003), складзены аўтарскім калектывам з выкладчыкаў Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны; энцыклапе-дычны даведнік “Гомель” (1991); 8 выпускаў “Матэрыялаў для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны” (1975-1982); 24 даведнікі з серыі “Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка” асобных гарадоў і раёнаў Гомельскай вобласці (1994-2002); “Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны” Т.С. Янковай (1982) і многія іншыя слоўнікі, створаныя ў рамках ЛТ Усходняга Палесся.

Некалькі слоўнікаў падрыхтавана да друку сумеснымі намаганнямі гомельскіх і мінс-кіх даследчыкаў. У іх ліку, да прыкладу, “Русско-белорусский словарь лингвистических тер-минов” пад рэд. М.В. Бірылы і П.У. Сцяцко (1988); “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага, Л.А. Антанюк (1990); “Перакладны слоўнік незразумелых і малавя-домых слоў”, які дадаецца да “Гістарычнай граматыкі беларускай мовы” У.В. Анічэнкі і М.Р. Прыгодзіча (1999) і інш. Пэўнае дачыненне да ЛТ Усходняга Палесся маюць таксама два дзе-сяткі слоўнікаў, падрыхтаваныя на моўным і экстралінгвістычным матэрыяле Гомельшчыны

даследчыкамі з іншых рэгіёнаў Беларусі, Расіі і Украіны. У прыватнасці, сярод апошніх можна назваць такія грунтоўныя даведачныя выданні, як “Словник діалектноі лексики середнього и східнього Полісся” П.С. Лысенкі (1961); “Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря” пад рэд. М.І. Талстога (1968); “Лексіка Палесся ў прасторы і часе” пад рэд. В.У. Мартынава (1971); пяцітомны “Тураўскі слоўнік” пад рэд. А.А. Крывіцкага (1982-1987); “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” Я.Н. Рапановіча (1986); “Гавораць чарнобыльцы (з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі)” (1994); “Літаратурныя мясціны Беларусі: Краязнаўчы даведнік. Кн. 1: Брэсцкая, Віцебская і Гомельская вобласці” Л. Кулажанкі, А. Мальдзіса і С. Сачанкі (2000) і многія іншыя слоўнікі.

У сукупнасці шматаспектнаму апісанню асаблівасцей народна-дыялектнай мовы і экстралінгвістычных рэалій Усходняга Палесся прысвечаны амаль дзве сотні даведачных прац, сярод якіх прадстаўлены як асобныя кніжныя выданні, так і больш дробныя падборкі слоўнікавага матэрыялу, аформленыя ў выглядзе невялікіх прыкніжных слоўнічкаў, часопісных артыкулаў са слоўнікавым зместам і нават рукапісных слоўнікавых дадаткаў да дысертацый. Зразумела, што ў працэсе стварэння такой значнай колькасці разнастайных слоўнікаў адбывалася таксама і фармаванне разнастайных ЛТ Усходняга Палесся. Найбольш моцнай і развітой сярод іх, на наш погляд, з’яўляецца **універсітэцкая ЛТ**, у рамках якой створаны даведачныя выданні, падрыхтаваныя выкладчыкамі Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны (звыш 60 назваў), Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна (каля 20 назваў), Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта транспарту, Гомельскага кааператыўнага інстытута і іншых вышэйшых навучальных устаноў Гомельшчыны. Найбольш характэрнай асаблівасцю ўніверсітэцкай ЛТ выступае вучэбная накіраванасць многіх створаных у яе рэчышчы слоўнікаў. У якасці аргументаў на карысць гэтай думкі можна прывесці наступныя вучэбныя даведнікі: “Дапаможнік па філасофска-эстэтычнай тэрміналогіі: Вучэбна-метадычная распрацоўка” В.А. Адзіночанкі (1991); “Этыка і псіхалогія сямейнага жыцця: Кароткі руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік: Дапаможнік для перакладу лекцыйнага курса” Г.І. Фядосенкі (1995) і інш.

Разам з тым, пэўнае адлюстраванне сярод разнастайных ЛТ Усходняга Палесся атрымала і **акадэмічная ЛТ**. На наш погляд, аснову такой ЛТ складаюць даведачныя выданні акадэмічных навуковых устаноў, якія працуюць у Гомелі (напрыклад, “Русско-белорусско-английский толковый словарь в области трения, изнашивания и смазки” пад рэд. М.К. Мышкіна (1996), падрыхтаваны супрацоўнікамі Інстытута механікі металапалімерных сістэм АН Беларусі). Аддаюць даніну павагі акадэмічнай ЛТ і тыя выкладчыкі гомельскіх ВНУ, якія раней працавалі ў акадэмічных навуковых установах. Напрыклад, працяглая (звыш 15-ці гадоў) праца У.В. Анічэнкі ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР і ягоны ўдзел у складанні фундаментальнай картатэкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы спрыялі яго азнаямленню з асаблівасцямі акадэмічнай ЛТ, што ў далейшым станоўча адбілася на змесце складзенага ім ужо ў Гомелі “Слоўніка мовы Скарыны”. У.В. Анічэнка і ў далейшым (пры падрыхтоўцы даведачных выданняў з ягоным удзелам) арыентаваўся на выкарыстанне прынцыпаў складання слоўнікаў, вырацаваных у рэчышчы акадэмічнай ЛТ. У прыватнасці, у прадмове да першага тома “Слоўніка мовы Янкі Купалы” (1997), рэдактарам якога быў У.В. Анічэнка, пра ўлік гомельскімі лексікографамі набыткаў акадэмічнай ЛТ напісана наступнае: “У 1975 г. пачалася падрыхтоўка і сістэматызацыя спецыяльнай картатэкі купалаўскай моватворчасці. Адначасова з гэтым вырацаўваліся прынцыпы складання слоўніка, якія не супярэчылі аналагічным прынцыпам, вырацаваным для “Слоўніка мовы Коласа”, стварэнне якога ажыццяўлялася Інстытутам мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, які носіць яго імя” [7, с. 3].

У параўнанні з апісанай вышэй антыноміяй ‘універсітэцкая ЛТ – акадэмічная ЛТ’, значна больш разнастайнымі па свайму складу (каля трох дзесяткаў назваў) з’яўляюцца ЛТ Усходняга Палесся, у рамках якіх назапашаны вопыт складання слоўнікаў розных тыпаў. Канцэптуальным стрыжнем кожнай такой ЛТ выступае адпаведны лексікаграфічны макрапараметр, які можа выступаць у якасці дамінантнага або тыпавызначальнага паказчыка ў адносінах да пэўнай групы слоўнікаў. Да ліку такіх лексікаграфічных макрапараметраў звычайна адносяцца тлумачальны, дыялектны, перакладны, энцыклапедычны, тэрміналагічны, анамас-

тычны, фразеалагічны, парэміялагічны, гістарычны, этымалагічны, словаўтваральны, тэматычны і іншыя слоўніковыя паказчыкі аспектнага характару. Параўнальны аналіз аспектных ЛТ Усходняга Палесся і ўсёй Беларусі паказвае шмат агульнага паміж імі.

У прыватнасці, як і ва ўсёй беларускай лексікаграфіі ў цэлым, сярод аспектных ЛТ Усходняга Палесся са значным адрывам дамінуе **ЛТ, якая сфармавалася ў працэсе складання дыялектных слоўнікаў**. У рэчышчы гэтай ЛТ падрыхтаваныя 84 дыялектныя слоўнікі Гомельшчыны. Апрача ўжо памянёных вышэй рэгіянальных даведнікаў, можна назваць таксама, у якасці прыкладу, наступныя дыялектныя слоўнікі Усходняга Палесся: слоўніковыя матэрыялы “З гаворак Гомельшчыны” В. Горленкі, апублікаваныя ў часопісе “Полымя” (1975); слоўніковыя матэрыялы “Палескія назвы посуду, бочак, кошыкаў і іншых ёмістасцей” Г.А. Цыхуна, апублікаваныя ў зборніку “З народнага слоўніка” (1975); “Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры: Слоўнік” пад рэд. У.В. Анічэнкі (1983); “Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён” І.М. Кучука і А.К. Малюка (2000) і інш.

Як і ва ўсёй нацыянальнай лексікаграфіі, добра распрацаванымі ЛТ Усходняга Палесся з’яўляюцца таксама традыцыйныя падрыхтоўкі энцыклапедычных і гісторыка-дакументальных даведнікаў. Кожная з гэтых ЛТ яднае ў сваім складзе па 45 даведачных выданняў. У прыватнасці, **энцыклапедычная ЛТ** уключае не толькі энцыклапедычныя даведнікі, прысвечаныя гарадам і вёскам Гомельшчыны (гл., для прыкладу, даведнік “Деревни и люди Мозырщины” пад рэд. В.Р. Феранца (2001) і інш.), але і разнастайныя зборнікі помнікаў гісторыі і культуры (найбольш тыповыя прыклады: “Памятники Гомеля” (1970); “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Гомельская вобласць” (1985); і інш.), рознатыповыя біяграфічныя даведнікі (напрыклад, серыя з чатырох біяграфічных даведнікаў пад агульнай назвай “Путь в науку: Очерки о докторов и профессорах вузов и НИИ Гомельщины” (2004-2007), складальнікам якой выступіў С.В. Шчарбакоў; вучэбны дапаможнік у 2-х частках “Пісьменніцы Беларусі” Л.А. Піскун, Я.У. Піскун і А.А. Самонавай (1997) і інш.). У сваю чаргу, да **гістарычнай ЛТ** адносяцца не толькі вышэйпамянёныя 24 даведнікі з серыі “Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка” асобных гарадоў і раёнаў Гомельскай вобласці (1994-2002), але і разнастайныя тлумачальныя слоўнікі да асобных помнікаў старабеларускай пісьменнасці (напрыклад, “Слоўнік, укладзены на аснове беларускіх спіскаў Аляксандры” У.В. Анічэнкі (1962) і інш.).

У дастатковай ступені распрацаванымі (параўнальна з агульнабеларускімі ЛТ) з’яўляюцца і такія аспектныя ЛТ Усходняга Палесся, як анамастычная, перакладная, тэрмінаграфічная і тлумачальная традыцыі. Так, у рэчышчы **анамастычнай ЛТ** створана 36 даведачных выданняў, да ліку якіх можна аднесці, для прыкладу, наступныя слоўнікі: “Список населенных мест Гомельского округа” (1927); 5 выпускаў “Матэрыялаў для “Слоўніка назваў жыхароў Гомельшчыны” (1983-1988); 9 выпускаў “Матэрыялаў для слоўніка гідронімаў Гомельшчыны” (1987-1997); “Беларускі іменьнік” А. Чыжа (1998); “Слоўнік-даведнік асабовых імён” А.А. Станкевіч і Н.І. Фраловай (2001); “Микротопонимия Мозырского Полесья: словарь” А.А. Івановай (2003) і інш.

У сваю чаргу, **перакладная ЛТ** прадстаўлена амаль трыма дзесяткамі слоўнікаў. У іх ліку можна вылучыць наступныя даведачныя выданні: “Руска-беларускі слоўнік дзелавой лексікі”, які дадаецца да кнігі “Справаводства на беларускай мове” В.А. Гуліцкай, Дз.Дз. Паўлаўца і А.А. Станкевіч (1992); “Lingua lacina: Даведнік да вучэбнага дапаможніка па лацінскай мове для студэнтаў” С.А. Лін і А.А. Станкевіч (1993); “Русско-белорусский словарь товароведческих терминов и слов” Т.Ф. Калдаевай (1993); “Логіка: Кароткі руска-беларускі слоўнік” Г.І. Фядосенкі (1995) і многія іншыя перакладныя слоўнікі.

Больш двух дзесяткаў слоўнікаў створана ў рамках **тэрмінаграфічнай ЛТ**. Да ліку спецыяльных даведнікаў, складзеных на Гомельшчыне, можна аднесці наступныя выданні: “Краткий русско-белорусский словарь современной деловой терминологии” У.Дз. Еўтухова (1992); “Кароткі слоўнік псіхалагічных паняццяў” пад агульнай рэд. П.П. Шумскага (1993); “Русско-белорусский словарь спортивной терминологии” Дз.Дз. Паўлаўца (1993); “Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік для студэнтаў спецыялізацыі “Эканоміка і кіраванне ў спажывецкай кааперацыі” В.П. Краўчанкі і В.М. Ходаса (1995); “Русско-белорусский словарь спортивных терминов” Дз.Дз. Паўлаўца і У.М. Старчанкі (1995); “Трибофатика=Трыбафаты-

ка=Tribo-Fatigue=Tribo-Ermudung: Четырехязычный терминологический словарь” пад рэд. Л.А. Сасноўскага (1996) і многія іншыя спецыяльныя слоўнікі.

Нарэшце, **тлумачальная ЛТ** мае ў сваім складзе два дзесяткі слоўнікаў. Пры гэтым, аднак, тлумачальны макрапараметр выступае ў якасці дамінантага, тыпавызначальнага паказчыка ў слоўніках Усходняга Палесся не самастойна, а ў спалучэнні з іншымі лексікаграфічнымі макрапараметрамі – з дыялектным (напрыклад, у слоўніках матэрыялах “3 лексікі вёскі Дзяржынск Лельчыцкага раёна” І.Я. Яшкіна (1977), апублікаваных у зборніку “Народная лексіка”); з тэрміналагічным (напрыклад, у “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага і Л.А. Антанюк); з ідыялектным (напрыклад, у “Слоўніку мовы Янкі Купалы”); з фразеалагічным (напрыклад, у слоўніку “Чым адгукаецца слова”: Фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях” У.І. Коваля, апублікаваным у 1994 годзе); з анамастычным (напрыклад, у слоўніковым дадатку “Спіс найбольш вядомых беларускіх імёнаў, іх варыянты, паходжанне, значэнне” (1993) да кнігі В.В. Шура “3 гісторыі ўласных імёнаў”); з неалагічным і этымалагічным (гл., напрыклад, “Словарь новых и наиболее употребительных иностранных слов” У.І. Коваля, апублікаваны ў 1994 годзе) і г.д. Для параўнання, асобныя рэгіёны Украіны маюць “свае”, “мясцовыя” тлумачальныя слоўнікі агульнаўжывальнай лексікі, у адносінах да якіх тлумачальны макрапараметр самастойна выконвае дамінантную, тыпавызначальную функцыю (гл., для прыкладу, “Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів” пад агульнай рэд. У.У. Дубічынскага, выдадзены ў Харкаве ў 2009 годзе).

Акрамя пералічаных вышэй ЛТ Усходняга Палесся, якія па ўзроўню сваёй распрацаванасці з’яўляюцца супараўнальнымі з аднайменнымі агульнабеларускімі ЛТ, лексікаграфія Гомельшчыны мае свае адметныя асаблівасці. У прыватнасці, значна лепш, чым у іншых рэгіёнах Беларусі (за выключэннем, магчыма, Мінска), распрацаваная на Гомельшчыне **ЛТ па складанню слоўнікаў мовы пісьменніка**. У рэчышчы гэтай традыцыі падрыхтаваныя 14 пісьменніцкіх слоўнікаў. Прычым менавіта гомельскімі лексікаграфамі складзены два найбольш поўныя на сённяшні дзень аўтарскія слоўнікі Беларусі: трохтомны “Слоўнік мовы Скарыны” У.В. Анічэнкі (1977-1994) і васьмітомны “Слоўнік мовы Янкі Купалы” пад рэдакцыяй У.В. Анічэнкі (1997-2003). Сведчаннем таго, што ЛТ па складанні слоўнікаў мовы пісьменніка мае вельмі высокі ўзровень развіцця на Гомельшчыне, можа служыць таксама тое, што поруч з поўнымі слоўнікамі мовы класікаў беларускай літаратуры выдаюцца ў Гомелі і больш спецыялізаваныя аўтарскія слоўнікі (гл., напрыклад, “Слоўнік параўнанняў у мове мастацкіх твораў Янкі Купалы” В.А. Ляшчынскай і З.У. Шведавай, апублікаваны ў 2004 годзе).

Да ліку ЛТ Усходняга Палесся, якія знаходзяцца на прасунутым этапе свайго развіцця, можна таксама аднесці парэміялагічную, фразеалагічную, этымалагічную, біяграфічную і бібліяграфічную слоўніковыя традыцыі. Кожная з гэтых ЛТ Усходняга Палесся прадстаўлена амаль дзесяткам апублікаваных слоўнікаў. Напрыклад, у рэчышчы **парэміялагічнай ЛТ** выдадзены слоўнікі палескіх прыказак і прымавак З. Радчанкі (1888), А.К. Сержпутоўскага (1907, 1997, 2000), П. Ахрыменкі і М. Буцько (1956), М. Янкоўскага і В. Жвалеўскага (1964), Е.Ф. Дуброўскай (1975) і інш.; слоўнікі антычных і біблейскіх афарызмаў У.В. Анічэнкі і А.А. Станкевіч (1997); слоўнікі крылатых лацінскіх выразаў С.А. Лін і А.А. Станкевіч (1993); слоўнік крылатых слоў біблейскага паходжання У.І. Коваля (1994) і інш.

У сваю чаргу, **фразеалагічная ЛТ** прадстаўлена слоўнікамі народнай фразеалогіі Гомельшчыны У.В. Анічэнкі і А.К. Малюка (1992), В.П. Крупейчанкі і Л.В. Календы (2000); слоўнікамі беларускіх этнафразем У.І. Коваля (1994, 1998) і інш. Аб сфарміраванасці на Гомельшчыне ўласнай **этымалагічнай ЛТ** сведчыць выданне наступных даведчаных выданняў: а) слоўнікаў А.А. Станкевіч (1993), В.В. Шура (1993, 1998), А.А. Станкевіч і Н.І. Фраловай (2001), у якіх асветляецца паходжанне ўласных імёнаў; б) слоўніка Л.М. Сапегіна і Р.І. Маркелавай (1991), у якім этымалагізуюцца фітонімы Беларускага Палесся; в) індэкса прагідронімаў, складзенага Р.М. Казловай (2000). Нарэшце, **бібліяграфічная ЛТ** развіаецца поруч з **біяграфічнай ЛТ** у шэрагу біяграфічных даведнікаў (апрача памянёнай вышэй серыі кніг пад агульнай назвай “Путь в науку: Очерки о докторам и профессорах вузов и НИИ Гомельщины” (2004-2007), гл. таксама біябібліяграфічныя даведнікі “Профессора Белорусского

государственного университета транспорта» (2003), “Университет профессорский” (2005) пра выкладчыкаў ГДУ імя Ф. Скарыны і інш.).

Да ліку станоўчых рыс лексікаграфіі Гомельшчыны можна аднесці выданне першых слоўнікаў, з якіх пачынаецца фармаванне такіх найноўшых ЛТ, як **этналінгвістычная ЛТ** (гл., напрыклад, “Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования” пад рэд. М.І. Талстога (1983); “Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі” У.І. Ковалёва (1995) і інш.); **фальклорная ЛТ** (гл., напрыклад, “Фальклорны слоўнік Гомельшчыны” У.В. Анічэнкі і інш. (2003); “Слоўнік каляндарна-абрадавай лексікі Усходняга Палесся” Л.І. Лапіцкай (2007) і інш.); **храналагічная ЛТ** (у слоўніку А.А. Станкевіч і Н.І. Фраловай “Імёны ў святцах” (2001) уласныя імёны падаюцца па храналагічнаму (календарнаму) прынцыпу – ад 1 студзеня да 31 снежня); **тэматычная ЛТ** (гл., напрыклад, слоўнікавыя матэрыялы “З лексікі ткацтва” Н.Дз. Корань (1976), апублікаваныя ў зборніку “Народнае слова”; “Матэрыялы да слоўніка жывёлагадоўчай лексікі Мазыршчыны” В.В. Шура (1975) у зборніку “З народнага слоўніка”; слоўнікавыя матэрыялы “Жывёлагадоўчая лексіка Усходняга Палесся” В.В. Шура (1979) у зборніку “Живое слова” і інш.); **словаўтваральная ЛТ** (гл., напрыклад, невялікія слоўнікі марфем М.В. Ніканчука (1990), Л.М. Мінаковай (1999), А.А. Станкевіч (2000); слоўнічкі тэрмінаэлементаў апеліятыўнага і антрапанімічнага паходжання (2004), падрыхтаваныя Л.М. Мінаковай, С.М. Аніськовай і А.А. Станкевіч); **ЛТ па складанню сінанімічных слоўнікаў** (гл., напрыклад, “Вопыт літаратурна-дыялектнага слоўніка беларускай мовы” У.В. Анічэнкі (1999) і інш.); **граматычная ЛТ** (гл., напрыклад, слоўнікавыя матэрыялы “Працэсуальная дыялектная лексіка Мазыршчыны” В.В. Шура (1992) у зборніку “Живое народнае слова”, дзе апісваюцца толькі дыялектныя дзеясловы).

Асобнымі даследчыкамі Гомельшчыны адзначаецца наяўнасць на Беларусі і іншых развітых ЛТ. Напрыклад, М.Ф. Гуліцкі разглядае ў якасці асобнай беларускай ЛТ “творчае выкарыстанне айчыннага і замежнага лексікаграфічнага вопыту” [6, с. 22]. Аднак, на наш погляд, паколькі ў аснове такой ЛТ адсутнічае лексікаграфічны макрапараметр, на падставе якога можна было б сфармаваць адпаведную групу слоўнікаў, што рэпрэзентуюць дадзеную ЛТ, то лепш будзе гаварыць у дадзеным выпадку аб лексікаграфічным прынцыпе (а не ЛТ) творчага выкарыстання айчыннага і замежнага вопыту пры падрыхтоўцы слоўнікаў беларускай мовы.

Такім чынам, праведзены аналіз разнастайных ЛТ Усходняга Палесся, ступені іх распрацаванасці і навізны паказвае, што сучасны стан развіцця слоўнікавай справы на Гомельшчыне характарызуецца значным аб’ёмам назапашаных слоўнікавых багаццяў, даволі высокім узроўнем іх лексікаграфічнай апрацоўкі, сфармаванасцю шырокага спектра разнастайных ЛТ і смелай распрацоўкай прынцыпова новых лексікаграфічных праектаў.

Abstract. Lexicographical traditions of Eastern Pollessye their forms and development are considered in the paper.

Літаратура

1. Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны паказальнік (1966-1975) /Склад. А.Д. Васілеўская, Я.М. Рамановіч. – Мн., 1980. – 352 с.
2. Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны паказальнік (1976-1985) /Склад. А.Д. Васілеўская, Я.М. Рамановіч. – Мн., 1993. – 559 с.
3. Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны паказальнік (1986-1991) /Склад. А.У. Каратышэўская, А.У. Трацякова; Навук. рэд. В.П. Русак. – Мн., 2004. – 484 с.
4. Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны ўказальнік (1825-1965) /Рэд. Л.М. Шакун. – Мн., 1967. – 416 с.
5. Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: Бібліяграфія /Склад. В. Кіпель і З. Саўка. – Нью Ёрк; Мн., 2002. – 570 с.

6. Гуліцкі М.Ф. Пра адну беларускую лексікаграфічную традыцыю //Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: Тэз. дакл. II рэспуб. навук. канф. – Гомель, 1980. – С. 22-23.
7. Прадмова //Слоўнік мовы Янкі Купалы. У 8 т. – Т. 1 /Рэд. У.В. Анічэнка. – Мн., 1997. – С. 3-5.
8. Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліяграфічны даведнік /Уклад. Л. Чарняўская, Г. Цыхун; Рэд. Г. Цыхун. – Мн., 2000. – 74 с.
9. Шчэрбін В.К. Аб’ём і змест паняцця “беларуская лексікаграфічная традыцыя” //Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі: Матэр. міжнарод. навук. канф., 19-20 лістапада 2005 г. – Мн., 2006. – С. 307-319.
10. Щербин В.К. Проблема систематизации национальной лексикографической традиции и возможные пути ее решения //Вестник Международного славянского университета (Харьков). Сер. «Филология». – 1999. – Т. 2. - № 4. – С. 3-7.
11. Щербин В.К. Значение работ И.И. Срезневского для формирования белорусской лексикографической традиции //Восточнославянская историческая лексикография на современном этапе. К 75-летию Древнерусской рукописной картотеки XI-XVII вв. /Под ред. Л.Ю. Астахиной. – М., 2002. – С. 84-90.
12. Щербин В.К. История и перспективы развития белорусской лексикографической традиции //Теория и история славянской лексикографии: Научные материалы к XIV съезду славистов /Отв. ред. М.И. Чернышева. – М., 2008. – С. 11-43.

Поступило 24.11.09

“Вершаваць, як чараваць”: асаблівасці мастацкай манеры А. Пісьмянкова

В. К. ШЫНКАРЭНКА

Спецыфіка самавыяўлення творчай індывідуальнасці пісьменніка ў лірыцы і лірычнай прозе абумоўлена найперш памкненнем мастака выказаць невыказнае. Пераканаўчая перадача шчымлівага пачуцця вострай самоты, часовай прысутнасці на зямлі для лаўрэата Літаратурнай прэміі імя Аркадзя Куляшова Алеся Пісьмянкова (1957 – 2004) магчымая толькі ў сааўтарстве з жоравам над пожняй (“Ускрыкне трывожна...”), ластаўкай над плёсам, задумлівым і зажураным вартаўніком роднай Бесядзі белым буслом, што, як і паэт, такі ж “зажураны філосаф” (“Абвяржэнне ісціны”), “думу думае аб вечным” [(“**** Я прыеду, я вярнуся...” [1, с. 161]). Прычым творца, які нагадвае жаўрука перад палётам (“**** Прылегчы ў пахкую траву...”), дзівака у акулярах ружовых (“Не спяшайце мяняць...”), што знойдзеную падкову шпурляе ў нябёсы для шчасця ўсіх (“Паэт”), па непахісным перакананні лірыка, не толькі ў асобных моманты душэўнай узрушанасці перажывае тугу. Ён – і ў царкве і на піру – “заўсёды адзінокі” [1, с. 147].

Зазначанае абумоўлена невырашальнай супярэчнасцю горняга і зямнога ў жыцці творчай асобы: “Ён гаманіў нядаўна з небам, / А зараз слухае цябе (“**** Ад неба блізка ці далёкі...” [1, с. 147]). Нават нараджэнне-прылёт верша атаясамліваецца аўтарам са спевамі птушак, выклікае асацыяцыі з іх галасамі ці ціўканнем птушаняці. Таму невыпадкова найпершы клопат паэта заключаецца ў наступным: “З ласкі неба / Мне паставіць на крыло / Верш свой трэба” [2, с. 147]. Толькі пры гэтай умове твор зможа пераадолець супраціўленне зямнога прыцяжэння і дасягнуць належнай вышыні, у выніку чаго такія звычайныя атрыбуты паэзіі, як “белы аркуш і сціло” набудуць іншую ступень вымярэння – “Я і космас”. Пры ўсім разуменні непарыўнасці ўласнага лёсу з радзімай і сусветам лірычны суб’ект паэзіі А. Пісьмянкова, надзелены трапяткой душой, упарта верны родным караням, у свеце высозным прадстае з’явай невымернай, раўназначнай космасу і адначасова разгубленай перад яго неспасцігальнасцю (“Надпіс на кнізе”). Але і ў вандроўках па свеце галактык, і ў кожнай побытавай сітуацыі паэт выношвае адзіную надзею: “Спадзяванне на верш, / На гаючае слова” (“Верш, напісаны ў турме” [2, с. 18]).

Варта ўдакладніць, што гаючасць ў разуменні творцы найперш звязваецца з паняццямі першароднай чысціні. А яна – у самой назве вёскі Белы Камень, што дала назву першаму паэтычнаму зборніку А. Пісьмянкова, роднай Русі Бelay, у вобразах снегу, азяблай снягуркі, поля, юнацтва, у ме́дзе якога”яшчэ не чутна / гаркаты” [1, с. 14], погляду вачэй, поўных дабра, ачышчальнага болю, дыханні зямлі, крынічнай вадзе і сумленні, у ліўнем вымытай лістоце, квітнеючым садзе, свежай мяце, цішыні, незамутнёнасці душы чалавека і студні, срэбры на скроні, светлым даверы і малітве. Адсюль перавага ў колеравай гаме паэта-жывапісца ўсіх адценняў белага і блакітнага.

Разам з гэтымі, а таксама зялёнымі і чырвонымі фарбамі выключную змястоўна-эстэтычную асаблівасць лірыцы А. Пісьмянкова надае яе напоўненасць танамі і паўтанамі жоўта-залацістага. Цікава, што выкарыстанне гэтага колеру звязана не толькі з перадачай паэтам адметных малюнкаў і з’яў прыроднага свету, але і пераважна са зваротам да цэнтральнага ў нацыянальным светаўяўленні беларусаў вобраза-архетыпа жыта, якое атаясамліваецца з неўміручасцю, заўсёдным адраджэннем і непасрэдна пераклікаецца з такімі асновавытворнымі паняццямі, як *жыццё*, *жытло*, *жытнёнасць колеру валасоў* мясцовага людзі і роду Пісьмянкоў у прыватнасці (“**** Нішто душы мне так не лечыць...”).

Жытнёвы род не фарысеіў –
 Ён жыў на свеце не дарма:
 Зямлю
 араў,
 І жыта
 сеяў,
 І ў рукапашных
 паміраў.
 Вайною біты –
 не забіты,
 Пускаў глыбока карані,
 Каб зноў пасеяць жыта –
 Жыццё ад смерці заслانیць [1, с. 73].

Акрамя таго, для паэта вобразы жыта, усяго жытнёвага з’яўляюцца таксама адзнакай *спеласці, пладаноснасці*, што ў адносінах да мастацкага слова падкрэслівае меру яго *творчай вынашанасці*, дзякуючы якой яно набывае асаблівую сілу ўздзеяння на рэцыпіента. У гэтым сэнсе асабліва выразным падаецца верш паэта “**** Восень”. Думаецца, у творы размова ідзе не толькі пра М. Гарэцкага, славу тага пісьменніка і земляка А. Пісьмянкова, але і наогул пра эстэтычнае памкненне кожнага мастака слова.

Спеліў шчымлівае слова,
 Каб праўдаю высвеціць сказ,
 Каб слова
 дыхнула
 жытнёва
 І нам
 растлумачыла
 нас [1, с. 73].

Пры гэтым кожны новы радок пашырае першапачатковае значэнне выразу “спеліць шчымлівае слова” наступнымі словазлучэннямі: *высветленасць праўдаю, жытнёвае дыханне*, што скіраваны на такое ж жыццядайнае *тлумачэнне нас нам* жа. У некаторых выпадках (“**** Трывожна-сцішаны сусвет”) такое здзяйсненне задумы творцам, які здольны слухаць вечнасць, перакладаць мову раслін і дрэў “на голас чалавечы”, можа стаць для чытача *вырачавальным*: “І раптам слова ажыве – / Мяне ўратуе тое слова” [1, с. 97]. Прага гаючасці і ўрачавальнай сілы свайго слова для ўмацавання душ сучаснікаў абумоўлівае малітоўнае гучанне асобных твораў А. Пісьмянкова. Тое ж назіралася ў паэзіі многіх яго папярэднікаў, чый эстэтычны густ і строга ацэнка выступаюць творчымі арыенцірамі і асабліва непакояць сучаснага аўтара (“**** Усход ружовы...”):

Малюся слову,
 А ў горных высях
 Маўчаць суро́ва
 Стральцоў і Пысін [1, с. 238].

Варта ўдакладніць, што паэтычнае пераасэнсаванне вобраза жыта як сімвала вечнасці часта сустракаецца ў айчыннай літаратуры. Найбольш жа таленавіта ў лірыцы гэтага дасягнуў якраз прадстаўнік Магілёўшчыны А. Пысін. У вершы “**** Забыта многае ў жыцці...” жытнёвы колас успрымаецца героем творцы сувязным провадам “часоў былых і новых”, умовай нястрачанасці навукі продка-сейбіта і даспявання новага далягледу. Таму такім шчырым і натуральным успрымаецца яго заклік:

Мне ў жыта хочацца ўвайсці,
Мне вечнасцю здаецца жыта [3, с. 586].

Як і яго літаратурны настаўнік, А. Пісьмянкоў у вершы “**** Я звездаў нямала дарог...” бясконца звяртаецца да вобразу дарогі праз жыта. Да яе, роднай вёскі нястомна бяжыць баса-ногая і трывожная памяць лірычнага героя паэта.

Я звездаў нямала дарог
І ўсе палюбіў іх нібыта,
Але без адной бы не змог –
Дарогі
праз
жыта [1, с. 101].

Нават разбіўка чацвёртага заключнага радка на асобныя словы, а гэты прыём наогул часта выкарыстоўваецца А. Пісьмянковым пры інтанацыйна-рытмічнай арганізацыі паэтычнага тэксту, у кожнай з трох строф верша фігуральна адпавядае, пэўна перадае кірунак шляху.

У пералічаным вышэй вобразным радзе значнае месца займае і вобраз пожны. Часцей за ўсё ім замацоўваецца стан трывогі, што падкрэсліваецца гулянням нажавога ветру (“**** Над срэбрам восеньскай травы...”), прыхаваным параўнаннем лірычнага суб’екта з жоравам, які знітоўвае сабой повязь “неба з зямлёй” (“**** Ускрыкне трывожна ...”. Тое ж можна сказаць пра пажоўклыя лугі (“Стагі”), карцінай апалага саду, у якім не спяваюць птушкі (“**** У ружовым садзе...”), дымам і прысакам (“Расстанне”), рабінай над вірам у аднайменным вершы, бездарожжам (“Крык”) і асабліва згадкай пра той хуткі і адначасова канечны цягнік з дванаццацірадкавіка “Кажуць...”, “Што ідзе да апошняй / Да станцыі “Пожня”... [1, с. 246].

Нягледзячы на адносна вялікую колькасць прыведзеных прыкладаў, у лірыцы А. Пісьмянкова ўсё ж пераважна сцвярджаецца матыў тоеснасці выпявання і дзейнай сілы зерня і слова. Своеасаблівай кодай шэрагу твораў адпаведнага гучання ўспрымаецца невялікі верш “**** Унук і сын былых ратаяў...”.

Унук і сын былых ратаяў,
Суровы летапіс гартую.
Як з зерня колас
Вырастае,
Так верш мой з сэрца
Прарастае.
Да неба
Цягнецца іх колас,
Да неба
Звернуты мой голас [1, с. 282].

Роздум над зладзённымі і вечнымі праблемамі быцця ажыццяўляецца А. Пісьмянковым праз зварот да ўласнага радаводу, праз раду з продкамі, наогул праз матыў памяці (“Продкі”). Гэта прымушае яго зноў і зноў узважаць і прыдзірліва ставіцца да кожнага свайго ўчынку, вучыць таму, “Каб я не сеяў зла, / А толькі – зерне” [1, с. 129], нагадвае, што “мы ўсе на зямлі гэтай госці...” (“Пра вечнае” [2, с. 28]). У вершы “Роднае” сутнасць пададзенага ў назве паняцця канкрэтызуецца паэтам праз ужыванне аднакаранёвых слоў “...Радзіны. / Радзіміч. / Радзіма” [1, с. 7]. Тая ж радзінная старана, куточак радзінны, радзінны край, Радзіма, знаёмае, славянскае, урачыстае, святое, аповед пра “роднае, / векавое, / нязводнае” [1, с. 205] – галоўны клопат суб’екта вершаў “**** Гэта многа – слухаць вечнасць...”, “**** Не хлебам адзіным, не хлебам...”, “Вяртанне”, “Замест аўтабіяграфіі”, “Надзея”, “Крыніца”, “Дзень на Радзіме” і інш.

Простасць і чалавечнасць герояў твора “Землякі” аўтар бачыць у тым, што яны “Без мараў / Пра вечнасць / Адвечнае сеюць” [1, с. 33]. Адмаўляючы ўсё наноснае, нявартае ў вершы “*** Недарэчнае, спрэчнае...”, аўтар усклікае: “Дай памаліцца / Вечнаму, / Дай пакланіцца / Добраму...” [1, с. 232]. У вершы “*** Любоў мая невылечная...” паэт удакладняе сваё разуменне вечнага і добрага, якое застанеца недасяжным без захавання спрадвечнай повязі пакаленняў:

Я з малітвай адзінаю
Да Ёсявышняга грукаю:
Хай маё стане сынавым
І хай сынава стане ўнукавым [1, с. 237].

У адным з эсэ, прысвечаных М. Багдановічу, Д. Біцэль заўважыла: “Мова і гісторыя – гэта гравітацыйнае поле паэзіі” [4, с. 186]. У слухнасці зробленай вядомай паэтэсай высновы пераконваюць і назіранні над творчасцю А. Пісьмянкова. Прычым для гэтага аўтара абедзве названыя праблемы ўяўляюцца не толькі аднолькава важнымі, але і непарыўна ўзаемазвязанымі. У першароднай некранутасці слова паэт бачыць умову захавання каранёў, яго адпаведнасці самабытнасці роднага краю, вызначальным адзнакам нацыянальнага генатыпу (“Беларусі”).

Ці слова, ці песню крані –
Старажытнасць павее.
Не выстудзілі завеі
Упартыя карані.

Праз здрады і хіжасці град,
Праз войны і слёзы
Ты вынесла белыя косы
І чысты пагляд [1, с. 8].

Традыцыйным прадстае ў паэтычнай сістэме аўтара параўнанне мовы з крыніцай, чысціню якой і “спеўны лад” мусіць аберагаць кожнае новае пакаленне, тым самым ратуючы, і тут любімая колеравая гама пісьменніка пераносіцца на перадачу рыс характару і знешнасць беларуса, “Сваё крынічнае сумленне / І свой падсінены пагляд” (“*** Вада, крынічная вада...” [1, с. 8]). Падкрэслівае паэт і спагаднасць, жытнёвасць, ранішнясць, слодыч, чуласць беларускага слова (“Сыну”, “*** Восень”, “Здзіўленне”, “Утома”, “*** Раніца марозная...”), яго шырокі дыяпазон і непрадказальнасць. Асабліва ў тым выпадку, калі яно прамаўляецца сапраўдным талентам. Да прыкладу, А. Вялюгіным (“*** Словы бываюць розныя...”).

Словы бываюць розныя,
Ціхія, добрыя, злосныя,
Сакавітыя, посныя...

Словы бываюць розныя,
Шчымлівыя і трывожныя,
Як жураўлі над пожняю.

Словы бываюць розныя,
Словы бываюць росныя, –
Як у Вялюгіна позняга [1, с. 226].

Няцяжка заўважыць, што першы радок твора, які будзе паўтарацца ў кожнай наступнай страфе, у першым трохрадкоўі сэнсава пашыраецца праз нанізванне разнастайных па

значэнні эпітэтаў-удакладненняў. У другім пералічальную інтанацыю нечакана “парушае” выкарыстанне аўтарам яркага *адушаўлёна*-вобразнага параўнання слоў з жураўлямі над полем. У заключнай страфе першы і другі радкі амаль поўнасьцю супадаюць, але амафоны “розныя – росныя”, наступныя за імі эліпсіс, параўнанне “Як у Вялюгіна позняга” не толькі робяць кожную з частак фразы раўнаважкімі, але і змяшчаюць лагічна-эмацыянальны акцэнт на заключны радок верша, дзе ўжо канкрэтна называецца *адухоўлены* адрасат, творца, шчодра адораны зайздросным адчуваннем слова, асобы і свету-сабора.

У некаторых выпадках А. Пісьмянкоў, выпускнік філалагічнага факультэта БДУ (1975 – 1980), уводзіць у вершаваныя тэксты імёны прадстаўнікоў айчыннай, рускай і іншых літаратур (“Ноч у Балгары”, “Вялікі Бор”, “Вечер”, “Недапісаны партрэт”), згадвае іх герояў, асобныя сюжэтныя элементы, матывы ці выразы (“Славянскі матыў”, “Уяўленне”, “Ідылія”, “Сябрам”, “Сучасны сон на антычны сюжэт”, “Кастальская вада”, “Калядныя строфы”, “Каін і Абель”, “Геніяльная здагадка” і інш.). Акрамя таго, паэт адметна выкарыстоўвае літаратурна-разнаўчую (“Пра актаву, пра славу і іншае”, “*** Крытык кажа...” і інш.) і лінгвістычную тэрміналогію (“Сучасная лексіка” і інш.).

Лірычнага героя пісьменніка найбольш вабіць зялёны свет, “салодкая лексіка лета” [1, с. 122], чыстая і малітоўная прастора якога запоўнена ранетамі, пчоламі, мёдам, рупнасцю “...у полі, / у садзе, / у хаце” (“Прачыстая”). За выключэннем адзінкавага выпадку антаніміі (*незавершаным* – *завершаным*) на поўнай адпаведнасці той жа салодкай лексіцы лета, яе вобразнага паэтычнага малюнка, прыродных атрыбутаў мове і графіцы пунктуацыйных знакаў аформлены верш “*** Я ведаю...”. Прычым з двух сказаў у названым творы адзін разбіты анжамбеманам на восем радкоў. Другі ж, паўтараючы першы радок па ўзоры кальцавой будовы і падкрэсліваючы заяўленую суб’ектам незавершанасць сказа, заканчваецца шматкроп’ем.

Я ведаю,
вам даспадобы
салодкая лексіка лета
з простаю мовай зязюлі,
з вясёлым выклічнікам грому,
з трывожным шматкроп’ем дажджу
ў маім незавершаным сказе
пад пахкім завершаным стогама.
Я ведаю... [1, с. 234].

Надзвычай ашчадны ў адносінах да слова, А. Пісьмянкоў імкнецца максімальна поўна выкарыстоўваць лексічныя і лексіка-семантычныя сродкі яго мастацкай выразнасці. Так, на разгорнутым антанімічным малюнку, дзе адрознасць значэнняў у парах слоў перадаецца падзелам радкоў на падрадкоўі, а магчымасць іх працягу – праз шматкроп’е, пабудаваны верш паэта “Шарай гадзінай”.

Далёкае
і блізкае,
Высокае
і нізкае,
Спакойнае
і тлумнае,
Вясёлае
і думнае,
Пяшчотнае
і грубае,
Нялюбае
і любівае... [2, с. 33].

Далей па волі аўтара, з мэтай адпаведнасці колеравай гаме шарай гадзіны, а, магчыма, наогул з прычыны разумення заўжды ўласцівых і прысутных у кожнай з’яве, прадмеце сукупнасці светацэнняў і перасячэнняў розных адзнак, паняцці, што перадаюцца поўнымі і кантэкстуальнымі антонімамі, з дапамогай шматзлучнікавасці губляюць сваю кантрастнасць, актыўна перамешваюцца і робяцца размаітымі.

Усё гадзінай шараю
Злілося і змяшалася
І шэрае,
і зорнае,
І белае,
і чорнае [2, с. 33].

У вершы “*** Чытаю тапаніміку...” знаёмства з уласнымі назвамі мясцовасці, іншых геаграфічных аб’ектаў роднага краю нагадвае герою А. Пісьмянкова шматузроўневы пазнаваўчы працэс, што дазваляе у гуках (плач гаротны, лязгат зброі), праз прыём анаматапеі (карканне воранаў), у чырвона-чорных каляровых малюнках, узноўленых па прынцеце прыхаванага кантрасту (кроў на быльніку, нявораны клін), і несумяшчальных дэталях (стрэлы над саборамі) узнавіць трагічную карціну мінуўшчыны. Трывожнае ўражанне і адпаведнае ўспрыманне яе ўзмацняе заснаваны на глыбокіх асанансах і кансанансах, амаль поўным сугуччы і суразмернасці параўноўваемых з’яў градацыйны паўтор: “А ворагі, / як вораны, // А ворагі, / як вораны!...” [1, с. 53].

На скразной дзейнікавай анафары ўтрымліваецца дванаццацірадковы дактылічны верш А. Пісьмянкова “Мама”. І калі тры папярэднія радкі ва ўмоўна вылучаных катрэнах твора нясуць пэўную і заўжды новую інфармацыю пра свайго носьбіта, то чацвёрты, карацейшы за іх на стапу, у кожным выпадку выконвае функцыю падагульнення і тым самым засяроджвае на сабе асаблівую ўвагу. У выніку мноства спраў-абавязкаў і найлепшых душэўна-маральных характарыстык бясконца дарагога аўтару чалавека актуалізуюцца ў заключных чацвёртым, восьмым, дванаццатым радках верша, што лаканічна фармулююць сутнасць змянога прызначэння жанчыны: “Мама лячыла”, “Мама вучыла”, “Мама любіла” [2, с. 41].

Цікавыя развагі адносна недарэчнага і востра высмеянага прысутнымі выказвання на сейміку магната Радзівіла аднаго са шляхціцаў, ад імя якога быў ўтвораны вядомы фразеалагізм, утрымлівае верш-пастскрыптам паэта “Піліп з Канапель”. Аўтар, захоўваючы размоўную манеру, якая падкрэсліваецца непасрэднымі зваротамі да героя, рытарычнымі пытаннямі, анафарычным выслоўем “ну, вядома”, не толькі абараняе, але і ўхваляе паводзіны свайго ўмоўнага суб’екта за тое, што не стрываў, не драмаў, як, скажам, “драмаў Цімох / Са Старых Дарог”. А інакш як бы ўвайшоў Піліп у гісторыю мовы, стаў адным з нязменных персанажаў этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў: “Хто б успомніў і калі / І цябе, і Канаплі?” [1, с. 133].

Як сапраўднага філолага, паэта захопляе скіраваная на збор, захаванне, тлумачэнне, пераклад слоўнага багацця ўсёй Беларусі і яе асобных рэгіёнаў лексіграфічная праца папярэднікаў. У вершы “Насовіч, 1870” А. Пісьмянкоў параўноўвае яе з пошукам рэчышча, жыватворнай крыніцы ведаў, што вымагае ад складальніка бяссоння, далёкіх ад хвіліннага натхнення вершатворцы шматгадовых самаадданных і няспынных высілкаў. Якраз апошняе падкрэслівае інверсійны двухрадковы паўтор, што завяршаецца аўтарскім тлумачэннем недарэчнасці самаахвярнай працы фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, лексікографа І. Насовіча: “Трэба крыніцу капаць, / Трэба капаць крыніцу, / Каб унукі маглі напіцца” [1, с. 134]. У невялікім вершы “Слоўнік” А. Пісьмянкова размова ідзе пра самы поўны з падрыхтаваных у савецкі час збор усходнебеларускай дыялектнай лексікі “Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны” І. Бялькевіча. Паэт разважае пра гэтае лексіграфічнае выданне як пра кнігу “аб галоўным, / аб кроўным”, як пра магчымасць далучэння да сваіх каранёў, роду. У гэтым кантэксце цалкам арганічна ўспрымаецца наступнае заключэнне лірычнага суб’екта твора: “...гартую / Бялькевічаў “Слоўнік”, / нібыта гасцюю / ў радні” [1, с. 126].

Адметна, што менавіта гэткае ж адчуванне – “нібыта гасцюю / ў радні” – у кожнага ўважлівага чытача пакідае знаёмства з паэзіяй самога А. Пісьмянкова. Ва ўсе гады адведзенага яму яркага творчага жыцця пісьменнік імкнуўся “вершаваць, / як чараваць”, услед за слыннымі папярэднікамі “вывяраць / алгебрай гармонію” [2, с. 11]. Несумненна, што гэтаму адметнаму мастаку слова ўдалося дасягнуць жаданага.

Abstract. The peculiarities of the artistic manner of A.Pismyankou and the thematic variety of his poetry are considered in the paper.

Літаратура

1. Пісьмянкоў, Алесь. Я не памру, пакуль люблю: Выбранае. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 319 с. – (Беларуская паэзія XX стагоддзя).
2. Пісьмянкоў, А. Думаць вершы...: вершы, эсэ, успаміны / Алесь Пісьмянкоў; уклад. В. Шніпа. – Мінск: Маст. літ., 2005. – 214 с.
3. Пысін, Аляксей. “*** Забыта многае ў жыцці...” / Анталогія беларускай паэзіі. У 3 т. Т. 2 / Рэдкал.: Р. Барадулін і інш.; Уклад. А. Лойка. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 623 с. – С. 583 – 590
4. Бічэль, Данута. Максім Багдановіч / Данута Бічэль. Хадзі на мой голас. – Гародня – Wroclaw: Гарадзенская бібліятэка, 2008. – 330 с. – С. 181 – 191

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 19.06.09

УДК 821.161.3 – 31 (Я. Сіпакоў=Ул. Арлоў).06:001.12

Адметнасці мадыфікацыі жанру навелы ў сучаснай беларускай літаратуры (Я. Сіпакоў, Ул. Арлоў)

М. М. ВОІНАВА-СТРАХА

Навела з’яўляецца адным з найбольш папулярных жанраў у сучасным айчынным прыгожым пісьменстве. Актыўны зварот творцаў да навелы тлумачыцца перш за ўсё празмернай мабільнасцю і непераўзыйдзенай здольнасцю жанра імгненна адгукацца на самыя актуальныя і надзённыя запыты часу.

Яшчэ класік французскай літаратуры Гі дэ Мапасан, чыё майстэрства, як вядома, найбольш выразна праявілася менавіта ў жанры навелы, адзначаў: “У паэзіі аўтар трымаецца цвёрдых правіл. У яго ёсць метр, цэзура, рыфма і мноства практычных указанняў – цэлая тэорыя рамяства. У прозе ж неабходна глыбокае адчуванне рытму, рытму зменлівага, у якога няма ні правіл, ні адпаведнай апоры, неабходна прыроджаная таленавітасць, патрэбны здольнасць меркаваць і мастацкае чуццё бясконца больш тонкія, больш вострыя: прэзакі жа штохвілінна мяняе рух, афарбоўку, гук фразы ў адпаведнасці з тым, што ён гаворыць... Калі ён ведае дакладнае значэнне слова і ведае, як змяніць гэтае значэнне, паставіўшы слова на тое ці іншае месца, як засяродзіць усю цікавасць старонкі на адным радку, вылучыць адну ідэю з сотні іншых адзіна толькі шляхам выбару і размяшчэння слоў, што яе выказваюць, калі пісьменнік ведае, як уразіць чытача адным адзіным, пастаўленым на сваё месца словам, падобна да таго, як паражаюць зброяй, калі ён ведае, як уразіць душу чытача, раптоўна напоўніць яе радасцю ці страхам, захапленнем, горам ці гневам, ужыўшы толькі адзін які-небудзь эпітэт, – тады ён сапраўдны мастак, найвышэйшы з мастакоў, сапраўдны прэзакі” [1, с. 88].

У беларускай літаратуры пачатку 21 стагоддзя жанр навелы прыцягвае інтарэс як сярод мастакоў слова, так і сярод чытачоў. З цягам часу, аднак, паэтыка навелы мадыфікавалася, адбыліся пэўныя змены не толькі ў тэматычным плане, але і на структурна-кампазіцыйным узроўні. Таму мэтай прадстаўленага артыкула з’яўляецца вызначэнне спецыфікі відазмянення жанру навелы ў сучаснай беларускай літаратуры на прыкладзе творчасці Я. Сіпакова і Ул. Арлова.

У творах сучасных аўтараў назіраецца тэндэнцыя да выхаду па-за межы традыцыйна сфарміраваных навелістычных рамак, іншымі словамі, адбываецца, згодна з І. Шпакоўскім, “раманізацыя” жанру, што “звязана перш за ўсё з паглыбленым увасабленнем эпічнага прынцыпу суаднесенасці гістарычных працэсаў і лёсу асобы, які фарміруецца ў гэтых працэсах” [2, с. 4].

Зменлівы характар навелістычнага жанру – цалкам натуральная з’ява. Як адзначыў Хулія Картасар, “старыя тэмы можна раскрыць па-новаму, калі не баяцца ломкі жанравых канонаў, калі выкарыстоўваць магчымасці мовы, рытму, стылю. Сітуацыі, да якіх звяртаецца навеліст, могуць быць экстрэмальнымі, але і самымі звычайнымі, нават банальнымі. Спектр магчымасцей для аўтара шматстайны. Традыцыі пры гэтым не з’яўляюцца путамі...” [3, с. 299]. Працэс навелістычнай мадыфікацыі шырока распаўсюджаны і ў сусветнай літаратуры. Параўноўваючы адметнасці развіцця жанру навелы ў амерыканскай і рускай літаратурах, даследчык Д.Затонскі канстатаваў, што “пачынаючы з Хэмінгуэя навелістычнае апавяданне арганізуецца як бы па іншых, адрозных ад традыцыйных, законах і прынцыпах. “Аб’ектывавая” проза ў многім змяніла форму навелы ў канцы ХХ стагоддзя” [4, с. 298].

Звернемся да аналізу працэсу мадыфікацыі жанру навелы ў сучаснай беларускай літаратуры. Скіруем увагу на адзін з найбольш яркіх навелістычных твораў Я. Сіпакова “Па дарозе ў прыгожы зялёны сад”. Дадзены тэкст па структурна-кампазіцыйнай арганізацыі адпавядае патрабаванням жанру навелы, сумяшчаючы пры гэтым часткова і пэўныя элементы паэтыкі апавядання.

Традыцыйныя нормы навелістычнай паэтыкі найбольш падрабязна вызначыў у пачатку 20 стагоддзя А. Рэфармацкі:

1. Экспазіцыя – а) у выглядзе прамой характарыстыкі; б) у выглядзе непрамой: 1) у дзеянні, як экзэмпліфікацыя прамой характарыстыкі; 2) як дэманстрацыя героя; 3) у рэпліках.

2. Momанты інтрадуктыўныя: а) інтрадукцыя; б) зачын; с) пралог, ён выдзяляецца некалькіх відаў: 1) чыста экспазіцыйны пралог – грэчаскія трагедыі, 2) які абрамляе дзеянне, 3) дзеючы, 4) прыступ – дробнае інтрадуктыўнае члянэнне.

3. Momанты дзеяння: а) завязка; б) распрацоўка; с) рэпрыза; д) развязка.

4. Канклюдзіўныя моманты: 1) уласна канцоўка; 2) кода – калі ў фінальнай частцы маецца штосьці новае; 3) канцоўка, што набывае значэнне эпілога, звычайна – абагуленая форма [5, с. 7-8].

Абапіраючыся на згаданую тэорыю А. Рэфармацкага, у тэксце Я.Сіпакова “Па дарозе ў прыгожы зялёны сад” можна вылучыць наступныя элементы: экспазіцыя як дэманстрацыя героя, завязка, распрацоўка, развязка, канцоўка са значэннем эпілога абагуленай формы.

Аўтар пачынае знаёмства з галоўнай гераіняй з характарыстыкі яе эмацыянальнага стану. З гэтай мэтай пісьменнік ужывае лексемы ў прамым значэнні *вясёлая, радасная*, выражаныя азначальнымі прыметнікамі жаночага роду, а таксама лексемы са значэннем дзеяння *спяваць, жартаваць, смяяцца*, выражаныя дзеясловамі незакончанага трывання, якія прызначаны перадаць узрушаны, пазітыўна афарбаваны эмацыянальны настрой. Прычым навелістычная парадаксальнасць відавочна прысутнічае ўжо ў дадзеным пачатковым сегменце на двух узроўнях: 1) лексічным: выразна выдзяляюцца антанімічныя кантэкстуальныя лексічныя пары (*суміцца-жартаваць, жальбаваць-смяяцца*) і 2) часавым: пажаданае ўступае ў кантраст з рэальным.

Падчас смерці блізкага чалавека звычайнай формай псіхалагічнай рэакцыі з’яўляецца перажыванне адчаю, жальбы, смутку, а таксама такі від выражэння эмацыянальнага настрою, як, напрыклад, плач. Паводзіны менавіта акрэсленага характару былі б зразумелымі ў адносінах да галоўнай гераіні Купалкі. Яе мужа спасцігла раптоўная, пазаўчасная смерць, таму такая яе рэакцыя, як смех, спевы, жарты, па меншай меры, здавалася ненатуральнай і выклікала непаразуменне ў людзей з яе акружэння: “Купалка чамусьці была вельмі вясёлая і радасная. Спявала песні, жартавала. Смяялася. Пасля таго як усвядоміла, што здарылася і што чакае яе наперадзе, яна зрабілася зусім іншаю, а шмат для каго нават дзіўнаю. Незразумелаю – трэба суміцца, жальбаваць, а яна – спявае!” [6, с. 541].

Матывацыйную ролю выконвае беглая рэтраспекцыя, дзякуючы якой у рэцыпіента складаецца зразумелая цэласная карціна сюжэтнага плана: знаёмства Купалкі з князем, падзеі, якія суправаджалі трагедыю з нагоды смерці князя, вымалёўваецца прычынна-выніковая сувязь у парадаксальных эмацыянальных паводзінах Купалкі: радасны настрой – вынік рэакцыі не на смерць мужа, а прадчуванне асалоды ад здзяйснення мары – апынуцца ў прыгожым зялёным садзе: “Калі пачалі гаварыць, што нехта з яго самых улюбёных абранніц, але не рабынь, павінен разам з ім, пакінуўшы цела на зямлі, душою адляцець у ір’е, у неба, заселенае наўямі, каб ужо там шукаць той прыгожы зялёны сад, пра які мараць усе жывыя, яна сама першаю падахвоцілася на такую ахвяру” [6, с. 541].

Адметнасцю беглай рэтраспекцыі з’яўляецца ўрывацны паказ з мінулых падзей жыцця Купалкі і князя: асобныя моманты, эпізоды нагадваюць хутчэй часткі мазаікі, чым цэласныя, самастойныя, завершаныя карціны. Эфекту незавершанасці садзейнічае і ўжыты мастацкі прыём апасіяпезы, графічна выражанай шматкроп’ем: “Ён часцей як на іншых звяртаў на яе ўвагу і клікаў да сябе ў спальню. Дарэчы, і ў тую нешчаслівую ноч ён якраз быў з ёю...” [6, с. 541]; “Ці не гэта і ўзмусіла яе выскачыць наперадзе ўсіх – каб хоць там астацца з ім саманасам...” [6, с. 542]; “Мусіць, у яе нешта з галоўкаю зрабілася... Князь жа мёртвы ляжыць... Ды і самую агонь хутка зацалуе...” [6, с. 542].

Гаворачы пра адметнасці структурна-кампазіцыйнай арганізацыі твора, нельга не звярнуць увагу на адсутнасць храналагічна вытрыманай падзейнай лініі. Як вынікае з перадканклюдзіўнага сегмента, сам аповед пра Купалку – гэта зварот у далёкае мінулае, у тыя часы, якія па меркаванні аўтара, можна лічыць пачаткам летазлічэння яго роднай вёскі Зубрэвічы.

Такім чынам, падзеі з жыцця Купалкі, апісаныя ў прошлым часе, дапаўняюцца звесткамі пра падзеі, якія па сваёй сутнасці таксама з’яўляюцца мінулымі, толькі ў адносінах да іншай рэальнасці – рэальнасці Купалкі. Другімі словамі тэкст складаецца з дзвюх рэальнасцей, якія ўзаемапранікаюць і ўзаемадапаўняюць адна адну, не існуюць паралельна: рэальнасць аўтара і рэальнасць герояў аповеда. Другая рэальнасць носіць, бясспрэчна, умоўны характар, у пэўнай ступені, гэта мастацкая выдумка. Але не ўжытыя пісьменнікам сродкі мастацкага адлюстравання рэчаіснасці тым не менш надаюць падзеям верагоднасны характар. Гэтаму спрыяюць дэталёва перададзеныя дыялогі, апісанне ўнутранага псіхалагічнага стану персанажаў, пейзажныя, бытавыя замалёўкі.

Структурна твор падзелены на чатыры тэкстуальна выдзеленыя часткі, другая з іх – аўтарскі каментарый апісаных падзей. Згодна з пісьменнікам, аповед пра Купалку – гэта яшчэ адно з паданняў, якое запаўняе белую пляму ў гісторыі ўзнікнення родных аўтару Зубрэвічаў: “Кажуць, што і мае Зубрэвічы з’явіліся дзякуючы волату Зубру – праўнуку Купалкі і Вежы. І яшчэ кажуць, што ягоная ўнучка быццам бы спадабалася Рагвалоду, а потым з дапамогаю нейкай дыядэмы і зусім прычаравала яго, друцкага князя” [6, с. 569].

Першая структурна выдзеленая частка заканчваецца на навелістычнай дамінанце, ці *pointe*, трэцяя частка – працяг першай, згодна з тэорыяй А.Рэфармацкага, з’яўляецца тыповым канклюдзіўным сегментам: аўтар апавядае пра чалавека, які стаў выпадковым сведкам бегства Купалкі з вогнішча: “А ў ваколіцах рэчкі Белалічкі, як сцвярджаюць летапісы, пасля Вялікай Крады яшчэ доўга блукаў нейкі вар’ят, які спыняў кожнага, з кім сустракаўся, і пераконваў, што Купалка ў тым пахавальным вогнішчы не згарэла – маўляў, ён бачыў, як яе зусім голая душа імчалася праз вогненны круг, бегла да жывых людзей. Яму ніхто не верыў, яго ніхто не хацеў слухаць. Не верыў вар’яту і Вяшчун, але з вялкаю павагаю слухаў яго і заўсёды са шчыраю ласкаю абараняў нябогу” [6, с. 569].

Прыведзены тэкставы сегмент не мае сэнсава-акцэнтнай нагрузкі. Змешчаная ж у дадзеным урыўку ўстаўная канструкцыя “як сцвярджаюць летапісы” [6, с. 569] узмацняе ступень верагоднасці апаведу, аўтарская спроба надаць мастацкай выдумцы статус летапіснага падання.

Заслугоўвае ўвагі схема часавага вымярэння ў творы, умоўна яе можна адлюстравать наступным чынам: цяперашні час (рэальнасць аўтара) – прошлы час (рэальнасць Купалкі; гэты ж час з’яўляецца цяперашнім у адносінах да ўласна апаведу) – прошлы час (мінулае ў адносінах да рэальнасці Купалкі). Пры гэтым такая навелістычная асаблівасць, як часавая сфаксаванасць, уласціва і для дадзенага тэкста.

Фактычна ў цэнтры твора – адна галоўная, незвычайная падзея з жыцця гераіні, што выконвае сэнсава арганізацыйную ролю ў дачыненні да іншых падзей. Выпадак, які стаў лёсавызначальным для Купалкі, з’яўляецца зместавай дамінантай, што падпарадкоўвае ўсе астатнія падзеі, якія можна лічыць своеасаблівымі дадаткамі і выконваюць функцыю інфармацыйнага дапаўнення. Згадаем, што менавіта акрэсленыя прыкметы з’яўляюцца вызначальнымі для жанра навелы: “Ад звычайнага апавядання навела адрозніваецца тым, што сутнасць характару альбо сітуацыі раскрываецца тут не цераз яе знешнюю праяву, а раптоўна, нечакана, у выглядзе рэзкага супрацьпаставлення сутнасці з’яве, сапраўднага зместу характару персанажа яго звычайнаму стану і паводзінам” [7, с. 136].

Пэўным чынам аўтар закрануў усё жыццё Купалкі, але зроблена гэта шляхам выкарыстання сродкаў навелістычнага апарату. Напрыклад, структурнае аддзяленне другой і першай частак. Згадаем, што першая тэкстуальна выдзеленая частка заканчваецца ўцёкамі Купалкі, выратаваннем дзяўчыны з Вялікага Вогнішча Вежам: “І яны паплылі па Белалічцы – супраць цячэння. Купалка тут жа заснула... Тое вогнішча гарэла ўсю ноч” [6, с. 568].

Другая частка паведамляе пра падзею, што здарылася на трэці дзень пасля выратавання Купалкі: “На трэцюю раніцу Вежа прычаліў лодку да незнаёмага ёй берага і навязаў на той жа калок, на які яна была навіязана і ля кургана...” [6, с. 568]. Часавае перамяшчэнне, такім чынам, выражана на трох узроўнях: структурным (тэкставы падзел), кантэкстуальным і лексічным (выраз “на трэцюю раніцу” [6, с. 568]).

Дамінантай у навелістычным тэксце з’яўляецца *pointe*, “самае “моцнае” месца навелы, звычайна кароткая фраза, якая характарызуецца вастрынёй і нечаканасцю. З пункту гледжан-

ня рытму *poïnte* – заканчэнне на няўстойлівым моманце, як у музыцы заканчэнне на дамінанце” [5, с. 8]. У аналізаваным тэксце стрыжнем, арганізуючым змештава-падзейную тканіну твора, выступае матыў пошуку прыгожага зялёнага сада. Гэта словазлучэнне з’яўляецца ключавым у ідэйна-тэматычным плане, а таксама з пункту гледжання вызначэння навелістычнай прыроды тэкста. Словазлучэнне “прыгожы зялёны сад” уваходзіць у склад загалова тэкста “Па дарозе ў прыгожы зялёны сад”, а таксама чырвонай ніткай пранізвае тканіну твора на лексічным узроўні. Згодна са старажытным звычаем у выпадку смерці князя ў якасці яго спадарожніцы “на той свет” павінна выступіць адна з яго жонак. Такую нялёгкую місію добраахвотна згадзілася на сябе ўзяць Купалка, “самая маладая з трыццаці жонак князя” [6, с. 541]. Згода быць пахаванай разам з князем выклікана не неабходнасцю выканаць рабскую павіннасць ці жаданнем стаць вечнай спадарожніцай люблага мужа, а невыразна моцным памкненнем трапіць у прыгожы зялёны сад, які ў тэксце выступае ў якасці сіноніма рая. І знаёмыя, і сябры, і родныя спрабавалі адгаварыць Купалку ад незразумелага ім рашэння. Рашучасць жа Купалкі здавалася непарушнай.

Першай прыступкай на шляху дасягнення *poïnte* з’явілася раптоўная змена ў паводзінах Купалкі. Дзякуючы кантакту з Вежай дзяўчына спазнала радасць жыцця зямнога: “Цяпер яна зразумела, што зямлю любіць болей, чым той прыгожы зялёны сад, у які яшчэ нядаўна з такою ахвотаю збіралася” [6, с. 556].

Кульмінацыйным пуэнтычным момантам з’яўляецца эпізод, калі Вежа на вачах шматлікіх сведкаў робіць выгляд, што забівае Купалку, даючы пры гэтым ёй магчымасць працягваць жыццё. Парадаксальным выступае факт згоды Купалкі выратавацца з вогнішча. заключным момантам пуэнтычнага сегмента з’яўляецца раскрыццё антытэтычнай сутнасці ключавога словазлучэння “зялёны сад”. У пачатку твора вобраз зялёнага сада носіць міфічны характар, з’яўляецца адлюстраваннем чалавечых уяўленняў аб раі, аб жыцці нябесным, дзе чалавек не ведае клопатаў і атрымлівае асалоду ад цудаў і спакою, заветнай гармоніі, якімі напоўнены свет незямны. На працягу доўгага часу прыгожы зялёны сад з’яўляўся заветнай марай Купалкі, да здзяйснення якой дзяўчына імкнулася ўсім сэрцам, гатова нават ахвяраваць уласным жыццём дзеля спасціжэння таямніц, схаваных у зелены прыгожага сада. У канцы твора вобраз зялёнага сада становіцца рэальным, набывае дакладныя геаграфічныя абрысы. Менавіта такую назву “Зялёны сад” мае родная вёска Вежы, каханага Купалкі, яе вызваліцеля і правадніка ў лепшы зямны свет, напоўнены шчасцем, каханнем і гармоніяй: “Калі яны падняліся на невысокі бераг, Купалка аслупянела – гэта быў вялікі, прыгожы зялёны сад! У ім пырхалі ластаўкі, цёхкалі салаўі, махалі празрыстым крыллем мятлушкі... <...> Гэта і праўда Зялёны сад. Так называецца маё селішча. Я тут нарадзіўся” [6, с. 569].

У якасці канклюдзіўнага элемента ў творы Я. Сіпакова “Па дарозе ў прыгожы зялёны сад” выступае канцоўка, што набывае значэнне эпілога і вылучаецца абагуленым характарам.

Такім чынам, па знешнім структурна-кампазіцыйным афармленні дадзены тэкст адпавядае жанру навелы. Разгорнутыя ж дыялогі, дэталёвыя апісанні і рэтраспекцыйныя карціны значна пашыраюць наратыўную прастору і дазваляюць гаварыць аб наяўнасці ў творы элементаў жанра апавядання.

На ўнутранай антытэтычнасці ключавога сэнсавага паняцця пабудавана і навела Я. Сіпакова “Вяселле”. Прадстаўлены твор арганізаваны на кантрастным супрацьпастаўленні “чалавек-звер”. Уласцівая навелістычнаму тэксту загадкавасць закранае ўвагу чатача ўжо ў пачатковым сегменце і трымае ў стане напружанасці на працягу ўсяго твора. Тэкст пачынаецца са знаёмства з галоўным персанажам Зверам, сутнасць і характарыстычныя якасці якога застаюцца невядомымі да пэўнага моманту. Уступная частка арыентуе чытача на аптымістычнае ўспрыняццё інфармацыі: у пакой Звера прабіваюцца промні сонца, што з’яўляецца своеасаблівай падказкай для раскрыцця дадзенай навелістычнай загадкі: “Звер прачнуўся ў вельмі добрым настроі. На гэты раз яго нішто не абудзіла раней часу: ні птушкі, ні нават сонца, якое, як бы ні занавешвала пакаёўка вокны, усё роўна знаходзіла нейкія шчыліны – промні проста ламіліся ў пакой, не давалі яму спаць. Казыталі вусны, асвятлялі заплюшчаныя, сонныя вочы, калоліся ў іх” [8, с. 78].

Як правіла, класічны навелістычны тэкст да канца трымае чытача ў невядомасці, прапануючы развязку, прычым абавязкова нечаканага характару толькі ў канцы твора. Прадстаўленая ў пачатку твора аўтарам падказка з’яўляецца хутчэй выключэннем з правіла. Даволі распаўсюджаная такая форма падачы навелістычнага матэрыялу ў малой прозе М. Гарэцкага ў беларускай літаратуры і Р. Кіплінга ў амерыканскім прыгожым пісьменстве. Кантэкстуальная завуалёванасць пачатковага сегмента надае сюжэтной лініі вастрыню і з самага пачатку працуе на дасягненне нечаканай кульмінацыйнай развязкі.

Сонца, якое устрывожыла сон Звера, набірае моц і сваёй настойлівасцю ўрываецца ў жыццёвую прастору чалавечай істоты з дамінуючымі жывёльнымі інстынктамі: “У спальню ўламілася сонца. Яно асляпіла Звера. І ён да болю ў вачах зажмурыўся” [8, с. 78].

Кантрастнае супрацьпастаўленне праяўляецца і ў ходзе далейшага разгортвання сюжэтай лініі. Як высвятляецца, спакой Звера абараняюць лёкай Лаўрын і яго жонка Тэклія. Суладнасць звярынага і чалавечага свету, падпарадкаванне і бездакорнае служэнне чалавека звярыным законам ствараюць парадаксальнае ядро, вакол якога разгортваецца асноўнае дзеянне.

Дзякуючы беглай рэтраспекцыі чытачу прадстаўляецца рэальная гісторыя з мінулага Звера. Становіцца вядомым, што “Звер быў апошнім нашчадкам з калісьці магутнага і паважанага роду Ваўковічаў... Род меў свой старажытны герб “Хут”, на якім было намалявана адно толькі кола... Іншыя звалі пана то Хутам, то Сёгунам, а ўсе слугі, уся чэлядзь Ухалоды – толькі Зверам. Вядома, так бедныя людзі называлі Ваўковіча толькі завочы, а ў вочы ён быў для ўсіх панам. Паночкам” [8, с. 78-79].

Кантарстнае супрацьпастаўленне дасягаецца і шляхам увядзення матыву вяселля: “пан вырашыў пажаніць сваю гнявіцу Гожню з конюхам Дзімідзькам. І трэба, каб яно прайшло так, як ён і задумаў, – весела! Каб усе смяліся. Каб усім спадабалася. Асабліва яму самому!” [8, с. 78-79].

Дадатковаю сэнсавую нагрузку набывае антынамічная пара “звер-чалавек” у эпізодзе пра збіванне кнутом Гожні Зверам. Спакой, з якім жанчына прыняла удары пугай, раззлавалі пана: “Звер падскочыў да гнявіцы бліжэй, схпіў яе за валасы і кінуў каню пад ногі. На гэты раз конь не зварухнуўся – стаяў ціха. Нібы баючыся выпадкова зачапіць жанчыну капытом” [8, с. 80-81]. Як бачым, жывёльны свет нібы дэманструе большую “чалавечнасць”, чым самі прадстаўнікі свету людзей.

Антытэтычнасць прасочваецца як на знешнім, так і на ўнутраным, у дадзеным выпадку сэнсавым узроўнях. Калі лексічная пара “звер-чалавек” раскрывала сваю антынамічнасць шляхам супастаўлення розных істот, то ў эпізодзе з мядзвежай ямай выразнае супрацьпастаўленне назіраецца на ўзроўні характарыстыкі аднаго персанажа. Пан – чалавек згодна з фізіялагічнымі прыкметамі і звер па псіхаэмацыянальнаму складу. Гэты кантраст прасочваецца дзякуючы ўласнай унутранай характарыстыцы без неабходнасці дадатковага ўвядзення другасных персанажаў, валодаючых супрацьлеглымі якасцямі. Напрыклад: “Дабегшы да краю ямы, як мяшок з зернем, пачаў скідваць з плячэй амаль ужо нежывую пані. Тэклія, якая была ўхапілася за край сукенкі Гожні, ледзь паспела яе адпусціць, бо, каб не адпусціла, і сама б увалілася ў тую ж яму. Звер, скінуўшы Гожню да мядзведзя, сам не адважыўся зірнуць уніз, адбегся ад краю і, адганяючы чэлядзь як далей ад ямы, пачаў сцябаць вакол сябе пугаю. Нават ён глядзець, як галодны мядзведзь будзе распраўляцца з яго былою жонкаю, не змог. Звер усё-ткі быў чалавекам. Кажуць, што ў вачах яго некаторыя нават бачылі слёзы – халодныя, калючыя, раз’юшаныя, але ўсё ж слёзы...” [8, с. 83].

Адметным у дадзеным творы з’яўляецца наяўнасць двух выразных пуэнтных цэнтраў. Першы з іх раскрываецца дзякуючы фантастычнаму, казачнаму элементу, як прысутнічае ў эпізодзе з мядзведзем: раптоўна, нечакана для чытача Гожня, жонка пана, застаецца жывой, знаходзячыся пры гэтым у яме з мядзведзем: “І ўсё ж адважыўся, зірнуў ад нечаканасці аслупянеў. Гожня яшчэ ціхамірна спала, паклаўшы галаву на мядзвежую поўсць, а сам мядзведзь таксама пасапваў побач з ёю, лапаю абняўшы пані за плечы. Ubачыўшы гэта, Звер зароў не сваім голасам, зароў і праўда па-звярынаму” [8, с. 83]. Звер, як абаронца пакрыўджаных, як памочнік абяздоленых часта сустракаецца ў тэкстах казачнага характару. У прадстаў-

ленным творы звер уяўляе цікавасць як кантрастны, фонавы персанаж з мэтай акцэнтацыі ўвагі чытача на супярэчлівай сутнасці галоўнага героя Звера.

Развіццё навелістычнага *pointe* адбываецца ў момант забойства мядзведзем пана: “Звер яшчэ паспрабаваў зачапіцца за дубальтоўку рукамі, каб утрымацца на краі ямы, але так і не знайшоўшы раўнавагі, узмахнуў імі, як крыламі, быццам у надзеі ўзляцець, і з крыкам упаў у яму... Конюх, адкінуўшы далей дубальтоўку, падбег да самай ямы і, зірнуўшы ў яе, убычыў, як галодны мядзведзь ужо бярэ ў лапы пана і як Гожня, каб нічога не бачыць і не чуць, адварнулася да сцяны і закрыла далонямі вушы” [8, с. 84]. Кульмінацыя дасягаецца шляхам акцэнтацыі антытэтычнасці дзеяння аднаго персанажа: мядзведзь – абаронца абяздоленай Гожні, мядзведзь – забойца крыўдзіцеля жанчыны пана, ці звер – забойца звер-чалавека.

Pointe не ўваходзіць у склад канклюдзіўнага сегмента. У заключнай частцы змяшчаецца кароткі аўтарскі апавед аб жыцці герояў. Фінальны сегмент утрымлівае лагічнае заканчэнне прычынна-выніковай падзейнай лініі, якая выконвала сэнсава-арганізуючую функцыю ў дачыненні да ўсяго тэкста ў цэлым.

У адрозненне ад тэкста “Вяселле” навелістычная антытэтычнасць у творы Я. Сіпакова “Абвінёная” дасягаецца іншым спосабам – шляхам увядзення пейзажных замалёвак, якія садзейнічаюць стварэнню кантрастнага фона дзеяння: апісанне цудоўнага веснавога надвор’я ў пачатку твора змяняецца цалкам супрацьлеглым па настраёвай афарбоўцы малюнкам. Пейзажныя замалёўкі ў дадзеным тэксце з’яўляюцца адначасова і сродкам перадачы псіхаэмацыянальнага стану галоўнай гераіні: 1) пейзажная замалёўка з уступнага сегмента: “Была вясна, ярка свяціла сонца, яно падсушыла дарогу, сагрэла зямлю, і маладзіцы зрабілася гарача – яна расшпіліла нават ваўнянку. Настася, нібыта забыўшыся, куды яны і навошта ідуць, цешылася вясною і сынавымі гарэзамі” [9, с. 20]; 2) пейзажны малюнак з канклюдзіўнага сегмента: “З-за нізкіх хмар на хвіліну выглянула сонца, і яго промні як усё роўна ўджалілі яе. Яна нават паспрабавала ад яго абараніцца, засланіць твар рукамі, але сонца, як нечакана выглянула, так імгненна зноў схавалася за хмары. Хмурна было на дарозе. Хмурна было і ў яе на душы” [9, с. 20]; 3) аўтарская акцэнтацыя на кантрастнасці апісання прыроднага стану: “Гэты дзень якраз падзяліў надвор’е на дзве часткі: уранку была зусім вясна, якая аж заходзілася ад сонца і цеплыні, а з абеду вярнулася зіма ці нават позняя-позняя восень: сыпаў дождж са снегам, зямля зноў раскисла ад вільгаці, у выбоінах на дарозе сабралася шмат вады” [9, с. 20-21].

Храналагічная лінія твора шматузроўневая, характарызуецца рознай прасторава-часовай лакалізацыяй дзякуючы змешчаным рэтраспекцыйным эпізодам. Апісанне падарожжа Настасі ў суд перарываецца аповедамі з яе мінулага жыцця: вяселле з Марцінам Шабунькам, нараджэнне сына Захаркі, складаныя адносіны з панам, раптоўная смерць мужа; у эпізодзе пра судзебнае пасяджэнне змяшчаецца рэтраспекцыйны апавед з мінулага Настасі яшчэ да вяселля з Марцінам. Такія рэтраспекцыйныя адступленні выконваюць прычынна-матывацыйную функцыю ў агульнай наратыўнай прасторы, запаўняюць прабел у інфармацыйным полі для рэцыпіента. Шматузроўневасць храналагічнай лініі можна адлюстравать наступным чынам: цяперашні час – прошлы час – цяперашні час – даўно мінулы час – цяперашні час. Пераход у часе на адлюстраваны праз увядзенне ў лексічны пласт прыслоўя “тады” ці словазлучэння “той год”: першы рэтраспекцыйны эпізод: “Замуж за Марціна Шабуньку Настася выйшла тады, калі сама ўжо была вольная” [9, с. 20]; другі рэтраспекцыйны эпізод: “Той год Васілька, малады, прыгожы і нежанаты пан з Барані, неяк зачасціў быў у Зубрэвічы да баярына Кумілы-Зяленскага” [9, с. 23]. Акрэсленыя прыкметы з’яўляюцца тыповым сведчаннем наяўнасці ў навеле “Абвінёная” Я. Сіпакова элементаў жанру апавядання.

Выразным прыкладам жанравага ўзаемадзеяння навелы і апавядання з’яўляецца твор Ул. Арлова “Ордэн белай мышы”. Іншасказальнае па сваёй сутнасці апавяданне прысвечана апісанню жыццёвага ўкладу невялікай краіны, побыт, норавы, унутраная арганізацыя якой нагадвае утопію: “У адной невялікай паводле еўрапейскіх сумераў канстытуцыйнай манархіі насельніцтва складалася з аднаго караля, аднаго прэм’ера, аднаго шэфа службы бяспекі, аднаго міністра паліцыі, аднаго пракурора. У гэтай краіне быў адзін крымінальнік, адзін палітвязень і адзін палітуцякач...” [10, с. 40]. Для тэкста характэрна адсутнасць лаканізму ў выкладзе падзей: наратыўная прастора пашырана і ўскладнена мастацкімі дэталямі, аўтарскімі

каментарыямі, разгорнутымі дыялогамі. Так пры апісанні адметнасцей жыццёвага ўкладу манархii пісьменнік паглыбляецца ў дэталізацыю спецыфікі функцыянавання розных слаёў насельніцтва: “Такое становішча існавала абсалютна ва ўсіх сферах... Сярод этнічных мяншынняў перапіс зафіксаваў аднаго габрэя, аднаго татарына, аднаго паляка, адну аобу каўказскай нацыянальнасці, аднаго расейца і аднаго албанца. Гэтакі самы баланс захоўваўся і сярод прадстаўнікоў творчых прафесіяў: краіну цалкам задавальнялі адзін кампазітар, адзін архітэктар, адзін мастак, адзін актор, адзін журналіст і адзін пісьменнік” [10, с. 40-41].

Часавая прастора пашыраецца за кошт увядзення беглай рэтраспекцыі, якая ў тэксце выконвае функцыю мастацкага пацверджання сапраўднасці паведамляемых фактаў: “Варта зазначыць, што хадзілі глухія чуткі, нібыта ў гэтай краіне не заўсёды ўсё было ўладкавана так дасканала. Да прыкладу, казалі, быццам калісьці ва універсітэце некалькі прафесараў чыталі лекцыі некалькім студэнтам, якім аднойчы заманулася разам са сваімі выкладчыкамі зачыніцца ў аўдыторыі і скласці бунтоўніцкую петыцыю” [10, с. 41]. “Гістарычныя крыніцы сведчылі, што выява грызуна з вострай пыскаю і доўгім хвостом з’явілася на дзяржаўным гербе болей за пяцьсот гадоў таму, за часамі ўладарання аднаго з далёкіх і найвыбітнейшых продкаў цяперашняга манарха, які ўсе свае ўказы нязменна завяршаў традыцыйнай формаю “а таксама сядзець вам усім ціха, як мыш пад венікам” [10, с. 42]. З гэтай жа мэтай аўтарам уведзена ўласныя каментарыі, якія ўздзейнічаюць на працэс успрыняцця інфармацыі рэцыпіентам, акцэнтуючы ўвагу на пэўных фактах, дэталях. Такім спосабам пісьменнік пэўным чынам маніпулюе свядомасцю чытача: паўтор дэталей, факусаванасць на канкрэтных прыкметах скіроўвае ўвагу рэцыпіента на тым, што нясе ў сабе значнасць, важнасць згодна з аўтарскай пазіцыяй. Пры гэтым такім чынам чытачу аблягчаецца задача ў арыентацыі ў сэнсавым полі тэкста, хаця падтэкставая плынь застаецца ўсё ж некрэатывнай, за чытачом пакідаецца свабода ў інтэрпрэтацыі і фарміраванні ўласнай пазіцыі адносна прапанаванага матэрыялу.

Шматлікія мастацкія дэталі, якімі насычаны тэкст, выконваюць рознапланавую характарыстычную функцыю: псіхалагізацыя персанажаў, як правіла, жэстава-мімікавая ці з дапамогай параўнанняў: “Аднак цяпер сітуацыя набыла канкрэтнасць, якую ён любіў і ў якой пачуваўся, як вугор у росным ранішнім гаросе” [10, с. 43]; апісанне знешняга аблічча: “Яны былі прыкладна аднаго веку, дзесьці паміж сарака і пяцігодзесяццю гадамі, у пары мужчынскага росквіту, але калі кароль меў каштанавы сызвалоснік, то пісьменнік – натуральную шыкоўную фрызуру такога ж колеру, хоць ужо і кранутую высакароднай сівізною” [10, с. 43]; “Густыя кучаравыя агнёва-жарыя валасы жанчыны, якія вольна падалі на аголеныя плечы, дзівосным чынам спалучаліся з глыбокім аквамарынам вачэй, прыводзячы на памяць гераіняў Гофмана і Праспера Мерыме” [10, с. 44]; інтэр’ера, атмасферы: “У барокавым інтэр’еры залі для вячэраў з блізкамі гасцямі роўна гарэлі ў старадаўніх срэбных кандэлябрах вялікія свечкі з няўлоўным тонкім водарам. Камін дыхаў духмянай цеплынёю...” [10, с. 43].

Звернем увагу, што мастацкія дэталі існуюць не адасоблена. Яны арганічна ўплятаюцца ў канву тэкста, выконваючы ў дапаўненне да вышэйсказанага акцэнтную функцыю. А таксама садзейнічаюць стварэнню эфекта цэласнасці і завершанасці.

Твор У. Арлова дзеліцца на чатыры фрагменты, звязаныя паміж сабой па сэнсу, але адрозныя ў фактаграфічна-падзейным планах. Першы сегмент утрымлівае ў сабе інфармацыю агульнага характару, аўтар дазваляе чытачу максімальна акунуцца ў мастацкую атмасферу твора, адчуць адметнасці месца і часу дзеяння. Фактычна гэта выразна апавядальная частка твора. Другі сегмент па вызначальных паказчыках можна лічыць апавядальна-навелістычным. Прасторавая-часавая сфакусаванасць, аднападзейнасць, незвычайнасць дзеяння – усё гэта дазваляе адзначыць наяўнасць навелістычных жанравых прыкмет.

У цэнтры апавядання сустрэча пісьменніка і караля манархii ўвечары ў замку кіраўніка дзяржавы. У караля з’явілася нечаканая ідэя ўзнагародзіць пісьменніка Ордэнам белай мышы, найвышэйшай узнагародай у манархii: “Рэч у тым, што адзіны ў краіне ювелір нарэшце вырабіў на замову манарха адзіны ордэн, каб каралеўства займела і аднаго кавалера найвышэйшай дзяржаўнай узнагароды” [10, с. 41]. З аднаго боку, гэту падзею можна было б успрыняць за звыклую фармальнасць. Эфекту ж незвычайнасці садзейнічае відавочная, яскрава аўтарам створаная сітуацыя парадаксальнасці: як вынікае з тэкста, у каралеўстве быў усяго адзін

пісьменнік, твораў якога ніхто не чытаў, бо пры ўсёй шматнаселенасці манархіі ў ёй не было ніводнага чытача: “Якая таямніца! У спісе насельніцтва ў нас нібыта няма ніводнага чытача” [10, с. 45]. Выйсце з неадназначнай сітуацыі быццам бы знойдзена: ролю чытача на сябе згаджаецца ўзяць сам кароль. Факт узнагароджання пісьменніка таксама зацвярджаецца: “Наша газета надрукуе ўказ і паведамленне, што ўручэнне ордэна адбылося непасрэдна ў палацы...” [10, с. 45].

Навелістычная парадаксальнасць ўзмацняецца і ў трэцім сегменце. Як высвятляецца, каралём быў падпісаны патаемны ўказ аб узнагароджанні Ордэнам не пісьменніка, а кіраўніка службы бяспекі, якому пры гэтым загадваецца забіць пісьменніка як небяспечнага для кралейства грамадзяніна. Раскрыццё акрэсленага факта можна лічыць часткай навелістычнай кульмінацыі, улічваючы нечаканасць і антытэтычнасць дзеяння. Выразнае навелістычнае *pointe* змяшчаецца ў апошнім сегменце. Рукапісы пісьменніка, украдзеныя службай бяспекі, ні ў якім з варыянтаў не адпавядалі ўзорам мастацкай творчасці: “Ён (кароль) не спяшаючыся развязаў белыя тасёмкі, але раптам ускочыў і з лютасцю шпурнуў тэчку у камін. З наступнай тэчкай ўсё паўтарылася. Другую валізку ён распаласаваў нажом крыж-накрыж і рвануў скуру рукой. Вынік быў той самы. У гэтым месцы крыніцы, якімі карыстаўся аўтар, пачынаюць пярэчыць адна адной, прычым розначытанні набываюць настолькі прынцыповы характар, што змушаюць падаць абодва варыянты. Паводле першага, у тэчках ляжала нескранута-чыстая папера. Паводле другога, папера ў тэчках таксама ўяўляла сабой белую неруш, але пасярод кожнага верхняга аркуша было каліграфічным почыркам выведзена: “А вось табе х...” [10, с. 59].

Такім чынам, можна адзначыць, што кампазіцыя дадзенага тэкста адпавядае ўзору класічнай навелы: канцоўка твора супадае з *pointe*. Фінальная фраза тэкста не дае падставы гаварыць пра наяўнасць коды, бо лексема ‘працяг’ не мае дачынення да падзей тэкста, яна адносіцца да зместа аркушаў пісьменніка, такім чынам, з’яўляецца часткай *pointe*: “Прааналізаваўшы ўсе дадзеныя, чытач можа самастойна выбраць найбольш верагодны працяг” [10, с. 59]. Аднак імкненне прадстаўленага тэкста да відавочнага пашырэння наратыўнай прасторы дазваляе адзначыць набліжэнне твора да жанру апавядання.

Аналіз твораў айчынных мастакоў слова Я. Сіпакова і Ул. Арлова дае падставу адзначыць, што паэтыка сучаснай навелы развіваецца ў накірунку цеснага міжжанравага ўзаемадзеяння з апавяданнем. Плённае выкарыстанне элементаў класічнай паэтыкі (скіраванасць да адлюстравання незвычайнага, наяўнасць эфекта нечаканасці, рэзкага паварота ў сюжэтай лініі) у спалучэнні з прыкметамі жанру апавядання (пашырэнне наратыўнай прасторы, узмацненне псіхалагізацыі персанажаў) сведчыць аб тэндэнцыі да ўзнікнення і шырокага распаўсюджвання ў беларускай літаратуры пачатку 21 стагоддзя самастойнай мадыфікаванай формы, сінтэзуючай элементы розных класічных, традыцыйных жанраў.

Abstract. The evolution, perspectives, peculiarities of the modifications of modern Belarusian novella (I. Sipakou, U. Arlou), interactions with other genres (a story) are considered in the paper. Modifications of some classic features and the interaction with the genre of a story are the main ways of the development of modern novella.

Літаратура

1. Алейнік, Л. Здольны. Адораны. Таленавіты [Тэкст] / Л. Алейнік // Полымя. – 2008. – № 2. – С. 86-91
2. Шпаковский, И.И. Сюжетно-композиционная структура современного рассказа: автореф. дисс... филол. наук [Текст] / И.И. Шпаковский; Бел. гос. ун-т. – Мн., 1996. – 20 с.
3. Эсалнек, А.Я. Внутрижанровая типология и пути ее изучения [Текст] / А.Я. Эсалнек. – М.: Наука, 1985. – 384 с.
4. Жанровое разнообразие современной прозы Запада / Отв. ред. Д.В.Затонский. – Киев: Наукова думка, 1989. – 304 с.
5. Реформатский, А.А. Опыт анализа новеллистической композиции [Текст] / А.А.Реформатский. – Москва: Проф. техническая школа полиграф. производства, 1922. – 20 с.

6. Сіпакоў, Я. Па дарозе ў прыгожы зялёны сад [Тэкст] / Я. Сіпакоў // Сучасная беларуская проза: Традыцыі і наватарства. – Мн.: Сэр-Віт, 2003. – С. 541-569
7. Волков, И.Ф. Теория литературы [Текст] / И.Ф. Волков. – М.: Просвещение; Владос, 1995. – 256 с.
8. Сіпакоў, Я. Вяселле [Тэкст] / Я. Сіпакоў // Полымя. – 2003. – № 6. – С. 78-97
9. Сіпакоў, Я. Абвінёная [Тэкст] / Я. Сіпакоў // Полымя. – 2007. – № 6. – С. 19-25
10. Арлоў, Ул., Ордэн белай мышы [Тэкст] / Ул. Арлоў // Сучасная беларуская проза: Традыцыі і наватарства. – Мн.: Сэр-Віт, 2003. – С. 40-59

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 20.02.10

Проблемы восприятия современной белорусской поэзии

Г. Л. КАЗИМИРСКИЙ

Даже в нынешнем прозаическом мире поэты рождаются на белорусской земле с завидным постоянством. Но тем не менее сложившаяся на сегодняшний день ситуация в стране если не кризисная, то неудовлетворительная. В статье «Где прячется отечественная литература» журнала «Культура» говорится о том, что «даже студенты филологических отделений ВУЗов не смогут вспомнить и десяток современных здравствующих белорусских поэтов» [1].

Исходя из этого, можно утверждать, что если даже будущие профессионалы не знают современных реалий отечественной литературы, то среднестатистический читатель по данному вопросу находится в состоянии информационного вакуума.

На сегодняшний день в Беларуси, в частности, Гомельской области, довольно много современных поэтов, пишущих как на русском, так и на белорусском языках. Так, только в коллективном сборнике «И я живое слово запишу...» (2003 г.), включающем в себя творчество авторов, жизнь которых связана с Гомельщиной, насчитывается 16 поэтов, в сборнике «Свято шчыmlвай памяці» (2006 г.) их уже 69, а в 2007 году в сборнике «Натхненне», где были представлены стихотворения только членов гражданского объединения «Союз писателей Беларуси», читатель может ознакомиться с творчеством 21 поэта, что не так уж мало для областного центра. Только исходя из этих данных можно с уверенностью говорить о том, что в современную белорусскую литературу пришло много новых авторов, и, следовательно, белорусская поэзия жива и переживает стадию активного развития.

Однако в последнее время всё меньшее и меньшее число людей проявляют интерес к поэзии. В особенности, к белорусской поэзии.

В статье Л. Горелик «Потенциал и перспективы белорусской поэзии» [2, с.187] автор видит основную причину в материальном факторе, связанным с высокими ценами на издания. Однако нам хотелось бы отметить, что другие книги (детективы, фантастика, бульварные романы) тоже стоят совсем не дешево, а часто и гораздо дороже сборников стихотворений отечественных авторов, но вместе с тем эти книги пользуются гораздо большим спросом у читателя. Исходя из этого, можно сделать лишь один вывод – люди покупают то, что им интереснее. Следует также отметить, что произведения белорусских поэтов по большей части интересуют избранных читателей: это национальная элита, высокоинтеллектуальные, болеющие за судьбу своей страны люди. Оставшаяся же часть социума по большей части не проявляет интереса к белорусской современной поэзии.

По мнению Л.Н. Горелик, ещё одной причиной малоизвестности творчества современных белорусских авторов является невостребованность литературы на родном языке. И вот с этим пунктом сложно не согласиться. Но нельзя забывать о том, что Беларусь считается страной с развитым билингвизмом. Культура Беларуси, так долго находившаяся под влиянием российской культуры, не смогла избежать огромного влияния со стороны этого государства. Во время существования СССР большая часть белорусов разговаривала на русском языке, и сегодня, уже в суверенном Белорусском государстве, эта тенденция сохраняется. Авторы «Нарысаў гісторыі Беларусі» акцентируют внимание читателей на том факте, что «на протяжении десятилетий проходил процесс активной русификации белорусской культуры. Особенно ощутимые потери понёс белорусский язык – фундамент национально-культурного существования. Он оказался вытесненным почти из всех сфер жизни, достиг критического уровня, за которым уже начинается полное вымирание. Национальный нигилизм охватил практически все пласты белорусского общества. В результате выросло не одно поколение людей, безразличных к своей исторической памяти, родной земле» [3, с. 466].

Однако, по мнению И.Ф. Протченко, «процесс взаимодействия русского языка с другими языками – это процесс двуединый, так как имеет место не только влияние русского языка на национальные языки, но и обратное влияние последних на русский язык» [4, с.15].

Можно утверждать, что жизнь на белорусской земле не может не оказывать влияние на восприятие людей, творящих на русском языке.

В антологии к сборнику «Современная русская поэзия Беларуси» А. Ю. Аврутин утверждает, что «традиции белорусской поэзии влияют на стиль и мироощущение русскоязычных поэтов, живущих в Беларуси. Это особая мягкость и чувствительность, способность к сопереживанию и сочувствию. Может быть, чуть большая открытость миру, доверчивость и наивность, способность удивляться, стремление к конкретности в выражении своих чувств, приверженность к классическому стиху» [5].

Двуязычие, многоязычие и билитературность представляют значительный интерес для специалистов в области литературы и историков, сталкивающихся с этим явлением, распространенным в прошлом и в настоящее время.

Есть много причин, заставляющих поэтов и прозаиков разных национальностей брать за основу своего творчества русский язык, но одной из самых важных является влияние русской литературы на их формирование как писателей. Белорусский автор В. Козько, пытаясь найти причину своего обращения к русскому языку как языку творчества, говорит: «Писал я все время на русском, хотя белорус, как говорится, коренной, полешук, учился в сельской школе в глубинке, рос в сельском Полесском говоре, который еще и в наши дни сохранен в чистоте, относительной, конечно. Но шестнадцать лет жизни в Кузбасе, в Сибири, да и сама русская литература не поставили передо мной даже вопроса, на каком языке писать. На русском, естественно!» [6, с.246]. Хотя потом он оставил, по его словам, «великий и могучий», и вернулся к «слабой» мове.

Герман Пауль утверждает следующее: «Там, где имело место далеко идущее скрещивание двух народов, двуязычие становится весьма обычным явлением, а вместе с ним начинается и взаимное влияние языков друг на друга. Если при этом один из народов чем-то превосходит другой, своей численностью, или политическим и экономическим могуществом, или же в духовном отношении, то его язык начинает употребляться все шире, оттесняя другой на задний план; в конце концов, двуязычие снова сменяется господством одного языка» [7, с. 460].

Именно это явление можно наблюдать в настоящее время в Беларуси. Русский язык занимает господствующее положение в стране. Большой процент людей говорит и мыслит на русском языке. И скорее всего, сложившаяся ситуация в ближайшее время не изменится, хотя нужно признать, что наряду с русскоговорящим населением у нас появилась и некоторая прослойка людей, разговаривающих на «родной мове».

Поэтому совершенно естественно, что людям интереснее литературные произведения, написанные на том языке, который для них ближе. Русскоязычное население предпочитает произведения на русском языке, а белорусскоязычное – на белорусском, соответственно. В связи с этим у белорусского читателя существует потребность как в русскоязычных, так и в белорусскоязычных авторах.

Именно поэтому в нашей стране присутствует немалое число поэтов, которые проживают на территории Беларуси, пишут свои произведения на русском языке, но при этом относят себя к белорусским поэтам. Среди них Е. Агина, О. Ананьев, Ю. Арестов, Л. Величко, А. Врубель, И. Журбин, А. Коляда, Ф. Мыслицкий и многие другие. Но вопрос о том, какими поэтами их считать: русскими или белорусскими, является сложным и многогранным. По мнению А.Ю. Аврутина, «русские в другом государстве – тема особая. И в этой ситуации возможны разные варианты поведения. Одни авторы категорически отрицают традиции той страны, где им приходится жить. Другие, сохраняя российскую ментальность, пытаются взаимодействовать со страной, вслушиваясь в «шум времени», окружающий их. Кто они – русские авторы, живущие в Беларуси? Или же все они существуют самостоятельно и отдельно?» [5].

Еще одной проблемой, мешающей развитию современной отечественной литературы, является игнорирование творчества современных белорусских авторов на уроках белорусской литературы в средних школах. В наше время азы литературных знаний, оказывающих

потом влияние на развитие интересов и понимания литературы, люди получают в школьные годы. Знания, полученные в школе, оказывают влияние на формирование восприятия национальной литературы в целом. Ведь большая часть белорусов с ходу назовут имена классиков отечественной поэзии: Я. Коласа, Я. Купалы, Э. Пашкевич, М. Танка, М. Багдановича, Я. Брыля. Их знает почти любой (даже далёкий от поэзии) человек лишь по той простой причине, что знакомился с их творчеством на уроках белорусской литературы в школе, в то время как современных поэтов знают совсем немногие. Можно называть разные причины непопулярности современной белорусской поэзии. Это и компьютеризация, и сложная для восприятия тематика стихотворений, и отсутствие рекламы, и неприметная обложка, и множество других причин. Но поскольку в наше время подавляющее большинство людей знакомятся как с русской, так и с белорусской поэзией только в школе, игнорирование современной поэзии в школьной программе является наиважнейшей, хотя и не единственной причиной безызвестности белорусских современных поэтов.

Более того, мнение учащихся формируется под влиянием классиков белорусской литературы, представленных в школьной программе, главным образом, произведениями с лейтмотивом Родины, войны, тяжёлой доли белорусского мужика и белорусской деревни, что не вызывает интереса у современного читателя, влечет за собой незнание истинного состояния современной литературы и часто отбивает желание к восприятию поэзии в целом. Со страниц истории известно, что «во времена СССР принцип огосударствления литературы оставался непререкаемым, а воспевание курса партии священным. Облик человека светлого будущего, формированию которого литература призвана была всячески содействовать, писатели связывали с беспредельным коллективизмом, при котором человек как личность терял свою значимость» [8, с 319]. В связи с этим, после окончания средней школы у учащихся формируется неверный стереотип о том, что современные поэты пишут лишь на далёкие от жителей современных мегаполисов темы. В то же время, как в стихотворениях, написанных современными как русскоязычными, так и белорусскоязычными авторами, присутствует и не подверженная времени тема любви, и современный юмор, и философская лирика, и прочие темы, которые не смогут оставить равнодушными поколение XXI века. Молодое поколение белорусской поэзии отличатся большей свободой в восприятии мира и большей склонностью к самовыражению.

Многих современных авторов привлекает тема любви, большое внимание которой уделяет в своём творчестве и молодой гомельский поэт Олег Ананьев:

Я просыпаюсь по ночам,
Чтобы тебя увидеть спящей...
Дарю покой твоим глазам:
Его не даст мне день гудящий...[9, с. 87].

На тему любви пишут и белорусскоязычные авторы, в числе которых отдельное место занимает творчество М. Болсуна – одного из ярчайших представителей современной лирики:

...Спявала сэрца маё птушкай,
Калі глядзеў у сінь вачэй.
Настрой вясновы хмельна гушкаў, –
Ляцеў у круг за ўсіх шпарчэй....[10, с. 73].

У данного автора присутствует также много юмористических, но в то же время едких, заставляющих задуматься о реалиях современной жизни, стихотворений. Например, стихотворение «Раней і цяпер»:

Калі юнак бег на спатканне
Пад засень паркавых бяроз,

Раней, як знак свайго кахання,
Заўжды дзяўчыне кветкі нёс.

Цяпер такое – рэдкасць, дзіва,
Бо час інакшы на дварэ.
Юнак нясе дзяўчыне... піва
І пачак модных цыгарэт. [10, с. 115].

Не оставит равнодушным молодого читателя и ироническое стихотворение Ю. Фатнева «Собачьи свадьбы», в котором автор высказывает своё презрительное отношение к беснующейся на дискотеках молодёжи, сравнивает людские страсти со звериными:

Хозяева спускают их с цепей.
Во вьюжном феврале, в начале марта...
Собачьи свадьбы вьются меж завей.
Им надо сбросить бешенство азарта!
У них повадки, словно у людей,
Клубящихся на пьяной дискотеке.
Ах, сколько сучек, сколько кобелей
Здесь мечутся, влюбляясь не навеки!
Сыпь, Алексеич! Музыкой лупи!
Не различаешь ты сегодня что ли:
Сорвалась снова молодёжь с цепи!
Ей захотелось древней волчьей воли!...[11, с. 171].

Автора также очень волнует судьба писателя в нашей стране. Особенно это чувствуется при прочтении стихотворения «Природа русского таланта»:

Природа русского таланта
Обходится без провианта.
Пошла навстречу мне страна...
Изгнанье долгое когда-то
Поэта сделало из Данте.
– Тебе и это надо? – На!... [12, с. 63].

Весомую часть в современной поэзии составляют стихотворения на философскую тематику. В творчестве светлогорского автора И. Котлярова глубоко прочувствованы темы смерти, старости, ухода человека из этого мира. Данные темы – вечны, поскольку не подвержены времени. Трудно передать, сколько грусти и скорби вложил автор в свои стихотворения. Как он страшится смерти и забвения, как хочет, надеется остаться в памяти потомков:

... Но что-то всё же есть во мне,
Что даже смерти неподвластно.
А между тем, а между тем,
Когда и в памяти устану,
Своими я стихами стану –
И больше, кажется, ничем...[13, с. 190].

Стихотворение «...А когда сам из себя я вышел» подобно звону колокола. Оно является депрессивно-эмоциональным по своему содержанию. Автор смог, не употребляя слово «смерть», выразительно нарисовать её, донести до нас, поведать читателю о своих представлениях о жизни, ожидающей нас по завершению земного бытия:

...В небесах вдруг я стал небесами,
 целым небом стал я и ничем –
 над собою бывшим и над вами –
 да, бесплотен, да, и слеп, и нем.
 Мне б воскреснуть иль хотя проснуться
 в том домашнем, памятном тепле.
 Мне б хотя бы взглядом прикоснуться
 к навсегда покинутой земле... [13, с. 16].

Современная белорусская поэзия на данном этапе переживает стадию активного развития, но донести это до молодёжи можно, лишь признав творчество русскоязычных писателей неотъемлемой частью отечественной поэзии, а также включив произведения как русскоязычных, так и белорусскоязычных авторов в школьную программу, или, как минимум, в план факультативных занятий по белорусской литературе. Хорошей возможностью донести творчество современных поэтов до школьников и студентов филологических специальностей стали бы организованные преподавателями и учителями встречи с авторами стихотворений, литературные вечера. Подобные встречи могли бы расширить кругозор учащихся, а также способствовать развитию у них литературного вкуса и любви к поэзии.

Ведь не только истинные знатоки и ценители литературы, но и любой культурный человек во все времена должен иметь представление как о произведениях античной и классической, так и современной ему литературы.

Abstract. The paper considers the factors that ensure the development of modern literature, studies the problems of the perception of the modern Belarusian poetry and offers the ways of its popularization.

Литература

1. Шарай, Н «Где прячется белорусская литература?» [Электронный ресурс]/Н. Шарай// «Культура» 09/09/2005/ Режим доступа: <http://www.expressnews.by/1203> – Дата доступа: 3.04.2009.
2. Горелик, Л.Н. Потенциал и перспективы белорусской поэзии. /Л.Н. Горелик// Нёман – 2004 – №9 – 192 с.
3. Нарысы гісторыі Беларусі: 2 ч. Ч.2. / М.П. Касцюк, І.М. Ігнаценка, У.І. Вышыньскі і інш.// – Мн.: Беларусь 1995. – 560 с. іл.
4. Протченко, И.Ф. Русский язык: Проблемы изучения и развития/И.Ф. Протченко// М., 1984.
5. Аврутин, А.Ю. Современная русская поэзия Беларуси. Антология [Электронный ресурс] /Сост. А.Ю. Аврутин // – Минск: УП «Технопринт», 2003/ <http://www.magazines.russ.ru/druzhba2005/8/erm/14>. – Дата доступа: 3.04.2009.
6. Козько, В. Школа, масштаб, уровень / В. Козько// Дружба народов. – 1980. – № 5 – С.17–25.
7. Пауль, Г. Принципы истории языка /Г. Пауль. – Москва: Наука, 1966. – 500 с.
8. Бич, М.О., Сидорцов, В.Н., Фомин, В.М. История Беларуси: XX в.: Учеб. пособие для 10 – 11-х кл. сред. шк. // Под ред. В.Н. Сидорцова. – Мн.: Нар. Асвета, 1992. – 352 с.
9. Ананьев, О.В. Исповедальный окоём /О.В. Ананьев//Гомель: КИПУП «Сож», 2007 – 96 с.
10. Болсун, М.М. «Там, дзе задумлівы Сож...»/Болсун М.М.//Гомель: ААТ «Полеспе-чаль», 2006. – 128 с
11. Натхненне. Вдохновение: Зборнік / Рэдактар-укладальнік Гаўрыловіч У.М. – Ма-зыр: КПУП «Калор», 2007 – 336 с.
12. Фатнев, Ю. С. Сны земли / Ю.С. Фатнев// Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2005. – 254 с.
13. Котляров, И.Г. Принял я крещение от клёна /И.Г. Котляров//Мн.: «Мастацкая літа-ратура» 2009 – 209 с.

ЭКОНОМИКА

УДК 658: 330. 341. 1: 001. 895

Инновационный потенциал предприятия: теоретический аспект

З. В. БАННИКОВА

В работах ведущих белорусских ученых-экономистов Шимова В.Н., Полоника С.С., Удовенко И.М. устойчивое развитие предприятий Республики Беларусь, которым приходится работать в настоящее время в нестабильной экономической обстановке, связывается с их способностью прогнозировать и гибко реагировать на изменяющиеся условия внешней среды, приобретать и удерживать новые конкурентные преимущества на рынке. Такая способность основывается на инновационной деятельности отечественных предприятий и обеспечивает ключевые направления их перспективного развития за счет поддержания и повышения уровня доходности предприятий в условиях трансформации экономики. Переход предприятий на путь инновационного развития требует формирования инновационного потенциала высокого уровня как необходимой предпосылки такого развития. Адекватная методика оценки инновационного потенциала, разработка моделей управления им и определение его структуры и основных направлений эффективного использования возможна на основе тщательного и глубокого анализа вопросов, связанных, в первую очередь, с теоретическими аспектами инновационного потенциала предприятий.

Понятию «инновационный потенциал» уделяется в научной литературе достаточно большое внимание. Возникновение понятия относится к 70-ым годам XX века. Впервые оно было упомянуто в законах, принятых в указанный период ведущими промышленно развитыми странами для стимулирования общей государственной и предпринимательской деятельности и для развития профессионального и интеллектуального потенциала работников. [1] Введение понятия «инновационный потенциал» в экономическую теорию связано с именем К. Фримена, который определял его как необходимые экономические условия, обеспечивающие рост всей системы за счет нововведений. [1] Практический аспект понятия «инновационный потенциал» нашел свое отражение в работах П. Дракера, в которых он исследовал источники развития современной промышленности. П. Дракер в частности отмечал, что инновации начинаются с анализа имеющегося потенциала с целью его более эффективного использования. [1] В 80-ые годы XX века, понятие «инновационный потенциал» вошло в число терминов экономической науки, стало использоваться как в качестве концептуального отражения феномена инновационной деятельности, так и в качестве комплексной характеристики способностей предприятия к инновационной деятельности. [2, с.108] Однако, несмотря на то, что в современной отечественной и зарубежной экономической литературе понятие «инновационный потенциал» предприятия является постоянным предметом обсуждения, до сих пор отсутствует его однозначное определение, а существующие описания его структуры, составляющих компонентов, способов их формирования и развития часто носят противоречивый характер.

Анализ различных исследований по проблеме инновационного потенциала предприятия свидетельствует не только о сложности и многоаспектности изучаемой категории, но и о ее актуальности. Большинство исследований сводятся к выводу о том, что величина инновационного потенциала определяет текущие рыночные позиции предприятия, его перспективы, задает направления, интенсивность и способы его развития, обуславливает общую стра-

тегию деятельности предприятия. Некоторые авторы утверждают, что инновационный потенциал – это необходимое условие, без которого невозможно осуществление инновационной деятельности и достижение конечной ее цели – получение инновации.

Можно выделить три основные группы подходов к определению сущности инновационного потенциала, которые составляют основу его полной теоретической характеристики как экономической категории, и как объекта управления на предприятии, а также помогают выделить основные особенности инновационного потенциала, и позволяют определить основные аспекты данной категории.

В качестве первого подхода рассмотрим **ресурсный метод** определения инновационного потенциала предприятия. Коробейников О.П., Трифилова А.А., Коршунов И.А. соотносят категорию «потенциал» с категорией «ресурсы» (от франц. *resource* – вспомогательное средство), которая трактуется как ценности, запасы, источники средств, доходов, к которым обращаются в необходимом случае [3]. И ресурсы, и потенциал, одновременно являются и результатом деятельности субъекта, и условием ее продолжения, поэтому многие исследователи используют эти термины в качестве синонимов [4] и определяют инновационный потенциал как совокупность различных видов ресурсов, необходимых для осуществления инновационной деятельности, а также всех ресурсов, которые в принципе могут быть задействованы в данном процессе. [5] Предполагается, что объем ресурсов должен составлять некую критическую массу, необходимую и достаточную для развития предприятия [6] на основе постоянного практического освоения результатов НИОКР, повышающих эффективность способов и средств осуществления конкретных процессов, в том числе производства новой продукции и технологии. [7]

Мы полагаем, что использование ресурсного подхода позволяет выявить сильные и слабые стороны возможных направлений инновационного развития путем сравнения основных характеристик ресурсных составляющих с целевыми направлениями предприятия. Однако понимание инновационного потенциала только как совокупности ресурсов не является полным, прежде всего потому, что в различных условиях ресурсы могут быть использованы по-разному в зависимости от целей и внутренних возможностей самого предприятия и, следовательно, привести к различным экономическим результатам. Кроме того, совокупность ресурсов ограничивается суммой их отдельных видов, а потенциал определяется совокупностью ресурсов и возможностей их использования, а главное – их единством, что предопределяет дальнейшее направление развития и его динамику, в то время как ресурсы находятся только на определенном месте этого пути. В качестве еще одного принципиального различия анализируемых понятий Гончаров В.Н., Иванова Е.В. выделяют то, что ресурсы существуют независимо от субъектов экономической деятельности, а потенциал отдельно взятого предприятия неотделим от него. [8]

Вышесказанное позволяет нам сделать вывод о том, что именно ресурсы являются ядром понятия инновационный потенциал, поскольку позволяют предприятию осуществлять весь комплекс работ на протяжении всего инновационного процесса. Но они составляют не весь его объем, а только его **материальную часть** в виде различных видов ресурсов, давая возможность определить инновационный потенциал **количественно**.

Достаточно распространенным в научной литературе является второй подход к определению сущности инновационного потенциала предприятия, который трактует данное понятие как **совокупность возможностей предприятия в инновационной деятельности** (Коробейников О.П., Воронкова А.Э.). Данная трактовка учитывает использованные и неиспользованные (скрытые) ресурсные возможности, которые могут быть приведены в действие для достижения конечных целей предприятий. Сегодня в конкурентной среде рынка предприятию недостаточно использовать и перерабатывать ресурсы, более важно, чтобы результаты применения способностей были востребованы внешней средой, чтобы у предприятия были условия, обстоятельства, а значит возможности их реализации. «Возможность» в таком контексте понимается как средство, условие, обстоятельство, необходимое для осуществления чего-нибудь. [3] Сторонники данного подхода характеризуют категорию «инновационный

потенциал», как совокупность возможностей предприятия, необходимых для осуществления инновационных процессов. [4; 9] Данная формулировка позволяет охарактеризовать не только фактический уровень инновационного потенциала, но и оценить его характеристики в процессе дальнейшего использования. Таким образом, «инновационный потенциал» рассматривается как предпосылка развития предприятия не только за счет имеющихся ресурсов, но и за счет неиспользованных возможностей. Наличие и масштабы развития этих возможностей определяют как текущую меру готовности, так и будущую степень эффективности освоения предприятием новых технологий.

В рамках третьего подхода «инновационный потенциал предприятия» понимается как **способности предприятия в инновационной сфере** (Савчук А.В., Ильяшенко С.М., Кравченко С.И.). Под «способностями» предприятия подразумевают его субъективные условия успешного осуществления определенного рода деятельности. [5] В современной экономической обстановке к ним относятся способности быстро, глубоко и прочно овладевать новыми технологиями производства и методами управления, осваивать новые виды продуктов и услуг. Не случайно многие ученые раскрывают суть категории «инновационный потенциал» через способности предприятия разрабатывать и реализовывать инновационные проекты, трансформировать фактический порядок вещей в новое состояние с целью удовлетворения существующих или вновь возникающих потребностей (субъекта-новатора, потребителя, рынка и т.п.). [6; 10] В данном контексте использование инновационного потенциала делает возможным осуществить переход от скрытой возможности к явной реальности, от традиционного к новому. Следовательно, можно сделать вывод, что инновационный потенциал – это своего рода характеристика способности предприятия к изменению, улучшению, прогрессу.

Все представленные нами подходы к определению инновационного потенциала предприятия помогают раскрыть его внутреннюю природу, однако каждый из них, взятый отдельно, значительно сужает рамки понятия, отражая лишь ту или иную из возможных сторон проявления инновационного потенциала. В современной экономической литературе инновационный потенциал предприятия все чаще трактуется комплексно, на основе сочетания нескольких из описанных нами подходов. [1; 4; 8; 11; 12] Такой подход является оправданным и перспективным, поскольку, выступая мерой готовности и способности предприятия к осуществлению инновационной деятельности, к выбору конкретных проектов и программ, инновационный потенциал предприятия должен включать в себя не просто совокупность инновационных ресурсов, но и возможности их рационального использования, умение соответствовать изменяющимся условиям внутренней и внешней среды, под влиянием своих целей, удовлетворять потребности потребителей в качественной продукции и, в результате, получать коммерческую выгоду от инноваций в долгосрочном периоде. От степени сформированности инновационного потенциала предприятия зависят масштабы осуществления инновационной деятельности, выбор стратегии предприятия и будущая степень эффективности его инновационной деятельности.

Изучение теоретических исследований, посвященных анализу сущности инновационного потенциала предприятия, позволяет нам рассмотреть все основные особенности и характеристики инновационного потенциала, представленные выше, и определить экономическую категорию «**инновационный потенциал предприятия**» как совокупность способностей и возможностей предприятия разрабатывать и внедрять как собственные, так и заимствованные инновации с целью достижения своих долгосрочных стратегических целей. Наибольшую эффективность производства и статус лидера современное предприятие может получить только за счет развития, опережающего на несколько шагов конкурентов, и создания принципиально новых продуктов и услуг. Однако, для многих, особенно небольших и испытывающих значительные экономические трудности предприятий Республики Беларусь, не способных самостоятельно генерировать новые идеи и создавать научно-исследовательские, опытно-конструкторские отделы и экспериментальные цеха, целесообразно выбирать инновационную стратегию последователя. Такая стратегия позволяет перенимать опыт наиболее успешных в инновационной деятельности предприятий, и путем покупки у них лицензий, патентов, ноу-хау, внедрять на своем предприятии уже существующие, но прибыльные идеи.

Обе эти стратегии способствуют дальнейшему инновационному развитию предприятий, облегчают достижение выбранных целей (выход на новые рынки, привлечение нового круга покупателей, получение сверхприбыли и т.д.) в течение длительного времени.

Сущность любой экономической категории наиболее полно раскрывается посредством выявления его **структуры**. В экономической литературе представлено большое разнообразие подходов к определению структуры инновационного потенциала. Однако они не дают четкого и однозначного ее определения, что свидетельствует о весьма сложной проблеме выбора наиболее важных элементов из огромного предлагаемого разными исследователями составляющих. Мы разделяем точку зрения ученых-экономистов, которые используют **ресурсный метод** выделения элементов инновационного потенциала предприятия. К наиболее важным компонентам инновационного потенциала мы считаем целесообразным отнести кадровую, информационно-управленческую, финансовую, организационную (инфраструктурную) и материально-техническую составляющие. Необходимо, чтобы все эти компоненты инновационного потенциала функционировали одновременно и в совокупности. Рассмотрим каждый из названных компонентов отдельно.

Мы полагаем, что **материально-техническая составляющая** инновационного потенциала является вещественной основой, технико-технологической базой инновационного потенциала, которая влияет на масштабы и темпы инновационной деятельности. Опираясь на точку зрения Кравченко С.И., Мартюшевой Л.С. [10; 11] в данной составляющей предлагаем выделять следующие элементы:

- основные производственные средства;
- материальные ресурсы.

С основными средствами связаны многие проблемы современной экономики: недостаточная конкурентоспособность продукции в связи с чрезмерным физическим и моральным износом оборудования, неполная загрузка производственных мощностей, низкие фондоотдача и инвестиционная активность, недостаточно реальная оценка активов, завышенная налоговая нагрузка при избыточном имуществе. В таких условиях усиливается влияние основных средств, как на финансовое состояние предприятий, так и на качество производимой ими продукции.

Основные производственные средства, состоящие из зданий, сооружений, машин, оборудования, инструментов и других средств труда, которые участвуют в процессе производства, являются основой деятельности предприятия. Численный рост и качественное улучшение средств труда на основе непрерывного научно-технического прогресса рассматриваются как решающая предпосылка неуклонного роста производительности труда. Основные средства участвуют в процессе производства длительное время, обслуживают большое число производственных циклов и, постепенно изнашиваясь в производственном процессе, частями переносят свою стоимость на изготавливаемую продукцию, сохраняя при этом натуральную форму. Эта особенность основных средств делает необходимым их максимально эффективное использование.

В условиях быстрого технического прогресса происходит постоянное совершенствование техники, создаются новые, более высокопроизводительные виды механизмов и аппаратов, приходящих на смену старым. Срок службы основных средств в производственном процессе приобретает все большее значение, как с точки зрения технического прогресса, так и с точки зрения более правильного высокоэффективного использования тех капитальных вложений, которые затрачиваются на создание новых основных средств. Рациональное и экономное использование как основных, так и оборотных средств является первоочередной задачей предприятия.

Необходимым условием выполнения планов по производству продукции, снижению ее себестоимости, увеличению прибыли, рентабельности является полное и своевременное обеспечение предприятия **сырьем и материалами** необходимого ассортимента и качества. Экономное использование сырья, материалов и энергии равнозначно увеличению их производства. От оптимальности запасов зависят все конечные результаты деятельности предприятия. Эффективное управление запасами позволяет ускорить оборачиваемость капитала и

повысить его доходность, уменьшить текущие затраты на их хранение, высвободить из текущего хозяйственного оборота часть капитала, реинвестируя его в другие активы. Этот компонент играет немаловажную роль при осуществлении инновационной деятельности. Внедрение в производство технологических процессов, прежде всего, на основе новых видов энергии, менее энергоемких, безотходных или малоотходных технологий, позволяет не только повышать производительность труда, снижая затраты, но и качество производимой продукции, обеспечивая тем самым ее конкурентоспособность. Кроме того, за счет повышения качества материалов, замены одного вида другим, техники и технологии производства, организации материально-технического снабжения и производства, квалификации работников, изменения норм расхода, отходов и потерь и т.д. можно существенно снизить количество израсходованных материальных ресурсов на единицу продукции.

Таким образом, формирование и управление материально-техническими ресурсами играет значительную роль в процессе организации производства, а, следовательно, должно учитываться при определении инновационного потенциала как начального этапа инновационной деятельности.

Кадровая составляющая инновационного потенциала предприятия выступает главной творческой силой в процессе инновационной деятельности, так как все идеи рождаются именно в сознании людей. [10] Следует отметить, что указанная компонента включает всю совокупность накопленных и постоянно пополняющихся знаний, навыков, здоровья, практического опыта, культуры, способностей и мотиваций человека, одухотворённых интеллектуальной активностью. Данный запас неотделим от человека и практически используется им в повседневной жизни, приводит к росту производительности труда, эффективности производства, общественному воспроизводству, экономическому росту и тем самым влияет на рост доходов данного человека и способствуют непрерывному сбалансированному расширению такого запаса.

Из всех элементов кадровой составляющей инновационного потенциала наиболее значимым мы считаем:

- образование;
- здоровье;
- инновационную культуру,
- креативность мышления (способность к творчеству, интеллектуальной активности).

Принципиальная новизна современной экономики заключается в том, что важнейшей составляющей социально-экономического развития становятся не любые знания, а знания и информация, овладение которыми требует **высшего образования**. Важно не просто передавать обучающимся конкретные знания, информацию, а научить их умению адаптироваться к качественно иным условиям хозяйствования и жизнедеятельности в целом, встраиваться в постоянно меняющуюся экономическую, социальную и прочую среду. [13, с. 16]

На современном этапе экономического развития общества принято говорить об уровне функциональной грамотности, представляющей собой минимальный уровень знаний, способностей, умений, позволяющих человеку вступать в любые типы общественных отношений. Это компьютерная, языковая (запас, помимо родного, двух иностранных языков), полипрофессиональная (умение водить машину, вступать в финансовые отношения), гражданско-правовая грамотность и другая. [13, с. 11]

Не вызывает сомнения также то, что не менее важным элементом кадровой составляющей является **здоровье** человека. Состояние здоровья человека составляет его естественный капитал, часть которого является наследственной, а другая – приобретенной в результате затрат самого человека и общества. Здоровье определяет возможности человека заниматься определенными видами деятельности и время, которое он способен затратить на работу, влияет на мобильность человека, на возможность получать новые виды теоретических и практических знаний и применять их в работе. В течение жизни происходит постепенное снижение здоровья человека. Охрана здоровья способна замедлить данный процесс, продлить трудоспособную жизнь человека, а, следовательно, время функционирования его профессиональных способностей. В этом направлении необходима целенаправленная профилактика

тическая работа по выработке у каждого человека личной ответственности за собственное здоровье, что чрезвычайно важно как для него самого, так и для всей республики.

Важную роль в формировании кадровой составляющей инновационного потенциала играет культурное развитие человека. Специалист, осуществляющий эффективную деятельность в новых условиях хозяйствования, должен иметь представление о характерных для общества духовных и материальных ценностях, нормах морали и права, способах и формах общения людей. Инновационная деятельность сегодня требует от работника высокого уровня интеллекта, широкого кругозора, современного мировоззрения, творческих сил и большого ряда способностей. Формируется новый тип человеческой личности, обладающий нестандартным мышлением и инновационной созерцательностью, и владеющий **инновационной культурой**. Под инновационной культурой следует понимать степень восприимчивости новшеств руководителем и персоналом предприятия и готовности к их реализации в виде инноваций, опыт внедрения предприятием новых проектов, политику менеджмента в области инноваций. Инновационная культура сегодня связывается, прежде всего, с развитием творческих способностей личности, формированием индивидуального **мышления креативного типа**, отличающегося нестандартностью мышления, любознательностью ко всему новому, стремлением к поиску интересной информации, открытостью к новому в деятельности и новаторстве.

Финансовая составляющая инновационного потенциала характеризуется совокупностью источников и запасов финансовых возможностей, которые есть в наличии и могут быть использованы для реализации конкретных целей и задач в инновационной сфере. При этом объём финансовых ресурсов отображает финансовую мощь, способность системы принимать участие в создании материальных благ и предоставлении услуг. Кроме того, финансовая составляющая количественно измеряет другие элементы, входящие в состав инновационного потенциала (материально-технические, информационные, кадровые и другие ресурсы), обеспечивает условия их реализации.

Финансовая составляющая инновационного потенциала обеспечивает поиск средств для осуществления инновационного процесса, создает стимулы и условия для разработки инноваций, влияет на выбор инновационных проектов в соответствии с уровнем развития инновационной сферы, способствует эффективному формированию затрат на инновации. [11]

Несомненным остается тот факт, что данный элемент инновационного потенциала непосредственным образом (качественно и количественно) влияет на весь инновационный потенциал. С одной стороны, в силу своей ограниченности он вынуждает искать более экономичный вариант, исходить из того, что есть, интенсифицировать использование имеющихся факторов, то есть приводит в движение всю систему. С другой – может затормозить или препятствовать формированию и реализации самого инновационного потенциала. [10]

В экономической литературе выделяются различные формы и схемы финансирования инновационного потенциала. Чаще всего, авторы сходятся во мнении, что существует два основных способа финансирования инноваций – это **акционерное и долговое финансирование**. [14] В некоторых источниках к ним добавляются **лизинговое финансирование** и **финансирование из государственных источников** [15], так как они принципиально отличаются от предыдущих способов.

В настоящее время новым типом инвестиционного механизма, который обеспечивает значительный экономический эффект и стимулирует рост деловой активности предприятий в инновационной сфере является **венчурное финансирование**. Это специфический инструмент инвестирования, который оперирует традиционными источниками капитала, но отличается как высоким риском, так и возможностью получения сверхприбыли. На практике наиболее часто встречается комбинированная форма венчурного инвестирования, при которой часть средств вносится в акционерный капитал, а другая предоставляется в форме инвестиционного кредита. [16]

Информационная составляющая инновационного потенциала характеризуется объемом, структурой и качеством информации о внешней и внутренней среде предприятия, используемой в научно-инновационной деятельности. Данный вид ресурсов, в отличие от дру-

гих элементов инновационного потенциала, практически неисчерпаем. С развитием общества и активизацией использования знаний, запасы информационного ресурса не уменьшаются, а, напротив, увеличиваются. Кроме того, этот вид ресурсов не самостоятелен и сам по себе имеет лишь потенциальное значение, только объединившись с другими ресурсами – опытом, трудом, квалификацией, техникой, технологией, энергией, сырьём – он проявляется как движущая сила инновационного потенциала. [10] Являясь составной частью всех элементов производственного потенциала, информация выполняет связующую роль, объединяя их как единое целое. Информация направляет процесс производства, регулирует потребление ресурсов и замещение одних видов ресурсов другими, способствует повышению производительности живого труда и орудий труда, повышению уровня и эффективности технологий. Большую роль информационные ресурсы играют в организации управления промышленным предприятием с учетом особенностей его деятельности, связанной с улучшением аналитической работы, совершенствованием организации планирования в условиях развития рыночных отношений и с учетом внешней среды функционирования предприятия.

Информационная составляющая включает в себя:

нематериальные активы – новшества, которые могут быть использованы в сфере практического применения (заделы НИОКР, как собственные, так и приобретенные через свободную продажу на рынке либо выполненные сторонними организациями по договору (научно-технические, промышленные и лабораторные отчеты (описания)); патенты, лицензии, товарные знаки, торговые марки, технические расчеты и технические предложения (ГОСТ, ОСТ, ТУ), полезные модели, новые технологии, права на пользования природными ресурсами, ноу-хау, проекты, деловая репутация [17];

нормативно-правовую базу инновационной деятельности [17];

информацию, способствующую эффективному управлению и организации производства (система менеджмента, система маркетинга, система стратегического и тактического планирования, инновационные возможности в области коммуникации, использование компьютерных систем, информационные и коммуникационные технологии, система защиты информации, механизмы стимулирования инновационной активности работников, партнерские и личные связи сотрудников с НИИ и вузами, в том числе зарубежными; опыт управления проектами, методы и порядок контроля, степень согласованности, оперативности взаимодействия предприятия с государственными органами, проведение выставок, конкурсов). [17].

Организационная (инфраструктурная) составляющая

Для полноценной реализации инновационного потенциала предприятия ему необходимо иметь инфраструктурные возможности, обеспечивающие прохождение новшеством всех этапов инновационного цикла вплоть до превращения его в инновацию, то есть конечный продукт. Наиболее важными инновационными инфраструктурными элементами предприятия являются собственные подразделения НИР и ОКР, отдел опытного производства, конструкторский отдел, технологический отдел, отдел маркетинга новой продукции, информационный отдел, отдел научно-технической документации, лаборатория контроля качества продукции, патентно-лицензионный отдел.

Организационная структура оказывает заметное воздействие на управление инновационными проектами. Она способствует передаче научно-технической информации предприятию от внешних источников и доведение ее до сферы НИОКР; обеспечивает коммуникацию персонала, занятого маркетингом, производством и финансами, со специалистами НИОКР; стимулирует творчество персонала и повышение его квалификации, способствует накоплению научно-технического опыта для достижения быстрых коммерческих результатов; выявляет научно-технический профиль предприятия; формирует определенный стиль лидерства, отвечающий социальным и организационным процессам; предоставляет высокую степень автономии руководителям проектов при сохранении корпоративного контроля за расходованием ресурсов в проекте. [18]

Наиболее широко применяются следующие организационные структуры управления инновационной деятельностью:

– **управление по дисциплинам** – широко используется в инновационных фирмах, занятых в основном НИР, хорошо приспособлена к приобретению новых знаний в специальных областях, но не пригодна для ОКР;

– **управление проектами** – предполагает, что для координации работ по каждому проекту создаются специальные комитеты или административный руководитель, который является одновременно и научно-техническим руководителем;

– **организация по продукту** – деятельность предприятия может быть разделена на ряд подразделений, каждое из которых связано с продажей изделий одной группы или обслуживанием одних и тех же потребителей (дивизиональная структура управления). При этом НИОКР могут распределяться между подразделениями, либо выполняться в рамках центрального подразделения НИОКР;

– **матричная организация** – отличается четкостью поставленных функций руководителя проекта и руководителей специализированных подразделений, конкретностью целей персонала, легкостью вовлечения других служб предприятия в выполнение проекта. Руководители специализированных подразделений находятся в двойном подчинении, однако возможность быстрого учета их компетентного мнения компенсирует этот недостаток. Они сохраняют связь со своей дисциплиной и приобретают высокий статус в «междисциплинарной команде». Матричная структура управления представляет компромисс между управленческой и профессиональной ответственностью за проект, укреплением научно-технического потенциала предприятия, с одной стороны, и соблюдением интересов персонала, с другой, так как успех проекта превращается в его личный успех;

– **венчурное управление** – используется в дочерней инновационной фирме крупного предприятия, основная цель которой – обеспечить максимум ответственности за прогресс нововведения со стороны венчурного управляющего, который свободен в использовании выделенных ему ресурсов при минимальном внешнем вмешательстве. Обычно такое управление используется для немногих, перспективных проектов и действует наряду с существующим предприятием. Относительно небольшие размеры и оперативная связь обеспечивают максимальную гибкость управления по мере развития проекта, поскольку венчурный управляющий является, по сути дела, генеральным директором в рамках проекта и обеспечивает и НИОКР, и производство, и выход на рынок нового продукта. [18]

Таким образом, инновационный потенциал предприятий выступает сегодня важнейшим условием для осуществления ими инновационной деятельности, определяет методы достижения их стратегических целей и позволяет добиться успеха в конкурентной борьбе на рынке. В связи с этим четкое понимание сущности и структуры данной экономической категории является необходимым условием оценки инновационного потенциала предприятия, его эффективного формирования и управления.

Abstract. The theoretical aspect of studying innovational potential of an enterprise is considered in the paper. Economists don't doubt that formation of innovational potential of high level is the most important condition for enterprise innovational activity. It is a determining factor for the choice of the scale and the directions of innovational activity, methods of enterprise management and production technologies, it also directly influences the gaining and preservation of market competitive advantages. Due to this, it becomes important to study existing interpretations of innovational potential as an economic category and give a precise definition to its main points and structure as the main enterprise management object under modern conditions.

Литература

1. Ромашова, И. Инновационный потенциал предприятия / И. Ромашова // Биржа плюс авто [Электронный ресурс]. – 2008. – №50. – Режим доступа: <http://www.birzhaplus.ru/fin/?9566>. – Дата доступа: 19.08.2009.
2. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность [Текст] : учебное пособие для вузов / Д.И. Кокурин. – М. : Экзамен, 2001. – 575 с.

3. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / Российская АН, Ин-т рус. яз. Рос. фонд культ.; под ред. С.И. Ожегова [Электронный ресурс]. – М. : Азъ, 1992. – Режим доступа: <http://ozhegov.info>. – Дата доступа: 30.04.2009.
4. Коробейников, О.П. Роль инноваций в процессе формирования стратегии предприятия [Текст] / О.П. Коробейников, А.А. Трифилова, И.А. Коршунов // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – №3. – С. 29–42.
5. Савчук, А.В. Теоретические основы анализа инновационных процессов в промышленности [Текст] : монография / А.В. Савчук [Электронный ресурс]. – Донецк : НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти, – 2003. – 448 с.
6. Ілляшенко, С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи [Текст] / С.М. Ілляшенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 504 с.
7. Национальная экономика Беларуси: Потенциалы. Хозяйственные комплексы.. Направления развития. Механизмы управления [Текст] : учебное пособие / под общ. ред. В.Н. Шимова. – Мн. : БГЭУ. – 2005. – 844 с.
8. Гончаров, В.Н. Характеристика инновационного потенциала предприятия в контексте стратегического управления [Текст] / В.Н. Гончаров, Е.В. Иванова // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 76. – Донецк : ДонНТУ, – 2004. – С. 112–119.
9. Воронкова, А.Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация [Текст] : монография. – Луганск : Изд-во ВНУ, – 2000. – 315 с.
10. Кравченко, С.И. Исследование сущности инновационного потенциала [Текст] / С.И. Кравченко, И.С. Кладченко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. Випуск 68. – Донецк : ДонНТУ, – 2003. – с. 88–96.
11. Мартюшева, Л.С. Інноваційний потенціал підприємства як об'єкт економічного дослідження [Текст] / Л.С. Мартюшева, В.О. Калишенко // Фінанси України. – 2002. – № 10. с. 61–66.
12. Горшков, Р.К. Инновационно-ресурсный потенциал предприятий промышленности строительных материалов [Текст] : дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 / Р.К. Горшков. – СПб., 2005. – 357 с.
13. Удовенко, И.М. Человеческий капитал как основной источник экономического роста в Беларуси в XXI веке [Текст] / И.М. Удовенко // Белорусская экономика: анализ, прогноз, регулирование. – 2005. – № 5. – С. 13–19.
14. Агафонова, И.М. Выбор схем финансирования инновационных проектов и минимизация кредитных рисков / И.М. Агафонова, С.А. Челлак // Финансовый менеджмент [Электронный ресурс]. – 2006. – №2. – Режим доступа: <http://www.dis.ru/magaz/fm/annotations/2006/2/>. – Дата доступа: 18.06.2009.
15. Старцева, Т.Г. Механизм венчурного финансирования инновационного процесса в промышленности [Текст] : дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Т.Г. Старцева. – Екатеринбург, 2003. – 173 с.
16. Береговой, В.А. Венчурный капитал – основа венчурного бизнеса [Текст] / В.А. Береговой // Инновации. – 2005. – №1. – С. 34–42.
17. Шляхто, И.В. Оценка инновационного потенциала региона / И.В. Шляхто // Управление общественными и экономическими системами [Электронный ресурс]. – 2007. – №1. – Режим доступа: <http://www.bali.ostu.ru/umc/arhiv/2007/1/Shlyehto.pdf>. – Дата доступа: 12.03.2009.
18. Гольдштейн, Г.Я. Стратегические аспекты управления НИОКР : монография / Г.Я. Гольдштейн [Электронный ресурс]. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2000. – Режим доступа: http://www.aup.ru/books/m56/6_2.htm. – Дата доступа: 12.03.2009.

УДК 346.546.7:334.75:658.114.5(476)

Совершенствование институционально-правового регулирования производственной интеграции в Республике Беларусь

Л. М. КРАВЕЦ

Сегодня уже предельно ясно, что дальнейший экономический рост Республики Беларусь невозможен без разработки и реализации соответствующей специфическим национальным условиям модели отношений собственности и управления на предприятиях реального сектора экономики. В современных условиях основным звеном управления экономикой в Беларуси, как и во всем мире, должны стать интегрированные корпоративные структуры – группы предприятий, связанные имущественными, производственно-технологическими, финансовыми и управленческими отношениями. Поэтому сегодня весьма актуальны вопросы развития и совершенствования институционально-правового регулирования производственной интеграции в Республике Беларусь.

Мировая статистика свидетельствует, что в экономически развитых странах подавляющую долю производства валового внутреннего продукта обеспечивают крупные интегрированные структуры: в масштабах мировой экономики 20% от числа всех предприятий составляют крупные корпорации, они осуществляют 88% мирового делового оборота, причем 500 крупнейших промышленных корпораций производят и реализуют около 40% мирового валового внутреннего продукта [1].

К основным преимуществам интегрированных структур относятся [2]:

- оптимизация производственно-технологических цепочек и кооперационных связей, позволяющих замкнуть в рамках одной структуры весь технологический цикл производства и реализации продукции;
- сокращение объема оборотных средств за счет ускорения их оборачиваемости и использования внутренних цен;
- повышение инвестиционной привлекательности, облегчение доступа на рынок заемных финансовых ресурсов;
- повышение инновационной активности всех предприятий, так как в рамках интегрированной структуры возникает так называемая «диффузия инноваций»: новаторская деятельность одного из предприятий приводит к ориентации на инновации и всех других.

Анализ зарубежной практики слияний и поглощений показывает высокую интеграционную активность мировых корпораций в многообразных формах – от полного слияния с ликвидацией юридической самостоятельности компаний до образования крупнейших стратегических альянсов и глобальных сетевых организаций, основанных на учёте совместных интересов [3].

Показательным является рост суммарного объема интеграционных сделок с участием российских компаний – на 30-40% ежегодно [4]. Масштабы концентрации производства в России огромны: по оценкам экспертов Всемирного банка, 22 крупнейшие российские компании, каждая с объемом продаж свыше 700 млн. долларов в год и численностью работников свыше 20 тысяч человек, сосредоточили в своих руках почти 39% реализации промышленной продукции и около 20% занятых в промышленности [5]. Как доказывают исследователи, производственная интеграция – это важнейший фактор, определяющий устойчивые темпы роста экономики Российской Федерации на протяжении пятнадцати последних лет [6].

Учитывая значительные тактические и стратегические преимущества производственной интеграции, законодательство большинства государств имеет хорошо развитую институционально-правовую базу таких преобразований в экономике [7,8].

Осознавалось преимущество корпорированного труда и руководством бывшего СССР. В экономической литературе тех лет концентрация производства рассматривалась как

планомерный процесс, следствием которого является значительный рост эффективности хозяйствования, улучшение качества выпускаемой продукции, более рациональное использование материальных, трудовых и финансовых ресурсов [9, с.141]. В 1959 году в СССР на 10 % промышленных предприятий, входящих в состав различных объединений, приходилось до 60% промышленной продукции страны [10]. А к концу 1970-х годов уже почти 80% ресурсного потенциала страны (финансового, материального, трудового, научного, информационного) было сосредоточено на крупных производственных и научно-производственных объединениях [11, с.161-162].

После приобретения суверенитета эта стратегическая линия развития экономики была продолжена: 14 декабря 1990 года принят Закон Республики Беларусь №462-ХІІ «О предприятиях», согласно которому предприятия получили право «...на добровольных началах объединяться в союзы, хозяйственные ассоциации, концерны и другие объединения по отраслевому, территориальному или иным принципам в целях координации деятельности, обеспечения защиты их прав, представления общих интересов в соответствующих государственных и иных органах, а также в международных организациях» [12]. По согласованному решению предприятий на объединение могло быть возложено централизованное выполнение отдельных производственно-хозяйственных и других функций. Объединение предприятий могло также создаваться по решению собственника предприятий или уполномоченного им органа, возможна была передача такому объединению прав по управлению предприятиями, входящими в его состав.

Спустя три года утверждено «Положение о холдингах, создаваемых в процессе приватизации» (Постановление СМ РБ от 20 апреля 1993г. №250). Под холдингом понималось юридическое лицо любой организационно-правовой формы, в состав имущества которого входят и (или) в управлении которого находятся доли (акции) в имуществе иных юридических лиц, обеспечивающие ему право принятия или отклонения решений, принимаемых высшими органами управления.

В зависимости от вида деятельности и выполняемых функций были выделены следующие типы холдингов:

- производственный – холдинг, менее 50 процентов имущества которого составляют доли (акции) в имуществе иных юридических лиц и осуществляющий кроме функций держателя акций хозяйственную деятельность;
- финансовый – холдинг, более 50 процентов имущества которого составляют доли в имуществе иных субъектов хозяйствования;
- смешанный (производственно-финансовый) – холдинг, более 50 процентов имущества которого составляют доли (акции) в имуществе иных юридических лиц и осуществляющий кроме функций держателя акций хозяйственную деятельность [13].

При создании холдинга на базе концернов (государственных производственных объединений) в уставный фонд смешанного холдинга по решению Совета Министров Республики Беларусь могло быть внесено и (или) передано ему в управление более 50 процентов акций, принадлежащих государству, в уставном капитале акционерных обществ, созданных в процессе разгосударствления и приватизации государственной собственности. Органам приватизации было предоставлено право вносить в уставный фонд холдинга и (или) передавать ему в управление не более 25 процентов акций, принадлежащих государству, в уставном капитале акционерных обществ, созданных в процессе разгосударствления и приватизации государственной собственности. Холдингу запрещался сбыт продукции (работ, услуг) контролируемых субъектов хозяйствования, а также регулирование цен на эту продукцию (работы, услуги) [13].

Благодаря возможностям, предоставленным такими нормативно-правовыми актами, в Республике Беларусь было создано несколько холдингов. Один из них – холдинг в форме открытого акционерного общества «Агроماشсервис» (г. Могилев), в уставный фонд которого был передан 51% акций открытых акционерных обществ, осуществляющих производственно-техническое и агрохимическое обслуживание и снабжение агропромышленного комплек-

са Могилевской области. Сегодня холдинг «Агромашсервис» – одно из ведущих предприятий в Республике Беларусь по поставке и ремонту сельскохозяйственных машин и оборудования, снабжению запасными частями, узлами и агрегатами к полнокомплектной технике агропромышленного комплекса, поставке удобрений и химических средств защиты растений. В состав холдинга входят 27 субъектов хозяйствования, среди которых: ОАО «Белыничский райагропромтехснаб», Бобруйское ОАО «Агромашсервис», ОАО «Быховрайагропромтехснаб», ОАО «Глусский райагропромтехснаб» и ряд других [14].

В развитие указанных правовых норм было принято «Положение о порядке создания предприятий, организаций, учреждений, имущество которых находится в республиканской собственности, объединений, в том числе концернов, в состав которых входят эти предприятия, и о порядке прекращения их деятельности» (Постановление СМ РБ от 7 декабря 1993г. №824), в котором устанавливался порядок создания хозяйственных объединений на базе республиканской собственности. В частности, указывалось, что объединения, в том числе концерны, могут создаваться министерствами, государственными комитетами, ведомствами по согласованию с Госэкономпланом, Государственным комитетом по управлению государственным имуществом и приватизации, Министерством финансов и Государственным комитетом по антимонопольной политике [15].

В результате в Республике Беларусь был создан ряд объединений: концерны, выполняющие функции органов государственного управления («Белнефтехим», «Беллесбумпром», «Белбиофарм» и др.), областные и районные объединения в сфере пищевой промышленности, сельского хозяйства и других отраслей [10].

Однако, в 2004 году перечисленные нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность хозяйственных объединений в Республике Беларусь, были отменены [16,17]. Взамен упраздненных законодательных актов новых принято не было. Созданные в 90-х годах и действующие поныне государственные объединения и холдинги остались практически без нормативно-правовой регламентации.

На сегодняшний день основными действующими нормативно-правовыми актами, определяющими правовой статус, порядок создания и функционирования хозяйственных объединений в Республике Беларусь являются:

1. Указ Президента Республики Беларусь от 28 декабря 2009г. №660 «О некоторых вопросах создания и деятельности холдингов в Республике Беларусь»;
2. Указ Президента Республики Беларусь от 27 ноября 1995г. №482 «О создании и деятельности в республике хозяйственных групп» (изменения и дополнения: Указы Президента Республики Беларусь от 26 февраля 1997г. №166, от 30 июня 1999г. №349, от 16 сентября 1999г. №539, от 4 апреля 2002г. №188, от 30 декабря 2002г. №625, от 23 февраля 2004г. №115, от 28 декабря 2009г. №660);
3. Закон Республики Беларусь «О хозяйственных обществах» от 9 декабря 1992г. №2020-XII (изменения и дополнения: Закон Республики Беларусь от 18 января 1994г. №2711-XII, Закон Республики Беларусь от 11 апреля 1995г. №3704-XII, Закон Республики Беларусь от 6 января 1998г. №123-3, Закон Республики Беларусь от 30 июля 2004г. №307-3);
4. Закон Республики Беларусь от 4 июня 1999г. №265-3 «О финансово-промышленных группах» (изменения и дополнения: Закон Республики Беларусь от 8 июля 2008 г. №372-3, Закон Республики Беларусь от 4 января 2010г. №109-3);
5. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 27 октября 1999г. №1665 «О государственной регистрации хозяйственных групп» (изменения и дополнения: Постановления Совета Министров Республики Беларусь от 27 сентября 2002г. №1334, от 29 апреля 2004 г. №489, от 6 мая 2009г. №599, от 27 января 2010г. №116);
6. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 26 февраля 2003г. №255 «Об утверждении порядка ведения сводного (консолидированного) учета, баланса и отчетности в части деятельности финансово-промышленной группы»;
7. Постановление Министерства экономики Республики Беларусь от 10 декабря 2002г. №264 «О государственной регистрации в Министерстве экономики Республики Беларусь хо-

зяйственных групп» (изменения и дополнения: Постановления Министерства экономики Республики Беларусь от 12 мая 2004г. №127, от 20 ноября 2007г. №202, от 11 декабря 2008г. №229, от 11 февраля 2010г. №32);

8. Постановление Министерства финансов Республики Беларусь, Министерства экономики Республики Беларусь и Министерства по налогам и сборам Республики Беларусь от 25 марта 2003г. №42/73/33 «Об утверждении инструкции о порядке ведения бухгалтерского учета и формирования отчетности в центральной компании финансово-промышленной группы» (изменения и дополнения: Постановления Министерства финансов Республики Беларусь, Министерства экономики Республики Беларусь, Министерства по налогам и сборам Республики Беларусь от 23 октября 2008г. №157/205/84);

9. Постановление Министерства финансов Республики Беларусь от 31 декабря 2004г. №197 «Об утверждении инструкции о порядке ведения консолидированного учета и отчетности в хозяйственной группе» (изменения и дополнения: Постановление Министерства финансов Республики Беларусь от 30 декабря 2008г. №206).

Как видно из данного перечня, в период с 2004 по 2010 год в правовом поле производственной интеграции оставались только юридические нормы, касающиеся хозяйственных групп, причем в законодательных документах отсутствует согласованность правовой регламентации таких объединений.

Так, Указ Президента Республики Беларусь от 27 ноября 1995 года №482 «О создании и деятельности в республике хозяйственных групп» определяет хозяйственную группу как совокупность юридических лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность и объединенных между собой одним из следующих способов:

а) одному участнику группы (головной организации) принадлежит доля в имуществе каждого из иных участников группы или другие допускаемые законодательством права таким образом, что эта доля или эти права обеспечивают головной организации возможность принятия или отклонения решений в высшем органе каждого иного участника хозяйственной группы;

б) один участник группы (доверительный управляющий) осуществляет доверительное управление имуществом иных участников группы (вверителей) на основании договора доверительного управления имуществом;

в) каждый из участников группы входит в состав высшего органа управления иных участников группы, но не может единолично обеспечить принятие или отклонение решений этого органа;

г) участники группы совместно принимают решения по координации своей предпринимательской деятельности.

Согласно данного указа, участниками хозяйственных групп могут быть только юридические лица, осуществляющие предпринимательскую деятельность [18].

Иные требования к составу участников финансово-промышленных групп и способам их объединения установлены Законом Республики Беларусь от 4 июня 1999 года №265-З «О финансово-промышленных группах»:

а) участники финансово-промышленной группы – юридические лица любых организационно-правовых форм и форм собственности, как резиденты, так и нерезиденты РБ, производящие товары (работы, услуги), а также банки и (или) небанковские кредитно-финансовые организации;

б) участниками финансово-промышленной группы могут быть иные организации, участие которых в соответствии с законодательством Республики Беларусь обусловлено их ролью в обеспечении инвестиционного процесса в финансово-промышленной группе;

в) для координации своей хозяйственной деятельности и ведения дел участники финансово-промышленной группы учреждают центральную компанию либо наделяют полномочиями по координации их хозяйственной деятельности и ведению дел одного из участников (головное предприятие). В этом случае головное предприятие, кроме своей деятельности как субъекта хозяйствования, обладает полномочиями центральной компании;

г) дочерние предприятия могут входить в состав финансово-промышленной группы только в случае, если их предприятие-учредитель является участником данной финансово-промышленной группы;

е) участие юридического лица более чем в одной финансово-промышленной группе не допускается [19].

Возможно в силу несогласованности законодательства хозяйственные группы не получили большого распространения в экономике Республики Беларусь. В августе 2004 года была создана хозяйственная группа «Белстанкоинструмент», объединяющая сегодня 24 предприятия, среди которых: УП «Институт Белоргстанкинпром», Проектное республиканское унитарное предприятие «Институт Белоргстанкинпром», УП «МЗАЛ им. П.М. Машерова», УП «Станкостроительный завод им. С.М.Кирова» (г. Минск), РУП «Гомельский завод станочных узлов», РУПП Оршанский станкозавод «Красный борец», «Борисовский инструментальный завод», РУП «Барановичский завод станкопринадлежностей» и ряд других [20]. Кроме того, несколько крупных белорусских предприятий входит в состав финансово-промышленных групп, зарегистрированных в Российской Федерации [10].

На сегодняшний день в экономическом пространстве Республике Беларусь функционируют хозяйственные объединения различных организационно-правовых форм, в том числе:

1) более сорока производственных объединений, среди которых наиболее крупными являются:

– ПО «БелавтоМАЗ» в составе: ОАО «МАЗ», РУП «БААЗ» (г. Барановичи), РУП «ОЗАА» (г. Осиповичи), РУП «Литмаш» (г. Минск), РУП «СтройМАЗтрест» (г. Минск), филиал ОАО «МАЗ» «Завод Могилёвтрансмаш» и ряда других предприятий;

– ПО «Минский моторный завод», в который входят: ОАО «Минский моторный завод», ОАО «Борисовский завод агрегатов», ОАО «Гомельский завод пусковых двигателей», ОАО «Житковичский моторостроительный завод» и другие предприятия;

– ПО «Белорусский металлургический завод» в составе РУП «Белорусский металлургический завод», ОАО «Могилевский металлургический завод», РУП «Речицкий метизный завод» и ОАО «Легмаш» (г. Орша);

– ПО «Белоруснефть», в состав которого вошли: РУП «Белоруснефть», ОАО «Лиданефтепродукт», ОАО «Пуховичинефтепродукт», ОАО «Сейсмотехника», сельскохозяйственное предприятие «Белоруснефть-Особино» и восемь предприятий по обеспечению нефтепродуктами;

2) шесть концернов: «Белнефтехим», «Беллесбумпром», «Белбиофарм», «Белэнерго», «Белгоспищепром», «Беллегпром»;

3) несколько десятков структур называют себя холдингами, например строительный холдинг «Сармат», автомобильный холдинг «Атлант-М» и др.

Кроме того, с учетом общемировых тенденций в последнее время в Республике Беларусь активизированы процессы присоединения предприятий с целью создания мощных интегрированных структур: реализован проект по присоединению ОАО «Гомельобои» и ОАО «Добрушская бумажная фабрика» к ОАО «Белорусские обои» (г. Минск). К заводу торгового оборудования решением «Белкоопсоюза» присоединен убыточный комбинат нетканых материалов. Перестала существовать Гомельская зеркальная фабрика, которая в качестве одного из участков вошла в состав ОАО «Гомельстекло».

В этой связи серьезной практической проблемой становится отсутствие в правовом поле страны четкого законодательного разграничения отдельных организационно-правовых форм хозяйственных объединений. По-видимому, эта ситуация и предопределила принятие Указа Президента Республики Беларусь от 28 декабря 2009 года №660 «О некоторых вопросах создания и деятельности холдингов в Республике Беларусь», в котором определены правовой статус холдинга, порядок его создания и условия функционирования» (далее – Указ) [21].

Среди наиболее принципиальных правовых последствий Указа необходимо отметить следующие:

– в законодательстве Республики Беларусь появилось легальное определение понятия «холдинг»;

- введена обязательная регистрация холдингов Министерством экономики Республики Беларусь, на которое возложены функции по ведению Государственного реестра холдингов;
- обязательным является получение согласия антимонопольного органа на регистрацию холдинга.

Указом установлено, что холдинг – это объединение коммерческих организаций (участников холдинга), в котором одна из организаций является управляющей компанией в силу возможности оказывать влияние на решения, принимаемые другими организациями – участниками холдинга, на основании:

- владения 25 процентами и более простых (обыкновенных) акций (долей в уставных фондах) дочерних компаний холдинга;
- управления деятельностью дочерних компаний холдинга – унитарных предприятий, учрежденных управляющей компанией холдинга либо по отношению к которым управляющая компания холдинга приобрела статус учредителя по иным основаниям, предусмотренным законодательными актами.

Указом введен ряд специальных требований к наименованиям юридических лиц, а именно:

- управляющая компания холдинга обязана включить в свое наименование слова «управляющая компания холдинга» и в течение месяца после регистрации холдинга внести соответствующие изменения в учредительные документы;
- иные юридические лица (которые не являются участниками либо управляющими компаниями холдингов) не могут использовать в своих наименованиях слова «холдинг» и «управляющая компания холдинга»;
- юридические лица, содержащие в своем наименовании слова «холдинг» или «холдинговая компания», но не отвечающие установленным в Указе требованиям, до 1 мая 2010 года обязаны принять меры по изменению своего наименования.

Указ установил не только возможность объединения коммерческих организаций в холдинги, но и отменил необходимое ранее согласие Президента Республики Беларусь на участие в объединении иностранных юридических лиц, что должно способствовать созданию холдингов с участием иностранного капитала.

Создание холдинга, в рамках которого составляется консолидированная бухгалтерская отчетность, может повысить привлекательность бизнеса для иностранных инвесторов и привлечь международное финансирование. Такая реорганизация позволит владельцам бизнеса более эффективно управлять активами и консолидировать прибыль, направляя ее на инвестиционные цели, находить новые рынки сбыта, снижать налоговую нагрузку (в частности, налогами не будет облагаться движение товаров внутри холдинга).

Принятие Указа, безусловно, будет способствовать преобразованию государственных концернов и производственных объединений в холдинги. Около двадцати производственных объединений Беларуси уже выразили желание стать холдингами, в т.ч. ПО «БелавтоМАЗ», БелОМО, ОАО «Минский моторный завод», ОАО «Горизонт». Планируется создать холдинги: по производству минеральных удобрений на базе ПО «Беларуськалий», по переработке нефти на базе ОАО «Нафтан», по переработке и реализации драгоценных металлов на базе РУП «Гомельское ПО «Кристалл», Беловелирторга и ЗАО «Белгран» (Гомель). На пути к регистрации этой формы управления находится УП «Белкоммунмаш», ГТПО «Белресурсы». Минсельхозпрод совместно с Гомельским облисполкомом намереваются создать компанию «Гомельский мясоперерабатывающий холдинг» [22].

Однако, не во всех случаях Указ позволит реализовать намерения собственников, так как участниками холдинга могут быть только хозяйственные общества в форме обществ с ограниченной (или дополнительной) ответственностью, акционерные общества, а также унитарные предприятия, как резиденты, так и нерезиденты Республики Беларусь. Указ содержит прямой запрет на участие в холдинге компаний-резидентов тех стран, с которыми отсутствуют межправительственные соглашения об обмене налоговой информацией, а это, по сути, все оффшорные юрисдикции и некоторые иные юрисдикции со льготным режимом налогообложения. Кроме того, сомнительно, что белорусские холдинги станут привлекательными для иностранных менеджеров и инвесторов, если в составе холдинга останутся нереструкту-

рированные предприятия, обремененные неэффективными активами, которым в административном порядке будут доводиться показатели роста объемов производства, увеличения заработной платы и др. Следует также учесть, что не все государственные объединения и концерны захотят стать холдингами, поэтому вопрос о закреплении на законодательном уровне их правового статуса по-прежнему остается открытым.

В этой связи с целью совершенствования нормативно-правового регулирования производственной интеграции в Республике Беларусь представляется целесообразным принятие комплексного закона о хозяйственных объединениях, в котором получила бы законодательное закрепление система хозяйственных объединений в национальной экономике в целом и была бы дана базовая регламентация всех организационно-правовых форм таких объединений.

Также считаем необходимой разработку Концепции развития корпоративного законодательства Республики Беларусь на ближайшие 3-5 лет, целью которой должно стать формирование комплексной и эффективной системы законодательства в сфере производственной интеграции, способствующей повышению конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности белорусских компаний на мировом и национальном рынках, а также обеспечивающей прозрачность и эффективность государственного регулирования сферы корпоративных отношений.

Как показывает российский опыт регулирования производственной интеграции, для достижения указанной цели необходимо решение следующих задач:

- создание стройной и научно-обоснованной системы организационно-правовых форм юридических лиц;
- обеспечение правового регулирования, направленного на установление баланса интересов всех заинтересованных участников корпоративных отношений;
- обеспечение гибкости корпоративного законодательства, формирование моделей регулирования, соответствующих разным стратегиям развития бизнеса, обеспечение возможности выбора адекватной модели регулирования;
- внедрение в законодательство и правоприменительную практику принципов корпоративного управления, соответствующих международному уровню;
- развитие механизмов защиты прав собственности.

Разработка и реализация отвечающих требованиям времени и соответствующих мировой практике мер по совершенствованию системы институционально-правового регулирования производственной интеграции станет важным фактором вхождения белорусской экономики в современную мировую рыночную систему в качестве равноправного составного звена.

Abstract. The influence of legal regulation of industrial integration on the economic development of the state is considered in the paper. A number of suggestions on the development of the system based on the world experience are also given.

Литература

1. Пороховский А. Вектор экономического развития. – М.: ТЕИС, 2002. – 305с.
2. Кравец Л.М. Оценка инновационного потенциала интегрированных промышленных структур// Бухгалтерский учет и анализ. – 2008. – №1. – С. 43-47.
3. M&A Agency [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mergers.ru>.
4. Рынок слияний и поглощений в России. На половину потенциальных возможностей// Эксперт.-2007.-№15.– С.94-101.
5. Собственность и контроль предприятий. Глава С5 Меморандума об экономическом положении Российской Федерации «От экономики переходного периода к экономике развития», М.: Всемирный банк, 2004.
6. Российская промышленность на перепутье: что мешает нашим фирмам стать конкурентоспособными (коллектив авторов)// Вопросы экономики.-2007.– №3.– С.4-34.
7. Антонов В.Г., Крылов В.В., Кузьмичев А.Ю.и др. Корпоративное управление.– М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2010.– 288с.

8. Храброва И.А. Корпоративное управление: вопросы интеграции. Аффилированные лица, организационное проектирование, интеграционная динамика: – М.: Издательский Дом «АЛЬПИНА», 2000.– 198с.
9. Смирницкий Е.К. Экономические показатели промышленности.– 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Экономика, 1980.– 432с.
10. Прокопчук П.Н. Эволюция законодательства Республики Беларусь о холдингах и других хозяйственных объединениях// Право и демократия: сб.научн.тр. Вып.16.-Мн.: БГУ, 2005.– С.159-172.
11. Князева И.В. Антимонопольная политика в России. – М.: Издательство «Омега-Л», 2008.– 493с.
12. Закон Республики Беларусь от 14 декабря 1990 г. №462-ХІІ "О предприятиях// Ведомости Верховного Совета Белорусской ССР, 1991 г., №3(5), ст.13.
13. Положение о холдингах, создаваемых в процессе приватизации. Утверждено Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 20 апреля 1993 г. № 250 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaznachey.com>.
14. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.agro.mogilev.by>
15. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 7 декабря 1993г. № 824 «О порядке создания предприятий, организаций, учреждений, имущество которых находится в республиканской собственности, объединений, в том числе концернов, в состав которых входят эти предприятия, и о порядке прекращения их деятельности»// СП Республики Беларусь, 1993 г., № 34, ст. 662.
16. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23 июля 2004 г. № 913 «О порядке создания унитарных предприятий, учреждений, имущество которых находится в республиканской собственности, их реорганизации и ликвидации и признании утратившими силу некоторых постановлений правительства Республики Беларусь // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2004г., №120, 5/14606.
17. Закон Республики Беларусь от 30 июля 2004г. №307-З «О признании утратившими силу законодательных актов и внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Беларусь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaznachey.com>.
18. Указ Президента Республики Беларусь от 27 ноября 1995 г. № 482 «О создании и деятельности в республике хозяйственных групп» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.by>.
19. Закон Республики Беларусь от 4 июня 1999 г. № 265-З «О финансово-промышленных группах» // Национальный реестр нормативных правовых актов Республики Беларусь 1999 г., № 45, 2/40.
20. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.belstanki.by>.
21. Указа Президента Республики Беларусь от 28 декабря 2009г. №660 «О некоторых вопросах создания и деятельности холдингов в Республике Беларусь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.by>.
22. В Беларуси могут быть созданы холдинги по производству минеральных удобрений и нефтепродуктов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.by>.

УДК 336.71:338.2

Совершенствование системы обслуживания корпоративных клиентов с учётом международного опыта

С. П. ПОПЕНКО

Анализ современного этапа развития банковской системы Республики Беларусь позволяет сделать вывод о ее возросшей инвестиционной привлекательности, что обусловлено либерализацией финансово-кредитного рынка, проявляющейся в смягчении барьеров для входа нерезидентов на белорусский рынок.

Подтверждением этому является тот факт, что из 31 белорусского банка, зарегистрированного по состоянию на 18.11.2008 г., 26 имеют иностранный капитал, причем в 9 – сто-процентное иностранное участие [3, с. 6]. К тому же, в настоящее время ведутся переговоры о продаже иностранным инвесторам до 25% акций Беларусбанка и Белагропромбанка, а в БПС-банке и Белинвестбанке – даже контрольного пакета акций [4, с. 9].

Это предопределяет усиление банковской конкуренции, особенно на рынке услуг для корпоративных клиентов, так как банки с участием иностранного капитала, обладая развитыми банковскими технологиями, отличаются умением грамотно и оперативно работать с клиентами. Поэтому белорусским банкам для сохранения своих конкурентных преимуществ необходимо использовать опыт работы европейских банков с корпоративными клиентами.

Немецкие банки исходят из того, что новые банковские технологии существенно изменили банковский бизнес, а, следовательно, облик банка, его организационную структуру, систему взаимодействия структурных подразделений банка и клиента.

Как правило, немецкие банки имеют следующую организационную структуру:

- менеджмент (службы персонала, бухгалтерского учета и налогов, безопасности, финансового контроля, контроля рисков, стратегии развития, казначейство, служба коммуникаций и экономических исследований, внутренний аудит, юридическая служба);
- ритейл банкинг (службы управления активами, кредитование частных клиентов, службы по оказанию розничных банковских услуг);
- корпоративный банкинг (службы по оказанию услуг корпоративным клиентам, обслуживанию транснациональных корпораций, проведению глобальных кредитных операций, операций с недвижимостью, операций с ценными бумагами);
- сервис (глобальные операции и инвестиционно-учредительная деятельность, производство, поддержка, финансирование и развитие информационных технологий, обслуживание банковских транзакций).

Следует отметить, что в настоящее время в немецких банках происходит сокращение отделений (даже с «безлюдными» технологиями), поскольку население переходит на интернет-банкинг (более 70% населения).

Особенностью организационной структуры является то, что юридическая служба банка сосредоточена в центральном офисе и очень крупных филиалах. Разработаны типовые договоры (например, по кредитованию юридических лиц, межбанковским кредитам и т.п.), в которые нельзя вносить последующие изменения. Договоры по стандартным кредитам юристами в филиалах не визируются, что сокращает количество согласований, удешевляет стоимость банковских продуктов.

В центральном офисе банка производится разработка (создание) банковского продукта (услуги), а продажа ее осуществляется непосредственно в филиалах, обслуживающих клиента.

Если раньше клиент чаще всего обращался в банк за оказанием услуг по расчетно-кассовому обслуживанию – проведению платежей, операций с наличными денежными сред-

ствами, валютнообменных операций, то сейчас с применением технологий удаленного обслуживания и интернет-банкинга вышеуказанные услуги он получает, не приходя в банк. Более того, создана система поощрения менеджеров, стимулирующая сокращение количества посещений клиентами банка.

Организационная структура немецких банков по обслуживанию корпоративного бизнеса ориентирована на конкретные сегменты клиентской базы и регионы.

В Дрезднер банке выделены 7 регионов, в каждом из которых есть региональный банк, который ориентирован на конкретный сегмент клиентской базы.

Для обслуживания мультинациональных корпораций и крупных клиентов по инвестициям, в том числе и с привлечением средств с международных рынков капитала, в структуре Дрезднер банка создано дочернее предприятие *Dresdner Kleinwort Wasserstein (DrK.W)*, которое занимается также и управлением собственными инвестициями.

Все клиенты банка ранжируются на группы по признакам: остатки ссудной задолженности, объем среднесрочных остатков средств на счетах, объемы и спектр потребляемых банковских услуг. Вместе с тем, основным признак – это не объем потребляемых услуг, а уровень услуги.

Так, в Ландесбанке Баден-Вюртемберга все юридические лица разделены на 4 группы в зависимости от величины доходов, получаемых банком:

1 группа (доход банка до 2,5 тыс. евро в год) – клиенты, потребляющие стандартный набор услуг, в основном частные фирмы, врачи, нотариусы и др. Один менеджер обслуживает порядка 400 таких клиентов.

2 группа (доход банка до 10 тыс. евро в год) – клиенты, которые кроме стандартного набора услуг пользуются услугами фондового рынка, кредитования в небольших объемах и др. Один менеджер обслуживает от 150 до 200 клиентов.

3 группа (доход банка от 10 до 200 тыс. евро в год) – клиенты, которым предлагаются все виды продуктов, в том числе краткосрочное и долгосрочное кредитование. Один менеджер обслуживает от 35 – 40 клиентов.

4 группа (доход банка свыше 200 тыс. евро в год) – наиболее крупные клиенты. За каждым крупным клиентом закрепляется генеральный менеджер, который координирует работу группы продуктовых менеджеров.

Обслуживание всех сегментов клиентской базы построено по матричному принципу. С одной стороны, за клиентом закреплены менеджеры по связям с клиентом (*relationship manager*), с другой стороны, менеджеры по конкретным продуктам, потребляемым данным клиентом (продуктовые менеджеры). Возглавляет всю работу с клиентом менеджер, в подчинении у которого может быть помощник, замещающий его в момент отсутствия, а также секретарь.

Менеджер определяет финансовый результат от обслуживания всей данной группы клиентов, координирует деятельность остальных менеджеров и специалистов по банковским продуктам.

Менеджер отвечает за объем прибыли, получаемой от обслуживания клиента.

Деятельность менеджера оценивается в конце года по увеличению объема прибыли и объема продаж от конкретного клиента. От результатов обслуживания сопровождаемого менеджером клиента зависит оплата его труда и оплата труда рабочей группы.

Менеджер разрабатывает бюджет по работе с клиентом на год, в котором указываются конкретные исполнители. При этом все службы принимают участие в его разработке и реализации и каждому исполнителю устанавливаются конкретные планы по объемам продаж банковских продуктов по всей клиентской базе.

Во всех банках четко разделены функции обслуживания клиента (менеджмента) и риск-менеджмента. Исходя из требований Базельского соглашения по разделению рисков в банках разделены процессы продажи банковского продукта – кредита и процесса принятия решения по конкретной выдаче кредита (в любом виде).

Организацию кредитного процесса рассмотрим на примере банка VTB (Германия), который входит в финансовую группу ВТБ с местонахождением головного офиса в г. Москва.

Кредитная процедура банка VTB (Германия) подробно прописана в Кредитной стратегии (86 страниц), которая утверждается Правлением банка и включает в себя:

- подходы, используемые банком при кредитовании;
- общий порядок выдачи кредитов;
- правила присвоения рейтинга;
- детальное описание шагов оформления кредита от составления заявки до оформления кредитного договора, в том числе расчет суммы кредита, сроков, необходимого обеспечения в зависимости от рейтинга (класса платежеспособности) клиента.

В процессе оформления и выдачи кредита задействованы два структурных подразделения:

- *департамент развития бизнеса* (клиентское отделение): осуществляет формирование пакета документов на выдачу кредита, оценку рисков первого уровня (качество менеджмента компании, наличие квалифицированного персонала, наличие рынков сбыта, опыт работы на рынке и т.д.), анализ кредитной истории.

После принятия решения о выдаче кредита платежи по кредиту осуществляет:

- *кредитный департамент*: анализирует пакет документов с использованием существующей в банке АБС, составляет заключение по возможной сумме кредита, срокам, присваивает клиенту определенный кредитный рейтинг.

После выдачи кредита кредитный департамент осуществляет мониторинг финансового состояния клиента: в случае ухудшения его финансового состояния приостанавливает выдачу кредита, либо принимает решение о снижении лимита кредитования.

Решение о выдаче кредита принимает кредитный комитет, который возглавляет Председатель Правления банка. В состав кредитного комитета входят все члены Правления, главный юрист, представители департамента развития бизнеса и кредитного департамента.

В целях снижения кредитных рисков банком в качестве обеспечения исполнения обязательств по кредитам принимается залог недвижимости и залог прав на поступление денежных средств. Товары в обороте принимаются в качестве обеспечения в исключительных случаях по задолженности клиентов, имеющих высокий кредитный рейтинг.

Реформа системы обслуживания корпоративных клиентов в немецких банках привела к тому, что банки перешли на технологическую схему обслуживания клиентов.

Процесс выдачи кредита и кредитный мониторинг в немецких банках полностью автоматизирован. В основном используется модуль управления кредитами (LM – Loans Management) компании SAP, ведущего в мире поставщика программных решений по управлению банковскими бизнес-процессами, который позволяет осуществлять следующие стадии оформления, выдачи и сопровождения кредита:

1. Создание нового делового партнера (New Business). Данная функциональность позволяет вводить в систему сведения о клиенте, предлагаемом обеспечении, рассчитывать кредитоспособность и определять рейтинг клиента, создавать кредитный контракт, план платежей и др.

2. Управление жизненным циклом кредита (Position Management). Используя данную функциональность в течение действия кредитного договора, возможно проведение анализа своевременности осуществления платежей и соответствия их плановым, начисление процентов за пользование кредитом, продление срока действия и другие операции, связанные с изменениями условий договора.

3. Погашение проблемной задолженности (Cash Flow Disturbances). Функциональность предназначена для работы с кредитами, по которым возникла проблема со своевременным погашением задолженности. В частности в данной функциональности имеется возможность изменения бухгалтерского учета (вынос на счета по учету проблемной задолженности, формирование резервов и т.д.), списание средств со счетов клиента в погашение задолженности, расчета повышенной процентной ставки при просрочке и др.

4. Завершение жизненного цикла кредита (Expiry of contract). Данная функциональность позволяет провести все процедуры по завершению кредитного договора, осуществить досрочное погашение кредита, погашение задолженности путем реализации обеспечения через судебного исполнителя, отступным.

5. Формирование отчетности (Information System). Система позволяет формировать стандартную отчетность, а также соответствующую требованиям Basel II, проводить анализ кредитного портфеля, рисков банка и т.п.

Модуль управления кредитами Loans Management интегрируется со следующими модулями SAP:

- управления клиентскими отношениями (CRM – Customer Relationship Management),
- по обеспечению кредитов (CM – Collateral Management),
- финансовым (FI – Financial Accounting),
- управления рисками (TRM – Treasury and Risk Management).

Данная интеграция позволяет полностью автоматизировать процесс выдачи кредита и кредитный мониторинг.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что в настоящее время в белорусских банках работа по организации обслуживания корпоративных клиентов проводится по схеме, аналогичной в немецких банках. Создан институт менеджеров, ранжированы клиенты, за корпоративными клиентами закреплены персональные менеджеры, на уровне филиалов созданы группы по обслуживанию клиентов, производится расчет рентабельности обслуживания клиентов, составляются планы сотрудничества с клиентами и т.д.

Вместе с тем для дальнейшего совершенствования системы обслуживания корпоративных клиентов предлагается:

1. Структуру корпоративного бизнеса построить в соответствии с требованиями Базельского соглашения по разделению рисков.

2. Учесть стандартные функциональные возможности, предоставляемые компанией SAP по анализу кредитного портфеля, анализу рисков банка в соответствии с требованиями Basel II, что позволит повысить рейтинг белорусского банка при оценке его деятельности международными аудиторскими компаниями.

3. Принципиально пересмотреть понятие «персональный менеджер» и как результат:

- закрепить за каждым менеджером группу клиентов (от 10 до 50), обеспечив при этом их взаимозаменяемость (принцип немецких банков «телефон никогда не молчит»);
- каждому менеджеру и члену его группы доводить показатели прибыли от обслуживания сопровождаемых клиентов;
- разработать систему оплаты труда менеджеров в зависимости от их финансового результата.

4. Процедурой кредитования корпоративных клиентов предусмотреть зависимость суммы кредита и расчета необходимого обеспечения от рейтинга (класса платежеспособности) клиента.

5. Разработать перечень формализованных договоров на все виды банковских услуг для корпоративных клиентов, имеющих минимальные риски, исключив при этом визирование юридической службой, и применять их при составлении проектов договоров с клиентами.

В условиях современной экономической ситуации корпоративным клиентам как никогда нужна твердая поддержка банка с предложением инновационных банковских продуктов и использованием новых технологий обслуживания. Поэтому для сохранения своих конкурентных преимуществ белорусские банки должны внести своевременные коррективы в стратегию деятельности корпоративного бизнеса, в том числе и с учетом международного опыта.

Abstract. The problem of retaining competitive advantages of the Belarus' banks through the perfection of the strategy of corporate business on the example of banks of Germany is considered in the paper.

Литература

1. Масленченков Ю. С., Тронин Ю. Н. Работа банка с корпоративными клиентами : учеб. пособие для вузов. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 358 с.
2. Дериг Х.-У. Универсальный банк – банк будущего. Финансовая стратегия на рубеже века ; пер. с нем. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 384 с.
3. Нац. эконом. газ. – 2008. – № 89. – 18 нояб.

4. Белорусы и рынок. – 2008. – № 44. – 3 нояб.

5. Gall Lothar. Der Bankier Hermann Josef. ABS: Eine Biographie. – Muenchen : C. H. Beck-Verlag, 2004. – 526 S.

Белорусский государственный
экономический университет

Поступило 01.06.09

Корзина потребностей как принцип концепции формирования конкурентной стратегии организации

Н. В. ЯЦЕВИЧ

Проблема необходимости активизации использования стратегического подхода в управлении отечественными организациями неоднократно поднимается в экономической литературе. В настоящее время имеет место некая парадоксальная ситуация, возникающая в работе отечественных субъектов хозяйствования. Практически каждая организация стремится работать максимально эффективно и быть конкурентоспособной. Главным стимулом для необходимости развития является, очевидно, постоянное повышение интенсивности конкуренции на рынке. Однако в настоящее время организации нацелены, в первую очередь, на рост количественных показателей, которые даже при положительной динамике не всегда свидетельствуют о развитии. Последнее связано с качественными изменениями в функционировании организации, а также с увеличением степени ее инновационности. Но проводить целенаправленную и кропотливую работу над собственным интенсивным качественным развитием и над долгосрочным укреплением своей конкурентной позиции желание не у всех и не всегда возникает.

Между тем современное динамичное состояние экономики предъявляет все более высокие требования к уровню развития организаций. Привычно используемые возможности для поддержания конкурентоспособности уже близки к той черте, за которой они исчерпываются. Особое внимание в связи с этим заслуживает проблема формирования конкурентной стратегии организации, которая представляет собой основу эффективной работы в конкурентной среде.

Теория формирования конкурентной стратегии в настоящее время базируется на концептуальных основах, заложенных основоположником концепции М. Портером, а также другими учеными. Среди них можно выделить таких авторов, как Г.Л. Азоев, А.Ю. Юданов, А. Томпсон, А. Стрикленд, Дж. Траут, Э. Райс, Г. Минцберг и другие. Однако не вызывает сомнения необходимость постоянного развития и совершенствования концепции конкурентной стратегии, представляющей собой единую систему взглядов на понимание ее природы и принципов формирования.

На наш взгляд в современной концепции конкурентной стратегии основным проблемным моментом является сосредоточение всей стратегической работы организации на адаптации к внешней среде или на повышении эффективности текущей деятельности. В этой связи выделяются два основных принципа формирования стратегии – рыночный и ресурсный. Первый основывается на выявлении собственной конкурентной позиции на рынке и адаптации к конкурентной среде. Согласно второму подходу конкурентная стратегия формируется на основе имеющихся внутренних ресурсов.

Вместе с тем, несмотря на важность проведения такого рода стратегической деятельности, мы полагаем, что при формировании конкурентной стратегии необходимо также принимать во внимание потребности организации. Как известно, в экономической теории категория потребностей применяется, в первую очередь, для отображения нужд человека в определенных благах, что формирует его экономические интересы и побуждает к проведению целесообразной деятельности для удовлетворения этих потребностей. Однако организация как элемент экономической системы также имеет совокупность собственных экономических интересов и, как следствие, стратегических целей. Таким образом, с нашей точки зрения целевые установки организации возникают и формируются в соответствии с ее собственными потребностями. Следовательно, прослеживается логическая взаимосвязь между потребностями, целями и конкурентной стратегией организации.

Необходимо отметить, что на практике категория потребности организации используется применительно к ресурсам для текущей деятельности (например, потребность в трудовых ресурсах, оборотном капитале и т.д.).

Исходя из изложенного, нами предлагается **потребностный концептуальный подход к формированию конкурентной стратегии**, в основе которого лежит определение системы потребностей, т.е. устремлений и ценностей, а на их основе – целевых установок организации.

Одним из принципиальных свойств формирования конкурентной стратегии нам представляется соответствие данной стратегии и принимаемых решений о методах конкурентной борьбы структуре *иерархии потребностей организации*, которые определяются его текущим конкурентным статусом или позицией. Наиболее известной иерархической схемой теории формирования потребностей является пирамида А. Маслоу. С нашей точки зрения данная схема имеет определенные недостатки. В первую очередь мы не можем согласиться с геометрической формой выражения потребностей в виде пирамиды, поскольку последняя демонстрирует усечение потребностей с каждым более высоким ее уровнем. Площадь каждой трапеции, на которые делится пирамида, с увеличением уровня потребностей уменьшается. В реальности это не соответствует действительности, поскольку известно, что при удовлетворении текущих потребностей и при переходе на новый качественный уровень потребности значительно увеличиваются.

Другим недостатком данной модели мы видим ее ограниченность, которая наглядно представляется в виде замкнутого треугольника. Между тем, потребности являются неограниченными и постоянно возрастают, то есть действует известный в экономической теории закон неограниченных потребностей. Таким образом, мы предлагаем новый взгляд на классическую пирамиду Маслоу и соответствующую схему иерархии потребностей – **бесконечную корзину потребностей** в преломлении ее к потребностям организации (рисунок 1).

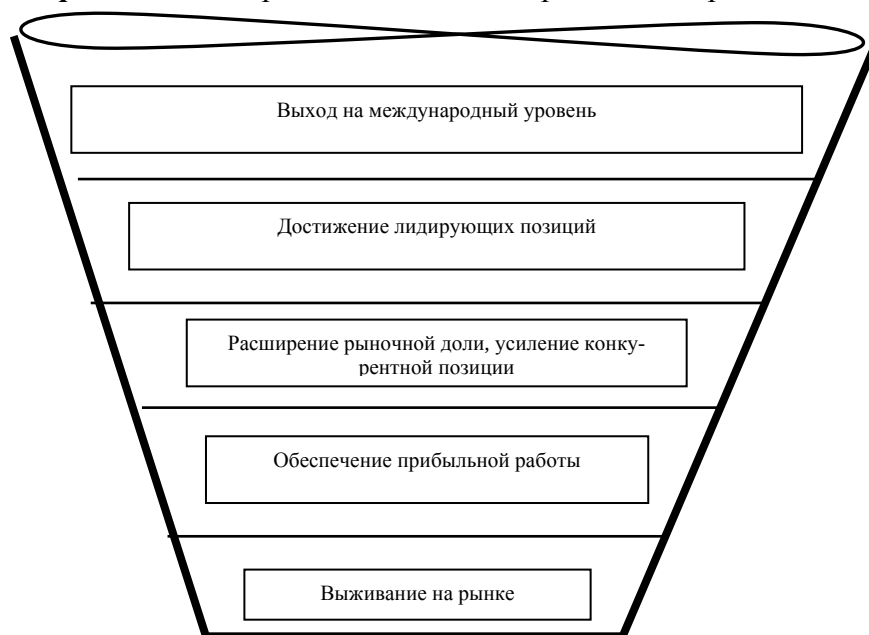

Рисунок 1 – Бесконечная корзина потребностей – иерархическая схема потребностей организации.

Таким образом, предлагаемая схема принципиально отличается от пирамиды Маслоу, во-первых, тем, что она имеет вид трапеции, что, по нашему мнению, иллюстрирует постоянный рост потребностей на каждом новом уровне. Во-вторых, она не имеет четко очерченных границ (заканчивается знаком бесконечности), что иллюстрирует неограниченный рост потребностей. Мы полагаем, что именно такая схема более адекватно описывает структуру потребностей и может применяться для их характеристики. В качестве базовой потребности для каждой организации является элементарное выживание на рынке. Такая потребность

может возникать на этапе выхода организации на рынок или в период кризиса. На следующем этапе при условии удовлетворения потребностей предыдущего уровня перед организациями стоит потребность обеспечения прибыльной работы на рынке. Первые два уровня потребностей корзины мы считаем базовыми или первичными для организации.

Когда этот этап будет пройден, перед организациями возникают новые потребности расширения рыночной ниши, укрепления конкурентной позиции. В этот период организация активно развивает собственную инфраструктуру. На следующем уровне может возникнуть потребность в достижении лидерских позиций, для чего используются различные маркетинговые инструменты, такие как, например, брэндинг. Выход на международный уровень может стать потребностью организации при достижении лидирующих позиций в отечественном бизнесе. На следующих уровнях могут возникать и другие потребности, которые, как было отмечено выше, имеют неограниченный потенциал. Потребности конкретных организаций могут отличаться, однако, основные идеи данной схемы, как нам представляется, будут приемлемы для всех.

Таким образом, конкурентная стратегия организации может строиться, на наш взгляд, в соответствии с той ступенью, на которой она находится в схеме иерархии потребностей, что определенным образом влияет на стратегическую цель.

По нашему мнению, в классической концепции конкурентной стратегии одним из ключевых моментов, нуждающихся в уточнении, является формулировка стратегической цели функционирования организации, а также самой конкурентной стратегии. Такая цель должна корреспондироваться с занимаемым организацией местом в иерархии потребностей. На самой нижней ступени иерархии стоит стратегическая цель выживания организации и необходимость удержаться на рынке.

На втором этапе стоит задача обеспечения прибыльной работы, т.е. получения положительных результатов деятельности. Такая стратегическая цель обуславливает возможность для дальнейшего развития и повышения конкурентоспособности организации. Как показывают результаты проведенных нами исследований, в качестве цели своей деятельности практически все организации указывают именно эту: получение прибыли. По нашему мнению, такая стратегическая цель оправдана для организаций, находящихся на второй ступени иерархии потребностей. Однако, при переходе на более высокую ступень прибыльность является условием нормального функционирования организации, но уже не стратегической целью работы. Она обеспечивает возможность постоянного развития организации и достижения новых стратегических целей. Для иллюстрации нашего мнения обратимся к мысли Р. Акоффа о том, что в данном случае необходимость наличия прибыли формулируется в виде задачи: «как если бы кто-то сказал, что его жизненная миссия – ровно дышать» [1, с. 161]. Таким образом, прибыль можно рассматривать как «экономическое здоровье организации». Подобные мысли выражались и другими учеными. Например, П.В. Каллуар отождествляет со здоровьем человека финансовую стабильность в экономике [3, с. 26-27]. Другие авторы, такие как А.М. Кротков и Ю.Я. Еленева, также отмечают, что «компании, сосредоточенные на прибыли за данный год или на обеспечении рентабельности, страдают близорукостью», вследствие этого «получение прибыли не может рассматриваться как стратегическая цель и критерий успешности функционирования организации» [4, с. 60].

В этой связи на третьем этапе в качестве стратегической цели организации нами сформулировано повышение конкурентоспособности, расширение рыночной доли, занятие определенных конкурентных позиций. Отметим, что такие цели должны быть измеримыми и выражаться в конкретных цифрах. Это позволит качественно оценивать реальные результаты с поставленными целями и задачами.

На четвертом этапе в качестве стратегической цели мы видим достижение лидирующих позиций на рынке. Конкретные цели организации должны в данном случае отражать ее индивидуальность, отличительные особенности от конкурентов и уникальные инновационные конкурентные преимущества.

На пятом этапе, когда удовлетворены потребности организации на предыдущих этапах, в качестве стратегической цели, как нам представляется, может быть выход на международный уровень, завоевание рынков зарубежных государств, статус международного брэнда.

Для графической иллюстрации мысли о зависимости между положением на определенном уровне иерархии потребностей и перспективными потребностями организации можно воспользоваться модифицированным графиком кривой Энгеля. Немецкий статистик Э. Энгель сформулировал закон и предложил кривые, согласно которым с ростом дохода расходуемая на питание доля сокращается, расходуемая на одежду и жилище – не изменяется, а затрачиваемая на образование и лечение – возрастает [7, с. 117]. Им рассматривалась функциональная зависимость потребления товара от уровня денежного дохода населения, выражающаяся формулой:

$$\Pi_j = f(D_d, p_j), \quad (1)$$

где Π_j – потребление товара, D_d – уровень денежного дохода населения, p_j – цена товара [7, с. 117].

Здесь при постоянных ценах потребление зависит только от дохода. Если модифицировать данную функцию применительно к потребностям организаций, можно получить следующую функцию:

$$N_j = f(L_j), \quad (2)$$

где N_j – потребность организации, L_j – уровень организации в иерархической схеме потребностей.

Полагаем, что в этом случае кривые потребностей на базовых уровнях (первые два) будут расти до ограниченных пределов по мере удовлетворения этих потребностей (рисунок 2). При нахождении организации на высоких уровнях иерархии потребностей, с ростом удовлетворения потребностей их количество растет бесконечно (экспоненциально) (рисунок 3).

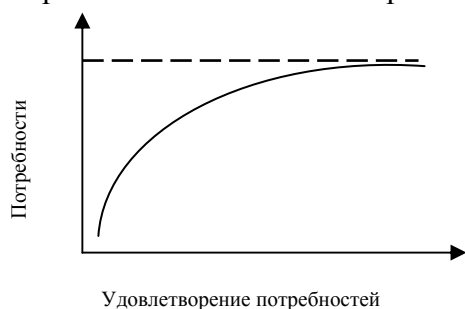

Рисунок 2 – Кривая Энгеля для базовых уровней иерархии потребностей организации.

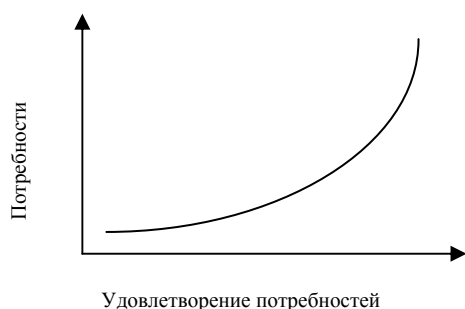

Рисунок 3 – Кривая Энгеля для высших уровней иерархии потребностей организации.

Таким образом, на базовых уровнях, когда потребности организации удовлетворены и исчерпываются, они переходят на более высокий уровень иерархии. На высших же уровнях потребности бесконечны и достижение поставленных целей приводит к новым, более сложным задачам для удовлетворения бесконечно возрастающих потребностей. К основным признакам, отличающим потребности организации высшего и базового уровней, можно отнести следующие:

– удовлетворение потребностей базовых уровней является необходимым условием функционирования организации;

– потребности высших уровней являются менее необходимыми, но при условии их формирования и удовлетворения организация приобретает более высокую экономическую эффективность и конкурентоспособность, увеличивает свое влияние на рынке;

– конкурентная среда оказывает большее влияние на удовлетворение высших потребностей, чем базовых, поскольку в таком случае увеличивается количество влияющих на них факторов.

Следует отметить различия в понятиях потребностей и миссии организации. Миссия определяется как «концентрированное выражение смысла существования компании» [2, с. 36]. И. Зилькарнаев отмечает, что миссия как генеральная стратегическая цель находится на вершине дерева стратегических целей [2, с. 39]. В связи с этим данная категория нами не рассматривается, поскольку конкурентная стратегия, в отличие от корпоративной, не ставит перед собой цели определения смысла функционирования организации.

Следует отметить, что потребности организации могут принимать различные формы. В предложенной корзине потребностей (рисунок 1) мы не разграничивали потребности, которые могут быть как материальными, так и нематериальными. Материальные потребности организации связаны с желаемыми финансовыми результатами, материально-технической базой и другими. Нематериальные потребности могут представлять собой потребности в высокой деловой репутации, занятии определенной позиции на рынке, наличии брэнда и другие. Конкурентная стратегия, направленная на их удовлетворение, обязательно должна сопровождаться рекламной поддержкой, что особенно позволит удовлетворить нематериальные потребности организации.

Таким образом, предлагаемый концептуальный подход формирования конкурентной стратегии базируется на понятии «потребность организации», на основе которого формулируются ее стратегические цели. Сравнительное преимущество данной позиции по сравнению с существующими нам представляется в векторной направленности в будущее организации, в то время как другие подходы, использующие критерии рыночного положения или ресурсов, сосредоточены в настоящем времени.

Abstract. The basket of needs as a principle of the concept of forming competitive strategy of an organization is considered in the paper.

Литература

1. Акофф, Р. Акофф о менеджменте / Р. Акофф; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.
2. Зилькарнаев, И. Роль миссии организации в разработке стратегии ее развития / И. Зилькарнаев // Маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 36-39.
3. Каллуар, П. В. Концепт «Финансовая стабильность» // БЭЖ. – 2007. – № 1. – С. 25-37.
4. Кротков, А.М. Конкурентоспособность предприятия: подходы к обеспечению, критерии, методы оценки / А.М. Кротков, Ю.Я. Еленева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 6. – С. 59-68.
5. Минцберг, Г. Школы стратегий / Г. Минцберг, Б. Альстрэнд, Дж. Лэмпел; пер. с англ.; под ред. Ю.Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2000. – 336 с.
6. Портер, М. Э. Конкуренция: пер. с англ. / М.Э. Портер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2006. – 608 с.
7. Райцин, В.Я. Моделирование социальных процессов: учебник / В.Я. Райцин. – М.: Экзамен, 2005. – 190 с.

Содержание

Филология

Аніськова С. М. <i>Да праблемы ізамарфізму тэрміна і паняцця</i>	3
Багамольнікава Н. А. <i>Структурныя змены і працэс перайменаванняў у айканіміі Гомельшчыны</i>	8
Бароўская І. А. <i>Песня Рэчыцы і Мазыра</i>	16
Белка Л. Р. <i>Лексіка-тэматычная класіфікацыя запазычаных слоў афіцыйна-дзелавой сферы ўжывання</i>	23
Бобрык У. А., Дашкевіч А. Л. <i>Прозвішчы Чачэрскага раёна адпелятыўнага і аданамастычнага паходжання</i>	34
Воінава А. М. <i>Характарыстыка найменняў ткацтва ў гаворках Гомельскага рэгіёна</i>	42
Дземідзенка Л. П. <i>Сінтаксічны паўтор ў мове твораў паэтаў-маладнякоўцаў</i>	50
Ермакова А. М. <i>Катэгорыя ацэнкі ў публіцыстычным тэксьце</i>	55
Жукоўская Т. С. <i>Канцэпты ‘жыццё’ і ‘смерць’ у фразеалогіі беларускай мовы XIV–XVIII стагоддзяў</i>	60
Карніеўская Т. А. <i>Аналіз уласных імён старажытнаўрэйскага паходжання як складаючай беларускага іменаслову</i>	66
Кліменка В. У. <i>Параўнальная характарыстыка намінатыўнай метафары ў беларускай літаратурнай мове і ў гаворках</i>	72
Литвинова Т. Ф. <i>Картины вариавских художников в Гомельской усадьбе И. Ф. Паскевича</i>	78
Мінакова Л. М. <i>Характарыстыка тэхнічных тэрмінаў-словазлучэнняў паводле семантычнай злітнасці іх кампанентаў</i>	86
Новак В. С. <i>Міфалогія рэчыўнага свету беларусаў</i>	92
Паплаўная Л. В. <i>Лексіка-семантычныя сродкі выяўленчай выразнасці ў паэтычнай мове Якуба Коласа</i>	99
Петрачкова И.М. <i>Имена героев в драматургии В. С. Розова</i>	106
Пруткая Н. В. <i>К вопросу об изучении концептов в диахронии</i>	113
Раднянкова А. В. <i>Паўтор як сродак звязнасці і цэласнасці ў публіцыстычных тэкстах к. XIX–п. XX стст.</i>	122
Станкевіч А. А. <i>Слоўнае афармленне тэксту: спецыяльныя моўныя сродкі выяўленчай выразнасці</i>	129
Хазанава К. Л. <i>Генезіс найменняў поля і зямельных участкаў у гаворках Гомельшчыны</i> ...	136
Цімашэнка Н. П. <i>Паняцце семантычнага суб’екта ў лінгвістычнай літаратуры</i>	142
Шведава З. У. <i>Спосабы ўключэння прыказак у кантэкст твора (на матэрыяле мовы трылогіі “Палеская хроніка” І. Мележа)</i>	148
Шчэрбін В.К. <i>Лексікаграфічныя традыцыі усходняга Палесся</i>	155
Шынкарэнка В. К. <i>“Вершаваць, як чараваць”: асаблівасці мастацкай манеры А. Пісьмянкова</i>	161
Воінава-Страха М. М. <i>Адметнасці мадыфікацыі жанру навелы ў сучаснай беларускай літаратуры (Я. Сіпакоў, Ул. Арлоў)</i>	168
Казимирский Г. Л. <i>Проблемы восприятия современной белорусской поэзии</i>	177

Экономика

Банникова З. В. <i>Инновационный потенциал предприятия: теоретический аспект</i>	182
Кравец Л. М. <i>Совершенствование институционально-правового регулирования производственной интеграции в Республике Беларусь</i>	191
Попенко С. П. <i>Совершенствование системы обслуживания корпоративных клиентов с учётом международного опыта</i>	199
Яцевич Н. В. <i>Корзина потребностей как принцип концепции формирования конкурентной стратегии организации</i>	204

Contents

PHILOLOGY

S.M.Aniskova. <i>Problem of isomorphism of the term and the concept</i>	3
N.A.Bagamolnikava. <i>Structural changes and the process of renaming in the iconomy of Gomel region</i>	8
I.A.Barouskaya. <i>Songs of Rechitsa and Mozir</i>	16
L.R.Belka. <i>Topical classification of foreign words of official terminology of foreign origin</i>	23
U.A.Bobrik, A.L.Dashkevich. <i>Family names of appellative and onomastic origin in Chechersk district</i>	34
A.M.Voinava. <i>Characteristics of the nominations of weaving in the dialects of Gomel region</i> ..	42
L.P.Dzemidzenka. <i>Syntactic repetition in the language of poets belonging to the Molodnyakovtsy trend</i>	50
A.M.Yermakova. <i>Category of evaluation in journalistic texts</i>	55
T.S.Zhukouskaya. <i>Concepts “life” and “death” in the phraseology of the Old Belarusian language of the XIV-XVIII centuries</i>	60
T.A.Karniyeuskaya. <i>Analysis of names of the Jewish origin as a part of the Belarusian tradition</i>	66
V.U.Klimenka. <i>Comparative characteristics of the nominative metaphor in the Belarusian literary language and dialects</i>	72
T.F.Litvinova. <i>Pictures of Warsaw artists in the Gomel palace of I.F.Paskevich</i>	78
L.M.Minakova. <i>Characteristics of technical terminological word-combinations according to the semantic unity of their components</i>	86
V.S.Novak. <i>Mythology of the material world of Belarusians</i>	92
L.V.Paplaunaya. <i>Lexical and semantic means of expressiveness in the poetic language of Yakub Kolas</i>	99
I.M.Petrachkova. <i>Characters’ names in V.S.Rozov’s dramatics</i>	106
N.V.Prutkaya. <i>Problem of studying concepts in diachrony</i>	113
A.V.Radnyankova. <i>Repeat as a means of coherence and consistency in journalistic texts at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries</i>	122
A.A.Stankevich. <i>Verbal organization of the text: special language means of artistic expressiveness</i>	129
K.L.Hazanava. <i>Origin of the names of fields and plots in the dialects of Gomel region</i>	136
N.P.Tsimashenka. <i>Concept of the semantic subject in linguistics</i>	142
Z.U.Shvedava. <i>The ways of introducing sayings into the context of literary works (on the material of the language of the trilogy “Palesskaya Chronicle” by I. Melezh)</i>	148
V.K.Shcherbin. <i>Lexicographical traditions of Eastern Pollessye</i>	155
V.K.Shinkarenka. <i>Peculiarities of the artistic manner of A.Pismyankou</i>	161
M.M.Voinava-Straha. <i>Peculiarities of the modifications of modern Belarusian novella (I. Sipakou, U. Arlou)</i>	168
G.L.Kazimirskiy. <i>Problems of the perception of the modern Belarusian poetry</i>	177

ECONOMICS

Z.V.Bannikova. <i>Innovational potential of an enterprise: theoretical aspect</i>	182
L.M.Kravets. <i>Development of legal regulation of industrial integration in the Republic of Belarus</i>	191
S.P.Popenko. <i>Perfection of the system of serving corporate clients with the account of the international experience</i>	199
N.V.Yatsevich. <i>Basket of needs as a principle of the concept of forming competitive strategy of an organization</i>	204

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Статья представляется в редакцию в двух экземплярах на белорусском, русском или английском языках и является оригиналом для печати. Объем статьи, как правило, не должен превышать 10 страниц, и ее разметка не требуется. Статья должна иметь разрешение соответствующего научного учреждения на опубликование. Статья должна иметь индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК), к ней следует приложить краткое резюме (на русском и английском языках), название статьи, фамилии и инициалы авторов на английском языке. Ее необходимо подписать всем авторам, указать полное название учреждения, где выполнена работа, а также почтовый адрес, номер телефона (служебный и домашний). Плата за опубликование статей не взимается.

Авторы представляют на дискете (либо по электронной почте e-mail: vesti@gsu.by) tex-файл со статьей, подготовленной в LaTeX'e с опцией 12pt в стандартном стиле article (\textwidth 165 mm, \textheight 245 mm). Аналогичны требования для статей, набранных в редакторе MS Word. При наборе формул в редакторе MS Word необходимо использовать Microsoft Equation. Для набора формул не должны использоваться пакеты сторонних разработчиков (MathType и др.). Занумерованные формулы выключаются в отдельную строку, номер формулы ставится у правого края страницы. Нумеровать следует лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

Статьи, претендующие на научный приоритет, оформляются в виде кратких сообщений объемом до 2 страниц текста и, как правило, публикуются в ближайших номерах журнала.

Ссылки в тексте обозначаются порядковым номером в квадратных скобках. Ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

Поступившие в редакцию статьи направляются на рецензию специалистам. Основным критерием целесообразности публикации является новизна и информативность статьи. Авторы не должны направлять статьи, которые уже опубликованы, либо приняты к печати в других изданиях. Если по рекомендации рецензента статья возвращается автору на доработку, то переработанная рукопись вновь рассматривается редколлегией, и датой поступления считается день получения редакцией окончательного ее варианта. Лицам, осуществляющим послевузовское обучение, предоставляется право первоочередного опубликования статей.

Технический редактор *И. В. Близнец*. Корректор *Е. Л. Хазанова*

Подписано в печать 12.08.10 г. Формат 60 × 84 1/8. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Усл.п.л. 25,6 Уч.-изд.л. 22,3 Тираж 100 экз. Заказ № 448

Цена свободная

Издатель – УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины»
246019, Гомель, ул. Советская, 104
Лицензия № 02330/0549481 от 18 мая 2009.

Отпечатано на полиграфической технике УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины»
Лицензия № 02330/0150450 от 3 февраля 2009